BAZİL NİKİTİN

KÜRTLER

SOSYOLOJİK VE TARİHİ İNCELEME

CİLT
1-2

DENG
YAYINLARI

BAZİL NİKİTİN

KÜRTLER

CİLT 1-2

DENG YAYINLARI

BAZİL NİKİTİN

RUSYA'NIN ESKİ İRAN KONSOLOSU, PARİS ASYA DERNEĞİ
VE ETNOGRAFYA DERNEĞİ ÜYESİ
ULUSLARARASI ANTROPOLOJİ ENSTİTÜSÜ DEVAMLI ÜYESİ
ULUSLARARASI DİPLOMASİ AKADEMİSİ ÜYESİ

KÜRTLER

SOSYOLOJİK VE TARİHİ İNCELEME

Collegè de France Profesörlerinden
Ünlü Doğubilimcisi
LOUIS MASSIGNON'un Önsözüyle

Çeviren
Hüseyin Demirhan
Cemal Süreyya

DENG
YAYINLARI

BİLİM DİZİSİ : 1
Birinci Baskı : Özgürlük Yolu Yayınları
Aralık 1976 (1.Cilt), Mart 1978 (2.Cilt)
İkinci Baskı : Özgürlük Yolu Yayınları
Temmuz 1986
Üçüncü Baskı : Deng Yayınları
Mayıs 1991

Yayınevinin Notu:

Bazil NİKİTİN'in çevirisi Fransızca orjinalinden yapılan bu eserin ilk basımı Özgürlük Yolu Yayınları tarafından 2 cilt halinde yapılmıştı. 2. Basımı yine aynı yayınevi tarafından her iki cildi birleştirilmiş şekilde yayımlandı.

DENG Yayınları olarak biz de, kitabın 3. basımını her iki cildi birleştirerek okuyucularımızın ilgisine sunuyoruz.

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi:

SÜREÇ İNŞAAT TURİZM ve YAYINCILIK TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ

Atatürk bulvarı Emlak Bankası Apt. B Blok
No. 146 Kat: 7 No. 28 Aksaray - İSTANBUL
Telefon: 513 23 56

Baskı : BARAN OFSET
Tel : 577 99 71

YAYINEVİ'NİN ÖNSÖZÜ

KÜRTLER ilk kez basılmıyor. Bu değerli eserin 1. ve 2. baskıları daha önce Özgürlük Yolu Yayınları tarafından yapıldı. Eser Fransızca orjinalinden çevrilerek Aralık 1976'da 1. cilt; Mart 1978'de de 2. cilt olarak yayımlandı. Kitap basılır basılmaz, büyük bir ilgi görerek adeta kapışıldı.

Kürtlerle ilgili birçok eseri basan Özgürlük Yolu Yayınları Bazil NİKİTİN'in KÜRTLER kitabını da yayımlayarak bu konudaki ciddi bir boşluğu doldurmuş, tabuların yıkılması için meşruiyet zemininde yoğun bir mücadele vererek, büyük özverilerde bulunmuştur.

Bu nedenle, KÜRTLER'in 3. basımını yapan DENG YAYINLARI, Özgürlük Yolu Yayınları'nın bu onurlu çabalarını saygıyla anmayı görev bildi.

Kürt basmı ve Kürtlerle ilgili her türlü bilimsel çalışmayı, araştırmayı, sanat ve kültür etkinliklerini içlerine sindiremeyen resmi çevreler, o günlerde de bu güzel kitap için tezelden toplatma kararı çıkarttılar. Buna rağmen, kitap yaygın bir şekilde dağıtıldı ve elden ele dolaştı.

Resmi ideolojinin assimilasyoncu dayatmalarına ve inkara dayanan devlet politikalarına rağmen meşruiyet mücadelesinde ödün vermeyen yurtseverler bu alanda da direndiler; KÜRTLER

kitabı için mahkemeden beraat kararı çıkartmayı başardılar.

O günden bu yana 15 yıl geçti. 12 Eylül saldırısıyla birlikte kitaplar da darma-dağın edildi. Toplatıldı, yakıldı, yırtıldı, heder edildi.

Bu ve benzeri sebeplerden ötürü, bir de süreç içinde artan ilgiyle KÜRTLER kitabı da aranan kitaplar listesinin birinci sırasında yerini aldı. Herkes tarafından aranır oldu ve 1986'da kitabın her iki cildi birleştirilerek tek cilt halinde 2. basımı yapıldı.

Buna rağmen Bazil NİKİTİN'in bu değerli eseri hala aranan kitaplar listesinin başında. Bu nedenle, bütün engellere ve yoğun baskılara rağmen yayın yaşamını sürdürmeye çabalayan DENG YAYINLARI bu arayışa yanıt vermek ve bu ihtiyacı da giderebilmek için KÜRTLER kitabının 3. baskısını yapmayı görev bildi.

Böylece, kitap yayım çalışmalarımıza KÜRTLER'i yayımlayarak başlamış bulunuyoruz. Bu alandaki çalışmalarımızı büyük bir titizlik ve özveriyle sürdürmeye özen göstereceğiz.

Bu konudaki güçlükleri biliyoruz. Daha bir çok güzel eserlerle birlikte, halkımızın sanat ve kültür değerlerini, Kürt dili ve grameri ile ilgili daha nice özgün çalışmaları sizlere sunmak için bu güçlükleri aşmaya çabalıyacağız.

DENG Yayınları, yurtsever halkımızın ve fedakar okurlarımızın dayanışmasıyla tüm güçlükleri aşarak başarılı bir yayın yaşamı sürdüreceğine inanıyor ve güveniyor.

Mayıs 1991 **DENG YAYINLARI**

YAYINEVİ'NİN ÖNSÖZÜ

Okuyucuya 1. cildini sunduğumuz Bazil Nikitin'in «KÜRTLER» adlı bu eseri, bu alanda başvurulacak temel kitaplardan biridir. Yazar Kürtlerin kökeni, tarihi, dili, karakteri, inançları, folkloru, Kürt aşiretleri vb. ilgili olarak uzun yıllar boyu geniş araştırmalar yapmış, pek çok yazarın konuyla ilgili yapıtlarını incelemiş ve onları kendi gözlemleriyle birleştirerek bu eseri hazırlamıştır. Metin boyu verilen kaynakların yanı sıra, kitabın sonuna da zengin bir bibliğrafya eklenmiştir.

Okuyucu, Nikitin'in bazı değerlendirmelerinin işçi sınıfının dünya görüşü açısından tartışma götüreceğini farkedecek ve eseri okurken Nikitin'in liberal kişiliğine, ciddi araştırmacı niteliğine rağmen onun bir marksist olmadığını gözönünde tutacaktır. Elbette bu durumun, Kürtlerle ilgili olarak, aynı zamanda araştırmacılar ve aydınlar için önemli bir kaynak oluşturacak bu temel eseri okurlarımıza kazandırmış olmanın önemini azaltmıyacağı kanısındayız.

Kitabın ilerde yayınlıyacağımız 2. bölümünde Tarihteki Kürt devletleri, Kürt Ulusu, ulusal hareketler, Kürtlerde din ve edebiyat gibi konular yeralmaktadır.

Ayrıca eser, sonuna eklenen notlarla ve geniş bir bibloğra ya ile zenginleştirilmiştir.

Kitabın Fransızca metninde Kürtçe olarak verilmiş bulunan birkısım isim, söz ve deyimleri, Türkçe metninde Kürt alfabesine uygun yazdık. Ancak bazı sözler, isimler kesinlikle bilinemediği için, bunların mahalli şivelerden alınmış olması ihtimalini de gözönüne alarak onların yazılışını Fransızca metne uygun biçimde verdik.

Okuyucu için kolaylık olsun diye şunu da ekleyelim: Kürt alfabesinde (x) sesi, Türkçe'nin bazı şivelerine de yansımış olan sert (ğ) sesidir. Almancada kalın seslilerden sonra gelen (ch) gibi. Örneğin das Buch'taki (ch) sesi.

Kürtçedeki (q) harfi, genizden gelen (k) sesini verir. Arapçada da bu ses vardır.

Kürtçe alfabedeki (ê) harfi, Türkçede «êloğlu» ya da «êl» derken kullanılan, dile istisna olarak girmiş baştaki (ê) sesidir.

Kürtçe alfabede (û) harfi, Türkçedeki (u) sesini; Kürtçedeki (u) ise Türkçedeki (ı) ile (u) arasında bir ses verir.

Kürtçe alfabede (w) harfi Türkçedeki (v) sesini; Kürtçedeki (v) ise Türkçedeki (f) ye yakın bir ses verir. Almancadaki (v) sesi gibi.

ÖNSÖZ

Dicle ve Fırat'ın kaynaklarında bulunan Ararat dağ düğümü, yüzyıllardan beri, toplumsal ve dilbilimsel türdeşliği tarihte çok kez izini bırakmış bir aşiretler kümesini barındırır: Bunlar Kürtlerdir. Kürt konularıyla uğraşan bir dizi uzman yarım yüzyıldan beri bu konularda yöntemli bir incelemeye girişmiş olmakla birlikte, *Kürdistan*ın ne olduğu henüz iyice bilinmemektedir ve yetkili bir Kürt konuları uzmanının elinden çıkan bu inceleme Kürt probleminin çeşitli yönlerini içine alan ilk toplu eserdir.

Çünkü, hiç bir zaman bir Kürt devleti var olmamışsa da, bir Kürt problemi vardır; lehçeler, İran asıllı olsa bile, kökenlerinde bundan ayrılan bir temel bulunduğunu hissettirmektedirler; şimdiki din İslâm olsa bile, ana yol mezheplerine pek az uygun olan Yezidilikte, Ehl-i Hak'larda, Sünni ve Şiilerde birtakım eski unsurlar hâlâ yaşamaktadır. Suriyeye, Anadoluya, Iraka, Ermenistana ve İrana dağılıp yerleşmiş Kürt askeri kolonilerinden, Kürt karakterine özgü kudret iradeleri parlayıp taşan büyük adamlar çıkmıştır: örneğin Selahaddini Eyyubî, Birçok Türk, Arap ve İran siyaset adamları aslında Kürt idiler.

B. Nikitin, Urmiye'de bulunduğu sırada kurduğu

değerli dostluklar sayesinde, Kürtler üzerine, bizdeki çeşitli bilimsel dergilerin de yararlandığı, yerinden derlenme bir belge dizisi toplamıştır. Konu hakkında İngilizce ve Fusçada gittikçe çoğalan zengin bibliyografyayı izleyen yazar, kitabının on iki bölümünde Kürt probleminin bütün yönlerine el atmıştır: dilin kökenleri, yaşam tarzları, ruhsal tipoloji, oturulan çevre, aşiret yapısı, klanların tarihi, ulus fikrinin oluşumu. Anlayışlı bir sempatiyle dolu araştırmasının ana yaklaşım eksenleri bunlar olmuş, henüz kesinliğe kavuşmamış şeylerin boyutları üzerinde, bu konularda ne denli düşündüğünü gösteren bir ölçülülükle kendini sınırlamasını bilmiştir.

Henüz pek ham ama öylesine canlı olan Kürt edebiyatında yazarın haklı olarak tesbit ettiği folklor şişkinliği, vaktiyle Anadolunun fethinde Selçuk Türkleriyle birleşen Kürt dağlılarının, belki de, bazı anlaşmazlıklar çözümlendiği zaman, sınırdaş devletlere bir kez daha etnik bir «genç eşme» sağlayabileceklerini önceden sezdirebilir.

1 Mayıs 1943

Louis MASSIGNON

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Kürtler ve Kürdistan mı?!.. Kim bunlar? Nerede bu ülke? Nice ağır sorunlarla zaten dolu olan günümüzde bunlardan söz etmekte ne yarar var? Kitapçının önünden geçerken durup vitrine araştırıcı bir gözle bakan kitap meraklısının kendi kendine soracağı sorular herhalde bunlar olur... Gerçekten de, kitabın başlığının anımsattığı adlar Fransız okuyucusuna hayli yabancıdır. Kamunun dikkatine sunulan bu eserin yazarı bu tepkileri pekâlâ beklemektedir; ama konunun asıl ilginç yanıda, dar bir uzman çevresi dışında yayınlanıp gün ışığına çıkarılmamış ve pek tanınmamış olması değil midir? Kürtlerin ve ülkelerinin gerçekte ne olduğunu tanıtmak yararlı bir görev üstlenmek değil midir?

Fransız kamu oyunun artık, Asya'nın sonsuz karmaşıklığına sırt çevirmesi bağışlanamaz, o «ırk üretici» kıta ki, daha 1. Dünya savaşının ertesinde, dünyanın şaşkın gözleri önüne birden bire yeni ve beklenmedik bir ışık altında çıkıvermişti. Her zaman görmeye alışık olduğumuz hareketsizlik ve durgunluk, ansızın. alışılmadık bir kaynaşmaya, yükselme hırsları ve hak isteklerinin boy atmasına, ulusal hareketlere yerini bırakıyor, bunlar da Barış'ın bir düzene

bağlanması bakımından son derece önemli siyasal ve ekonomik sorunlar yaratıyordu.

1. Dünya Savaşından doğan bu sorunlar, o zaman doyurucu bir çözüm yoluna ulaşmak şöyle dursun, büsbütün çıbanlaşıp ağırlaşmış ve zaman zaman, son derece tehlikeli, çaresi zor bulunur o Doğuya özgü ateş yükselmesine yol açmıştır! Şu halde, öyle görünür ki çağımızın bu problemleriyle ilgili bütün verileri elden geldiğince doğru olarak tanımasını öğrenmek şimdi herzamankinden çok önem taşımaktadır. Bu satırların yazarı, Asyanın bu köşesinde konsolosluk ettiği sıralarda gözlemlemek ve incelemek fırsatını bulduğu Kürtler ve Kürdistan konusuna eğilerek, kitabında, «tarihin unuttuğu» bu halkın anlaşılmasını sağlamaya, müslüman Doğunun siyasal, toplumsal ve manevi gelişimindeki yerini belirlemeye, ayrıca kendine özgü kişiliğini ve özlemlerini, oturduğu ülkelerin hükümetleri ve diplomasi tarafından kendisine ne türlü davranıldığını ana çizgileriyle belirtmeye uğraşmıştır.

Böylece okuyucu, Kürtlerin 19. yüzyıl sonuna doğru Ermeni probleminde oynadığı ve adlarının iğrenç katliamcıya çıkmasına yol açan uğursuz rolün, onların tedirgin, acılı yaşamının sadece bir yönünü aydınlattığını görebilecektir. Kürt halkının bu acele ve rahat yargıya, bu kestirme kara damgaya lâyık olmadığını anlayacaktır. Yazarın niyeti elbette ki, vaktiyle hıristiyan komşularına karşı işledikleri suçlardan sorumlu olan Kürtlerin günahsızlığını savunmak değildir. Sadece, bu halkın, esasen toplumsal ve siyasal gelişiminin koşullarına bağlanabilecek -ki bu koşullar da içinde oturduğu doğal çevrenin ve buna bağlı yaşam tarzının zorunlu bir sonucudur- bütün ku urlarına rağmen, ona adalet ölçüleri içinde dav-

ranmak, onu, gerçekte olduğu gibi, bir önyargı beslemeden, iyi ve kötü yanlarıyla objektif olarak tanıtmaya çalışmak gerektiğini düşünmüştür.

Kısacası: «Her şeyi anlamak, her şeyi bağışlamak» ilkesi karşısında yazarın tavrı, bu sözün sadece birinci kısmını benimseyerek ikinci kısmının içinde sakladığı tehlikeye atılmaktan kaçınmak olmuştur.

Konunun genişliğinin farkında olan yazar, Kürt tarihini tümüyle anlatmaya kalkışmaktan sakındığını da belirtmek ister. Acaba bu tarih, Kürtlerin ataları olan Karduk'lara çarpan Ksenofon'un On-binlerinin geri dönüşünden çağımıza kadar geçen bütün yüzyılları kapsamaz mı? Bu türlü anlaşılınca, Kürtlerin bu uzun ve dalgalı tarihi sadece uzmanların ilgisini çekebilirdi. Kaldıki böyle bir eser meydana getirmenin zamanı henüz gelmemiştir. Bu denli geniş bir tarihsel panoramanın boşluklarını doldurmak için daha bir yığın titiz hazırlık araştırmasına ihtiyaç vardır. Kürtler, yüzyıllar boyunca, Ön Asyanın bunca hareketli sahnesi üzerinden sıra sıra geçen bütün kavimlerin tarihine etkin olarak katılmışlardır. Ancak iniş çıkışlar ve birbirine girişimlerle dolu bu zengin tarihin giderek ayrıntılarıyla tanınmasıdır ki Kürt oluşumunun bunca yoğun ve bunca çeşitli katkılarla örülmüş dokusunu, bu çetin sorunlar üzerinde çalışan tüm uzmanların yardımıyla ilmek ilmek yeniden kurma olanağını sağlayacaktır.

Bu yüzden yazar, Kürt yaşamının bütün çizgilerini kucaklayan ve bunlar hakkında elden geldiğince tam bir genel fikir edinmeyi mümkün kılacak geniş bir şema ile yetinmiştir. Bu mozayığın birçok noktalarına sadece değinip geçmiş olmakla birlikte, yine

de, problemin bütün temel unsurlarını ele aldığına inanmaktadır. Etnografya olsun, etnoloji olsun, arkeoloji, tarih ve dilbilimi olsun, bütün konularda Kürt çevresi çok geniş bir inceleme alanı meydana getirmektedir; bu alanın yöntemli bir biçimde araştırılması ise, gerek siyasal nedenler ve ilgili hükümetlerin kuşkulu tavrı yüzünden, gerekse -özellikle geçmişte- bu alana girmenin tehlikeli bir iş olması (örneğin, 1830'da Alman bilgini Schultz'un öldürülmesi) yüzünden, şimdiye kadar güçlüklere uğramıştır. Bir gün Kürdistan normal ve barış içinde bir hayat yaşama olanağına kavuşursa, bilim bundan sadece kazançlı çıkacaktır. Kürtlerin kendi aralarından da bir gün araştırmacılar çıkacağı - nitekim bunun şimdiden ilk habercileri çıkmıştır -ve bunların yabancı bilginlerle etkin biçimde işbirliği edecekleri umulur.

Kürdistan hakkmdaki bilgimiz doğubilimcilerin ölçüsüne göre ne kadar eksik olursa olsun, bu ülkenin «hava» sını vermemiz, yaşam üslûbunu kavratmamız yine de mümkündür; nitekim yazar, Kürdü yaşamının bütün evrelerinde izleyerek bu üslûbu açığa çıkarmaya çabalamıştır. Kürdün yaşam biçimine egemen olan, hiç kuşkusuz, aşiret yapısıdır ve Kürt, şimdiden bir yerleşikleşme (Sovyetler Birliğinde «proleterleşme») sürecine girmiş olmasına ve bu süreç oturduğu ülkelerin gelişmesi ile daha da hızlanabilecek bir nitelik taşımasına rağmen, henüz bu aşiret yapısından kurtulmuş değildir. Her ne olursa olsun, şimdiki halde Kürt, aşiret insanının en karakteristik örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu daha gelişmiş toplumsal tiplerle karşılaştırmaya kalkışmaksızın, böyle, olduğu gibi kabul edersek, kusurlarını da, erdemlerini de kolayca kavrayıp bunların nedenlerini açıklayabiliriz. Devlet içindeki kamu düzenine kar-

şı anarşik, serkeş, yönetim altına girmez bir tutum gösteren Kürt, kendi aşireti içinde, tersine tamamiyle uyumlu, aşiretine ve reisine bağlı, gözünü budaktan sakınmaz savaşçı, topluluğu için kendini fedaya hazır, soyu sopuyla, şeceresi ile, mücadele dolu geçmişi ile gururlanan bir kişidir. Parlak bir süvari, alacalı elbisesi içinde özenli, silâhlarına tutkuyla bağlıdır. Bu imajı tesbit etmenin belki de tam sırasıdır, çünkü Kürtler çağımıza kadar ayakta kalmış biricik Hint-Avrupalı göçebelerdir.

Aile yaşamı içinde mükemmel bir baba olan, ocağına bağlı Kürt - ki bu ocak içinde kadına da başka müslümanlarda görülmeyen bir yer verilir- çocuklarını, özellikle oğullarını çok sever. Rahatlama ve dinlenme zamanlarında Kürt, destanlarının koruyucusu olan gezici halk ozanlarını dinlemeye bayılır, ya da kadınların eşliğinde kalkıp coşkuyla oyunlar oynar; onu başka islâmlaşmış kavimlerden ayıran bir nokta da budur. Türküler de söyler ve sevdiği güzelin ya da savaştaki kahramanlıklarının anısına yakılmış dokunaklı şarkılar icat eder. Başkalarına karşı çoğu kez zalim, ama kendisine karşı her zaman acımasızdır; sırasında pervasız, sırasında kurnazdır; kimi zaman öfkeli, kimi zaman sinsidir; hem müthiş alaycı, hem de böndür. İşte Kürt bu karakter çizgileri altında bize kendini gösterir, o Kürt her şeyden önce, öz yurdu olan dağlara aşıktır, bu dağlardaki ak köpüklü sellere, yüce başlı doruklara, derin boğazlara, başlıca geçim kaynaklarını oluşturan sürülerle yer yer kaplı o şirin yaz otlaklarına sevdalıdır.

Bütün gözlemciler, Kürtte canlı bir zekâ ve çabuk bir kavrayış bulunduğunda birleşmektedir: Hatta mekanik gibi hiç alışık olmadığı alanlarda bile kürt bu niteliklerini göstermekte, özellikle petrol çıkarma

işlerinde örnek bir işçi olmaktadır. Din konusunda ise, Kürt kitleleri dini aşiretin çıkarlarına bağımlı tutarlarsa da, seçkinler derin din bilgisinde, özellikle tasavvuf alanında kendilerini gösterirler. Genel olarak, düşünce kıvraklığı Kürdü, İran mizacının karakteristik bir özelliği olan «Tanrıyı arama»ya iter; çeşitliliği de esasen burdan kaynaklanan Kürt inançları, hiç bir şekilde İslâmlık çerçevesi içinde sınırlı kalmamakta, tersine, çok daha uzak bir geçmişe dayanan ve Ön Asya toprağında filizlenmiş dinlerin dört yol kavşağındaki Kürdistanın içinde bulunduğu tarihî çevre ile açıklanabilen birtakım tapınma biçimleri göstermektedirler.

Bu kavmin ruhu, aynı zamanda, zengin bir inceleme malzemesi oluşturan bol ve çeşitli folklorunda da kendini gösterir. Yazılı edebiyat az gelişmiştir ve henüz ortak bir yazın dilinden yoksundur. Ancak yine de birkaç eski eser vardır ve günümüzde bu konuda kayda değer birtakım ilginç çabalar görülmektedir. Bu çabalar Kürt ulusal hareketiyle ilişkili olup yazar, bu hareketin, başlangıçlarını araştırarak ve geçirdiği bütün evreleri izleyerek, tam bir tablosunu sunmaya çalışmıştır.

Okuyucu, böylece görecektir ki Kürt yaşamının, öğrenilmeye değer etnolojik yönü yanında belli bir tarihten bu yana şu yönü de kendini göstermektedir: Bu yaşam, 1914-1918 Dünya Savaşının ertesinde ulusal kurtuluşa susamış olarak ortaya çıkan Doğu halklarının benzer hareketleriyle aynı özellikleri taşır. İşte aynı anda beliren bu eğilimlerin çarpışması, Kürt problemini, bu problemin gündeme çıktığı ve kendileri de aynı ulusal gelişim evresini geçirmekte olan devletler içinde garip bir şekilde çetrefilleştirmektedir.

Kısacası, Kürtlerin kaderinin incelenmesinin günümüzde ilginç bir siyasal aktüalite konusu olduğu tartışma götürmez. Daha 1. Dünya Savaşı sonunda, nüfuz bölgelerinin tesbiti ve Osmanlı İmparatorluğunun mirasçısı olacak devletlerin yaratılması sırasında, Kürt etkeni, varlığıyla diplomatları şaşkınlığa uğratmıştı. Hatta bir an, bu halkın özlemleri, durumun hakemleri olarak ortaya çıkan büyük devletlerce uluslararası bir kararla resmi bir sonuca bağlanmak üzere görünüyordu. Tantanalı resmi vaatlerin ve tumturaklı demeçlerin tersine sınırlar, etnik ve insancıl düşüncelerle değil, sermaye çevrelerinin gizli çıkarlarına ve başbakanlıkların kaygılarına uygun olarak çizildi. Daha sonra da, telâfi olarak verilen garantiler ve Milletler Cemiyeti'nin kâğıt üzerinde kalan vesayeti, Saint-James (İngiltere) Hükümetinin uygun gördüğü şekilde, çok yetersiz ölçülerde işledi. O zamandan bu yana olaylar bata çıka yürüyerek kontrol edilmez bir hal aldı, ama Kürt problemi ortadan kalkmadı; nitekim bu halkın yıkılmaz iradesinin belirtileri olan kanlı ayaklanmalar bunu sık sık göstermiştir.

Sınırları içinde Kürtleri barındıran ülkelerin gelecekteki uluslararası statüsü hakkında şimdiden bir şey söylemek erkendir; ama şurası apaçık ki eğer haklarının bilincine varmış ve bunları kullanmak kararında olan bu azınlığın hakları yine verilmezse, her türlü anlaşma, sakat doğacak ve kaçınılmaz çalkantıları siyasal kuruluşların içinde zorla örtbas etmekten başka bir sonuç vermeyecektir.

Gerçekten de, haritaya bir göz atarsak hemen görürüz ki Ön-Asyayı kesen ve Doğu ile alışverişlerin yapıldığı tarihî yönlerde batıdan doğruya giden bütün yollar, Ermeni yaylasını boydan boya geçip İran

Azerbaycanına ve Transkafkasyaya ulaşanlar olsun, Mezopotamya ile İran arasındaki dağ geçitlerini izleyenler olsun, hepsi de Kürdistanın göbeğinden geçerler. Bu yollar boyunca gidiş geliş güvenliğine ve geçilen bölgelerdeki rahatlık koşullarına bel bağlanıp bağlanamayacağını bilmekte de yarar vardır. Kürtlerin düşmanlığıyla karşılaşabilen bu uluslararası ulaşım yolları bugün değerlerini büyük ölçüde yitirmektedirler. Yeraltı servetlerinin, özellikle petrolün işletilmesinde de aynı sorun vardır. Bu değerli ürünün gerek Irakın Kürt kesiminde, gerekse Ermenistan yaylasında damarları vardır; Iraktakiler bugün işletilmekte olup, Ermenistan yaylasında da petrol, bakır vb. alanları bulunmuş ve kısmen değerlendirilmiştir. Yarara dayanan bu düşünceler apaçık görünmekte ve doğrudan doğruya güdümlü siyasal ve ekonomik çıkarlara bağlanmaktadır. Bu yüzden de bunlar, Kürdistan konusunda ilerde oturulacak bir konferans masasında dikkate alınacak nitelikte gözükmektedir.

Her şeye rağmen, yeni yaşadığımız şu dev boyutlu çatışmanın bitiminde dünyayı düzenlemekle görevli diplomatlarla uzmanların dikkatini çekecek nedenlerin yalnız bunlar olmayacağına inanmak istiyoruz. Umut ediyoruz ki yalnız birkaç bencil ve yanlış anlaşılan çıkarın yararına düzenlenecek ve bu yüzden kaybedilecek yeni bir barışın uyandıracağı hayal kırıklığından İnsanlığın korunması için, ahlâki nedenler, hukuk ilkeleri, uluslararası adalet ve vicdan gerekçeleri bu kez sesini işittirecek ve üstün gelecektir. Bu düzenlemede Kürt problemi de, dünya sahnesinde çarpışan çıkar ve ihtiraslar karşısında ne kadar önemsiz görünürse görünsün, eğer Asya'nın gittikçe Avrupa'ya yakınlaşan bu hayati bölgesinde Barış'ın

nimetlerini güvence altına almak istiyorsak, bir çözüm yoluna kavuşmalıdır.

Üstlendiği görevi başarıyla yerine getirmek için yazar, kendi deneyimine ve derin bilgili bir Kürt olan Molla Said'le birlikte yürüttüğü kişisel incelemelerine dayandığı gibi, ayrıca, her biri Kürdistan hakkındaki bilgilerimizin zenginleşmesine ayrı ayrı katkıda bulunan Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, İran'lı, Polonyalı, Rus doğubilimcileri ve Kürt konuları uzmanlarının çalışmalarından da geniş ölçüde yararlanmıştır. Bu uzmanların adları kitapta yerleri gelince anılmıştır; ama yazar, araştırmalarının başarıya ulaşmasında çeşitli sıfatlarla önemli bir payı bulunan yurttaşları sayın Marr, Minorsky, Vilçevsky ile Suriye Kürtleri ve Yezidileri konusundaki ayrıntılı belgelerinden çok yararlandığı Fransız bilim adamları sayın Rondot ve Lescot'nun adlarını özellikle anmak ister. Ayrıca, kitabın müsveddesini gözden geçirmek lütfunda bulunan sayın Rondot'ya da sonsuz teşekkür borçludur. İncelemelerinde yazarı her zaman cesaretlendirmiş bulunan sayın Louis Massignon da kitaba bir önsöz yazmak lütfunda bulunmuştur. Yazar, meslektaşlık sevgisiyle dolu bu güzel davranışı burada şükranla anar ve kendisine en içten minnet duygularını sunar.

Nisan 1943 *B. NİKİTİN*

C. N. R. S. [Ulusal Bilim Araştırmaları Merkezi], Enstitü üyesi M. Ch. Virolleaud'nun başkanlığındaki ve M. L. Massignon'la R. Grousset'nin de katıldığı yetkili komisyonun («Klasik-olmayan Uygarlıklar» Komisyonunun) onayıyla bana maddi bir destek sağlamıştır; öyleki bu destek olmasaydı kitabımın yayın-

lanması tehlikeye girebilirdi. Bu değerli doğubilimci meslektaşlarımın desteğini yürekten takdir ediyor, kendilerine burada derin şükranlarımı sunuyorum.

Ayrıca, dileğimi beni yüreklendirici bir biçimde karşıladığı için C. N. R. S.'ye de teşekkür ederim. Nihayet, çalışmamın, her zamanki özelliği olan özen ve dikkatle yayınlanmasını kabul eden Imprimerie Nationale'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Şubat 1955.

Arap harflerini Latin harflerine çevirirken, bunların esasen çeşitli kaynaklardan aktardığım yazılış biçimlerinde, dilbilimin kabul ettiği transkripsiyon kurallarına her zaman uymadım. Eserim bir dilbilim çalışması olmadığından, bu davranışımın bağışlanacağını umarım.

I. BÖLÜM

KÜRTLER, KÖKENLERİ, DİLBİLİM VE ANTROPOLOJİ AÇISINDAN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

§ 1. Ölçütlerin göreceliği

Tarihin tanıklığı özellikle Kürtlerde olduğu gibi kesintiye uğrar ve bazı bakımlardan doğrulanamazsa, bir kavmin kökenleri çoğu zaman çözülmesi çok güç bir sorun haline gelir. Bir kavmin «kimliğini» saptamak için çoğu zaman adı, ırkı ve dili gibi ölçütler kullanılır; ama bunların mutlak değeri hakkında her zaman tam bir güven taşımak olanaksızdır. Gerçekten de, bir kavmin adı o kavim hakkında tek başına hiç bir doyurucu sonuca ulaştırmaz. Buna kanaat getirmek için birkaç örnek vermek yeter. Eğer Fransızların, tarihsel geçmişini iyi tanımadan sadece adına dayansaydık, Cermen asıllı olduklarını sanabilirdik. Bunun gibi, Rus adının da Vareg önderlerinden egemen bir zümreyi gösterdiğini ve Rusların adlarını bundan aldıklarını bilmeseydik, İskandinav dilinden türeyen bu ad bizi yanılgıya götürürdü. Bugünkü Bulgarların, ilk yurtları Volga üzerinde bulunan Turanlı atalarıyla hiç bir benzerlikleri yoktur; Romenler de adlarını, sadece ülkelerinde bir kaç Roma lejyonunun bulunmuş olmasına borçludur, kaldı ki bu lejyon-

ların safları yalnız Latinlerden oluşmuş da değildi, vb. Irk ve dil için de durum böyledir: Irk ve dilin birer karşılaştırma noktası olarak kullanılabilecek saf unsurlarını, tarihte ortaya çıkmış bir kavmin yaşamındaki ilk halleriyle kesin şekilde belirlemek olanaksızdır. Kaldıki dilbilimcinin işi daha kolaydır, çünkü bir kelimenin tahmin edilen ilk biçimini, başına bir yıldız işareti koyarak yeniden kurar. Buna karşılık antropolog, bir kuşaklar dizisinin başında bulunan bir ilk insan tipi yaratamaz. Üstelik, şu son zamanlara değin arkeoloji de, antropolojiye gereken tüm yardımı sağlamıyordu[1].

Esasen, sayın Contenau'nun 1937'de Paris Etnografya Derneği'nde düzenlenen bir konferans sırasındaki bir gözleminden öğrendiğimize göre, bu konuda, bir kaç Sümer kafatasının incelenebilmiş olmasından bu yana bir tartışma vardır. Özellikle heykeller bize birtakım brakisefal tipler göstermekte, ama kafatası ölçümü aynı kanıyı vermemektedir. Arkeologların bu kazılardan çıkan kemiklere pek aldırış etmemeleri, kısmen, insan kalıntılarının havanın etkisine uğrayarak çarçabuk bozulmasına ve antropolojik bir inceleme için yeterli ölçüde korunabilmelerindeki zorluğa

---

1) «Batı Asya'nın binlerce yıllık topraklarından nice hayranlık uyandırıcı anıtlar çıkaran arkeologların, rastladıkları insan kalıntıları karşısında nasıl da ilgisiz davrandıklarını düşündükce, çıldıracak gibi oluyorum! Kendilerine «bilim adamı» adını veren birtakım adamların işlediği bu bilimsel vahşeti ne kadar protesto etsek yine azdır» (*Irklar ve Tarih*, E. Pittard, s. 388). «İran topraklarında yapılan kazıların büyüklüğünü, bunlardan elde edilen tarihsel, estetik, dilbilimsel hazineleri düşününce, bu eski geçmişin etnolojisini aydınlatacak «antropolojik malzeme» nin böyle önemli araştırmalarla görevli bütün arkeologları ilgilendirmek talihine erememiş olmasına yürekten yanmamız gerekir» (*Aynı eser*, s. 446).

bağlanabilir. Özellikle kafatasları alanında bu korunmayı sağlayan yöntemin saptanışı henüz yenidir (Keith) ve bundan böyle arkeoloji ile antropolojinin yararlı bir işbirliğine girebilecekleri umut edilir. Bu bilimlerin her ikisini ise dilbilimi ile bağdaştırmak daha güç olacağa benzer. Kısacası, bütün bu ölçütler sadece görecedir[1]. Bir kavmin tarih yıllıklarında anlatılan ilk eylemlerinden bu yana soy zincirini eksiksiz ve doğru olarak yeniden kurmak, bazan, olgun yaştaki bir insanın yüz hatlarından çocukluktaki yüzünü keşfetmeye çalışmak kadar zordur. Gerçi bu iki yüz arasında bir benzerlik görüldüğüne inanılabilir; ama içtenlikle davrandığımızı kabul etsek bile, unutmamalı ki bu saptamada bir tek ve aynı kişinin söz konusu olduğu inancıyla hareket ederiz; oysa bir kavmin bugün tanıdığımız haliyle sözde ilkel hali arasındaki bunları birbirinden ayıran halkalar yetersizdir ve bize nadir olarak özdeşlik izlenimini verebilirler.

§ 2. Ksenofon'un Karduk'ları

İşte bu ihtiyat kayıtları altında Kürtlerin köken lerinin incelenmesine girişiyoruz. Tarih bize, bu kav-

---

1) Örneğin G. Contenau Fenikeliler konusunda şunları söyler:

«Fenikeliler hakkında şöyle sonuca varılmıştır. Bunlar, dillerinin Sami oluşundan ötürü hemen Sami sayılmışlar, aralarında bulunan etnik unsurlarsa dikkate alınmamıştır.»

«Öyleyse bir kavmin karakterini saptamak için ırk ve dilinin araştırılmasını mutlaka bir yana bırakmak mı gerekir? Ben bunun tersine inanıyorum; çünkü geçmişte ne kadar geriye gidersek, her iki yeri arasında bir uyuşum bulmak o kadar mümkün olur; örneğin, tarihin şafağında Sami dilini konuşan bir sami ırkı bulmak olanak dışı değildir» *(Fenike Uygarlığı,* s. 357.)

min adıyla az ... açı ... sel ... vumu gösteren ... ... bunlar uzmanlar ... sırasıyla tartışma konusu ... çeşitli yorumlarına yol açmıştır.

Böylece, Ksenofon'un Onbinlerinin bugünkü Kürdistan boyunca Karadenize kadar ünlü geri çekilişi de (İ.Ö. 401-400 yıllarında) anlattığı *Kardoukhoi* Karduk'ları n Kürtlerin kesin olarak ataları olduğu genellikle kabul edilmişti Onlar gibi dağlı aynı ülkede oturur, gözüpek olduklarına göre varsayımı kesinleştirmek için daha ne gerekliydi? Oysa araştırmaların bugünkü durumunda, artık bu konuda aynı kesinlik kalmamış görünmektedir. Bir kere, bu alanda büyük bir otorite olan Th. Nöldeke gibi, M. Hartmann Weissbach[1] gibi doğubilimciler, dilbilimsel nedenlerle, *Kurd ye Kardu*[2] biçimlerinin eşanlamlı sayılamayacağını kanıtlamışlardır. Bu bilginler, tersine klasik yazarların, özellikle Strabon'un *Kyrtioi* ya da *Cyrtii* diye söz ettikleri, Küçük Medya ve Persis ülkesinde oturan toplulukların Kürtler olduğunu kabul etmektedirler. Son zamanlarda, Asyanın bu kesimi konusunda ünlü bir uzman olan Profesör C. F. Lehmann-Haupt, Karduklar sorununa yeniden dönmüş olup, bunları Kürtlerin değil, Gürcü-Kartveli'lerin ataları olarak görmektedir[3]. İber'ler adını da taşıyan bu Kartveli'ler, bugünkü ülkelerine nisbeten daha geç bir ta

---

1) Nöldeke, *Kardu und Kurden*, Festschrift F. H. Kieper, Berlin, 1898; M. Hartmann, *Bohtan*, Mitt. d. Vorderasiat. Gesell., 1892/2, 1897/1; Weissbach, in Pauly-Wissowa, *Real Encyclop*, bak. *Kardoukhoi ve Kyrtioi*.

2) *Kardu adının* Sami dillerini andıran yönleri vardır: Özellikle Akad-Asur dilinde *kardu* «güçlü, yiğit», *karadu* «güçlü olmak» anlamındadır.

3) *Gürcüleurin Kökeni Üzerine*, *Georgica*'nın 4 ve 5. sayıları 1937 (İngilizce).

rihte göç etmişler, burada daha önceden bulunan Mosk'larla giderek kaynaşmışlardır. Öte yandan, Herodotos Kafkasyada bulunan İber'liler hakkında hiç bir şey bilmediğine göre, Gürcü geleneğinde güney den geldiği söylenen bu göç, en geç İ.Ö. 5. ve 1. yüz yıllar arasında geçmiş olmalıdır. Lehmann-Haupt şöyle devam eder: İmdi, doğu Dicle (Bohtân-Su) ile batı Dicle'nin birleştiği yerin çevresindeki topraklarda, 5. yüzyılın sonunda Karduklar oturmuştur ve Th. Nöldeke ile R. Hartmann'ın kanıtladıkları gibi, bu kavmin, ancak birkaç yüzyıl önce Pers ülkesinden gelip bu yöreye yerleşmiş bulunan Kürtlerle kesenkes hiç bir ilgisi yoktur. *Kardoukhoi*, çoğul olarak Ermenice *Kardu-kh*'un karşılığıdır; *Kardu* da, Gürcistan-İberya'da oturan halkın yerli adı olan *K'art'ueli (Kart'veli)* ile yakın bir uyum halindedir. *Korduene, Gordyaioi* gibi bu güneyde topraklarını ve halkını gösteren adlar, aynı kökü taşırlar. Vaktiyle Karduklar'ın yurdu olan bu toprak, Gürcülerin kaya içine oyul-

---

1) W. E. Allen *Gürcü Kavminin* Tarihi adlı eserinde, Kutsal Kitaptaki Yafes'in oğlu Togarmah'ın soyundan gelen ve efsaneye göre Gürcü kavmine adlarını veren Kartlos, Mtzkhetos ve Uplos isimlerini, Asyanın eski tarihinde belirli aşiretleri gösteren K-D, M-S ve B-L diye üç köke indirger. Ve bu konuda şöyle der: «K-D kökü hem en önemlisi, hem en karanlık olanıdır. Bu kök, bir Gürcü eyaletinin adı olan Kartli'de görülmekte ve Çağdaş Kürd adında da yaşamaktadır. Bu Kürd adı, Ermenistan dağlarında yaşıyan ilkel ve karışık ırktan bir grup aşireti kapsar. Bu aşiretler, muhakkak ki bünyelerinde İskit ve Kimmer istilâları çağından kalma birtakım kaçak unsurların torunlarını taşırlar. Ve Ksenofon'un Fırat'la Aras'ın yukarı vadilerindeki aşiretlere verdiği Karduklar adı, bu kök-adın çeşitli biçimleri arasındaki tarihi bağı gösterir» (s. 16, 17). Çivi yazısıyla yazılmış yazıtlarda da Kürd adıyla Kudraha adı birbirine yaklaştırılmaktadır. (Curzon, I, 550, Barthold'un Rusça *İran* adlı eserinin 130. sayfasından alıntı).

muş barınaklarıyla büyük bir benzerlik gösteren mağara-evlerle doludur; ama bu evler Ermeni-öncesi (Khald) kaya-içi yapılarından köklü şekilde ayrılır. Asya'nın Büyük İskender tarafından fethinden sonra, Karduk topraklarının Nisibin dahil bir kısmı, Mygdon kökenli Makedonyalılar tarafından iskân edildi. Bu yerleşme sonucu meydana gelen karışıklıklar, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak Kardukları etkiledi ve bunlardan bazılarını, yukarıda belirttiğimiz İber'lerin göçüne rastlayan bir tarihte, kuzeye doğru göçmeye zorladı; bazıları ise Greklerin ve Romalıların Gordyen (Korduen) dedikleri ülkedeki eski yurtlarında kaldılar. Durum böyleyse, Ksenofon'un, Karduk ülkesindeki yedi günlük yürüyüşünü anlattığı *Anabasis*'inde, Gürcü kavmini meydana getirmiş olan belli başlı unsurlardan birinin dövüşme yöntemiyle âdet ve göreneklerinin en eski tasvirini buluyoruz demektir. Lehmann-Haupt sözlerini böyle bağlar: Demek ki Karduk-K'art'uel'ler Khald'ların (Urartu) güney komşuları, Gürcü kavminin öbür temel kurucu unsuru olan Mosk'lar ise Khald'ların kuzey komşularıydılar.

Lehmann-Haupt'un Karduklarla Kartveli'ler arasında yaptığı bu yaklaştırma, Rus bilgini N.J. Marr'ın çalışmalarından da bilinmekte idi. Bu bilgin, *Yine «Çelebi» Kelimesi Üzerine* adlı (Ön-Asya tarihinde Kürt ulusunun taşıdığı kültürel anlam konusundaki) ve Rus Çarlık Arkeooji Derneği Doğu Şubesi'nin cit XX. fasikül II-III, 1911 tarihli Bülteninde *(Zapiski)* yayınlanan incelemesinde, aynı varsayımı öne sürmüştür. Ancak Lehmann-Haupt Kürtleri tezinin tamamiyle dışında bıraktığı halde Marr, «Zamanla gerçek olguların, şimdi birbirlerinden binlerce yıllık bir tarihle ayrılmış bulunan Karduklar (Kürtler) ile K'art'lar

(Gürcüler) arasındaki köken birliği görüşünü güçlendirmesi» olanağını yine de kabul etmektedir. Marr notunda şunları ekler: «Eğer bu görüş zamanla doğrulanırsa, bugünkü Kürt dilindeki bazı kelimeler ilkel Kürt dilinin, yani Jafetik [Yafesî] dala mensup K'art'grubu dilinin yaşayan kalıntıları olarak görülebilir: örneğin, Kürtçede *bav* (*< *bam*): «baba»; K'art'çada *-mam-a*: «*baba*»; *Kürtçede de//da* ve *diia*: «anne»; K'art'çada *ded-a* ve dia: «anne» (örneğin, *dia saglisi*: «ev annesi, ev sahibesi»; *di-atsi*: «kadın», kelime anlamıyla «*anne-adam*»[1]. Görülüyor ki şimdiye kadar kabul edilen yorumlardan vazgeçmek gerekmektedir. Şurası da apaçıktır ki problemin çözümü, bir yandan Kürtlerin öte yandan Jafetik kavimlerin yaşamındaki kültürel ve etnografik olguların tümünü doğru bir yaklaşımla incelemeye bağlıdır; yoksa, coğrafi deyimlerdeki rastlantısal bir ses uyumuna dayanabilen, az çok zekice yapılmış bir karşılaştırma hiç bir şekilde bu çözümü veremez. Etnik terimlere gelince, henüz bunlarla ilgili hiç bir çözümleme yapılmamışken, *Kard (Kardoukhoi) ve Kord (> gord: Gord + u-ene)* kelime köklerinin *Kwrt (Kyrtios, Cyrtius)* köküyle aynı kaynaktan mı geldiğini, yoksa rastgele mi benzeştiğini kesin olarak söyleyemeyiz. Her ne olursa ol-

---

1) Kaynağında olasılıkla anaerkil psikolojinin yattığı Gürcü paleontolojisinin ilginç bir problemi, erkek ve dişi kelimelerin birbirine karışmasıdır. Bu durum, birçok dillerde ortak bir biçimi bulunan «anne» ve «baba» anlamındaki kelimelerin yer değiştirmesinde görülmektedir. Gürcü dilinde *mama* «baba» *déda* ise «anne» demektir (Allen, *adıgeçen eser*, s. 37). Anaerkillikle ilgili bu işaret, daha sonra göreceğimiz gibi,göz önünde tutulmalıdır.

Esasen Farsçada da *dâdâ* kelimesi mevcut olup, *sar-i-mâmak* adı verilen bir çocuk oyununda «anne» *(mâdarak)* anlamında kullanılır (Bak. *Suhan* dergisi, sayı 2, 1331, s. 122, not 4).

sun, güneydeki Karduk-Khald'larla, Ermenistan'ın kuzey batısında oturan ve belli bir tarihten sonra aynı şekilde Khal-t'lar ya da Khal-t'lılar adıyla anılan Khal-ib'ler arasında bir yakınlık kurmaya şimdilik bir neden görmüyoruz».

Marr'ın teorilerinden ilerde yine söz edeceğiz[1]. Şimdi, Kürtlerle soydaşlıkları, görüldüğü üzere, tümüyle olanaksız gözükmeyen Karduklara dönelim: Bunlar, yine Ksenofon'un söylediklerine göre, ne kral Artakserkses'in, ne de Ermenistan'ın egemenliğini tanımıyorlardı. İ.Ö. 1. yüzyılda II. Tigran, Korduene'yi fethettiği zaman buranın kralı Zarbienos'u idam ettirdi. İ.S. 115'te Korduene kralının adı Manisarus idi; Korduene eyaleti de köklü biçimde Ermenileşmiş değildi[2].

Dil yasaları açısından Karduklarla Kürtler arasında bir yakınlık kurmak olanaklı olsun olmasın, şurası yine de kayda değer bir olgudur ki *Kard* unsuru mahallî yer adlarında görülmektedir. Aramî'ler bu Korduene bölgesine Beth-Kardû adını, bugünkü Ce-

---

1) Marr'ın Jafetik (Yafesi) okulu, ilk önce Kafkas dilleri üzerinde durmuş ve bu dillere, bilinen dil «aileler» inden hiç birine girmediklerini belirtmek için bu adı vermişti. Sonra giderek bu okulun görüş alanına başka diller de girdi: Khald dili (Ari-öncesi Ermenice), Sümer dili, Elam dili, Pamir'de konuşulan bazı ağızlar, Bask dili, Berberî dili gibi. Son gelişim evresinde Jafetidoloji «yeni dil teorisi» adını aldı (Bak. B. N., *Dilin Kökeni*, Profesör N. J. Marr'ın Jafetik Teorisi ve Bunun Uygulanışı, *Ethnographie* dergisi, 1936,sayı32).

2) Bu konuda bak. Dumezil *(Centaures* (Yarı at, yarı insan olan efsane yaratıkları - ç.n.), s. 250, n 1): «Gordyen'e adını veren ve Greklerin kaçan inek İo'yu Ermeni sınırlarına dek karaları denizleri aşarak kovalar halde gösterdikleri efsane kahramanı Gordys'in doğulu bir yön taşıması olanaksız değildir» (Bizanslı Stephanos, bak. Gordyaia; bak. Strabon, XVI, 747-750, Gordy üzerine; bak. Pretter, *Demeter und Persephone)*.

ziret İbni Omar kentine de Kardû Gazarta'sı adını veriyorlardı. Ermeniler Kordukh adını, Araplarsa Bâkardâ adını kullanıyorlardı. Ermeniler ve Araplarda asıl Kardû bölgesi sınırlı bir alana sahipti. Esasen, Korduene eyaletinin tam sınırları bilinmemektedir. Bu eyaletin üç kenti olan Sareisa, Satalka ve Pinaka (bugünkü Finik) Dicle üzerinde bulunuyordu. Ama şurasını göz önünde tutmak gerekir ki Strabon'a göre Korduene dağları *(•Gordyaia Ore)*, Diyarbekir'le Muş arasında uzanıyordu.

Ama Kürtlerin kökenleri üzerine bu bölgelerde tarihin bize bıraktığı adlar yardımıyla kurulmuş varsayımlar Ksenofon'un Karduklarıyla bitmez. Şu noktayı bilmemek olanaksızdır ki İ.Ö. 9. ve 6. yüzyıllar arasında, daha sonra Ermenileşmiş bulunan yayla, Khald ya da Urartu krallığına ülke olmuştur. (Bu isimlerden birincisi yerli addır; ikincisi ise Asur dilindeki ad olup kutsal kitaptaki Ararat'ın karşılığıdır). Babilonya'daki Sami Kalde'lilerle karıştırılmaması gereken bu Khald'lar, bir ara, Asur'un başına ciddi dertler açacak kadar güçlendiler ve Asur'la sık sık, bazan da başarılı savaşlar yaptılar. İmdi, fonetik yasaları Khald ve Kardu adları arasında bir yakınlık kurmaya imkân verir ve bu adların Kartvel-Gürcü adıyla bir ilişkileri bulunabilir. Bununla birlikte bu gözlemler, Kürtlerin kökenleri üzerinde gerçekten daha açık bir görüş edinmemize olanak vermemektedir, çünkü etnik karakteristikleri de tartışmalı olan Khald'lar hakkında fazla bir şey bilmiyoruz[1]. Sadece, dillerinin Hint-Avrupalı dili olmadığını ve Kartveli grubu dil-

---

1) Sayce'in dediği gibi *(bak. Tevrat'taki Irklar)*, Ararat ya da Ermenistan'ın ilk sakinlerinin ırksal tipi, Asur kral sarayının duvarlarındaki kabartmalarda görülen haliyle, ülkenin bugünkü

leriyle bazı benzerlikler taşıdığını bilmekteyiz. Bununla birlikte Kürtler, hiç değilse şimdi, tartışma götürmez şekilde İranî, dolayısiyle Hint-Avrupalı olan bir dil konuşmaktadırlar.

Profesör A. Smieszek (bak. *Rocznik Orientalistyazny*'nin, 1925 tarihli II. cildinde Hititlerin adıyla ilgili makalesi) çok haklı fonetik kanıtlara dayandırdığı bütün bu mümkün ad benzerliklerinden söz etmektedir. Yazısının sonuç kısmında insanı gerçekten düşündüren bir işarette bulunmakta, örneğin Kelt'lerin adını da şu üç farklı biçim altında gördüğümüzü belirtmektedir: *Keltai, Galatai* ve *Galli (Galatoi* → **Galt-oi* → *Gald-oi* → *Galli)*.

Yukarıda, Ermeni-öncesi Khald'larla Babilonya Kaldelilerini birbirine karıştırmaması için okuyucuyu uyarmıştık. Ama bu zorunlu ayrım, doğubilim tarafından nisbeten kısa bir zaman önce konulmuş ve kabul edilmiştir (Bak. ayrıca Lehmann-Haupt'un, bu

---

sakinlerinin tipine uymaktadır. Ninova'da kral Assurbanipal'in yanına gelen Ararat elçileri, dolikosefal, geniş alınlı, ucu sivri düzgün kıvrık burunlu ince dudaklı geniş çeneli ve kısaya yakın boylu kişilerdir. Ayrıca Balawat'taki bronz kapıların üzerinde, Ararat askerleri, Grek biçimi tepeli miğferler, tam dizlerinin üstüne inen gömlekler ve ucu kıvrık çizmeler giymiş, ellerinde yuvarlak küçük bir kalkan taşır şekilde gösterilir. Ama burada tasvir edilenler arasında iki etnolojik tip bulunmaktadır: Biri Asurbanipal'e gelen elçilere benzemekte olup ayrıca sakallı ve bıyıklıdır, öteki ise sakalsız, bıyıksız ve çıkık çeneli olup profili Hititlere benzemektedir.

Bu tiplerden hiç birinde Arî tipini göremeyi

Sayce'in burada eklediği nota göre, Assurbanipal'e gelen elçilerin dolikosefal tipte gösterilmiş olması garipsir, oysa bugünkü Ermeni tipi belirgin şekilde brakisefal olup bunun ortalama endeksi 85,7'yi bulmaktadır. Brakisefallik, genellikle, von Erckert'in ölçümleriyle kanıtlandığı gibi, Kafkas uluslarının karakteristik niteliğidir.

sorunun tam bir açıklamasını yapan, daha önce sözü geçmiş makalesi). Vaktiyle Kürtlerin kökenleriyle ilgili egemen görüş, bunların Kaldelilerle akrabalıklarına dayanıyordu. Nitekim kutsal kitaptaki geleneğe göre bunlar doğu Kürdistan'da oturuyorlardı. Marko Polo da aynı kanıdadır. Ayrıca Marko Polo, Musul dağlarındaki Kürtlerin hıristiyanlığından da söz etmiştir. Ortaçağdaki batı Avrupa bilminin, Kürtleri İncil'deki akıllı uslu Kaldelilerin torunları olarak görmeleri için başka kanıt gerekli değildi. Michaelis ve Schlötzer gibi 18. yüzyıl sonunun büyük tarihçi ve dilcileri, Kürtlerin dili ve kültürü konusunda kesin belgeler toplama gereği üzerinde ısrarla durmakla birlikte, yine de, Orta çağ bilim geleneğine uygun olarak, Kürtlerin Kaldeli kökeni varsayımını destekliyorlardı. Bununla birlikte, daha o çağlarda bile, Garzoni (1787'de Kürtçe bir grameri yayınlanmıştır), Soldini gibi Dominiken misyonerlerinin yaptığı ve birçok Kürt lehçesini (zamanlarına göre) çok iyi bilmelerine dayanan pratik çalışmalar, Kürtçenin çağdaş Farsça ile olan doğrudan bağlarını ortaya çıkarmıştı. O kadar ki Garzoni, örneğin Katolik eserlerinin Kürtçe çevirilerini basmak için, daha 17. yüzyılda «*Propaganda Fide* Kongregasyonu» tarafından bu amaçla yaratılan Latinleştirilmiş Farsça alfabenin kullanılmasını mümkün görüyordu. Kürtleri bu şekilde İranlıların yakın akrabaları olarak ve dillerini de Farsça'nın bir lehçesi olarak kabul etmekle Garzoni, Kürtlerin İranî kökeni problemini ortaya atmıştı.

19. yüzyılın ilk yarısında Kürdistan, Kürtler ve Kürt dili üzerindeki çalışmaların hızlı bir gelişim göstermesi, Kürt tarihi, Kürt lehçeleri ve aşiretleri, bunların dağılımı, İslâm-öncesi Kürt inançları vb. üzerindeki ilk somut bilgiler, aynı zamanda, bir kısmı da

Kürdistan topraklarında bulunan eski Ön-Asya uygarlıklarına ait eserlerin keşfi ve çözülmesinin bilimde yarattığı büyük sarsıntı gibi durumlar, Kürt sorunlarıyla uğraşan ilk uzmanların eskimiş görüşlerinin düzeltilip geliştirilmesine yardımcı oldu. Kürtlerin kökenleri ve dili sorunu bilimde yeniden ele alındı. Devrin büyük dilbilimcileri olan E. Rödiger ve A.F. Pott, karşılaştırmalı dilbilimi yardımıyla, Kürt dilinin çağdaş Farsça ile ve her ikisinin de ortak kökeni olan Zend dili ile ilişkilerini ortaya koyarak, Kürt dilinin «Kalde» kökenli olması imkânını kesenkes reddettiler. Böylece Kürt dilinin İranî karakteri varsayımı bilimde kesin olarak kabul edildi.

Rus bilgini Kunik, tarihi olgulara dayanarak Ön Asya'nın eski uygar kavimleriyle Kürtlerin tartışma götürmez bağını kanıtlarken, Kürt dilinin İran diliyle akrabalığına ilişkin malzemeleri kullanarak, yalnız kutsal kitaptaki Kaldelilerin değil, aynı zamanda bütün Küçük Asya uygarlığının da İranî, dolayısiyle Arî kökenden olduğu sonucuna varmaktadır[1]. Kunik'in fikirleri, Renan tarafından geliştirilmiş[2] ve Dorn'un etkisiyle de, P. Lerch'in *İran Kürtleri ve Kuzeydeki Kaldeli Ataları* adlı yarım kalmış monografisine temel olmuştur. Lerch, hiçbir araştırmaya başvurmadan, Kürtleri «daha İ.Ö. 3000 yıllarında savaşçı bir ruhla dolu dağlılar olarak Dicle ve Fırat ovasına inip buradaki Babilonya'nın güçsüz Sami aşiretlerine baş-

---

1) *İranlıların Sami ırkının kaderi üzerindeki etkileri sorununu karşılaşmalı tarih yardımıyla aydınlatma denemesi*, Mélanges asiatiques, cilt I, s. 540.

2) *Sami Dillerinin Genel Tarihi ve Karşılaştırmalı Sistemi*, I, s. 27-33, 54-62, 433 ve gerisi. Kürdolojinin başlangıçlarıyla ilgili bu toplu bakış çalışmasını Vilçevsky'ye borçluyuz *(Marr ve Kürdoloji*, 1936, Rusça).

eğdiren ve taze güçleriyle bu devleti canlandıran o savaşçı ve kuvvetli İranî Kaldelilerin torunları» olarak görmektedir.

§ 3. V. Minorsky'nin, Kürtlerin Med-İskit kökeni hakkındaki tezi.

Görülüyor ki özellikle bütün bu Karduk, Kartvel, Khald ,Kalde kavimlerinin adlarındaki ses benzerliğine ve bunların bugünkü Kürdistanda oturmuş olmalarına dayanılarak, bu kavimler, Kürtlerin ataları sayılmak istenmiştir (Oysa bunları daha çok Kürtlerin adaşları saymak gerekmez miydi?)[1]. Kürt diline gelince, bugün en yaygın görüşün onu İran diline bağladığını gördük. İlerde, Jafetik okulun görüşlerini anlatırken bu noktaya yine döneceğiz; ama önce burada, bilgin yurttaşımız ve dostumuz Profesör V. Minorsky'nin 1938'de Brüksel'de yapılan XX. Uluslararası Doğubilimciler Kongresinde açıkladığı tezi özetlemek isteriz, çünkü bu tez bize, özenle seçilmiş ve yeni bir ışıkla aydınlatılmış belgeler sunmaktadır. Minorsky önce başlangıç niteliğinde birkaç gözlemle konuya girmektedir. Böylece, Kürtlere birtakım mahallî atalar aramak gerekirse, bunu (Karduklardan)

---

1) Bu konuda, Sami-olmayan küçük bir dağlı kavmi olan Guti"leri de hatırlatalım. Özellikle, Sargon'lu hanedanı, kuzeydeki dağlardan inen ve Guti'ler adını alan barbarların darbeleri altında 2622'de son bulmuş, bu Gutiler 2498'e kadar ülkeye egemen olmuşlardır. Bu barbarlar *açık tenli* diye nitelenirler, bu da onların nordik kökenli olduklarına bir kanıt olabilir. Konuştukları dil yazık ki bilinmemektedir, ama krallarının adları gerçek bir Hint Avrupalı karakter taşımaz. Pennsylvania Üniversitesi profesörlerinden E. A. Speiser *Mezopotamyalıların Kökenleri* konulu eserinde, Kürtlerin Guti'lerle ve Zagros Hulubi'leriyle aynı ırktan oldukları görüşünü ileri sürer.

daha çok *Paktues*'lerde aramak gerektiğine dikkati çekmektedir. Gerçekten de bu ad, Herodotos'tan bu yana, asıl Beth-Kardu bölgesinde bulunan ve vaktiyle Bohtan diye söylenmekte olması gereken, Dicle'nin kolu Botan'ı da kapsayabilir. Herodotos'a göre, Ermeniler ve Paktues'ler (= Boht-an'lılar), Pers imparatorluğunun 13. Satraplığını oluşturuyorlardı. Şurasını da belirtelim ki Şerefname'nin naklettiği Kürt geleneğinde Botan (eski Bohtan) çok önemli bir rol oynar: Bu kaynağa göre bütün Kürtler, Boht ve Baçan adlı iki kardeşin soyundan gelmişlerdir. Minorsky, Kürtlerin adıyla aralarında bir bağ kurulmak istenen, yukarıda gözden geçirdiğimiz çeşitli adları hatırlattıktan sonra, «İlke olarak, ulusların kökenlerini etimoloji yoluyla kanıtlamak tehlikelidir; etimolojiler tarihî ve coğrafî olgulara dayandırılmalıdır» der. Çok doğru bir uyarı. Minorsky, daha sonra, Arap kaynaklarında Kürt adının «göçebe» ile eşanlamlı hale geldiğine işaret etmektedir. Her türlü karışıklığı önlemek için Minorsky, bu «göçebe»leri bir yana bırakacak ve sadece asıl Kürtçe konuşan Kürtler üzerinde duracaktır:

«Geniş alanlara dağılmış bulunan ve bedensel bakımdan çok büyük farklar gösteren Kürtlerde, (ulusal karakteristikleri açısından) temel etkenler, yaşama tarzı ve her şeyden önce dildir.»

Kürt dili, birçok lehçelere ayrılmasına rağmen, büyük bir nitelik istikrarı gösterir ve hiç kuşkusuz İranî dillerin kuzeybatı grubuna mensuptur. Kürtçe ile Farsça arasında tespit edilen ayrılıklar bütün lehçelerde bulunur, Minorsky, bundan haklı olarak şu sonucu çıkarmaktadır: Kürtçenin temelinde önemli topluluklardan birinin dili yatmaktadır; genel karakteristikleri de Kürtlerin yayılışından ve dağlara dağı-

lışından önce oluşmuştu. İlk Med dilinden sadece birkaç özel isim bilinmesine rağmen, İranî alanın kuzey batıdaki lehçelerinin Med etkeni olmaksızın oluşmasını tasarlamak imkânsızdır. Tarihî ve coğrafî nedenlerden ötürü, Kürtlerin ancak Atropatene denen bugünkü Azerbaycan'ın yerindeki Küçük Medya'dan yayılmaya başlamış olabileceklerini kabul etmek gerekir.

Bunu böylece koyduktan sonra Minorsky, Urmiye gölünün güneyindeki bölgenin tarihî-etnik tahliline geçmektedir. Bu bölge, İranlıların batıda ilk kez (İ.Ö. 9. yüzyılda) adının geçtiği Asur-Urartu savaşında çekişme konusu olmuştu.

İlk önce, gölün güneyinde Hint-Avrupalı olmayan birtakım prenslikler vardı (Allabria, Harhar, Ellipi gibi); sonra güney batıda, adı ilk kez İ.Ö. 844'te geçen ve Perslerin eski bir konak yeri olarak tanınan Parsua ülkesi; Parsua'nın güney doğusunda ise 836'dan itibaren adı geçen Medler (Matai, Mada). 714'ten bir süre sonra Parsua adı (Persler güneye doğru göç ettiklerinden) kaybolur ve Medler yavaş yavaş bütün bölgenin hâkimi olurlar. Daha sonra, Mannai ya da Manna'lılar adındaki, yine 856-830 yıllarına doğru tanınan[1] ve Parsua'nın hemen doğudaki komşuları olan

---

1) Marr (*Seçilmiş Eserler*, cilt V, s. 17-18), Jafetik dillerde «su, göl» anlamına gelen *man* kökünü, gerek Van gölünün adında, gerekse Se-van. Topora-van adlı diğer iki gölde görülen *van* unsuruna yaklaştırır. Ayrıca, Urmiye gölü için kullanılan «mavi» anlamındaki Grekçe *e Mantiane* deyiminin Türkçede Gökçe «mavi su» denilen Se-van gölüne de aktarıldığını, bunun da eski yerli halkça bilinen bir adın sonraki bir çevirisi olması gerektiğini belirtmektedir. Marr bu paralelliği, adlarında *man* kökü bulunan kavimlerin etnik göçüne bağlamaktadır. Öte yandan Streck (Z. A., XV, s. 372-373), Medlerin adını tahlil ederken,

bilinmedik kavim gelir. Manna'lıların etnik bakımdan hangi kökene mensup oldukları hakkında kesin hiç bir şey bilmiyoruz, ama muhakkak ki Medlerle büyük ölçüde karışmışlardır. Manna'lılar, özellikle aralarına İranîlikleri artık kuşku götürmeyen İskitlerin yerleşmesinden sonra İranileşmekten kurtulamamışlardır.

Gerçekten de bu etnik tablo, 8. yüzyılda değişir. Önce Kimmer'lilerin istilâsı Van krallığına büyük bir darbe indirir; onların arkasından da İskitler gelip Manna'lılar arasına kısmen yerleşirler. İskitler, 28 yıl kadar (642-615 arasında) Asya'nın hâkimi olurlar. Ama sonunda Medler kendilerini yeniden toparlarlar; kralları Kyaksares, İskit şeflerini kılıçtan geçirir ve hemen güçsüzleşmiş Asurlara karşı harekete geçer.

çivi yazısıyla yazılmış yazıtların bu adın üç değişik biçimini verdiğine dikkati çekmektedir: Amadai, Metai ve Madai, Amadai ile Madai (krş. Matai) biçimleri arasındaki ilişkiler benzer birçok olgularla açıklanır. Matai'lere gelince, bunlar hemencecik, Urmiye gölü civarında oturan ve ilkçağların başlarında Halys'ten Elam'a yayılan Matien'ler, *Matienoi (Matiane)* adlı kavme yaklaştırılmıştır. Th. Reinach, *Matien'ler, Revue des Etudes grecques*, 1894, VII, s. 313 ve gerisi). Madai ile Matai arasında bir fark söz konusu olmasa bile, Matai'lerle Matien'ler arasındaki yaklaştırma, Strabon ile Ptolemaos'un buna paralel bir *Mantianoi* biçimini de vermelerinden ötürü, çürük kalmaktadır. Bununla birlikte Smieszek'in (R. O., II, s. 162) işaret ettiğine göre, Kafkas-Hazar dillerinde n, bir sessiz önünde çok hafif telaffuz edilir ve kolayca düşerdi. Smiezsek'e göre, Manda//Mada, Medler ya da Mantianoi//Matienoi gibi adlar sadece görünüşte bir fark taşırlar. Praşek bak. (Streck, s. 355, not), Mandai//Manda'ları Manna'halarla birleştirir. Her ne olursa olsun, Mantianoi'de, Matien'lerde, burada söz konusu olan aym *man* kökünü bulmak ilgi çekicidir, o kadar ki coğrafi bakımdan da tartışma götürmez bir yurt birliği vardır [B.N.].

Bak. ayrıca Y. Godard, *L'aventureux art scythe (L'Ame de l'Iran* adlı eseri, s. 39 ve gerisi, Albin Michel).

Ninova 612'de düşer. Medlerin müttefikleri arasında, Babil kralının yanında bir de Umman Manda adına rastlanır ki Asurluların genellikle Kimmerliler ve İskitlere verdikleri bu ad «Manda Sürüleri» anlamına gelir. Mada, Manda ve Mannai adlarının benzerliği esasen karışıklıklara yol açar. Her ne olursa olsun, şurası muhakkak ki Asur'un yıkılışı birinin gelip dolduracağı bir boşluk yaratmıştır. İşte İrani aşiretlerin batıya tam bu sırada yayılmış olması gerekir; Kyaksares Lidya'ya karşı yürür; onun ordusunun himayesi altında Medya aşiretleri tam bir güvenle ilerlerler.

Ermeniler bu arada Van gölü havzasında Khaldların yerini almış olduklarından, İranlıların ve onların yakını olan grupların yayılmasına açık bölge, Dicle'nin sol kolları boyunca Van gölünün güneyindeki topraklardan, yani bugünkü Kürdistan'ın kalbini oluşturan vadilerden ibaret kalmıştı.

İskit şeflerinin kılıçtan geçirilmesinden sonra Manna'lılar nüfuzlarını yeniden kazanma olanağını buldular. 7. yüzyılın başından sonra Asur'a birçok akınlar yaptılar. Daha sonra adları, 5. yüzyılda, Perslerin büyük kral yolunu anlatan Herodotos'un Matiene'sinde yansımış gözükür; sonra, Strabon'un İ.Ö. 1. yüzyılın sonuna doğru Urmiye gölüne verdiği *Mantiane* adında yansır görünür; Ptolemaos ise bu gölü *Martiane* ya da *Margiane* diye adlandırır ve bu bölgenin «bütün Asur sınırı boyunca uzandığını» ekler. Görülüyor ki eski Margianoi < Matiênoi < Mannai'lerin toprakları Asur'la sınırdaştı. Bu duruma göre, Asur'un düşmesinden sonra bundan en çok yararlananlar Manna'lılar olmuştur.

Asur kaynaklarından alınan bu etnik adlara Minorsky, Grek yazarlarında görülen Mard'lar *(Mardoi)* adını da eklemektedir. Örneğin, Kentrites'i geç-

tikten sonra Onbinler, Mard'larla Ermenileri kapsayan bir Pers müfrezesinin saldırısına uğrarlar. Strabon, Atropatene göçebeleri arasında, Kürti'ler yanında Mard'ları da anar. Ptolemaos da Mard'lardan Kürti'lerin komşuları olarak sözeder. Demek oluyor ki Minorsky bunların akraba Med kavimleri olduklarını ve belki de Mard'ların Manna geleneğini sürdürdüklerini kabul etmektedir. «Mantiane, Martiane biçimleri, bu adın *n*'li şekli yerine *r*'li bir varyantının mevcut olabileceğini düşündürmektedir. Bu *n*'nin özelliği Asur transkripsiyonunda çifte *n* ile *Mannai* şeklinde gösterilmektedir».

Kyrtioi'lere gelince[1], bunların kökeni hakkında dolaysız bilgilere sahip değiliz. Yerli biçimi *Kort* olarak görünen adlarının geçerli bir etimolojisi yoktur. Asur kaynaklarında *Kur-ti-i* diye bir kavmin bulunduğu sanılmıştır; ama şimdi bu ad *Kur-hi-i* okunmaktadır. Ne olursa olsun, Kyrtii'lerden ilk kez İ.Ö. 220'de, Selefkos'lular kralı III. Antiokhos'la savaşan Medya valisinin birliklerinde sapancı olarak Polybios söz eder. Otuz yıl sonra da Titus-Livius, bunların Küçük Asya'da aynı Antiokhos'un hizmetinde 171'de de Bergama kralının hizmetinde ücretli asker olduklarını söyler. Demekki bunlar II. yüzyılda kolaylıkla yer değiştiriyorlardı; atalarının Asur'un düşüşünün bırak-

---

1) Bak. Reinach, *Kyrti'ler*, *Revue archeologique*, cilt XIII, s. 115-119. Kürtler o zaman askerlik sanatında ünlü idiler. Şurası ilginç bir noktadır ki Gordien sakinleri eşsiz mimarlar, askeri mühendisler diye ün yapmışlardı. Büyük Ermenistan'da Kürt ülkesini fetheden Tigran, bunlardan 35.000'ini, «yol yapmak, köprü kurmak, ırmak temizlemek, Orman açmak ve diğer askeri işleri görmek için» ordusuyla birlikte götürür. Benim klasik antikçağla ilgili olarak çıkardığım bir nota göre, Plutarkhos, Lucullus'un Antakya'da bir Kürt önderiyle karşılaştığını söyler.

tığı boşluğu doldurmak fırsatını ele geçirdikleri de düşünülebilir[1].

Buna, sonradan Minorsky'nin de yaptığı gibi, bazı coğrafi terimlerin, bunlar arasından özellikle, Ptolemaos'un Gordyen (Beth-Kardu)'nun doğusuna yerleştirdiği ve sadece *Kortaia olması mümkün olan *Kotaia* deyiminin incelenmesi eklenirse ve Ermeni coğrafyasında, hepsi de *Kort* unsuru taşıyan (Korçeh, Korduh, Kordih gibi paralel terimler bulunursa, bundan şu sonuç çıkarılabilir ki Kyrtio-Kürtler yayılışlarında Urmiye gölünün kıyısından Botan'a doğru giden hattı izlemişlerdir (burada 4. yüzyıldan sonra Mahkert Kürt prensliği görülür).

İşte Minorsky, Kürtlerin kendilerine verdikleri Kurmanc adının yorumlanmasıyla ilgili çok ustaca varsayımını burada öne sürmektedir. Köken soneki olan -c'yi atan Minorsky, kalan bileşikte birinci unsuru Kur(d) olarak, ikinci unsuru da Medya ya da Manna'lılar/Mantianoi ile ilgili görmektedir:

«Eğer Mard'lar Manna'lıların torunları ise, bu

---

1) İran aşiretlerinin çok hareketli oluşlarına bir örnek olarak, Asagartiya'ların yer değiştirmeleri gösterilir (Bunların adı bir *gart* unsuru da taşıdığına göre belki de bunu yukarda tahlil edilen benzeri köklere yaklaştırmak mümkündür?) E. Herzfeld'in 1928'de Oxford'da bana söylediğine göre, bunlar Kürtlerin ataları sayılabilir; Herzfeld, Asagartiya'ların adının Dicle üzerindeki Sa'erd, Siird kentinin adında yaşadığına inanıyordu. Asagartya'lar ya da Sagarta'lılar önce Seistan'da yaşıyorlardı. Sonra Asur döneminde bunları Zikirtu ya da Zakruti adıyla Medya'da buluyoruz (Bak. Streck, Z.A., XIV, s. 146). Darius zamanında (bak. Bisutun yazıtı) bunların başkenti Arbela ovasında olup Darius burada kralları Çitrantahma'yı idam ettirdi; bu kralın Bisutun kayasındaki tasvirinin Kürt tipini yansıttığı görüşü vardır (Bak. L. W. King, *Behistan Taş Oymaları*).

varsayım, Mes'udi'nin 10. yüzyılda Kürtlerin isim babası olarak verdiği adla ilgili şu şecerede bir dayanak bulur: Kurd-bin-Mard-bin-Şa'şa'a-bin-Harb-bin-Hawazin.

«Tarihi ve coğrafi olgular göz önünde tutulursa çok olasıdır ki Kürt ulusu iki soydaş aşiret olan ve birbirine çok yakın Med lehçeleri konuşan Mard'larla Kyrti'lerin bileşiminden oluşmuştur. Öte yandan Kürtlerin, batıya doğru yayılmalarında birçok yerli unsurları da bünyelerine aldıklarına şüphe yoktur».

Öyle görünüyor ki Minorsky'nin topladığı kanıtların büyük bir inandırıcı değeri vardır ve Kürtlerin dil ve tarihinde yerli oluşlarını gösteren unsurlar bulunamadığı sürece, doğudan göç etmiş oldukları tezi yürürlükte kalacaktır.

§ 4. Kürtlerin yerli kökeni hakkında jafetidologların tezi.

Kürtlerin yerli kökeni tezi N.J. Marr ve Jafetik okulu tarafından desteklenmektedir. Yukarda da sözünü ettiğimiz gibi, Marr, 1911'de, binlerce yıllık bir tarihle birbirlerinden ayrılmış bulunan Karduklar (Kürtler) ile K'art (Gürcü)'lerin başlangıçta bir olmalarının muhtemel olduğu görüşünü ileri sürmüştü. Gördüğümüz tarihsel-etnik ilişkileri elden geldiğince yakından izleyip yargılamaya çalışan Minorsky'nin tersine, Marr, Kürtlerle Kartveli'lerin tarihsel bağlarının kopuk olduğu yargısından, yani önce doldurulması gereken bir boşluktan hareket etmektedir. Gerçi Karduklar-Kartvel'ler-Kürtler şeklindeki üçlü denklem kabul edilirse, bu boşluk hissedilir ölçüde küçülür; ama böyle davranmakla yalnızca sağlam tarihi -coğrafi olguların desteğinden yoksun etimolojilerin yorumlanmasına dayanılmış olur ve ayrıca Karduk-

Kürt adlarının yaklaştırılmasına karşı ileri sürülen itirazlar da hesaba katılmamış olur. Böylece şimdilik tarihi-coğrafi temelden yoksun kalan jafetik tez bir başka güçlüğe daha çarpmaktadır. Gerçekten de Kürtçenin, bugün bilinen haliyle, İrani bir dil olduğu inkâr edilemez. Demek ki Marr «Kürt dilinin kökten bir değişmeye, jafetik dil yerine Ari dilin geçmesi sürecine uğradığını» varsaymak zorundadır ve bu konuda, Kürtlerin asli dillerini terkedip Farsça'ya yakın bir dili benimsemiş olduklarını ileri süren geleneği aktarmaktadır. Ancak, Mes'udi'de sözü geçen bu geleneğe göre (bak. Quatremère, *Kürtler Üzerine Kısa Tanıtma Yazısı*, «Notices et exraits des Manuscrits de la bibliothèque du Roi et autres bibliothèques,» s. 303) Kürtler başlangıçta Arapça konuşuyorlardı.

Demek ki Marr, Kürtlerin dillerini değiştirdiğini kabul etmektedir (bu olgu aslında imkânsız değildir; örneğin Bulgarlar'da görülmüştür), ama aynı zamanda, Ker Porter'in özlü deyimleriyle «Kürtlerin törelerinin ülkelerindeki kayalar kadar değişmez olduğuna» işaret etmektedir. Özellikle, bir yandan mandeizm ve Sabeizm'e, öte yandan Ermenistan'da ortaya çıkan çeşitli sapmacı akımlara ve daha uzakta Gürcistan'a kadar yayılmış birtakım dinsel yaşam olgularına bağlanan Yezidiliğe (Kürt inançlarından biri) atıfta bulunmaktadır. Marr için önemli olan, ulusal ya da daha çok sosyal bir tipin oluşumunu sağlayan özellikler bütünüdür.

Çünkü Marr ve okulu, dilbilimsel teorilerinde sosyal olguların incelenmesine önem vermekte, bu olgulara dilin oluşumu ve gelişiminde kesin yön verici bir rol yüklemektedir. Burada dil aileleri anlayışı reddedilmektedir. Önemli olan, insan grupları içerisinde, en ilkel evrelerinden itibaren, insanın Doğa ve klanı

karşısındaki tavrının, çalışma ve yaşayış şartlarının belirlediği uygun zihniyetin oluşmasıdır. Şu halde, kurulup bitmiş bir dile sahibolan ve fethedilmiş kavimlerin dilleri üzerinde kesin yön verici bir etki icra edebilecek yetenekte bulunan kavimlerin göçlerine daha az önem verilmektedir. Grupların dillerindeki değişiklikleri belirleyen şey, daha çok, işbirliği etmeye itilen gruplar arasında gittikçe sıklaşan dil kaynaşmalarıdır, vb.

Marr, Kürt dili problemi üzerinde yalnızca (yukarda anılan) tek bir inceleme yapmıştır, ama daha sonra, diğer çalışmalarında yan bir konu olarak bundan da söz ettiği olmuştur; öyleki bu çalışmalardan belli bir toplu görüş çıkarılabilir[1]. Demek oluyor ki Marr'ın kanısınca, Kürtler Küçük Asya'nın dağlık bölgelerinin yerlileridir ve Kürt dili, dünyanın başka bir yerinde değil, burada oluşmuştur. Bu dilin sahiplerinin sosyal-ekonomik görünümündeki değişikliğe bağlı olarak, aynı zamanda da, birbirini kovalayan ve Kürtlerin hayli etkin bir ölçüde katıldıkları uygarlık ocaklarının tartışma götürmez etkisi altında, Kürt dili, jafetik halinden Hint-Avrupalı haline doğru gelişerek köklü değişikliklere uğruyordu: Jafetik halinde Gürcü ve Khald dillerine akraba olan Kürtçenin bu Hint-Avrupalı haline doğru gelişmesi ise onu İran ve Ermeni dillerine ve belki de Hitit dillerinin «Hint-Avrupalı» unsurlarına bağlar. Son olarak, Kürdistan'daki feodal dönemden bu yana da Kürt dili Türkçenin etkisine uğramıştır. Öyleki Kürtçe, Hint-Avrupalı karakterini ancak gelişiminin başlangıç dönemiyle ta-

---

1) Bak. özellikle, öğrencisi O.L. Vilçevsky'nin *N. J. Marr ve Kürdoloji* adlı, şimdi üzerinde durduğumuz 1936 tarihli incelemesi.

mamlanma dönemi arasındaki dönemlerde göstermektedir. Bu değişikliklerin nedenleri nelerdir? Bu nedenler, kitle halinde dış güçler değil, sosyal tabakaların, yeni geçim kaynaklarından, nitelikçe yenileşmiş teknik ve sosyal rejimden doğan devrim yaratıcı yer değiştirmeleridir. Sonuç olarak yeni bir zihniyet belirmiş, bu zihniyetle birlikte dilin yapısında ve doğal olarak yeni tekniğinde de yeni bir ideoloji belirmiştir.»

Kürtlerin adına gelince, Marr'ın düşüncesine göre bu adın, Ermenicede «hadım» anlamına gelen *kurt* kelimesi ile çakışması rastlantısal değildir, ama buna paralel olgularla (*gur-an* Kürtlerde ayrı bir sınıfı gösterir; Ermenicedeki *kor-çay* kelimesi «bir Ermeni aşireti» anlamına gelir; *kor-du*, Megreli dilinde «Gürcü» demek olup «Gürcü, Kardoukhoi» anlamına gelen *kar-d'a* yaklaştırılabilir), sosyal ve etnik terimlerin bu rastlaşması gösterir ki bütün kavimler, bütün aşiretler, doğrusunu söylemek gerekirse gens tipi yapıdan önce gelen bütün ekonomik-sosyal kuruluşlar genel olarak anaerkilliği, daha özel olarak da şöyle bir rejimi yaşamışlardır: Bu rejimde çocukların doğumu ve beslenmesi özel bir örgütle düzenleniyor, bu düzen içinde hadımlar dinsel bir rol oynuyorlardı. Kürtçede «kadın» anlamına gelen *he-vü* = *he-vi* kelimesi, Marr'a göre bu organizasyonun bir kalıntısıdır; bu kelimenin başlangıçtaki «kuma», «odalık» anlamı kollektif anlamdan bireysel anlama doğru gelişmiştir.

Bu *kur-t* terimini benzeri olan ve yine «hadım» anlamına gelen Ermenice *mard-pet* terimiyle karşılaştırarak Marr şu sonuca varmaktadır: «*Mard-pet* terimi salt aşirete özgüdür; tıpkı, bir aşiretin totemi ve adı olan, vaktiyle bir ekonomik-sosyal kuruluşun, yani *kurt*'lar ya da Kürd'lerin totemi ve adı olan Er-

menicedeki *Kur-t* gibi, *mard-pet* de, benzer yapıdaki Mard'lar, yani Med'ler aşiretinin reisi *(pet)* anlamına gelir, çünkü Medlerin adı olan uzun *a*'lı *mâda* kelimesi, ilk-biçimi olan **mard*'a kadar çıkar ve Medlerin Ermenicedeki adı da, tam *mar* olup, Medlerin bileşik bir kelime olan aşiret adının ilk unsurunu oluşturur *(mâ-da ← mar-da//-d)*».

Aslında, Minorsky ile Marr'ın, konuya farklı açılardan yaklaşmakla birlikte, hemen hemen benzer sonuçlara varmaları ilginçtir. İkisi için de, hiç değilse, Kürtlerin etnik oluşumunda Med'lerin payı kesin görünmektedir. Zaten, Khald diliyle Ahemenî yazıtlarındaki İranî olmayan 2. kategori dil üzerinde yaptığı incelemelerde Marr, Kürtçe ile Medce arasında çok sıkı bağlar buluyor[1], Kürtçeyi bazı kısımlarında Medcenin doğrudan mirasçısı gibi görüyordu. Ancak, Minorsky'nin haklı varsayımının temelini oluşturan etnik *Kûrmanc* terimini, Marr aynı şekilde yorumlamamıştır. Bu terimle kimi zaman «Ermeni» adı *(harmen, *kar-menç, kar-menc/kurmanc)* arasında bir yakınlık görür, kimi zaman da onu Kimmer'ceye benzetir[2].

Kısacası, Kürtlerin kökenleri probleminde iki tez karşısındayız. Bunlardan biri, Kürtlerin İranî (Hint-

---

1) Dr. E. Baer (Zürih), *Zur Dialectologie Nordirans* adlı tebliğinde şu noktaya da dikkati çekmektedir:

«Derleyici (konferans;ı) 63 «durumu» derlemiş bulunuyor. Burada Kürtçe ve Med'çe alfabetik bir sıra içinde Farsça karşılığı olarak sıralanmış.

Bu Kürtçe ve Farsça arasındaki özel ilişkilerden oluşmaktadır. Ancak Kürtçe tarafından iktibas edilen Yeni Fars dilindeki «bilimsel kelimeler» bunlara dahil edilmiyor. Bunlar arasında dialekt bakımından «sıkı» akraba olan kelimeler de kapsam dışı bırakılıyor.»

2) Bak. *Seçilmiş Eserler* (Rusça), Cilt V, s. 206.

Avrupalı) kökenden olduğunu savunur ve İ.Ö. 7. yüzyılda Urmiye gölü bölgesinden Botan'a (Kentrites) doğru göç ettiklerine inanır; diğeri ise, Kürtlerin buranın yerlisi olduklarını, Khald'lar, Gürcüler, Ermeniler gibi Asyanik [Ön-Asya yerlisi] kavimlere akraba olup, vaktiyle bunların dilini konuşmaktayken sonradan İrani bir dili benimsediklerini ileri sürer.

Esasen her iki tezin bütün noktalarda birbirlerini reddetmedikleri görülecektir. Gerçekten de Minorsky, bir yandan, Kürtçe üzerinde Asyanik etkiler bulunabileceğini kabul ederek yukarda özetlediğimiz tebliğinin sonuç kısmında şunları söylemektedir: «... Ermenice ile Kürtçe arasında iki *r* (ɾ, *r*) ve iki *l* (ɬ, *l*) sesinin varlığı ortak bir özelliktir ve eski yerli köke temele kadar çıkabilir[1]. Şimdi de, kuzey Kürt lehçelerinde, yani Mard ağzının izlerini daha kolayca bulabileceğimizi sandığımız bölgelerde *-te*'li çoğul (örneğin *kelesete:* «haydutlar») sonekine işaret edelim. Güney ağızları bu soneki bilmezler. Bu durumu, Mard'ların ataları olduğu sanılan Manna'lılar arasına bir kısım İskitlerin yerleştiğinin bir belirtisi olarak görmek insana çekici geliyor»[2].

---

1) Bu eski yerli gövde ile ilgili olarak, belki de, Kürt dilinin morfolojisinin, İ. Ö. 2. yüzyılda kuzey-batı Mezopotamya'da ve kuzey Suriye'de yaygın bulunan Hurri dilinin morfolojisi ile benzeştiğini belirtmekte yarar vardır. Burada özellikle, gerek Kürtçede, gerek Hurri dilinde rastlanan, *Suffixaufnahme* adı verilen şey sözkonusudur. Bak. Profesör J. Friedrich'in (Leipzig), «*Hurri dili hakkında ne biliyoruz?*» adlı tebliği:

«İsim çekimlerinde karakteristik olan şey, kelimenin aldığı soneklerle bu soneklerin geçişidir. Burada kelime kendi çekim eklerinden başka «ana» kelimenin eklerini de almaktadır.

— te'li çoğul soneki hakkında bak. benim *L'Etnographie*'de çıkan incelemem. Gürcü dilinde: *mepet mepe* «krallar kralı?»

2) Minorsky, başka bir yerde, *d*'den *l*'ye geçişin mevcut ol-

Öte yandan Marr, Kürtlerin yerli oldukları görüşünü savunmakla birlikte, onların Med'lerle akraba olabilecekleri düşüncesini telkin etmekten de kendini alıkoyamamakta ve Kürtçenin yapısında Jafetik tabakanın daha az belirgin olduğunu, Hint-Avrupalı kesiminde ise tam bir İrani karakter bulunduğunu kabul etmektedir.

Esasen kronolojik bakımdan, iki tez mutlaka birbirleriyle çelişmemektedir. Kürtler İ.Ö. 7. yüzyılın ortasına doğru Dicle'nin sol kolları üzerinde ortaya çıkarlar. Burada hayli uzun zaman, Ksenofon'un bize 400-401'e doğru adını bildirdiği Karduklarla komşuluk ederler. Bu Karduklar, Lehmann-Haupt'a göre, bu yöreleri ancak Büyük İskender'den sonra ve belki daha da sonra İ.Ö. 1. yüzyılda terkederek Gürcistan-İberya'ya doğru göç etmişlerdir. Bu süre, birbirlerine komşu dağlı aşiretler olan Kyrti'lerle Kardukların ilişkiye girip her bakımdan birbirlerini etkilemeleri için yeterli, hayli uzun bir süreydi. Burada, günümüze daha yakın bir örnek vermek isterim. Musul ovasından ayrılıp Yukarı Büyük Zap yöresindeki dağlara göçen dağlı Nesturîler, birçok bakımdan komşuları Kürtlere benzemişlerdir. Nesturîlerde Kürt masal ve şarkıları da revaçtadır. Bugün, vaktiyle hıristiyan olan birtakım Kürt aşiretleri vardır. Diller karşılıklı olarak kelime alıp vermişlerdir ve her iki dili konuşan gruplar vardır.

Kürtlerin kökenleri hakkındaki araştırmalarda görülen görüş ayrılıklarından yakınmak şöyle dursun, tersine, herkesin kendi alanında tarihsel, toplumsal ve dilbilimsel olguları toplayıp tahlil etmeye de-

---

duğuna işaret eder ve şu örneği verir: Mamlan < Muhammed. Ben de şu örneği ekleyeyim: *h*ola < *h*oda.

vam etmesi yeğ tutulmalıdır. Böylelikle, anaerkillik sorununu derinleştirmek çok ilginç bir çaba olacaktır. Bilindiği üzere, genellikle Küçük Asya kavimlerinin niteliği, bunlarda anaerkilliğin, yirmili hesabın ve dinsel hayatlarında içkili âyin uygulamalarının bulunuşudur. Hadım terimiyle ilgili tahlilinde Marr bize anaerkillik konusunda izlenecek yolu göstermişti. Kanımızca, hiç değilse bazı Kürt aşiretlerinde, hâlâ çocukları analarının soyadıyla anmak âdeti vardır; bu âdet, daha titiz bir incelemeyi gerektiren anlamlı bir kalıntıdır. Yirmili hesap da Kürt'te izler bırakmış gözükmektedir; nitekim Vilçevsky bu konudaki incelemesinde bunu kanıtlamıştır[1]. Nihayet, içkili âyin (gerçekte silinmeye yüztutmuştur), Yezidi Kürtleriyle Dersim Kürtlerine (Kızılbaş) atfedilir. Bütün bu özellikler şu halde, dikkatle incelenmeye değer. Eğer bunlar daha çok teyit edilebilir ve tam doğrulanmış olgular toplanabilirse, «yerlilik» tezi garip şekilde güçlenmiş olacaktır. Bu tez, Kürtçenin gerek fonetiğinde, gerek morfolojisinde, gerekse kelime hazinesinde İrani olmayan olgular gösterebildiği takdirde de güçlenmiş olacaktır. Biz, bu konudaki düşüncelerimizi iddiasızca ifade etmeye ve Kürtçeyle Jafetik diller arasında birtakım paralellikler gösteren birkaç etimoloji önermeye çalıştık (*Kürtçe Üzerine Notlar. Kürtçe İrani midir?, Oriental Studies in honour of Dasturji Saheb Cursetji Erachji Pavry*, 1934).

§ 5. Kürtlerin kendi kökenleri hakkındaki kanıları.

---

1) Benim kolleksiyonumda bulunan bir hikâyede, bazı aşiretlerde sadece yirmiye kadar sayıldığını gösteren bir not vardır: 30, 20 + 10 ile; 40, iki kere 20 ile; 100, beş kere 20 ile ve 1000, on kere 100'le ifade edilir.

Şimdi, doğubilimcileri Kürtlerin Hint-Avrupalı kökenden olup olmadığı konusunda kıyasıya çatıştıran tartışmanın özünü bilmekteyiz. Kürtlerin kendi düşüncelerine gelince, bu konuda, Emir Şeref Han Bidlisî tarafından 1596'da Farsça olarak yazılan tarihî Kürt eseri *Şerefname*'yi okumakla bir fikir edinebiliriz. Bu eserin yazarı, önsözünde, Piştadî'ler tahtında Cemşid'in yerine geçen ve bu mitolojik İran hanedanının 5. kralı olan zalim Zohhâk efsanesini anlatır. Zohhâk garip bir derde yakalanmış, her omuzunda yılan biçiminde çıkıntılar türemiş. En marifetli hekimler Zohhâk'ı iyileştirememişler. Şeytan, Zohhak'a bu dertten kurtulması için bir delikanlı beynini kullanmasını salık vermiş. Böylece her gün iki genç kurban edilmeye başlanmış. Bu işle görevli cellat, çok iyi yürekli bir kişi olduğundan kurbanlarına acımış[1]. Bunun üzerine iki yerine bir delikanlı kurban edil-

---

1) Bir başka rivayete göre, bu kötü görevi yüklenen iki kişi varmış. Bunların adları Kurmail ve Armail imiş. Acaba bu adlardan birincisinin, Kurmanc deyiminin yorumu üzerinde bizi düşündürmesi basit bir rastlantı mıdır? Gerçekten de bunlarda *kur* ve *ma* unsurlarına rastlanmaktadır. Kürtlerdeki bu olgularla Beotya'da Dionysos'a adak olarak kurban edilen çocuklar yerine oğlaklar konulduğunu anlatan Pausanias'ın söyledikleri arasında bir ilişki kurulabilir. Öte yandan, Ön-Asya'nın dinsel sembolleri içinde (bak. XI. bölüm, *son kısım*), yılanla Dionysos arasında da bazan bir yakınlık kurulması mümkündür. Bir yanda Zohhak ve koyunlar, öte yandan Dionysos (yılan) ve oğlaklar: Her iki halde de insan kurbanı yerine hayvan konulmaktadır. Bu konuda Dumézil'in kanısına işaret edelim: «Azdahak hikâyesinde, minik şeytanın ortaya çıkışı ve öpücüğü,... her gün insanları ölümden kurtaran ve onlara sürü yetiştirmesini öğreten Armail-Karmail adlı olağanüstü aşçıların müdahalesi, belki de, İran'da Hordad-Amerdad, Arap dünyasında Harud-Marud adı verilen çocuk besleyen iki erkek melek hakkındaki Ambrosia efsanelerinin mahallî (Kürt?) bir biçiminden ibarettir.» Bak. *Centaures*, s. 66.

meye başlanmış ve ikincisinin yerine bir koyun beyni konulmuş. Bu şekilde ölümden kurtulan gençlerin, gidip vahşi ve ulaşılmaz bir dağlık bölgede saklanmaları gerekiyormuş. Bunlar zamanla çoğalıp Kürt kavmini meydana getirmişler, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlar. Bu kavim atılgan cesurluğuyla ün salmış, öyleki bazı Arap yazarları Kürtlere cinler aşireti demişlerdir: *El Akrâd taifetün minel cin.* Bu konuda, Şerefname'nin on yıl kadar önce Kahire'de yeni bir baskısını çıkaran Kürt yayıncısı Faraculla Zeki, özel bir notunda, müslüman yazarlardaki cinler sorununu ele alarak Kürtlerin bununla hiç bir ilgisi bulunmadığı sonucuna varmakta ve şöyle demektedir: «Tarihe bakarsak görürüz ki Kürtler arasından, örneğin Sultan Selahaddin (Eyyubî) gibi birçok adil krallar, burada sayılıp sıralanması çok uzun sürecek derin bilginler ve dindar adamlar çıkmıştır. Kürtlerin kökenine gelince, bu konudan girişte söz edilmektedir.» Söz konusu yayıncıların yazdığı bu girişte, bir başka Kürt, Muhammed Ali Avni, dilbilimsel kanıtlara dayanarak soydaşlarının Hint-Avrupalı kökenden olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Günümüzdeki bir başka Kürt yazarı, Seyyid Hüseyin Hüzni de, *Gonce-i Behar* adındaki, Kürt tarihi ile ilgili bir kitabında konuyu yine aynı doğrultuda işlemektedir.

Her ne olursa olsun, yine Zohhak konusuna dönersek, şurası da kayda değer ki Morier'ye göre (bak. *İkinci Gezi*, 1812), o tarihte her yıl 31 ağustosta Demavend'de İran'ın zalim Zohhak'tan kurtuluşu kutlanıyor ve bu bayram *Ayd-ı Kürdî* (Kürt bayramı) adını alıyordu. Yine bir başka efsaneye göre Kürtler, Hazreti Süleyman'ın kovduğu odalıklarla şeytan Casad'ın torunlarıdır. Bu efsane, «kovmak» anlamına gelen

Arapça *karrada* fiilinin etimolojisine dayanır. Çoğu zaman halk etimolojisi, *Kürt* adını, Farsçada «kahraman» demek olan *gurt* kelimesine bağlar.

Bir Ermeni efsanesine göre, Kürtler ancak 10. yüzyılda ortaya çıkmışlardır.

«10. yüzyılda Arap egemenliği sarsılmaya yüz tutup da çeşitli ülkelerde Emirler çoğalınca, Hazar denizinin ötesinde bulunan ve Türk diye adlandırılan İskitler kitle halinde Pers ve Medya ülkesine akın ettiler, birçok yerleri ele geçirdiler ve buradaki inançları benimseyerek din ve dil yönünden onlara (Persler ve Medlere) benzediler. Bunlar arasından birçokları Med prensleriyle birleşerek Karduklarla Mosk'ların sınırları içindeki Ermenistan'a akın ettiler, bu ülkeleri ele geçirdiler ve buralara yerleştiler. Daha sonra birçok hıristiyanlar da onlarla gitgide kaynaştılar ve onların inançlarını benimsediler»[1]

§ 6. Antropolojik kanıtlar

Tarih ve dilbilim alanında yaptığımız bu gezi henüz birçok noktayı karanlıkta bırakıyor ve Kürtlerin kökenleri üzerinde ancak bazı varsayımlar öne sürmemize imkân veriyorsa, antropoloji de, bize bu konuda fazla yardımcı olamıyacaktır. Gerçekten de, Kürtlerin antropolojik bakımdan sınıflanmasına ancak son zamanlarda girişilmiştir[2]. Stolze'nin fotoğraflarını çektiği doğu Kürtlerinin hepsi, bölgelerindeki İran halkıyla tam bir benzerlik taşıyan, esmer ve son derece brakisefal tipler olarak görünüyorlardı. Von Luschan'ın Nemrut ve Zencirli yöresinde (Karakuş

1) Marr'ın *Çelebi* adlı makalesindeki metin.

2) Bak. A. Başmakof, *Bugünkü durumlarıyla Karadeniz Çevresindeki Halklar*, Paris Etnoğrafya Derneği'nin Bülteni, 1930.

yakınındaki Kommagene'de) antropolojik yönden titizce incelediği batı Kürtleri ise bambaşkadırlar. Bunlar arasında hayli büyük oranda sarışın ve dolikosefal (endeksi 74-76 arasında) tipler vardır. Von Luschan'ın bu gözlemlerden çıkardığı sonuç şudur: «Kürtler başlangıçta mavi gözlü ve dolikosefal bir kavimdiler»; o şekilde ki bunlar arasında ve bazı bölgelerde esmer ve brakisefal unsurların ortaya çıkmasının, Türklerle, Ermenilerle ya da İranlılarla bir kaynaşmanın sonucu olması gerekir[1].

Von Luschan, bu en eski (sarışın ve dolikosefal) Kürtlerin Avrupa'nin kuzeyinden geldiklerini varsaymakta, ama bunların yine de mutlaka Cermen asıllı unsurlar olduğunu iddia etmemektedir; ancak bu varsayım kendisinin kesin saydığı şu olguya dayanmaktadır: «Kuzey Avrupa'nın dışında hiç bir yerde şimdiye kadar, mavi gözlü, sarışın dolikosefal kaynağı tespit edilememiştir». Von Luschan'ın gözlemlerine göre sarışınların oranı şöyledir: Karadeniz'deki Karakuş'ta 115'de 71, yani yüzde 62; Van Gölü yöresindeki Nemrut dağında 26'da 15, yani yüzde 58; Zencirli'de 80'de 31, yani yüzde 39.

A. Başmakof'un belirttiğine göre, bu nordik tipin Ön-Asya'ya geldiği zaman dilinin Kürtçe olmaması ve Kürtçenin ona, kendisini boyunduruk altına alan İranî unsurlarla temasa gelmesi sonucunda kabul ettirilmiş olması mümkündür.

Her ne olursa olsun, sorun, son zamanlarda orta-

---

1) Millingen (*Kürtler Arasında Vahşi Hayat*, 1870), Türkiye ile İran'ın kuzey sınırlarında Kürt tiplerinin çeşitlilik gösterdiğine işaret eder: «Her ne kadar kara gözlü, kara saçlı esmer tip hakimse de»; sarı ve kestane rengi saçlı, mavi gözlü tiplere de rastlanır (s. 249).

ya konulan bu haliyle, karanlık kalmaktadır. A. Başmakof'un inancına göre bu, sorun, muhtemelen dolikosefal olan ve belki de Kürdün en eski halini meydana getiren Kimmer ırkı probleminin temel noktaları tespit edildiği gün, açıklığa kavuşabilecektir[1].

Bir antropologun bu gözlemlerine, birçok Kürt aşiretlerini tanımış ve aralarında yaşamış olan E. Soane'in *Gizli Kisve Altında Mezopotamya ve Kürdistan Gezisi* adlı eserinden bir kaç satır ekleyelim:

«Kürdü fizik yapısı bakımından ele alırsak, bugün daha mükemmel başka bir örnek bulunacağı şüphelidir. Kuzey Kürtleri zayıf ve uzun boylu (şişmanlık Kürtlerde bilinmeyen bir şeydir), çoğu zaman biraz kavisli uzun burunlu, küçük ağızlı, oval ve uzunca yüzlü kişilerdir. Erkekler genellikle uzun bıyıklıdır ve istisnasız hepsi traşlıdır. Aralarında birçok mavi gözlü, sarışın insan vardır (burada *doğu Kürtleri* sözkonusudur [B.N.]) ve bu tipteki Kürt çocuğu, İngiliz çocukları arasına bırakılsa onlardan ayırdedilemez, çünkü beyaz tenlidir. Güneyde yüz bazan daha geniştir ve yürüyüş daha hantaldır. Güney aşiretleri arasından rastgele alınan kırk insandan 9'unun boyu

---

1) Yukarıda, Marr'ın zaman zaman, Kimer'lilerle Kürtlerin birbirine yaklaştırılabileceğini de düşündüğünü görmüştük. Kaldıki bu dolikosefal Kürtlerin, Anadolu'nun yerli halkı arasında erişmiş göçmen unsurlar olduğu varsayılabilir. Bu unsurlar hatta, hayli geç dönemlerde göç etmiş, Ortaçağda Kafkasya'dan ya da Karadeniz'in karşı kıyısından gelmiş de olabilirler. Özellikle, Kırım'da 16. yüzyılda Got'ların kalıntıları hâlâ yaşıyorlardı. Kırım'dan Anadolu'ya akan istilâlar tarihçe bilinen olgulardır. Kürtlerin daha tarih çağında doğudan batıya yer değiştirdikleri bilinmektedir (Bak. K. Moszynski, *Badania nadpochodzeniem i pierwotnq Slowian*. Cracovie, 1925, Leh'çe: «Slavların Kökeni ve ilk Kültürü Üzerine Araştırmalar»).

-her ne kadar bazı aşiretler arasında ortalama boy 5 ayak, 9 inç ise de- 6 ayağın altında idi. Bu tiplerin adımları geniş ve ağırdır, işe dayanıklılıkları büyüktür. Duruşları yalnız dağlıların becerebileceği biçimde mağrur ve diktir; görünümleri kim olduklarını yansıtır: birleştikleri taktirde yeniden büyük bir savaşçı ulus olabilecek, korku telkin eden ve azimli karakterleri sayesinde aralarında yaşadıkları aşağı ırklara hakim olabilecek çağdaş Medler. Ben bunlar arasında, bir Norman görüntüsü verebilecek nice adamlar gördüm. Dalga dalga akan açık renk saçlar, sarkık uzun bıyıklar ve açık bir ten... Sadece yüz ölçüt alınsa (ve dillerinde bulunan başka kanıt da hesaba katılmasa bile), bütün bunlar, Anglosakson'la Kürdün aynı kökenden olduğunu yeterince kanıtlar»[1]

Ama, antropolojik değerlendirmelerin aynı kavim konusunda ne denli değişebileceğini gösteren ayrı bir gözlem vardır ki Kürdü bir Sami saymamıza neden olabilirdi: «Kalde'nin çok eski kralı Ur Nina'nın profili ile Yukarı-Mezopotamya'daki Buruki Kürdünün profilini karşılaştırmalı olarak yayınlamış bulunan Dr. Hamy bu hususu çok belirgin bir biçimde kanıtlamıştır» (L. Heuzey, *Akbabalar Taşı).* Aslında bu benzerlik, ne kadar göze çarpıcı olursa olsun, bir ka-

---

1) Allen (*adı geçen eser*, s. 22) de buna işaret eder: «Eski dünyayı Atlantik'ten Himalaya'lara kadar silip süpüren nordik ırktan insanlar batı Asya'ya egemen olmuşlar, ama, Kuzey Afrika'da olduğu gibi bunların tipi kayda değer oranda ayakta kalmamıştır. Bunlar, Hitit ve Urartu eski krallıklarının, daha sonra da Ermenistan'ın hakimleri olmuşlardı. Ama fizik tipleri günümüzde sadece Kürtlerin yukarı sınıflarında kalmış olup, yer yer Türk köylerinde ve Daryal geçidi taraflarındaki Osset'ler arasında yaşar»

nıt niteliğinde görülemez. Kürtlerin antropolojik karakterleri üzerinde bir fikir edinebilmemiz için gerekli olan, tüm aşiretler arasında çok sayıda ölçüm yapılmasıdır. Şimdiki halde elimizde bu tür belgeler bulunmamaktadır. Saptayabileceğimiz tek şey, Kürt etnik tipinin çok karışık bir karakterde oluşudur.

«Marc Sykes'ın *Halifenin Son Mirası* adlı eserinde (s. 321-343, 425-429) bulunan, Milli Kürtlerinin («Arap» tipi), Girdî Kürtlerinin («Mukri» tipi), Şemdinan Kürtlerinin («Nesturi» ve «Hakkarî» tipleri) fotoğraflarını, ya da Lynch'in (*Armenia*, II) eserinde 109. şekil («Türkmen» tipi) ve 114. şekil (çok belirgin bir tip) olarak verdiği Kuzey Kürtleri tiplerini karşılaştırırsak, «Kürt» tipi için ortak bir formül bulma düşüncesinin bir hayal olduğunu kolayca söyleyebiliriz»[1].

Urmiye'de kaldığı üç yıl içinde çok sayıda Kürt görmek fırsatını bulan bu satırların yazarı bu kanıya tamamiyle katılmaktadır.

Esasen antropoloji, Pittard'ın dediğine göre (*adı geçen eser*, s. 388), «... Asya'nın yaşayan halklarının bedensel karakterlerini pek az tanımaktadır. Eski tarihi yaratan halklar hakkında da yine, hemen hemen hiç bir şey bilmediğimizi söyleyebiliriz... Babil ve Ninova'yı kuran kişilerin hangi ırktan oldukları sorunu her zaman karşımıza çıkmıştır. Sargon, Asurbanipal,

---

1) Minorsky'nin *İslam Ansiklopedisi*'ndeki *Kürtler* başlıklı makalesinden Bununla ilgili olarak şunu da kaydedelim ki 19. yüzyıl Ermeni gezginlerinin çoğu zaman sözünü ettikleri birtakım Kürt aşiretlerinin reisleri, Ermeni asıllı olduklarını bir sır olarak söylemişlerdir. Burada söz konusu olan aşiretler, Kürtçe konuşan ve Ermeni Kilisesiyle bağlarını koparmamış olup milliyetlerini de hiç bir zaman saklamayan Ermeniler değildir (*Abaka*, 22 Aralık 1949).

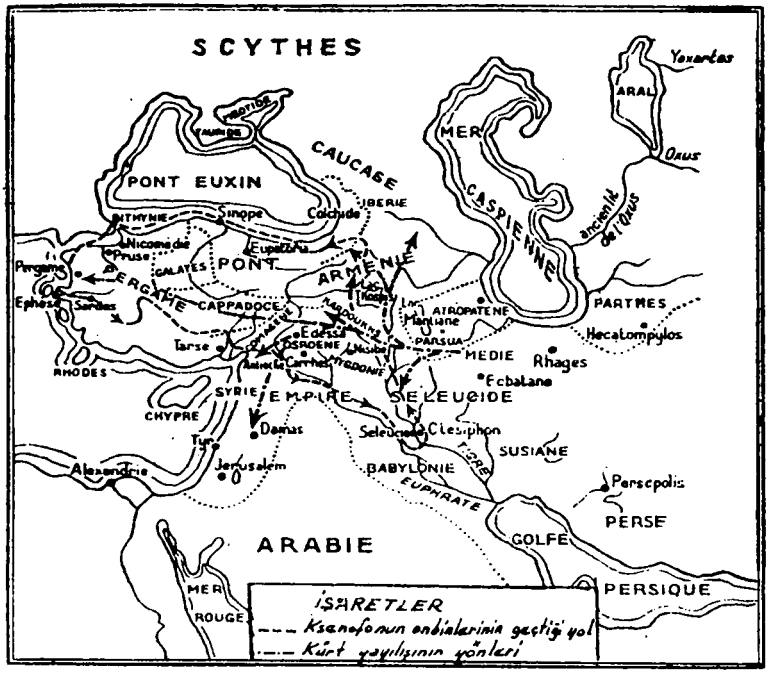

HARİTA 1.– İlkçağda Kürtler

ya da Kurus hangi etnik gruba mensuptular? (Bak. harita s. 53)

Bugünkü İranlılarla Kürtlerin, Ermenilerin ve bazı Türklerin, bu antik krallıklara mensup halkların yerlerinde kalmış torunları oldukları düşünülebilir. Ama bu torunların, atalarının bu şaşırtıcı uygarlıkları geliştirdikleri topraklarda her zaman kaldıklarını kim kanıtlayabilir?».

Şu halde, hiç değilse bugünkü bilgilerimiz içinde, hayli bulanık kalan bir genel görüşle yetinmek ve Pittard'ın şu düşüncesini paylaşmak zorundayız *(adı geçen eser,* s. 458): «Pontus Euxinus'tan [Karadeniz]

Basra Körfezi'ne kadar, yani Aras'ın yukarı yatağından ve Mezopotamya ırmaklarının kaynaklarından eski Pers ülkesi dağlarına kadar, Asya dünyasının ilk zamanlarında, pek belirli bir etnik tipi olan bir avcı göçebeler topluluğu yaşamış olsa gerektir: uzun bir boy, brakisefal bir kafa, koyu renkli gözler ve saçlar, düz ya da kartal gagası biçiminde, çoğu zaman iri ve ucu kıvrık uzun bir burun; öyleki bu pek karakteristik burun biçimini antikçağ heykelcileri her zaman çok iyi işlemişlerdir. Bunların soyundan gelenler, daha sonraları, çok büyük bir tarih dönemi boyunca çeşitli adlar taşıyacaklardır. Birbirleriyle amansızca boğuşacaklardır. Bazan, yaptıklarını meşrulaştırmak için birbirlerine yabancı olduklarını iddia edeceklerdir. Ama, birbirlerine şöyle biraz yakından baksalar, temel hatlarının özdeşliği içinde ortak bir kanın açık belirtisini kolayca görürlerdi»[1].

Demek ki Kürtlerin kökeni çok tartışmalı bir sorundur[2] ve yukarıda özetlediklerimize oranla daha doyurucu sonuçlara varmak için bu konuda daha bir yığın çaba gereklidir. Yalnız bu sorunların uzmanlarını ilgilendirecek çok teknik bir tartışmadan kaçına-

---

1) Ancak, Profesör Pittard Kürtlerin sarışınları bulunduğunu bilmiyordu. Ben 1935'te Belçika'da yapılan bir kongre sırasında bunlardan birini kendisine tanıttım: Prens Bedir Han Süreyya Beg.

2) Örnegin, Kürt asıllı olan, ama kuşkusuz soydaşlarınca hiç hoş karşılanmayan bir yazar Kürtlerin Türklerle aynı ırktan olduğunu ileri sürmektedir. (Dr. Şükrü Mehmed Sekban, *La Question kurde* [Kürt Sorunu], Paris, 1933, s. 36). Paris Himadeh adında bir Arap, Tahran'da çıkan *İran* adlı gazeteye gönderdiği bir mektupta, Kürtleri Sami olarak nitelemekte ve tezini desteklemek için Arap yazarı Mesudi'den aldığı bir parçayı örnek göstermektedir, vb. Bu konuda ayrıca bak. aşağıda, XI. Bölümde Menzel'in, en azından din konusunda halis Kürt görünen Yezidi'lerin antropolojik tipi üzerine söyledikleri. Son olarak şunu da

rak bu konuda söyleyebileceğimiz sınırlı şeyler bile, Kürdolojinin, az bilinen, ama çok çekici tarihsel ve etnolojik ufuklar açan pek geniş bir araştırma alanı olduğunu gösterir. Aşağıdaki bölümlerde bu alana, sırasıyla çeşitli açılardan yaklaşarak girmeye çalışacağız.

---

ekleyelim ki Hollanda'lı bilgin Ariens Kappers tarafından tamamiyle bilimsel bir biçimde yürütülen yeni bir anket, Kürtlerde diğer ırklarla gerçek karışmalar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Çerkes'lerle yapılan evlenmeler yüzünden, üstelik Kappers'in incelemesinin Şam Kürtleriyle ilgili olması nedeniyle hiç de şaşırtıcı değildir. Ama bu bilgin, Kürtlerin gerçekten ayrı bir ırk meydana getirdiğini de tereddütsüz kabul etmektedir (Bak. Ariens Kappers, *Yakın-Doğu'nun Antropolojisine Katkılar, V. Kürtler, Çerkesler ve İranlılar* [Koninklige Akad, van Wettensch. te Amsterdam, Proceedings, cilt 34, 1931, sayı 4, s. 537] Rondot'nun, aşağıda 55. sayfada işaret ettiğimiz *Dağlı Aşiretler* adlı incelemenin 29. sayfasında sözü edilen eser).

BÖLÜM II

İTİBARİ DEYİM OLARAK KÜRDİSTAN VE GERÇEK DEĞERİ

§ 1. Doğu Tarihinde Kürdistan Adı.

Kürdistan, siyasal sınırlarla çevrilmiş ve bu sınırlar içinde, tümüyle homojen olmasa bile, hiç değilse çoğunluğu aynı etnik kökenden gelen bir halkın yaşadığı bağımsız bir devletin adı değildir. Esasen bu ad, ancak 12. yüzyılda, son büyük Selçuklu sultanı Sancar zamanında ortaya çıkar. Bu sultan tarafından kurulan ve merkezi Hemedan'ın kuzey batısındaki Bahar kalesi olan Kürdistan eyaleti, Zagros sıradağlarının doğusunda Hemedan, Dinavar ve Kermanşahan vilayetlerini, batısında ise Şehrizur ve Sincar vilayetlerini kapsıyordu. 12. yüzyıla kadar bu bölgeler, sadece Cibalül Cezire (ya da Diyarbekir) adları altında tanınıyordu. Kürdistan'dan ilk kez, *Nüzhetül Kulub* (Hicri 740) adlı eserinde yazar Hamdullah Mustavfi Kazvini (14. yüzyıl) söz etmiştir. Doğuda bu eyalet, Azerbaycan'ın kuzeyindeki Irak-ı Acem'le, batıda Irak-ı Arab'la, güneyde ise Kuzistan'la sınırdaştı ve önem dereceleri çok farklı olan 16 ilçeyi içine alıyordu: 1. Aynı isimli önemlice bir kenti kapsayan güzel iklimli, avı bol Alanî; 2. Vaktiyle Aruhş ya da Ar-

dehş adlı bir *âteşgede*'nin (Zerdüşt tapmağı) bulunduğu Alişter; 3. Yukarda adı geçen Bahâr; 4. Zap kıyısında bulunan ve civarında birkaç kasabası olan Kuftiyan kalesi; 5. Küçük bir şehir olan Derbend-i Tac Hatun; 6. İklimi güzel, ama ahalisinin tümü haydut olan Derbend-i Zengi; 7. Dezbil; 8. Üzümüyle ünlü büyük bir şehir olan Dinavar; 9. Bisutun dağı eteğindeki, Muhammed Hudabende Olcaytu (14. yüzyıl) tarafından kurulan Sultan Abad-ı Cemcemal; 10. Yukarda gördüğümüz, Yakut'a göre Zurben-Zohhak adlı biri tarafından kurulmuş olan Şehrizur; 11. Önceleri Karmisin adını taşıyan Kermanşah; 12. Kerend ve Hoşan köyleri; 13. Kasrül Lesus («Haydutlar Kalesi») adı da verilen Kengever; 14. Elli yerleşme merkezini kapsayan Mahideşt ya da Maideşt; 15. Hersin Kalesi; 16. Vestâm kasabası.

Çeşitli doğu kaynaklarını karşılaştırırsak, şu sonuca varırız ki Luristan dahil İran Kürdistan'ı, 13. yüzyıla kadar, Arapların cibâl dedikleri[1] eyalete aitti. Daha sonra Türkiye ve Irak-ı Arab (Mezopotamya) Kürdistanı şeklini alacak olan Kürdistan'a gelince, bu bölge, Cezire ya da daha dar anlamıyla Diyarbekir eyaleti içinde bulunuyordu. Moğol istilâsı sırasında İran Kürdistanı, dağlık Zagros bölgesini kaplıyordu. Merkezi olan Bahar, Cengiz Han'ın halefleri zama-

---

1) Profesör V. Barthold'un *İran'ın Tarihi ve Coğrafi Genel Görünümü* adlı Rusça eserinin 138. sayfasında okuduğumuza göre, Arap coğrafyacıları, Rey, İsfahan, Hemedan ve diğer şehirleri kapsayan dağlık El-Cibal bölgesine, Azerbaycan sınırlarına kadar uzanan, Hemedan'ın kuzeyindeki dağları da dahil ediyorlardı. Bu dağlarda hakim nüfus şimdiki gibi Kürtlerdi. Kermanşahan ile Azerbaycan arasındaki eyalet şimdi Ardelan adını taşımakta olup, baş şehri Sinnahu, daha doğrusu Senneh'dir. Ortaçağda baş şehri Dinaver idi. Dinaver harabeleri, Bisutun dağı-

nında önemini kaybedip yerini Sultan Abad-ı Cemcemal'e bıraktı ve bu ikinci kent böylece İran Kürdistanı valilerinin ikametgâhı haline geldi. Esasen, çeşitli mahallî Kürt reisleri belli bir bağımsızlığa sahiptiler. Yine de, 15. yüzyıla doğru, yani İran ulusal hanedanı Safevi'lerin tahta çıkışı sırasında, bu büyük Kürdistan eyaleti giderek küçülmüştür. Hemedan ve Luristan bu eyaletten ayırıldı, Zagros'un batısındaki topraklar ise Osmanlılar tarafından fethedildi. O kadar ki sonunda, Kürdistan adı İran'da sadece, merkezi Senneh (ya da Sennenduc) olan Ardelan bölgesine verildi.

Ancak çok sonraları, 17. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan Türkiye Kürdistanına gelince, Osmanlı idarî coğrafyası Kürdistan eyaleti adı altında sadece üç liva tanıyordu: Dersim, Muş ve Diyarbekir. Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ise Kürdistan ve Kürtler adını hiç tanımamakta, Kürtlere «dağlı Türkler» adını vermektedir.

Gerek İran'da, gerek Türkiye'de Kürdistan adını taşıyan bu eyaletler, tek başına, aslında çok daha geniş olan Kürt etnik yayılma alanının tamamını hiç bir şekilde karşılamıyordu. Bu yüzden, Kürtlerin

---

nın yakınındaki Camâs-ab'a dökülen ve Ab-ı Dinaver de denen ırmağın kıyısında bulunur. Dinaver'den, bugünkü Süleymaniye'nin güney doğusunda, İran-Irak sınırına yakın bir yerde bulunan Şehrizur'a dört günde gidiliyordu. İranlılar Şehrizur'a Nimrah da derlerdi, çünkü Şehrizur, eski başkent olan Madayin ile ateşe tapanların ana tapınma yeri olan Şiz'in tam orta yerinde idi; Azerbaycan'ın güney kesimindeki bu yerde bugün Taht-ı Süleyman harabeleri görülmektedir. Sasaniler devrinde Ardelan'la Nihavend, Mah eyaletini meydana getiriyorlardı.

oturduğu ülkeyi tanımak istersek Kürdistan adına dayanamayız. Çünkü bu ad zaman ve mekân içinde itibarî ve değişken bir terimdir. Dolayısile ona bir başka tanım aramak gerekir. Bu tanımı da ancak, Ön Asya'nın fizikî coğrafyasını incelemek ve Kürdün tam dağlı olduğu yolundaki köklü ilkeden hareket etmekle bulabiliriz.

§ 2. Kürdistan'ın Fizikî Coğrafyası (bak. Minorsky, *Kürtler*, Rusça).

Minorsky, Asya'nın bu kesiminin coğrafyasını iyi anlamak için, iki ana nokta olan Ararat dağıyla İskenderun Körfezine yönelmek gerektiğini söyler. Ararat'ın güneyinde, 2000 kilometreyi aşan kesintisiz bir zincir halinde dağlar uzanır. Bu dağlar, önce doğrudan doğruya kuzeyden güneye yönelir, sonra da güney doğuda Basra Körfezine doğru kollara ayrılır ve alçalırlar.

Ararat, baklava biçiminde geniş bir dağ sisteminin merkezi olup, bu sistemin dört zirvesi, kuzeyde Gori'de, güneyde Culamerg'de, doğuda Şuşa'da, batıda Bayburt'tadır. Yeryer birkaç engebe (Aras çöküntüsü gibi) bulunmasına rağmen, bu dağ çemberini oluşturan sıradağlarda iki ana doğrultu bulunduğu gözden kaçmaz. Bu iki doğrultu, aşağı yukarı, baklavanın eksenlerinin doğrultularıyla çakışır. Küçük Kafkasya ile Lazistan dağları, Ekvatora paralel

1) «Üç küçük iç denizin, yani Türkiye'de Van, İran'da Urmiye, Rusya'da Gökçe (Sevang) adlarıyla tanıdığımız, suları koyu mavi ve çok tuzlu üç gölün arasında, Ararat'ın güçlü gövdesi, üç imparatorluğun görkemli sınır taşı gibi, uzun kar şeritlerinden oluşan ak çizgili kara kayalarını göklere diker...»

olan ekseni oluştururlar, Gori yakınındaki Suran'dan başlayıp Ararat'tan geçerek Culamerg'e inen dağlar ise, ilk ekseni dikine keserler.

Ararat'la gel-i-Şin boğazı arasında bulunan dağlar, İran'ın kuzeyindeki Ermeni dağ çemberini âdeta destekler gibidir. Gerçekten de, bir yanda Ermenistan'ın, öte yanda Azerbaycan'ın ırmaklarının toplandığı iki çöküntü çukurunu karşılaştırırsak, görürüz ki rakımı 1650 metre olan Van gölünün seviyesi, rakımı 1220 metre olan Urmiye gölünün seviyesinden çok daha yüksektir ve dolayısiyle, baklavanın enine eksenini oluşturan Kürt dağlarının Urmiye gölüne göre olan durumu, Elburz dağlarının Hazar Denizine göre olan durumuna benzer. Aslında oranlar aynı değildir. Birinci halde seviye farkı 1100 metredir; (Hazar denizi İran yaylası) ikinci halde ise 450 metreden ibarettir (Van-Urmiye). Ne olursa olsun, bu kuzey Kürdistan sıradağı, yine de, Türkiye yönünden geçilmek istendiğinde aşılmaz bir duvar teşkil eder: Darboğazlar burada çok yüksek ve sivri tepeler yılın büyük kısmı karla kaplıdır[1].

Bu duruma göre, Ararat'la Culamerg arasındaki Kürt dağları, daha alçak bir bölge olan Azerbaycan'a oranla daha yüksek bir ülke olan Ermenistan sınır hattını oluştururlar. Culamerg'in güneyinde ise, tersine, İran yaylasını Asur ovalarının üstünde destekler görünen, Kürt dağlarıdır. Urmiye gölünün kapalı havzası şu kabartılarla nitelenir: 1280 rakımlı Miyan-

1) «Yüksek dağların birbirleri tepmesiyle azami 4400 metreye kadar yükselmiş kristal kayalardan meydana gelme bir kitle olan Kürdistan, sarp kayalarıyla, ulaşılmaz görünümlerle dolu acayip biçimleriyle, çoğu zaman 3000 metreye yaklaşan seviye farklarıyla Mezopotamya'ya egemendir» (Clerget, *La Turguie*, s. 16).

doab; 1300 rakımlı Savucbulag; 1400 rakımlı Uşnu; 1320 rakımlı Urmiye; 1220 rakımlı Urmiye Gölü.

Van Gölü ile Urmiye Gölü havzalarını ayıran dağların ortak bir adı yoktur. Mezopotamya'yı çevreleyen dağlar, Grekçe asıllı görünen, doğuluların bilmediği eski bir adla, Zagros diye isimlendirilir.

Şimdi yönümüzü İskenderun'a döndürürsek görürüz ki bu noktanın kuzeyindeki yakın bir yerde, Karadeniz'le Mezopotamya havzaları arasındaki su ayrım çizgisini oluşturan Antitoros sıradağları başlar. Bu dağlar toplu olarak, üç kol halinde kuzey-doğuya doğru uzanırlar: Kuzey, orta ve güney Ermenistan Torosları. Fırat'ın ana kaynakları Torosların bu kolları arasındaki vadilerde bulunur ve şu iki ırmaktan oluşurlar: Eleşkirt vadisinde hemen hemen Ararat'ın eteğinden başlayan Murat çayı ve Erzurum'un yakınlarından çıkan Karasu ya da Furat. Bingöl yaylasında, bu iki ırmağın arasında, kuzeye akan Aras'ın kaynakları bulunur; Murat çayı ve Furat ise önce güney batıya yönelir. Murat çayı, bir noktada Dicle'nin kaynaklarının yakınından geçer. Ancak, kendisini bu kaynaklardan ayıran dar eşiği yarıp geçemez ve Harput civarında kesin durumunu alır. Burada Karasu'ya karışır ve böylece birleşen iki ırmak Ön-Asya'nın en güçlü akarsu damarı olan Fırat'ı (2670 km.) oluşturur. Fırat başlangıçta, güney-batı doğrultusunda ilerleyerek Akdeniz'e dökülecek gibi görünür. Ama, Toroslar'a çarpıp geri atılarak, doğuya, Basra Körfezine doğru yönelir.

İskenderun'un güney doğusundan başlayan ikinci bir dağ silsilesi daha vardır. Aslında Kuzey Suriye dağlarının bir uzantısından ibaret olan bu silsile Toroslar adını alır ve belirgin bir biçimde doğuya yönelir. Van gölüne ulaşınca, kollarından biri kuzeye yö-

ıelir, öbürü ise, gölü güneyden ve doğudan çevirerek Kotur yakınında İran sınırına ulaşır. Van gölünün doğusunda bu dağlar, Van gölü havzasını Büyük Zap'ın yukarı yatağından ayırırlar. Torosların güney-doğu kolu da güneye doğru yine iki kola ayrılır; bu kollar, güney-doğuya doğru kendisine bir yol bulan Dicle'nin yukarı havzasını kocaman birer kıskaç arasına alırlar. Ovaya inmeden önce Dicle, Fırat'tan çok daha kısa bir yol izler; buna karşılık, İlkçağ'ın kendisine verdiği adı[1] haklı çıkarmak için, sularını besleyen doruklardan «ok» gibi iner. Dicle'nin sol kıyısında, yerleşmiş doğu rivayetlerine göre Nuh'un gemisinin gelip üzerine oturduğu Cudi dağının[2] tepeleri yükselir.

---

1) Babil dilinde Diglat kelimesi aslında «yüksek kıyı» anlamına gelir; ama grekler bunun, İran dilinde «ok» anlamına gelen *(Tigra,* bugünkü Farsçada *tig)* kelimesi olduğunu sanıyorlardı.

2) Kutsal Kitap, Nuh'un Ararat'ta duruşuyla ilgili hikâyeyi Kalde efsanesinden almış olsa gerektir, çünkü bu efsaneye göre Nuh'un gemisi Urartu dağlarında durmuştur; mahalli hıristiyan, müslüman ve Yezidi rivayetleri ise, bu yeri, hem Cebel-i Cudi dedikleri Niphate'ın uzaktan iyice belli olan sarp ve kayalık zirvesi, hem de Urartu dağları olarak gösterirler. Sağduyu da şu kanıya götürür ki ovada tufan devam ederken, geminin ovalardan millerce uzakta ve bir çok yüksek silsileyle ayrılmış bulunan ulu bir zirveden çok ovanın kıyısındaki yüksek bir silsileye oturması daha olasıdır. Ben mahalli rivayetin hayli gerçek payı taşıdığı kanısındayım. Cudi dağının tepesinde büyük bir *ziyaret* (türbe, *zikkurat)* vardır. Burada her yıl ağustos ayında bir bayram yapılır ve bu bayrama binlerce Müslüman, Hıristiyan ve Yezidi katılır. Bunlar, çok sarp bir patikadan, korkunç bir sıcak altında 7000 ayak yüksekliğindeki tepeye tırmanarak Nuh'un türbesini ziyaret ederler (Yüzbaşı B. Dickson, *Kürdistan'da Geziler, Journ. Royal Geogr. Soc.,* 1910, sayı 4). Öte yandan bir Rus yazarı, Albay Kartsev *(Bull. de la Filiale du Caucase de la Soc. Imp. de Géographie,* kitap XIII, fasikül II, 1891) şunları nak-

Dicle'nin sol kolu olan ve bu nehrin yukarı yatağına değil, orta yatağına dökülen Büyük Zap'a diklemesine inen Gulamerg dağ çemberi, daha da yüksektir. Yukarda gördüğümüz gibi, şimdi incelemekte olduğumuz dağ sisteminde bir nirengi noktası yerine geçen bu dağ çemberinin bazı tepeleri 14.000 ayağı bulur (Büyük Ararat 17.000 ayak yüksekliğindedir).

Böylece, bir yanda Ararat, öbür yanda İskenderun üzerinde boğumlaşmış bulunan dağ çatısının nasıl şekillendiğini kavrıyoruz. Bu sıradağlar, görüldü-

---

leder: «Nuh gemisini, Badriye'den 15 kilometre, Musul'dan 60 kilometre uzaklıktaki Şeyhan'da bulunan Ayn Spiyna köyü yakınında yapmaya başladı. Nuh bu işle uğraşırken herkes kendisine gülüyordu. Gemi Sincar dağlarına doğru salına salına yol aldı. Gemide bir delik vardı; ama bir yılan gelip deliği başıyla tıkadı. Gemi Cudi dağlarında durdu». Bu anlatılan, (yılanı da şereflendiren) bir Yezidi efsanesidir; ama yazar, müslümanların da aynı şeyi söylediklerini belirtir. Aynı hikâyeyi daha aski bir gezginde de buluyoruz (*Doğuda Beş Yıllık Bir Gezi*, 1846-1851, Faltischan (Moldavya) da oturan gezgin ve yazar İsrael Joseph Benjamin II tarafından, Paris, 1856). İmlasında dokunmadan bu eserden bir parçayı buraya alıyoruz: «Kuzeyde, Zahu'dan dört fersah uzakta. Kurdistan sıradağlarına bağlanan Arrarath dağının yamaçları başlar. Bütün yerliler, Nuh'un gemisinin tufan sonunda bu dağın tepesinde durduğunu söylerler. Gerçekten de, Kutsal Kitap'taki Kalde geleneğinde Arrarath ya da Kurdistan Dağı'nı buluyoruz ki ülkeye adını bu dağ vermiştir... Kurd'lar adındaki kavim, düzenli aralarla her yıl üç kez dağın tepesine çıkar ve Gemi'nin anısına saygı ve ibadette bulunduğunu nakleder. Sonra ailesinden geldiğini iddia eder ve bizzat bu kralın, o Olağanüstü Geumi'nin amsına saygı ve ibadette blunduğunu nakleder. Sonra bunlar, enkazı belli bir derinlikte toprağa gömülü bulunan gemiden birkaç parça alarak dağdan inerler. Ben burada döküntüler arasında kocaman taşlardan örülmüş ve vaktiyle tapınak olarak kullanılmış bugün harabe halinde bulunan dört sütun gördüm. [illegible]göre bu tapınak, Nuh'un gemiden çıktıktan sonra kurduğu tapınaktır». Her ne kadar yazar açık şekilde adım söylemiyorsa da, burada muhakkak ki Cebel-i Cudi söz konusudur.

ğü üzere, doğuda Urmiye gölü havzasına egemen bulunmakta, güneyde ise, eteklerinde Suriye-Arap çöllerinin sona erdiği eğimi meydana getirmektedirler. Bu dağların güneye ve güney-doğuya doğru bir uzantısı olan Zagros sıradağıyla ilgili incelememize devam etmeden önce, biraz durup, bu alabildiğine karmaşık dağ şebekesinde yönümüzü daha iyi saptamamızı sağlayacak birkaç ayrıntılı bilgi daha verelim.

§ 3. Ermeni Yaylasının Karakteristikleri.

İlkönce, merkezi, *kabataslak* söylenirse Van gölü olan yüksek Ermeni ülkesinin sınırlarını çizelim. Güneyde bu ülkenin sınırları, az önce söylediğimiz üzere, Suriye ve Mezopotamya bozkırlarının, bedevi göç yollarıyla Kürt göç yollarının karşılaştığı kuzey kenarıdır. Bu hat, Fırat üzerinden başlar ve Siverek'le Mardin'i geçtikten sonra Ceziret ibni Omar'a ulaşır. Ceziret'den sonra, Salt Kürtlerle meskûn bir bölgeden geçen bugünkü Türk-Irak sınırı, bu güney hattını sürdürür. Doğuda sınır boydan boya Türkiye ile İranı

Bu efsanenin (Paris'te çıkan Ermeni gazetesi *Abaka*'nın 26 ocak 1953 tarihli sayısında anlatılan) başka bir biçiminde, Nuh'tan insan eti isteyen yılanın, Nuh'un bunu vadetmesi üzerine, deri değiştirdiği, eski derisini geminin kaburgasındaki çatlağa yamadığı ve böylece geminin batmaktan kurtulduğu anlatılır. Ne var ki karaya çıkılır çıkılmaz, yılan alacağını ister. Nuh ne yapacağını bilemez; büyük bir şaşkınlık içinde Melek Cebrail'den yardım diler. Göklerin habercisi «öldür onu» der. Nuh bu emre uyar. Melek bu kez, «Şimdi de yak onu ve küllerini savur» der. Bunun üzerine yakılan yılanın külleri rüzgâra savrulur, ama havada dağılıp gideceğine toplanır»ve yere çöker. Şaşıran Nuh, ayaklarının altında sayısız böceğin kaynaşmaya başladığını görür. Böylece, istemediği halde yılana verdiği sözü tutmuştur: Yılanın küllerinden pireler, tahta kuruları, bitler, sivrisinekler doğmuştur ve bütün bu haşere sürüsü insan kanıyla beslenecektir...

ayıran sıradağlar olup, bu silsile baklavanın dikine eksenini oluşturur. Ararat'ın kuzeyinde bu silsile, Gökçe gülünün doğu kıyısına kadar uzanır (az çok tuzlu olan Gökçe, Van ve Urmiye gölleri, zihnen dolaşmakta olduğumuz ülkenin özelliklerinden birini meydana getirir). Ermenistanın kuzey sınırı, bir yanda Kura ve Çoruh havzaları ile öbür yanda Aras ve Fırat havzaları arasındaki su ayrım çizgisidir. Batıdaki doğal sınır ise, belirgin nirengi noktaları olmayan bir bölgede, çizilmesi en zor olan sınırdır. Bu yüzden sınır hattı, aşağı yukarı, Furat'ın Erzincandan sonraki yatağı ile daha güneydeki Fırat'ın yatağı olarak kabul edilmiştir.

Bu şekilde sınırlanan yüksek Ermeni ülkesinin karakterini, deniz seviyesinden hayli yüksekte oluşu belirler. Çöküntü çukurları ve ovaların rakımı bile 1500-2000 metreyi bulur, dağ doruklarını ise 4000 metreyi aşar (Ararat, 5000 metreden fazla, ya da yukarda belirttiğimiz gibi, 17.000 ayak yüksekliktedir). Küçük-Asya'ya, İran'a ve Mezopotamya'ya oranla Ermenistan güçlü bir kale gibi yükselir. Bu niteliğini doğudaki dağ kolları için yukarıda belirtmiştik, ama gerek Karadeniz'e doğru keskin bir iniş meydana getiren bölgelerde, gerekse Kura ya da Rion çöküntüsüne doğru bu nitelik belki daha da belirgindir. Bununla birlikte Ermenistan; İran ve Küçük Asya kadar düz yayla görünümü taşımaz. Gerçekten de suları Aras, Furat, Murat ve daha güneyde Fırat ırmaklarını besleyen birçok vadiler, Ermeni yaylasını parçalarlar, öyleki bu yayla, karakterini tuzlu çöllerle ve tuz bataklıklarıyla kaplı kapalı iç havzaların oluşturduğu İran ya da Küçük-Asya'ya hiç bir şekilde benzemez. Ermenistan'daki kapalı, seyrek nüfuslu, ırmakları sınırları içinde denize dökülmeyen kasabaların İran ve

Küçük-Asya ile hıçbir benzerlikleri yoktur, bu kasabaların birbirlerinden kopukluğu, ancak akarsuların yöneldiği büyük Van Gölü havzasının varlığıyla hafifler. Ermeni yaylasının merkezinde toprak kabartı ve kıvrımları birbirlerinden geniş alanlarla ayrılan; otu bol yüksek tepeleri çevreler. Bu tepeler arasında geniş ve zengin ovalar uzanır. Bu ovaları ya alüvyonlar, ya da volkanik etkenler oluşturmuştur. Örneğin Erzurum, Van, Giyaver ovaları böyledir (İran'da Urmiye, Sulduz, Lahican ovaları da böyledir).

Ermenistan'ın iklimi, yüksekliğinden ötürü, bu enlemde görülmesi gereken iklim tipinden farklıdır. Bu iklim karasal karakterdedir. Mevsimler arası farklar çok belirgindir. Kışın kalın bir kar tabakası Ermenistan'ı kaplar, ama yazın vadiler ve ovalar aşırı kuraklık çeker[1]. Toroslar'daki bazı kasabalar hiç yağmur görmezler. Kışın soğuğu bitip de kar eriyince hemen kuraklık çöker. Ermenistanda kışın her taraf kalın bir kar tabakası altında aynı görünümü taşır yazınsa dağlık yapısından ileri gelen tezatlar göze çarpar. Bu bakımdan en belirgin örnek kuzey Ermenistan olup, burada büyük Ararat Erivan ovasına egemendir. Kuzeyden gelip bu ovaya giren bütün yolcular, gözlerinin önünde açılan manzaranın etkisinde kalırlar. Önce hafif bir eğim halinde geniş bir ova

---

1) Bu konuda Clerget (*La Turquie*, s. 25) şöyle der: «Bir metre veya daha fazla yağmur düşen bölgelere, güzel otlaklara, kayın ceviz, sedr ağaçlarıyla, mazı ve kudret helvası veren meşe çeşitleriyle kaplı henüz kelleşmemiş bayırlara ulaşmak için Kürdistan (yani Ermenistan (B. N.)) yamaçlarına tırmanmak gerekir. Bununla birlikte, genel olarak ısı dereceleri, kışın engebeler nedeniyle henüz çok düşüktür (Diyarbekir: yıllık 16 derece, ocakta 0,6 derece, temmuzda 30,8 derece; aynı dönemlerde Urfa 18 derece, 3,8 derece ve 31,6 derece).

uza[illegible] güneş altında kupkuru kesilen bi[illegible] ova[illegible] uzakta ara[illegible] boylarında toplanmış bi[illegible] kaç[illegible]ne merkezinin canlandırdığı monoton bi[illegible] bozkır oluşturur. Daha da uzakta ebedi karlarla [illegible] buzla kaplı tepesi gümüşsü bir parıltıyla yanar. Bü[illegible]yük Ararat'ın güçlü çevre hatlarıyla Ermeni yaylası yükselir; bu dev dağın orta çevresini hafif bulutlar bir taç gibi sarar. Burada aşağı yukarı 4500 metrelik nisbi bir yükseklik farkı, küçük bir alanda tepelerin karından ve donuk çölünder[illegible]n bataklıklı çöküntülerinde yapılan pirinç tarlalarına ve kızgın, tozlu ovaya çeşitli - bölgelerin toplanmasını sağlar. Bu büyük iklim farklarının yanyana bulunuşu, doğal olarak, ortalama yükseklikteki bölgelerde oturan insanlar üzerinde olumsuz bir etki yaratır. Özellikle ilkbaharla yaz arasında ve sonbaharın başından itibaren, tahıl ve meyvalar beklenmedik gece donmaları ve dolu yüzünden sık sık harabolur.

Ermeni yaylasının bu genel görünümünün tek istisnası güney sınırında görülür. Burada Torosların kolları, ortalama yüksekliği çok daha az ve iklimi daha ılıman olan bir dizi tepe görünümündedir. Bu bölgede, genel olarak Ermenistan için pek karakteristik olan çöküntü çukurları ve ovalar da yoktur. Torosların bu kesimindeki birçok ırmak vadilerinden çoğu basamak basamak inen dar geçitler halindedir. Manzara, yalnız silsilenin aşağısındaki tepelere yaklaşıldığı zaman genişler ve daha açık hale gelir.

Tümü itibariyle Ermenistanın karakteristik özel-

---

1) Bak. *E.I.*'daki makalem. Bu bölgenin engebeleri hakkında bak. 1949'da Türkiye Dağcılık Federasyonu'nun desteğiyle İstanbulda *Cilo Dağları*, adıyla yayınlanan fotoğraflı ve haritalı, çok başarılı şekilde hazırlanmış broşür.

liği, manzara çeşitliliğinde ifadesini bulan bu yükseklik derecelenmesidir. İlkbaharda ve sonbaharda otlar ve çeşitli bitkilerden bir halı oluşturan alçak yerler yaz sıcaklarında çöle dönerken, yamaçlar ve karları erimiş tepeler yeşerip çiçeklenirler İlerde üzerinde duracağımız gibi, burada göç, çöllerde ya da tuzlu bozkırlardaki gibi yatay değil, dikey yönde olur. Ermenistan'da otlakların çok verimli oluşundan da ötürü, bu ülkenin şimdiki ve ilerde kazanabileceği nüfus yoğunluğu, göçebeliğin yaşandığı başka bölgelerdekinden daha büyüktür.

Ermeni yaylasıyla Zagros silsilesi arasında, ulaşılması çok daha güç olan Harki Oramar bölgesi[1] bulunur; bu bölgenin engebeli, sarp yüzü, dağ silsilelerinin buraya kadar doğu-batı doğrultusunda giderken ansızın yön değiştirmesinden ileri gelir. Harki Oramar bölgesi, içinde dağ ekseninin güneye doğru keskin bir bükülüşe uğradığı ana düğüm noktası sayılabilir. Yukarda anlatılan düzgün ve bol otlu yamaçlar, tatlı bayırlar, dağ kayalarına, sel çukurlarına, derin boğazlara yerlerini bırakır. Nihayet, Mezopotamya ovasına doğru bu arazi kıvrımları, dev boyutlu basamaklar halinde aşağı inerler; bu basamaklarsa derece derece yumuşar ve 300 ayak yüksekliğine indikten sonra Musul yakınlarında kaybolurlar.

Ermenistan yaylasından ayrılmadan önce şu noktaya da işaret edelim ki su sistemi bakımından, enlemesine vadileri sulayan ırmaklar, Dicle'nin büyük kollarıyla birleşmeye çalışırlar (Büyük ve Küçük Zap, Botan Suyu). Bu büyük kollar, en dirençsiz yönü seçerek güneye doğru kendilerine bir geçit açarlar. Bu kollar, kıvrıla büküle giderler; kimi zaman tatlı eğimli vadilerde doğuya doğru koşar, kimi zaman güçlü dağ sıralarındaki kayalık dar geçitlerden ansı-

güneye doğru atılır, sonra zaman zaman da batıya doğru bir dirsek yaptıktan sonra daha derin bir vadi araya girerek yeniden güneye dönüp Dicle'ye ulaşırlar. Yukarıda sözünü ettiğimiz biraz yabanî Nav-Çiya (şemdinan) ve Oramar kasabalarında akan ve sonunda Büyük Zap'la birleşen Lola, Hrêna, Humaru, Rubari-Şin gibi gürültülü ırmaklar buna örnektir. Küçük Zap da böyledir. Bu ırmak, İran'da, önce Laven adını, sonra Kâlvi adını alarak, Uşnu kasabasının güneyinde Zagros silsilesini izler, daha sonra, Alan kasabasının Alot köyü civarında Zagros'u delerek İran'dan ayrılır ve çılgın çağlayanlar yaparak başdöndürücü bir eğimle Mezopotamya ovasına iner, burada Musul'un aşağısından Dicle'ye dökülür.

§ 4. Zagros, İran Kürdistanı.

Böylece, Ermeni yaylasını dolaştıktan ve Harkı Oramar geçiş bölgesine de bir göz attıktan sonra, şimdi Kürt dağ sistemi içinde inceleyeceğimiz Zagros silsilesi yöresinde bulunmaktayız.

Aşağı yukarı Uşnu yüksekliğindeki Gel-i Şin boğazı ile Alan geçitleri arasında İran-Irak sınırını oluşturan Zagros, çok düzgün bir dağ silsilesidir. Bu sıradağ, güney İran dağlarındaki birbirine paralel büyük kıvrımlar sisteminin kuzeydeki son görüntüsü olup, Ararat ve Ermenistan'ın çok düzensiz oluşumlarıyla daha güneyde uzanan Zohab ve Luristan tortul sıradağları arasındaki geçişi sürdürür.

Genel olarak İran'ın dağ sistemi konusunda şu noktayı kaydetmek gerekir ki bellibaşlı zirveler, bu sistem içinde, yalnız havza ayrım çizgisinin biraz dışında bulunmakla kalmazlar-ki bu olgu büyük dağ silsilelerinde hemen her zaman rastlanan bir olaydır,-

üstelik İran yaylasının da dışında kalırlar ve Demavend deki gibi dış yamaçta bulunurlar. Savalan ve Sahend dağları, Ermenistandaki[1] ve Elburz'daki püskürük dağ çemberleri arasında bir birleşme hattı oluş tururlar. Sahend, Savalan ve Kürt dağlarını kasımın ilk günlerine doğru kar kaplar Az sonra ovaya inen kar ancak martta kalkar

Mezopotamya'ya doğru, Gel-i-Şin'le Alan arasındaki dağların batısında, eğimler diktir Erbil'in rakımı ancak 430 metredir; İran tarafında ise sırtların hepsi 1000 metreden yüksektir Dağlar çoğu zaman 3200 metre yüksekliğe ulaşır Gel-i-Şin boğazı 2860 metre yüksekliktedir.

Musul hizasında, Zagros silsilesinin iki yanındaki seviye farklarının tersine döndüğü noktadan, İran akarsuları hakim zirveyi aşıp Irak'a girerler. Özellikle Küçük Zap, Mukri (Savucbulag bölgesi) ve Baneh yörelerinin bir kısım akarsularını yatağında topladıktan sonra, Serdeşt yakınında Alan geçitlerini aşar.

Ararat'tan bu boğazlara kadar sivri tepeler ateş etkisiyle oluşmuş az çok eski kayalardan meydana gelmiştir. Alan'ın ötesinde güney-doğuya doğru gittikçe kıvrılan Zagros silsilesi, tortulardan, denizin yığdığı tabakalardan oluşmuştur. İran yaylasının batı

---

1) Bak. B. Dickson, *adı geçen eser*: «Yaylanın yüksek kesiminde birçok büyük dağlar, sönmüş volkanlardır; bunlardan Nemrut dağı gibi bazıları bunun en iyi örnekleridir: Nemrut dağının çok belirgin bir krateri vardır, çevresi 16000, yüksekliği ise 10.000 ayaktır. 14.000 ayak yüksekliğindeki Sipan dağı da buna bir örnektir: Yöredeki rivayete göre, Nuh'un gemisi bu dağa çarpmış ve Nuh «Subhan-Allah» diye bağırmıştır (Bu söz «Tanrıya şükürler olsun» anlamına gelir ki bir gemi kaptanının, gemisini karaya oturttuğu için Tanrıya şükretmesi herhalde olağandışı bir durumdur)».

...distanı bulunur. Bunun için coğrafyacılar bu bölgeyi, sırasıyla gözden geçireceğimiz üç kısma ayırırlar. Birinci kısma, Mukri Kurdistanı ve Gerrus kıyısını meydana getiren Zagros'un doğusunda Iran (ya da Bicar) adını verirler. Burada başlıca dağ sıraları, Zagros'la aynı doğrultuda, kuzey-batıdan güney doğuya yönelir. En yüksek tepeler 3200 metreyi bulur. Bu tepeler, Uşnu kasabası ile Alan geçitleri arasında bulunan şu dağlardır: Çiya-Reş, Kûh-i Sefid, Berzen, Kâni-Kula, Kandil, Bager, Hacı-İbrahim. Daha doğuda, birbirine paralel olarak, Cagatu ırmağı vadisiyle ayrılan Berdesir ve Mukri silsileleri uzanır. Birinci silsileyi Tahatu ırmağı deler; bunun ikinci kolu olan Kurtek dağı, Saucbulag'a ve Urmiye gölünün güneyine kadar varır. Berdesir silsilesi, kuzey-batıdan güney-doğuya yönelir ve doğuya doğru hafifçe kıvrılır. Bu silsile Mukri Kürdistanı'nın doğu sınırını meydana getirir ve havza ayrım hattını oluşturur. Bu dağın en yüksek doğu yamacı, tatlı bir eğimle Cagatu vadisine doğru iner, batıda ise Küçük Zap'ın kenarını oluşturur. Başlıca zirveler şunlardır: Şevan Borian, Palan-Ser, Şirinestan, Kurtek, Kûh-i Yakub Ağa. Uşnu yakınında sınırda bulunan aynı isimdeki boğazla karıştırılmaması gereken Gel-i-Şin boğazı Berdesir silsilesindedir. Berdesir'in her yöne dağılan kollarından şunları analım: Sakkiz (Cagatu ırmağının bir kolu) ve Cagatu vadilerini birbirinden ayıran Tekelu; Halu ve Tatahu ırmakları arasında bulunan Venevşe (Benevşe) yine bu iki ırmak arasında bulunan Parşan kuh; öte yandan Tatahu'nun kaynaklarının kuzeyindeki Surmetan-kuh. Kuzey ve kuzey-batıdan, güney ve güney-doğuya yönelen düzgün dağ çemberleri ve bunların yönleri düzensiz tali kolları, böylece, Mukri Kürdistanı dağ sisteminin özelliğini oluşturur; yakındaki

Sahend dağının volkanik etkisiyle oluşmuş bu düzensiz kollar silsilenin yönünü batıdan doğuya değiştirirler.

İran Kürdistanı'nın bu kesiminin su sistemi iki havzaya ayrılır: Kuzey-doğuda Urmiye gölü havzası ile güney-batıda Dicle havzası. Urmiye gölü havzasının akarsuları, yılın büyükçe bir kısmında karla kaplı olan Berdesir ve Çeel-Çeşme dağlarında doğarlar ve böylece hayli büyük bir su kitlesi akıtırlar. Bu ırmakların yataklarının toprağı tuzlu olmadığından, suları aynı zamanda tatlı ve içmeye elverişlidir. Cagatu ya da Zerine, Çeel-Çeşme'deki kaynaklarından göle kadar güney-kuzey doğrultusunda 240 kilometrelik bir yol kateder. Yukarı yatağı Horhore adını taşır. Sol kolları arasında Sakkiz başlıcasıdır. Bu kol, Berdesir silsilesinden doğar, adını taşıdığı kasabanın sularını toplar ve geniş bir ağız oluşturarak Cagatu'ya karışır. Sağ kollarının hepsi ilkönce Kuda ve Saru dağlarından inen akarsulardır; sonra da, Cagatu'nun göle döküldüğü yerin daha yakınında Leylan ve Saruk adlarındaki iki kol, Sahend dağından ve Afşar (Sainkala) topraklarından kaynaklanır. Cagatu ırmağı, kıyılarının yüksek oluşundan ötürü sulamaya elverişli değildir; sulama yalnızca Sain-Kala kasabasında uygulanır. Tatahu, Cagatu'ya oranla daha kısa olup, su hacmi de daha azdır. Bu ırmak, yukarda söylediğimiz gibi, Kurtek'le Berdesir'i birbirinden ayıran derin bir boğazda akar. Sağ kolu Çum-i Halo, sol kolu Saucbulag'dır; ayrıca bu ırmağa, ağzına yakın bir yerde dökülen birçok dereler vardır. Büyük birer ırmak olan Cagatu ile Tatahu'nun balığı bol olmakla birlikte, kıyılarında yaşıyanlar bundan bir yarar sağlamazlar.

Mukri Kürdistanı'ndaki Dicle havzasına gelince,

burada, yukarda da değindiğimiz Küçük Zap sözkonusudur. Bu ırmak, 2140 *gez* yüksekliğindeki Meydan Boğazından kaynağını aldıktan sonra, 1560 gez yüksekliğindeki Likin dağına kadar batı doğrultusunda akar ve bu dağın adını alır. Bu dağın çevresini dolaştıktan sonra, Kâlvi adıyla güneye yönelir, sonra Serdeşt kasabasına ulaşır, burada daha da hızlanır (seviye farkı 16 *fersah*lık bir mesafede 560 gezdir[1]. Serdeşt'ten sonra bu ırmak yeniden batıya döner, Alan geçitlerinden Mezopotamya'ya çıkar ve Erbil'in (Kürtçe Hawlêr) aşağısında Dicle'ye dökülür. Sağ kolları şunlardır: Pas-ava, Laven ve Mesin, ayrıca Zagros'tan inen dereler. Solda Küçük Zap, Serdeşt'in yakınında, Baneh kasabasının sularını toplayan Baneh suyunu alır. Yüksek yatağı kayalar arasından kendine bir yol açan Küçük Zap, çok alüvyon taşır, bu alüvyonları daha aşağıda vadinin genişlediği yere yığar; bu durum, burayı Mukri Kürdistanı'nın en verimli kasabası haline getirir. Küçük Zap'ın oluşturduğu sistem, Minorsky'nin *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Savcbulak* adlı makalesinde daha tam bir biçimde anlatılmıştır.

Şimdi anlatacağımız Kermanşahan Kürdistanını, kuzeyde, Diyala ırmağı havzasını Gamasâb vadisinden ayıran sıradağlar, doğuda Kengaver dağları ve Gamasab'ın sağ kıyısı, güneyde, Kelhor ve Poşt-i Kûh kasabalarını ayıran dağlar, batıda ise Dicle vadisi sınırlar[2].

---

1) *Gez* 1,04 metredir. *Fersah* ise aşağı yukarı 7 kilometredir.

2) Bu bölgenin çoğrafyası, Freya Stark'ın şu eserinde tam olarak anlatılmıştır: *Katiller Vadileri ve Diğer İran Gezileri*, N.Y., Dutton, 1934; bak. örneğin, s. 51'deki çakmaktaşı yönünden zengin ve bu yüzden neolitik çağda nüfusu yoğun olan Kengaver vadisiyle ilgili kısım ve s. 79: «Bütün Poşt-i Kûh bölgesi, kuzey-batı

İran Kürdistanı'nın bu kısmındaki dağ sistemi Mukri Kürdistanı'na oranla jeolojik sarsıntılara daha az uğramış olduğundan, kuzey-batıdan güney doğu ya doğru düzgün bir yön izler. Doğudan-batıya doğru başlıca zirveler şunlardır: Deh Lakâni-Kûh, Kûh-i Peru, güneyde Sefid-kûh'la birleşen Hulaneh, Kelle-kûh Küh-i Por Germez. Orta yükseklikteki bu silsileden sonra Dalahu ve Behlul dağları gelir. Vaktiyle Zagros adı öyle görünüyor ki, özellikle, gerek Grekler, gerek eski İran'lılar arasında büyük bir ünü bulunan bu dağlara veriliyordu. Nitekim, Büyük İskender'in de izlediği, Daryüs'ün büyük kral yolu, bu dağlardan geçiyordu. Nihayet, Mezopotamya sınırında da, daha önemsiz birtakım dağlar vardır: Kâlu, Neva-Kuli, Kûh-i Sonbole ve Şah-kûh.

Dağların daha seyrek olduğu yerlerde Kermanşahan toprağı, Gamasab ve Kara-Su'nun suları sayesinde çok verimlidir. Özellikle, Kermanşah kentinin içinde bulunduğu Mahideşt ovası, yoğun ve refah içinde yaşayan yerleşik bir nüfusu barındırır. Ama batı kasabalarında dağlık karakter daha belirgindir ve yarı göçebe olan nüfus, daha çok hayvancılıkla geçinir.

Şimdi de, asıl İran Kürdistanı adıyla anılan tek bölgeyi oluşturan Ardelan'a topluca bir göz atalım. Kuzeyden güneye 200 kilometrelik bir alanı kaplayan bu eyalet, kuzeyde Sain-Kala yöresindeki Afşar kasabaları, batıda Süleymaniye ve Kerkuk kasabaları, güneyde Diyala vadisi, doğuda ise Gerrus ve Hemedan kasabaları arasında bulunur.

---

dan güney-doğuya bir duvar gibi uzanan, Kebir-kûh adlı, hemen hemen kesintisiz bir sıradağla ikiye ayrılmıştır; bu bölgenin Valantar ve Varzarin adlı başlıca iki zirvesinden biri, 9000 ayak yüksekliğin biraz altında, öteki ise biraz üstündedir»; bak. haritalar

Bu eyaletin dağ sistemi kuzey bölgesi dışında düzgün bir karakter taşır; kuzeyde ise Çeel-Çeşme, hâlâ Mukri Kürdistanı'nın daha düzensiz yapısının izlerini taşır. Çeel-Çeşme'nin güney-batısında Gurmiyan, Dani-Kaşan ve Kelle-Ser sıradağları, doğudan batıya birbirine paralel olarak uzanırlar. Irak sınırının Kerkuk'la Süleymaniye arasındaki kısmında, birbirine paralel olan Ali Dağı, Kara Dağ, Segirme Dağ ve Ezmir Dağı vardır. Bu sonuncu dağ, güneye uzanarak, sadece Diyala ile ayrıldığı Kermanşahan bölgesinin batı sistemine kavuşur. Nihayet, Çeel-Çeşme'nin kuzeyinde, yukarıda Mukri Kürdistanı'nda adı geçen, güney-batıdan kuzey-doğuya yönelen ve tatlı bir eğim halinde Kızıl-Özen vadisine inen Teleku silsilesi vardır.

Çeel-Çeşme dağı, belirttiğimiz gibi, gerek Cagatu ve Kızıl-Özen ırmaklarının gerekse diğer Kürdistan akarsularının kaynağını oluşturur. «Kırk pınar» anlamına gelen adının da gösterdiği gibi, bu dağ, Kürdistan'ın bu kesiminin gerçek su deposu sayılabilir.

Ardelan, Kızıl-Özen'in geçtiği kuzey-doğu kesimi dışında, her yandan yüksek dağlarla çevrilidir. Bu kapalı alanın merkezi nisbeten alçaktır ve dağ aralarında verimli alüvyonlar oluşmuştur. Nüfus, buralarda yoğunlaşmış ve yerleşme yerlerinin çoğu bu merkezi çöküntü bölgesiyle ırmak vadilerinde toplanmıştır Rakım bakımından Ardelan iki bölgeye ayrılabilir Bunlardan kuzeyde bulunan birincisi, ortasından Kızıl-Özen ırmağının geçtiği geniş bir alüvyon ovasıdır. Bu bölge, kuru bir karasal iklime sahiptir ve batıda Çeel-Çeşme ile, güneyde ise Senneh ve Pence-Ali dağlarıyla sınırdaştır. Güneydeki ve batıdaki dağlar yüzünden Kızıl-Özen, kuzey-doğu doğrultusunu alır (daha uzakta, aşağı kesiminde bu ırmak Sefid-Rud

adını alır). Bu geniş yayla, suların oyduğu yarıklarla ve verimli alüvyonlarla kaplıdır. Çeel-Çeşme'nin doğu ve kuzey eğimlerinden ve Derbend ve Tahu-Han (ortalama yükseklik: 4000 metre) dağlarından inen akarsular, ovaya çıkınca, yer yer birbirleriyle birleşen ve Kızıl-Özen'in kaynaklarını oluşturan derecikleri doldururlar. Bu bir sürü ırmak kolu, orta yükseklikteki Talvantu dağları ile, doğu ve batı olmak üzere iki dala ayrılır. Kızıl-Özen, yatağının çakıl ve alüvyonlarla dolu bu ilk kesimini geçtikten sonra, yakındaki Gerrus kasabasına girer. İran Kürdistanı'nın ikinci bölgesi olan güney kesimi, baştan başa dağlarla kaplı ve dar, sarp boğazlarla doludur. Bu bölge, yılın büyükçe bir kısmı beyaz bir kar tabakası altında kalır. Burada birbirine paralel dağ sıralarını yaran hiç bir güçlü ırmak yoktur; ulaşım ve tarım yenilmesi güç doğal engellerle karşılaşır. Göçebe olan halk, geçim kaynaklarını dağların batı yamaçlarında uzanan ormanlardan sağlar.

İran Kürdistan'ının su sistemini, en başta sözünü ettiğimiz Kızıl-Özen ırmağı meydana getirir. Bu ırmağın yukarı yatağının kolları, yollarının üzerindeki yerleşme merkezlerinin adlarına göre sırasıyla, bir yanda Saral ve Hubatu, öbür yanda Horhore ve Kara Ture adlarını alırlar. Bu kollar, Talvantu Dağı'nı geçtikten sonra birbirleriyle birleşerek asıl Kızıl-Özen'i oluştururlar. Az sonra da, Senneh'in doğusundaki Pence-Ali dağından kaynayan Leyla-Rud kolu, sağdan Kızıl-Özen'e katılır. Burada şunu hatırlatalım ki Cagatu'nun kolu olan Sakkiz de, Küçük Zap'ın kolu olan Baneh de, İran Kürdistanındaki Telhan dağından kaynar, ama bunların ana gövdeleri Mukri Kürdistanı'na aittir. İran Kürdistanı'ndaki su sisteminin Kızıl-Özen'den sonra en önemli ırmağı Diyala'dır. Gav-

Rud ya da Sirvanrud adıyla da tanınan bu ırmak Asad Abâd'ın yakınında, Elvend'in batısındaki Şeriş Kan dağından doğar ve Kermanşahan Kürdistanı'nda ki paralel sıradağlar arasından, özellikle Şalu ve Kel leser dağlarından kendisine bir geçit açarak, dar ve yılansı boğazlar meydana getirerek Irak sınırına kadar doğudan batıya kadar. Diyala, Kelleser sıradağından kurtulunca, güney-batıya bükülür ve bu doğrultuda son sınır silsilesini geçip Dicle'ye dökülür. Sağ kollarının hepsi Ardelan dağlarından iner. Bunlardan en başta Senneh ya da Miabu-Revan, kuzey-batı güney-doğu doğrultusundan Senneh kentini ikiye böler ve üç kilometre aşağıda Kışlak çayını kendisine kattıktan sonra Diyala'ya dökülür. Sonra, yukarı yatağında Rez-Av adını alan Avroman çayı gelir. Bu çay, adını aldığı kasabanın sularını toplar; sonra, Cevan-Rud ve Merivan'ın sularıyla beslenerek ve böylece daha burada bile hayli büyümüş olarak Diyala'ya dökülür (Merivan, Zeribar gölünden çıkan ve uzunluğu 50 kilometreyi bulan bir çaydır). Diyala'nın, Ardelan topraklarından geçen sol kolları şunlardır: kaynakları Şah-Kûh'ta bulunan Lehle-Su; Dalahu dağlarından gelen Rengan; Zap ya da Çom-i Zirişk adındaki çay. Bu çay, Dalahu ve Darucan dağları arasından kaynar ve yolu üzerindeki Ahengeran ve Bezniyan sıradağlarını aşar. Son olarak, Kermanşahan Kürdistan'nın sınırları içinde, Diyala'nın Ab-ı Holvan (ya da Ab-ı Elvend) adıyla tanınan bir kolunu da anmak gerekir. Bu kolun kaynakları 1900 gez yüksekliğindeki Gerra dağının altındadır. Holvan suyu, çok hızlı bir inişle, Celge-yi Ali, Serpol ve Kasr-ı Şirin kasabalarından geçip Diyala'ya dökülür.

İran Kürdistanı (Ardelan), çok soğuk kışlarıyla, belirgin bir karasal iklime sahiptir. Burada kar yağı-

şu yılda dört ay sürer Yüksek tepeler, özellikle pek güneş gormeyen yerlerde kar yıl boyunca kalkmaz ve bu kar, yukarda değindiğimiz gibi, birçok önemli ırmakların kaynaklarını besler. Hatta ovada ve bölgenin en alçak kesimlerinde de kar, ilkbaharın ortasına kadar kalır, kalınlığı da bazan iki geze yaklaşır. İklimin bu sertliği özellikle Ardelan'ın (Avroman) batı kesiminde kendini duyurur. Kışın bu bölgeden geçen kişi, çoğu zaman, kar altında gömülü bu yerlerde insanların barındığını ancak yükselen dumanlardan anlar. Böylece, ulaşım tümüyle kesik değilse bile çok zorlaşmış olduğundan, halkın başlıca kaygısı kış için yiyecek, yakacak ve giyecek sağlamakta toplanır, çünkü yaşamı sürdürme zorunluluğu vardır. Bu ücra köşelerden birinde yalnızca eksik ürün alınması bile, işe çevreden kopukluk da eklenince, açlık ve ölümün kol gezmesine yeter. Bu durum özellikle yerleşik topluluklarda daha çok görülür. Gerçekten de göçebeler nöbetleşe yazlama ve kışlama alışkanlıklarına sahip bulunduklarından, gerek kışın aşırı soğuklarına, gerek yazın yakıcı sıcağına karşı daha donatımlı ve dirençlidirler. Genel kural olarak yüksek yaylalar ve dağ yamaçları hava değişikliklerine daha çok açıktır; bazı vadilerse, özellikle asıl Ardelan'ı meydana getiren doğu ve güney-doğu kesimi, daha korunmuş durumda olup, nemliliğin daha ılıman ve ekime daha elverişli kıldığı bir iklime sahiptir İran Kürdistanı'nın iklimi, böylece, farklı iki rejim gösterir. Bir kesimde (geniş vadiler halindeki dağ yamaçları ve yaylalarda), farkları + 32 ile — 22 derece arasında oynayan karasal kuru bir iklim hüküm sürer; başka yerlerde, daha korunmuş vadilerde ise hava daha nemli olup bitki örtüsü daha boldur ve ormanlar yakacak sağlar. Bu bölümleme aslında bu kadar kesin değil-

dır, çünkü hemen her kasabanın konumu, yüzeyinin biçimine ve su sistemine göre kendisine özgü bir iklim rejimine sahiptir. Örneğin, güneşli günlerin daha çok olduğu Senneh kenti bölgesinin, Avroman ya da Merivan bölgelerine oranla, havası daha yumuşaktır. Genellikle, Zagros'un doğu yamaçlarının havası, batı yamaçlarına oranla daha elverişlidir[1]

§ 5. Bugünkü Kürt Yurdu

Okuyucu, Kürdistan'ın fizikî coğrafyasıyla ilgili bütün bu ayrıntılara girdiğimiz için bizi bağışlasın; ama bu ülkenin temel özelliklerini canlı ve somut bir biçimde anlatabilmek için başka türlü davranamazdık, öyle ki bu ülke, siyasal sınırlarla bölünmüş olmasına ve çeşitli dağ ve su sistemlerine bağlı olmasına rağmen, temel karakterinin dağlık olması sayesinde belli bir bütünlük gösterir. İşte Kürt, yüksek doruklar ve yaylaların, derin boğazlar ve güleç vadilerin nöbetleşe sıralandığı bu gönlüne uygun doğal çerçeve içinde oldum olası yurt tutmuştur. Fırat'ın yukarı yatağı ve Van gölü havzası (Urartu, sonra da Ermenistan), Kürtlerin hayli erkenden yerleştikleri bölgeler olmuşsa da (bak. I. Bölüm), öyle görünür ki tarih çağındaki ana yurtlarını, güney Torosların kollarında ve Dicle'nin sol kıyısındaki dağlık bölgede (Botan, Habur ve Büyük Zap boylarında) aramak gerekir. Daha da gerilere gidip tarihin şafağına doğru çıkarsak, ilk Kürt yurdunu bu bölgenin daha doğusunda ve güneyinde bulmamız gerekir. Zamanda eskiye doğru çıkan bu üç basamağa mekânda şu üç Kürt yerleşme

1) H. L. Rabino, *Kürdistan Raporu* (1911) adlı eserinde İran Kürdistanı üzerine bol coğrafi ayrıntı verir.

bölgesi karşılıktır: Ermenistan yüksek yaylası, asıl Türk Kürdistanı ve İran'ın batı dağları.

Kısacası, günümüzde Kürtler, Bağdat'ın doğusundaki Mendeli kasabasından başlıyarak İrân-Irak sınırının iki yanında, sonra Ararat'a kadar Türkiye-İran sınırının iki yakasında, olmak üzere, güneyden kuzeye geniş bir bant halinde uzanır ve kuzeyde Transkafkasya'ya (Sovyet Ermenistanı ve Azerbaycan) kadar yayılırlar. Ermeni yaylasında Kürtler, 1. Dünya Savaşına kadar Ermenilerle iç içe yaşıyorlardı[1], ancak bunların Türkiye'deki kuzey yerleşme sınırı Erzurum enlemini geçmez. Güneyde ise Kürtler, Mezopotamya ovasının kenarlarına kadar inerler. Batıdaki sınırlarını genellikle Fırat (daha doğrusu Karasu) çizer; ancak Kürtler, Küçük Asya'ya da sivri bir uç gibi girerler ve Sivas'm güney-doğusundaki bölgeyi işgal ederler; ayrıca tek tek adacıklar halinde Konya ve Kilikya yöresine de dağılır ve böylece hemen hemen Akdeniz'e kadar sokulurlar. Doğuda dağınık Kürt unsurları, özellikle, Büyük Şah Abbas tarafından nakledildikleri Horasan'da ve Kazvin civarında Nadir Şah'ın 1736-1747 yıllarında kendilerini yerleştirdiği Fars eyaletinde (Kâlun-Abdu yakınında) ayrıca Mazanderan eyaletinde bulunurlar.

---

1) Bilindiği üzere, 1. Dünya Savaşı sırasında Ermeniler, Türkler tarafından sürgün edilmiş ve artık Ermenistan'da kırsal nüfus olarak hemen hiç Ermeni kalmamıştır. Ama Kürtler de 1. Dünya Savaşı ertesinde batıya doğru mecburi göçlere uğratılmışlardır ki bu nokta pek bilinmez. Özellikle 1926-1927 kışında, Piran'lı Şeyh Sait isyanının bastırılmasından sonra Kemalist askeri makamlar, erkek, kadın ve çocuk olarak aşağı yukarı bir milyon Kürdü, 1. Dünya Savaşında sürülen Ermenilerin kaderini andıran bir sertlikle batı Anadolu'ya sürdüler. O zaman yıkılan köylerin ve olay kurbanlarının sayısını belirten bir liste, Kürt Ulusal

Genel olarak denebilir ki Kürtlerle dağlar birbirinden ayrılamaz. Ovanın başladığı yerde Kürt yerini Araba, Türke, İranlıya terkeder. nitekim Van gölünün kıyılarında da, vaktiyle Ermeninin önünden gerilere çekiliyordu[1].

Bir Kürt şiirinde (bak. Kahire'de Faracullah Zeki'nin yayınladığı Şerefname'nin 587-588. sayfaları) Kürdistan'ın sınırları şöyle tanımlanmaktadır «Soydaşlarının oturduğu yerleri bilmek ister misin ey Kürt? Sana söyliyeyim: Kürdistan'ın sınırları batıda İskenderun'la Toros Dağlarına kadar ve Karadenize doğru uzanırdı. Kuzeyde, Karadeniz, Ardahan ve Aras'a kadar. Doğu'da, Elvend dağlarında Aras'a; güneyde ise Ahvaz'dan Fırat'a kadar. Güney sınırı Hamrin ve Sincar dağlarıyla Nisibin yolu boyunca uzanır».

İşte bir tablosunu vermeye çalıştığımız bütün bu dağ ve ırmak şebekesini zihnimizde tutarak, şimdi de, siyasal ve idarî coğrafyanın ilkelerine göre, Kürt yerleşme merkezlerinin tablosunu çizebiliriz.

Türkiye'de[2] Kürtler, şimdi Irak'a ait olan[3] Musul

Komitesi Hoybun tarafından yayınlanan, *Türkiye'ye Karşı Kürdistan'ın Davası* adlı yedi sayfalık bir broşürde verilmiştir. Ayrıca, 5 Mayıs 1932'de Kürtlerin sürülmesini öngören bir kanun da çıkarılmıştır. Bu kanun Kürtlerin silâhlı direnişi ile karşılaşmıştır.

1) Bir Kürt deyişı şöyle der: «Burası benim memleketim değildir, bunlar aşağı yakanın ahlâkı ve töresidir; benim yüreğimin kalesi ise yine yükseklerdir» (P. Rondot'nun *Dağlı Aşiretler*... adlı eserine aldığı söz).

2) Aşağıda adları sayılan Türk vilayetleri Osmanlı imparatorluğunun eski idari coğrafyasından alınmıştır. Bugünkü rejimde vilayetlerin, herbirinin yüzölçümü azaltılarak, sayısı çoğaltılmıştır. Nüfusun çoğunluğu Kürt olan ya da büyükçe bir Kürt kitlesini kapsayan vilayetler günümüzde şunlardır: Erzurum, 7

vilayetinin dağlık kesiminde, Zagros dağı ve kolları boyunca yoğun bir kitle halinde yaşarlar. Van ve Bitlis vilayetlerinde Ermeniler ancak Van gölü çevresinde çoğunluğu oluşturuyorlardı; ama İran sınırına bitişik Hakkâri sancağında ve ayrıca bu iki vilayetin dağlık kısımlarında özellikle Kürtler oturur Hakkâri'nin güneyinde, 1. Dünya Savaşından önce, nüfusun yüzde 90'ını meydana getiren dağlı Nesturîler yaşıyordu. Bilindiği üzere, o zamandan beri bunlar yurtlarını terketmeye mecbur edildiler. Bunlardan arta kalanlar şimdi Suriye'de (Cizre'ye bitişik «ördek gagası» biçimindeki alanda) oturmaktadırlar. (Bak. Harita, 2)

Diyarbekir ve Harput vilayetlerinde Kürtler nüfusun çoğunluğunu oluşturur. Dicle üzerinde, Kürt İmperium Bohtanorum diye adı geçen Botan bölgesinırkınm beşiği sayılan ve bölgenin eski haritalarında nin merkezi olan küçük Cezire kenti Diyarbekir vilayetinde bulunur. Vaktiyle en ünlü Kürt hareketleri bu kentten başlamıştır. Harput vilayetinde, Dersim

---

kaza, 386.428 nüfus; Erzincan, 5 kaza, 158.383 nüfus; Sıvas, 10 kaza, 435.629 nüfus; Kars, 9 kaza, 306.444 nüfus; Ağrı, 5 kaza, 106.729 nüfus; Van, 9 kaza, 142.672 nüfus; Muş, 9 kaza, 143.527 nüfus; Siirt, 7 kaza, 127.728 nüfus; Diyarbakır, 5 kaza, 214.871 nüfus; Mardin, 7 kaza, 226.030 nüfus; Urfa, 7 kaza, 229.201 nüfus; Elaziz, 10 kaza, 253.693 nüfus (Harput bu vilayetin bir bölümüdür).

3) *Irak İdari Rehberi* (1936) adlı resmi yayın, Irakta, esas olarak Irak'ın kuzey-doğusundaki Musul, Erbil, Kerkuk ve Süleymaniye livalarında oturan 640.000 Kürt (4 milyonluk tüm nüfusun yüzde 16'sı) bulunduğunu kaydeder. Aşiretler şöyle sıralanmıştır: Heuraman Belbas, Davudah Dizi, El-Hemavend, El-Caf, Peşter, Barvar-i Bâlâ, Barvar-i Zir, Berzan, Hereki, Surji, Sendi ve Celli Bağdat'ta aşağı yukarı 5000 Kürt yaşar, ancak Bağdat civarında Kürtler Arap halkı içinde dağılmışlardır. Bağdat'tan İran'a giden yolun doğusunda da birkaç aşiret (Zengene, Delo vb.) yaşar.

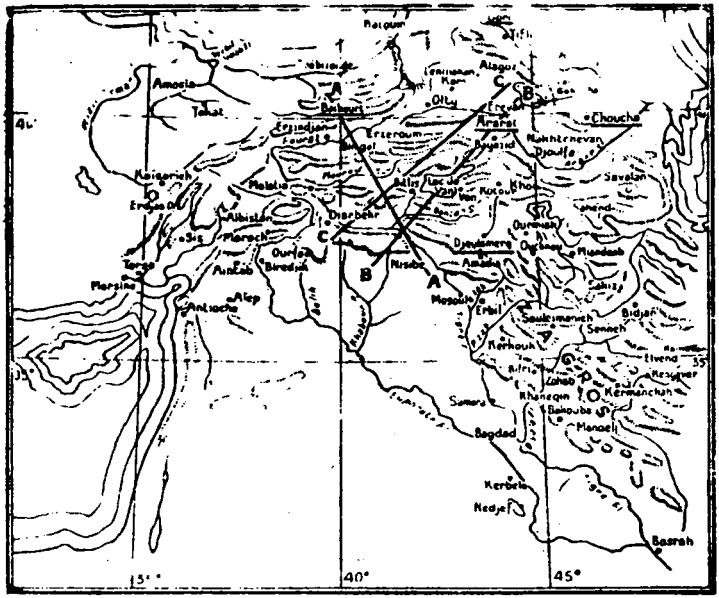

HARİTA 2.— Kürdistan'ın fizikî haritası. Gari, Bayburt, Suşa ve Gulamerg isimlerinin altları, Ararat'ın merkezini oluşturduğu bölgelerin sıralarını göstermek için çizilmiştir. A-A, B-B ve C-C profilleri için bak. Christoff'un haritası (4)

bölgesinin yoğun bir nüfusa sahibolduğuna işaret etmek gerekir; Fırat'ın iki yukarı kolu arasında bulunan bölgede Kürtler, diğer unsurlara oranla sekiz kat daha kalabalıktırlar. Bu Kürtler, ayrı bir lehçe (Zazaca) konuşurlar ve ayrı bir mezhebe (Ali-İlahi) mensupturlar[1], ama bu yüzden Kürt camiasının dışında tutulmazlar. Bir kısmı bugün Suriye'de bulunan

1) Bu bölge üzerinde tam bilgiler veren, (Dr. M. Nuri Dersimi'nin -Ç.N.) *Kürdistan Tarihinde Dersim* adlı eseri Ali-İlâhi'lerin sözünü etmemekte, sadece Alevi ya da Kızılbaş'lardan bahsetmektedir (s. 25-26); «Bir Ehl-i Halk dervişi bana, Türkiye'de bize Alevi derler, dedi» (bak. Minorsky, *Ehl-i Hak'lar Üzerine Notlar*, s. 40).

Halep vilayetinde, Kürtler çoğunluğu Araplara bırakırlar, ama yine de, nüfusu 125.000'i bulan 1000 kadar Kürt köyü vardır. Sıvas vilayetinde Kürtler azınlıkta olup ancak 30.000 kadar nüfusları vardır (Kangal Koç Hisar [Koyulhisar ?-ç.], Zaza [Zara ?-ç.] ve Divrik). Erzurum vilayetinin doğu kesiminde Kürtler diğer ırklardan daha kalabalıktılar (300.000 Kürt, 200.000 Ermeni, 210.000 Türk; bugünkü oranları bilmiyoruz). Özellikle Bayazit sancağında -ki Kürt edebiyatı bahsinde bu kentin adı yeniden geçecektir- Kürtler diğer unsurlardan beş kat daha kalabalıktırlar.

Suriye'de, dağınık Kürt kolonileri vardır. Şam'da Kürtler, bütün bir mahalleyi kaplarlar.

İran'da Kürtler, büyük Kermanşah ve Kürdistan (Senneh) eyaletlerini, Gerrus kasabasını ve Azerbaycan'ın bazı kesimlerini bütünüyle işgal ederler: 1. Urmiye gölünün güneyinde ve Tatahu'nun batısında bulunan Sauc-Bulag (Mukri Kürdistanı) kasabası 2. Urmiye (bugünkü Rızaiye), Salmas, Hoy ve Maku'nun batısında Türk-İran sınırı boyunca uzanan 20-40 kilometre enindeki kesim. Ayvacık Hanlığı, Türklerin (Ayrumlu aşireti) bu aralıksız Kürt yerleşme bölgesini kesintiye uğrattığı tek yöredir. Güneyde İran Kürtleri, bölgenin yerlisi olup belki de (bak. I. Bölüm) eski Med ülkesinin batıdaki dış kuşağını işgal etmektedirler. Acaba bu Kürtler Medlerin doğrudan torunları arasında sayılabilir mi? Dillerine ve bazı bakımlardan dinlerine (Şiî, Ali-İlâhi) göre, güney-doğudaki bu Kürtler soydaşlarının ana kitlesinden farklıdırlar, ama kendilerini aynı ırktan sayarlar. Kuzey İran'a gelince, örneğin Salmas, daha Milâdın başında, Ermenilerin Korçea (yani Kürdistan) dedikleri, hemen hemen bağımsız olan bu sınır bölgesi içinde bulunuyordu. Buna karşılık, Kürtler nisbeten daha geç bir

dönemde Urmiye gölünün güneyine sokulmuşlardır. Sauc-Bulag yörelerinde Türk yer adlarının izleri bugüne kadar yaşamaktadır. (bak. harita, 3).

Esasen, Kürt kroniği Şerefname[1], Süleymaniye Baban'larıyla akraba olan Mukri aşiretinin, bu yörede ancak Kara ve Akkoyunlular hanedanı zamanında, yani 15. yüzyıla doğru ortaya çıktığını açıkça belirtir. Batıdan doğuya daha sonra, sık sık buna benzer göçler olmuştur ve bir Kürt tabakasının bir diğerini yer yer nasıl kaplamış olduğu açıkça görülür.

Nihayet, Rusya'da da, bugün Sovyet Ermenistanı'nı oluşturan, Ararat yakınındaki Erivan Hükümetine ait kısımlarda, Sovyetler tarafından yeniden Türkiye'ye bırakılmış olan Kars kuşağı içindeki Ardahan ve Kağızman ilçelerinde, Zangézur ve Cevanşir ilçelerinde, ayrıca, daha az olmak üzere, bugün Sovyet Azerbaycanı'ndaki Gence bölgesini oluşturan Eli-

---

(1) Bazı kaynaklar (örneğin Binder, *Kürdistan Gezisi*, 1887) Türkiye Kürdistanını «33-40 derece kuzey enlemi ile 39-46 doğu boylamı arasında, güney-doğudan kuzey-batıya uzanan dağlık bölge» (s. 145) diye tanımlarlar ve şunu belirtirler: «Türk-İran sınırına kadar kuzeyde Erzurum, batıda Sıvas, güneyde Halep vilayetleriyle çevrili bütün topraklar vaktiyle Ermenistan adını taşıyordu ve Türkler bu yöreye şimdi Kürdistan demektedirler» (s. 152).

Kürdistan harita sistemi için, Ker Porter'in (Bağdat-Tebriz yolu), ya da Layard'ın (Musul-Ravanduz-Şemdinan) konulu eski kitaplar kadar, günümüze daha yakın olan Thureau-Dangin'in *Sargon'un Yedinci Seferi'nin Hikâyesi* (İ.Ö. 714) adlı kitabından ve ayrıca 1925 temmuzunda Türk-Irak Komisyonu tarafından Milletler Cemiyeti'ne sunulan rapordan yararlanılabilir. Benim de *Kürdistan'ın Yol Sistemi* adlı bir çalışmam vardır (*La Geographie*, V. VI, 1935). O zamandan bu yana bu bölgede Musul'dan İran'a giden, arabaların geçebildiği yeni bir yol yapılmıştır.

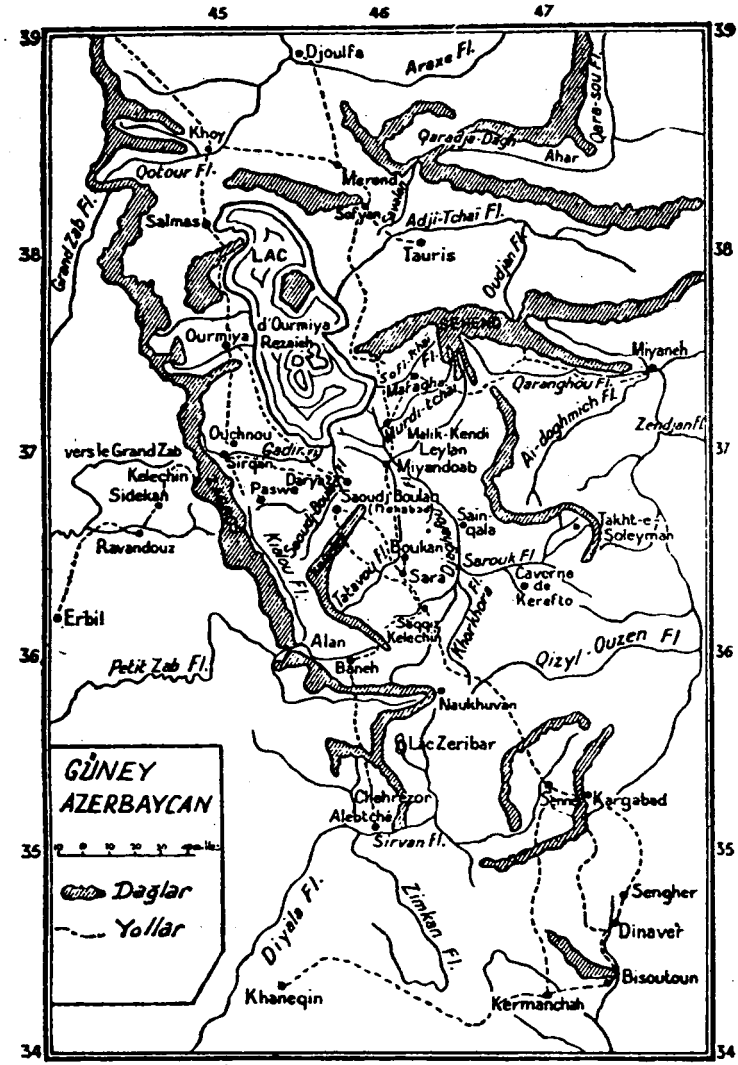

HARİTA 3.— Profesör V. Minorsky'nin haritasına göre (ASOS, cilt XI, kısım II, levha I, s. 250).

sabethpol Hükümetine ait Areş ve Cebrail ilçelerinde Kürtlere rastlanmaktadır.

1. Dünya Savaşmdan önce Türkiye'de 1.700.000, İran'da bir milyon civarında Kürt bulunduğuna dayanılarak bunların toplam sayısının 2.500.000 ile 3.000.000 arasında olduğu hesaplanmaktaydı. Kürtlerse kendileri hakkında şu rakamları verirler (bak. Şerefname'nin 1930'larda yapılan, yukarda sözügeçen baskısı):

İran'da	1.500.000
Sovyetler Birliğinde	250.000
Türkiye'de	4.500.000
Irak'ta	500.000
Suriye'de	250.000
	7.000.000

Bize öyle geliyor ki Türkiye için verilen rakam çok abartmalıdır ve yarıya indirilmelidir; böylece Kürtlerin oturdukları bütün ülkelerdeki toplam nüfusları yaklaşık 5.000.000 olur. Yuvarlak olarak bu rakam, Kürtlerin kendilerinin verdiği şu rakamlara denk düşer: Türkiye'de 2.987.960; Suriye'de 289.940; Irak'ta 749.380; İran'da 1.300.000; Ermenistan'da 60.000; toplam olarak 5.387.280 (bak. yukarda sözügeçen, Kürdistanın Davası adlı broşür). Gerçi bu rakam 1. Dünya Savaşından öncesine aittir, ama o zamandan bu yana, Kürt nüfusunun artması uğranılan kayıpları kapatmamıştır[1].

1) Clerget'nin *(adı geçen eser, s. 94)* işaret ettiğine göre, son savaşlardaki can kayıpları ve Hükümetin daha etkili kontrolü Kürdistan'ın nüfusunu kısmen azaltmıştır. Bununla birlikte, en son bilgilere göre bu boşluklar doldurulmuş ve Kürdistan yeniden belli bir nüfus kitlesi kazanmıştır. Dostum Emir Kâmuran Ali, Kürt halkının nüfusunun 8-9 milyon olması gerektiği kanısındadır (6 şubat 1946 tarihli mektubu).

III. BÖLÜM

YAŞAMA BİÇİMİ, UĞRAŞILAR, ÂDET VE GÖRENEKLER

Kürtler yerleşik ve yarı göçebe olmak üzere ikiye ayrılırlar. Gerçekten dè, göçebelerin sayısı sürekli olarak azalmaktadır, çünkü bunlar gittikçe yarı yerleşik hale gelmektedirler. Bunlar kışı, ovalardaki kerpiç evlerde geçirirler, ilkbaharda ekim yaparlar, sonra, tarlalarını koruyacak birkaç adam bırakıp sürüleriyle birlikte yüksek yaz otlaklarına çıkarlar. Bazı hallerde bu otlaklar kışlakların yakınında bulunur; ama çoğu zaman, kuşaklar boyunca kullanılan hep aynı yolları izleyen göçler büyük mesafeler üzerinde cereyan eder; örneğin, kışı Mezopotamya'da, Zagros'un batı yamacında geçiren aşiretler, yazın İran sınırında ve içinde yeniden dağlara çıkarlar.

§ 1. Kürt Göçleri.

Yüzbaşı Dickson *(adı geçen makale)*, Mezopotamya'nın kuzeyinde kışlayan Heriki aşiretinin göçünü şöyle anlatır: «Bunlar Zibar yakınında, Büyük Zap'ı geçmek için her yıl bir köprü kurarlar. Bu iş onları

bir süre uğraştırır ve bu yüzden, o yöredeki Barzan şeyhinin (bak. X. Bölüm) adamları olan Kürtlerle iyi geçinmek zorundadırlar, yoksa bu adamlar geçişleri ne engel olurlar. Daha sonra bunlar, Tengi-Bilinda'nın üstündeki yüksek yolu izlerler ve daha doğuda Büyük Zap'ın kolu olan Şemdinan suyu vadisindeki dar yollardan geçerek, katırlar, atlar, hayvanlarla yüklü uzun bir insan zinciri meydana getirirler. Tepelerde mevzilenmiş silâhlı çobanların güttüğü 300-400 başlık koyun sürüleri yamaçlarda yayılırlar. Oramar suyunun birleştiği yerde aşiret ikiye ayrılır; bir kısmı Sat vadisinden, diğer kısmı Heriki ve Beitkar vadilerinden geçerek, ağır ağır, konaklaya konaklaya, zikzaklar çizerek Sat dağının kuzeyindeki yüksek boğazlara ulaşırlar. Çok serbest bir şekilde, her biri önlünün dilediğince, dağınık karınca dizileri gibi yol alırlar. Tahıl çuvalları, çadırlar, kilimler, keçeler, giysiler ve benzeri şeylerden oluşan tüm varlıklarını atlar ve hayvanlara yüklemiş ailelerden ikisi, üçü bir arada gider gibidir. Şurada burada, hastalanan bir koyun yüklerin üstüne bindirilir. Eski püskü elbiseler içindeki kadınlar, zorlukla yürürler ve sırtlarında, beşiklerden, çömleklerden, çubuklardan, tepsilerden, yağ tuluklarından, kabaklardan, semaverlerden, dokuma ve eğirme âletlerinden oluşan garip bir yığın, bir de, vazgeçilmez bir yan unsur olarak bir bebek taşırlar. Yer yer, bir *ağa*'nın en güzel elbiselerini ve çay takımını taşıyan bir sandığın canlı renkleri gözü çeker. Ayaklarından rahatsız olanlar dışında herkes yalınayak yürür, çünkü atlar ve boynuzlu hayvanlar yükleri taşımaktadır.

«Tepeden tırnağa silâhlı olup bütün cephanelerini de üstlerinde taşıyan erkekler göçe muhafızlık

ederler; köylerde, yollarda bunların yerli halkla yer yer tartıştıkları görülür Bunlardan birkaçı da sürüleri yamaçların yukarılarından otlata otlata süren çocuklara eşlik eder. Bu göçebelerin geçtiği günler, herkes için bir tedirginlik konusudur. Köylüler kapılarını sürmeleyip evlerine kapanırlar. Silâhlı erkekler, yerleşme yerlerinin yakınındaki stratejik noktaları tutup tetikte dururlar. Herkes sinirli ve kuşkuludur. Zaman zaman, bir ordan, bir burdan tek tük silâh atışları duyulur. Bir tepenin üstündeki hoş manzaralı bir yerde bir sürüye rastladık. Ben, bir fotoğraf çekmek istedim ve çobandan, tırmandığı kayanın üzerinde azıcık durmasını rica ettim. Çoban, hemen silâhını kapıp doldurarak bir tavşan gibi tepenin aşağısına doğru imdat diye bağıra çağıra hızla koşmaya başladı ve ancak dört yüz metre kadar gittikten sonra durdu. Aşağıya varınca, üzerimize ateş etmeye hazırlandı. Koyun sürülerinin yorgun ve hasta bir halleri var. Birçok hayvanlar yere yıkılıyor; gökte kartal ve şahinler bulutlar halinde bu hayvanları izliyorlar. Göçebeler geceleri hayvanlarının yüklerini indirmezler, ama çadırlarını yüklü hayvanların yanında kurarlar ve uzun *keçe*'lere sarınırlar.»

Şimdi Mezopotamya yörelerinden Transkafkasya Kürtlerine geçelim. Bu Kürtlerden yazar olmuş birisi (Ereb Şemo, *Kürt Çobanı* adlı kitabında), çocukluk anılarını şöyle anlatır[1]:

«Kar eriyip de yeşillikler belirince ve ağaçlar çi-

1) İlk önce Transkafkasya Kürtçesiyle yazılan bu kitap sonradan Rusça kaleme alınmıştır. Ben kitabı Fransızcaya çevirdim. Sonra, benim çevirime göre eser yeniden Kürtçeye çevrilmiş ve Beyrut'ta basılmıştır: *Habent suna fata libelli* (Kitapların da bir kaderi vardır - Ç.).

çek açınca, Kürt köyü hareketlenir.

«Sabah çok erkenden bir gidiş-geliştir başlar; Kürtler, sürüleriyle, «dolga» adı verilen, koyun ve keçilerin doğurduğu ağıllara gitmeye hazırlanırlar.

«Kürtler, bu *dolga*'larda kuzulara özenle bakar, onları, daha çabuk büyüyüp güçlensinler ve sıcaklar basınca dağlardaki yorucu göçe dayanabilsinler diye elden geldiğince beslerler.

«Yaylalarda Kürtler, *oba* denen özel bir gruplaşma halinde, yani 40 ile 80 arası mal sahibinin, hayvanlarını dağ çayırlarında ortaklaşa otlatmak için oluşturdukları küçük topluluklar halinde birleşirler. Oba'nın başında, topluluğun en zengin ve nüfuzlu üyesi olan bir *oba başı* bulunur; bütün işlerde o yetkilidir, vergileri o salar, otlak yerlerini ve hayvanların bir konaktan ötekine geçme zamanını o belirler. Bu görev seçime dayanırdı ve şerefli bir iş sayılırdı; herkes oba başının buyruklarına tartışmasız uyardı.

«Oba başı, hemen her zaman klan reisi ve en zengin adamıdır. Bu yüzden çobanlardan, asıl görevlerinin dışında, otlakla ve oba başının hayvanlarının bakımıyla ilgili bütün işleri de ücretsiz yapmaları istenir: hayvanları konak yerine getirmek, her akşam sayıp mal sahibine tekmil vermek, sabahları *ağılı* temizlemek, gübre ve süprüntüleri konak yerinden uzağa taşımak.»

§ 2. Çoban Yaşamının Törensel Kuralları.

«O yörenin âdetine göre, dolga'lara varılıp da ilk kuzular doğduktan sonra, her zengin Kürt bir koyun keser, bir yemek verir ve komşularıyla çobanları yemeğe çağırır. Sürü sahibiyle karısı davetlileri candan bir özenle ağırlarlar. Hep açık havada verilen bu ye-

mekten sonra sofralar kaldırılır ve gençler türküler söyleyip çobanlarla birlikte oyuna kalkarlar. Şenlik bitince herkes sürü sahibine konukseverliğinden ötürü teşekkür eder karısının yazın bol yağ ve peynir elde etmesi, sürüye hastalık gelmemesi ve yayla döneminin hayırlı geçmesi için dualar eder.

«Bu bayrama Kürtçede *Serê Pez*, yani «sürü üreme başlangıcı» denir. Ben bu bayramı hayatımda ilk kez görüyordum ve büyülenmiş gibiydim, ama babamla annem gülümseyerek, Serê Pez'in pek büyük bir bayram sayılamıyacağını, yakında yılın en güzel günü olan *Baro-Dan*'ın geleceğini söylüyorlardı. Ben de büyük bir sabırsızlıkla Baro-Dan'ı bekliyordum.

«Kuzular büyüyüp güçlenince ve dağlarda karlar daha da erimeye başlayınca, oba-başı, dolga'dan dağ otlaklarına doğru yola çıkacağımız Baro-Dan gününü belirledi. Hazırlıklar bir hafta önceden başlamıştı. Ve nihayet o büyük gün geldi. Sabah erkenden herkes en güzel bayramlık elbiselerini giymeye başladı. Gözalıcı ve zengin urbalar giymiş genç kızlar, başlarını taze kır çiçekleriyle süslüyorlar ve burunlarına küpe gibi küçük bir halkaya geçirilmiş, *karafil* denen altın pullar takıyorlardı. Bunun için zengin Kürtler, kızlarının burunlarını daha çocukken deldirirler. Kürtler koyunlarını ve keçilerini yünden renkli püsküllerle bezemişlerdi. En iyi koçların boyunlarına renk renk süslü bakır çıngıraklar takılmıştı. Sonra da koyunlarla kuzular ortak sürünün içine salınmış ve yürüyüş düzeni saptanmıştı.

«Hazırlıklar biterken güneş ufukta epeyce yükselmişti bile.

«Gök yüzü açık ve bulutsuzdu; hava, bir ilkbahar gününün tatlı sıcaklığıyla, çiçeklerin ve patlamış tomurcukların kokusuyla doluydu.

«Nihayet o büyük saat geldi; herşey hazırdı, oba başı hareket işaretini verdi. Baro-dan'ın başına, elinde kavalı, en güzel çoban elbisesini giymiş baş çoban geçmişti. Baş çoban komutanlık ediyor gençlere, küçük kuzulara ya da yavrularını yanına sokmayan koyunlara nasıl davranılacağını gösteriyordu. Baş çobanın arkasından, Kürtçede *nêri* denen en büyük ve en güzel tekeyi sürdüler; tekenin boynunda, bana söylendiğine göre en keskin sesi çıkaran bir çan asılıydı. Son anda her sürü sahibi, çobanlara şu sözleri söylüyordu: «Sana sürümü emanet ederken, senden görevini dürüstlük ve titizlikle yerine getirmeni ve sürüye iyi bakmanı bekliyorum».

«Bütün tenbihler yapıldıktan sonra baş çoban kavalını üfledi ve yürüyüş başladı. Sürü, gençlerle birlikte yürüyen baş çobanın arkasından düzenle gidiyor, yardımcı çobanlarla çocuklar, iki yanda koşuşarak yürüyüş düzeninin bozulmamasına çalışıyorlardı; çobanlar, sopalarıyla ya da kendilerine özgü bir ıslıkla, her koyunun sürü içindeki yerini korumasını sağlıyorlardı.

«Baro-Dan alayını ilk gördüğüm günden beri uzun yıllar geçti, ama o günün izlenimleri üzerimde canlılığını hâlâ korumaktadır. Çocukların, gençlerin ve çobanların sevinçle ışıl ışıl yanan yüzleri, sanki şimdiymiş gibi gözümün önüne geliyor; onların türkülerini duyuyorum. *Arkalık*'lar, *oyma* ve *beşmet*'ler[1], genç kızların bayramlık giysileri ve başlarındaki çiçekten taçlar, koyunların üzerindeki süsler, canlı renkler halinde gözlerimin önünden geçiyor. Her yana parıl parıl gün ışığı vurmuş. Tüm vadi yeşillikle örtülmüş ve uzakta henüz karla kaplı dağlar görünü-

1) Hepsi Türkçe olan yerli giysi adları.

yor. Koyunların e kuzuların melemeleri, çobanların ve gençlerin türküleri uzakta vadide yankılanıyor ve çevre halkı evlerinden çıkıp şen alayımızı hayranlıkla seyre koşuyor.

«Böylesi törenler yılda yalnız iki kez olur. Biri ilk baharda sürüler yaylalara çıkarken, biri de sonbaharın sonlarına doğru eve dönerken. Unutmamak gerekir ki Kürtlerin tüm varlığı sürülerinden ibarettir. İyi bir süt verimi, Kürde, yalnız yıllık yağ ve peynir ihtiyacını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bu ürünlerin fazlasını da yünü ve sürüsünden bir kısmıyla birlikte şehirde satmak olanağını verir. Böylece Kürt, vergilerini ödeyebilir ve kentten ailesi için gerekli malları alabilir. Bu yüzden, sürülerin yaylalara gidiş ve dönüşünün Kürt köyünün yaşamında önemli birer olay oluşuna ve Baro-Dan günlerinin yılın en görkemli günleri olarak kutlanmasına şaşmamak gerekir.

«İlk konak yerine kadar yol uzun değildi. Gençler birkaç kilometre boyunca gürültülü bir şekilde bize eşlik ettikten sonra, dönüp evlerine gittiler; çobanlar ve yamakları ise, sırtları erzakla yüklü, ağır ağır yola devam ediyorlardı. İlk gün genellikle kısa bir yürüyüşle yetiniyor, genç koyunların çok yorulmamaları ve göçe alışmaları için yolu her gün biraz daha uzatıyorduk.

«Sürüler kısa aralıklarla birbirlerini izliyorlardı. İlk durakta hayvanlar dinlenmeye ve yayılmaya bırakılıyordu. Bu süre içinde babam, baş çoban olarak sürü sahiplerinin hediye ettikleri ekmek, et, *helva*, kuru yemiş gibi ürünleri eşit oranda bölüştürmekle uğraşıyordu. Babam yol boyunca ve ilk konak yerinde sürü sahiplerinin gelişine kadar en kıdemli sorumlu kişi durumundaydı. Yolda çobanlar, akşamları babamın

yanına gelip fikir danışıyorlardı. Bir sürü soru soruyorlardı ona: Koyunların ve özellikle körpe hayvanların dinlenmesi için kaç mola gerekli? Onları sulamak için kaç kez durulacak? Koyunlarla kuzuların dinlenmesi için gündüzleri kaç durak yapılacak?

«İlk konak yerinde uzun süre yalnız kalmadık: Dört gün sonra aileleriyle birlikte sürü sahipleri geldiler; aileler hemen kolları sıvayıp kara çadırlarını kurmaya koyuldular. Keçi kılıyla dokunmuş parçalardan oluşan büyük çadıra *kon* denir. Zengin Kürtlerin kon'ları büyük olup, kilim ve keçelerle süslü birkaç bölmeye *(koşma)* ayrılıyordu; konuklar için ayrı bir bölme ile yağ, peynir, yoğurt gibi süt ürünlerini koymak için bir dolaplık vardı. Daha az varlıklı olanlarda kon çok daha küçük olup bir oturma bölmesiyle bir dolaplıktan ibaretti.

«Çadırlar, ayrı ayrı veya küçük gruplar halinde, dağ yamaçlarına ya da sellerin ve dağ derelerinin gürül gürül aktığı kayalık geçitlere ve sel yataklarına kuruluyordu. Uzaktan bakılınca, kon gurupları bir askeri kampa benzetilebilirdi.»

§.3. Hayvancılığın Rolü.

Böylece sürüler Kürde yaşaması için muhtaç olduğu her şeyi sağlar. Başlıca evcil hayvanlar şunlardır: at, eşek, keçi, koyun ve köpek. Deve ve öküze Kürtlerde az rastlanır. En soylu hayvan olan at hemen hemen salt binek ya da yük hayvanı olarak kullanılır. Kısrak sütü bazan içki olarak kullanılır, ama Türkistan göçebelerine oranla buna çok daha az rastlanır. Ermenistan'da at yetiştirmeye fazla önem verilmez. Ülkenin engebeli karakteri buna pek elverişli

legildir. Ayrıca idarî otoritenin kendini daha fazla gösterdiği verg yükünün en ağır olduğu ve en iyi hayvanlara askerî ihtiyaçlar için el konulduğu yerlerde at yetiştirmenin azaldığı görülür. At yetiştirilen başlıca bölge, daha çok, koşulların buna daha elverişli olduğu ve aşiretlerin nisbi bağımsızlıklarını daha kolaylıkla korudukları Türk-İran sınırı boylarıdır. Örneğin, Zagros aşiretlerinde ve Van gölüyle Ararat arasında bulunan Aladağ'daki Heyderanlı Kürtlerinde at yetiştiriciliği ünlüdür. Çevreleri fazla engebeli olmayan, daha rahat ulaşım yolları bulunan otu bol yüksek yaylalar, Kürdistan'ın diğer kesimlerindeki boğazlar ve yüksek vadilere oranla, bu işe daha uygundur. Kürt atı Arap atına benzer[1]. Daha küçük, ama daha gürbüzdür. Ülkenin karakterine uyar ve insanın zor geçtiği yerlerden rahatça geçer. Kürtlerin hemen hepsi usta binicilerdir ve at yetiştirilen bu bölgeleri dolaşan gezginler, bunların at binmedeki gözüpekliklerini öve öve bitiremezler.

---

1) Kürt çevresinde atın soyu ve niteliklerinin bir Arap geleneğini yansıtması, Kürt şiirinde en iyi at ırkları olarak seklavi ve küheylan'ın, yani şu beş ırkı tanıyan Arap geleneğindeki ırkların anılması, olgusuna da bağlanabilir: Taneyse, Ma'nkie, Kuheyl, Saklavi ve Cülfe (L. Mercier, *Atlıların Süsleri*, Arapçadan çeviri). Koç Osman adlı bir Kürt şiirinden dikkate değer bir savaş atı sözkonusu edilmekte ve öykü bu atın yararlılıkları üzerinde dönmektedir. Şiir, bu atın üstünlüklerini vurgulamak için, babasının bir deniz aygırı olduğunu belirtir (O. Mann, *Die Mundartder Mukrikurden*, Bölüm II, s. 353). Kürt alanını aşan bu folklor teması üzerinde çok şey söylenebilir (bak., XII. Bölüm). Bir İran yazarına göre, yalnız Ardelan bölgesinde, gerektiğinde hizmete hazır 60.000-70.000 at toplanabilir. Bir Alman gezgini şöyle der: «Güney Kürdistan'da atlar sık kullanılmaz. Rich'e göre, Kürtler Süleymaniye Paşalığında gözüpek, ama kötü süvarilerdir, Arapların tersine at yetiştirmeden pek anlamazlar ve taşlık bir

Şerefnamede (Kahire baskısı, s. 377) anlatıldığına göre, Emire Beg bin Şeyh Heyder adındaki bir Mukri reisi, Türklerle birleşerek kışın ortasında Maraga'daki İranlılara saldırır; savaş ganimeti olarak Şah Tahmasp'ın Karacık'taki harasından arap atları alıp getirir. Bunlar «rüzgâr ayaklı» *(bâd-pâ)* ve cinlerden doğma *(div-zâd)* savaş atlarıymış. «Hiç bir devirde güçlü hükümdarlar böyle atlara sahip olmamışlardır...»

Kürtlerde eşek, çok daha az yaygındır, daha çok Ermenilerde bulunur. Kürdün giyiminde, beslenmesinde vb. büyük bir rol oynayan, özellikle koyun ve keçi türü hayvanlardır. Koyunlar iri ve çift kuyrukludur. Bu ırk, aynı zamanda en sert ve en sağlıklı olan bir iklim içinde yaşar: sıcaktan kavrulan dört aylık bir yaza karşılık sekiz aylık bir soğuk ve kar dönemi. Bu, hemen hemen hiç hastalanmayan, Suriye ve Irak'ın susuz hayvanlarının yününe oranla diri ve daha yumuşak yünlü bir koyun türüdür. Ermeni yaylasında yetiştirilen koyun çeşitleri, en başta, Eskişehir-Afyon düşey hattından bu yana, Ak-Karaman koyunudur. Doğuya doğru, eski Ermenistan'ın başlangıcından itibaren, Ak-Karamanlar bitmemekle birlikte yünleri çok uzun bir beyaz koyun türü olan Ademilere rastlarız. Fakat koyu renkli koyunlar gittikçe ço-

---

arazide çılgınca koşularla iyi ırktan atları bozarlar. Bir Arabın arkasından seve seve at sürersiniz, bazan da bir Türkün arkasından; ama bir Kürdün arkasından hiç bir zaman at sürmeyi istemezsiniz. Aynı gezgin, Arap-Kürt karışımı at ırkının çabucak iyi niteliklerini yitirdiğini söyler. Buna karşılık Albay Shiel Kürt biniciliğini över. Ben, Urmiye gölünün güneyindeki Mukri Kürtleri arasında at terbiyesinde Araplardan hiç de geri kalmayan, yalnızca usta ve işinin erbabı biniciler gördüm» (M. Wagner, *İran ve Kürdistan'a Gezi*, s. 239). Küheylan ırkı atlar içinde bak. Moltke, *Mektuplar*... s. 246).

gelir. Bunlar Kızıl-Karaman'lar ve çeşitli kara türlerdir: Toj, Herik, Mor; ayrıca, Suriye sınırında da çok bulunan ve Ak-Karamanla Kızıl Karaman'ın karışımı olan Karkas. Bu renkli yünler, Batı endüstrisince (kumaş boyama ekonomisinde) çok aranır. Aynı zamanda hayvancıya da yararlıdır, çünkü bu yünlerin içindeki renk maddeleri, koyunları güneş ışığının şiddetinden ve etkilerinden (koyun yılancığı) korur. (Bak. F. Balsan,*Türkiye Koyunları, l'Union ovine*'in şubat-mart 1940 sayısı).

Koyun yünü ve keçi kılı, Kürt kadınlarının keçe yapmasına[1] ya da eğirip giysi veya çadır dokumalarına yarar. Süt, çeşitli biçimlerde Kürdün başlıca besinini meydana getirir. Et ise, beklenilenin tersine, Kürt yemeğinde hayli nadirdir. Sürü, göçebenin sermayesini oluşturur ve bir süt hayvanı ancak özel hallerde kesilir. Erkek hayvanlarsa tahılla değişimde kullanılır. Öyleki et sadece özel günlere saklanır. Boynuzlu hayvanlara gelince, göçebeler bunları daha az yetiştirirler, çünkü sığır türü hayvanlar, koyun-keçi türü hayvanların daha iyi uyabildikleri sürekli göçlere pek dayanamazlar. Sığır yetiştiriciliği, çoğu zaman, çift sürmek için buna gerek duyan yarı göçebelerde görülür[2].

---

1) «Burada, çadır yaygılarının ve kış kepeneklerinin yapıldığı kaba keçelerle ilgili garip bir imal tarzı görmekteyiz. Yere serilen yün artıkları, bir buçuk metre kadar uzunluğunda bir değneğin üstüne sarılır, değneğin her iki ucuna hayli uzun birer ip bağlanır ve bu iplerin uçları da bir atın hamutuna bağlanır; at, tarlalar arasında günlerce, bir çocuğun yönettiği bu tomarı sürükleyerek koşar» (Binder, *adı geçen eser*, s. 155).

2) Hayvancılık batı İran'da şu üç nedenden ötürü ekim kadar önemli bir rol oynar: 1. Hayvanlar, doğal gübre verir; 2. Beslenme ve satış bakımından büyük bir destektir; 3 Keçi kılı

Nihayet, köpekler de, gerek vahşî hayvanlara, gerekse yabancılara karşı hırçın bekçilerdir. Karşılarında dikkatli olmak gerekir. Bu köpekler, boyunları güçlü, kulakları kesik, uzun gür kuyruklu, çoğu zaman bembeyaz ya da kapkara iri kurtlardır. Tipleri kesinlikle bellidir.

Bütün Kürt yaşamı böylece, sürülerin ihtiyacına göre düzenlenmiştir. Karların erimesi, Ermeni yaylasında boyveren bahar bitkileri, bütün kış boyunca kapalı kalan insanlarla hayvanlar için kurtuluşun yaklaştığını gösterir. Gerçekten de Kürt, soğuklar başlar başlamaz sürüsünü, kulübelerine bitişik bölmelerden oluşan sağlıksız ahırlara sokar: güneşli ayların tertemiz havasıyla ansızın bir tezat meydana getiren karanlık, havasız, çamurlu izbeler. Balık istifi yığılan hayvanlar, yararlandıkları açık hava nimetlerinin yarısını yitirirler. Bu hayvanlara, mahpus kaldıkları aylar düşünülerek toplanan yeşil otlar, ayrıca, keçilerin kemirici dişinin büyümesine olanak vermediği o muazzam bodur meşe ormanlarından getirilen meşe yaprakları verilir. Ancak temizlik koşulları çok kötüdür. Kansızlık kol gezer. Salgın hastalıklar, hiç kuşkusuz, bu karmakarışık yaşama tarzından ileri gelir. *Ağıl* adı verilen bu zemin altı ahırlar, Ermenistan ve İran Kürdistanında aym tiptedir, ancak İran Kürdistanında evlerin dışına yapılır[1].

çadırların dokunması ve ip yapılmasında kullanılır. Koyun yünü ise halı-kilim gibi yaygıların dokunmasına yarar (Bak. A. K. S. Lambton, *İran'da Toprak Sahibi ve Köylü*, 1954, Oxford Univ. Press, s. 350).

1) Yaylalarda hayvanların bakımı çok belirli bir düzene göre yapılır. Akşam sağımından sonra hayvanlar daha bir saat yayılmaya bırakılır (bu *şev hor* denen akşam yemidir). Sonra hayvanlar gece için *havız* adı verilen kapalı yere konur ve burada gece

İlkbahar kurtuluşunun çok gecikmemesi gerekir, çünkü yem yedekleri tükenmek üzeredir. Eğer bahar geç gelirse, sürüler kırıma uğrar. Kar erimeye başlar başlamaz Kürtler, hiç değilse Ermenistan'da, yeraltındaki evlerinden çıkarlar ve geceler henüz serin olsa da, çadırlarını tepelerin daha açık ve daha kuru güney yamaçlarına kurarlar. Zaten ilkbahar da ancak altı hafta kadar sürer. Toprağın nemi, güneşin kızgın ışıkları altında çabucak emilir, kuraklık bitki örtüsünü yok eder ve Kürtler, gördüğümüz üzere, daha yukarlara, dağ otlaklarına doğru çıkar, yazı dağda geçirirler. Burada sözü yine Kürt yazarı Ereb Şemo'ya bırakalım:

«Biz sürülerle dağlarda dolanıp dururken, ağalarımız, sütü uzun süre saklanmaya ve taşınmaya elverişli ürünler haline getirmekle uğraşıyorlardı. Bu iş tabii pek ilkel bir biçimde yapılıyordu. Kürtlerde yağ yapımı kadınlara düşen çok çetin ve yorucu bir uğraştır. Ağa karıları, gündüzün sağılmış tüm inek, koyun ve keçi sütünü 2-10 kova süt alan büyük bakır *kazan*lara boşaltırlar. Kazan ateşe konur ve süt, kaynayınca biraz soğumaya bırakılır. Aşağı yukarı her

---

yarısından sonra saat bire kadar kalırlar. Bu saatten itibaren iki saat süreyle otlağa çıkarılırlar *(şevin* denilen gece yemi otlaması ve şafaka kadar kalmak üzere yeniden havız'a kapatılırlar. Şafaktan sonra hayvanlar iki ya da üç saat süreyle otlamaya bırakılır *(teşt hor)*, bundan sonra her sürü kendi sabit ve belli yalağında sulanır. Sulamadan sonra, *danega* denilen yerde sabah sağımı yapılır. Sağım bitince hayvanlar, yeniden pişti roj adı verilen kapalı yere konurlar ve burada akşam sulamasına kadar kalırlar. Bu ayrıntılar belki de tatsız görünecektir, ama burada okuyucuya, Kürt yaşamının sürünün bakım düzenine ne denli bağlı olduğunu göstermek için bunları vermekten çekinmedik.

on dakikada bir ağanın hanımı parmağıyla sütün sı aklığını ölçer Süt mayalanma için gerekli derecede soğuyunca, hanım her kazana bir çorba kaşığı yoğurt atar ve kazanın üstünü bir yün örtü *(yelop)* ile örter Sabah için herşey hazırdır ve hanımlar yoğurdu, ağızları sicimle sımsıkı bağlanan yayıklara *(meşk)* korlar. Bundan sonra en zor iş başlar. Yayık olunca ya kadar tulukları, zaman zaman soğuk su katarak bir o yana, bir bu yana sallamak gerekir. Yayık olunca -ki bu da öyle çabucak olmaz, çünkü bu yorucu ve monoton iş için çok çaba harcamak gerekir- tuluğun içindeki sıvı, tülden yapılma huni biçimi özel keselere boşaltılır ve burada yağ bastırılır. Daha sonra, hazır hale gelen yağ keseden çıkarılır, taze suyla yıkanır, içine tuz katılır ve bu işe mahsus kaplara konur.

«Kürtçe *dev* denen, yağdan arta kalan sıvı beyaz peynir [çökelek] yapmaya yarar. Bu sıvı tuzlanır, çeşitli otlarla çeşnilendirilir, tamamiyle katılaştığı zaman da tül keselere konur ve üstüne bir ağırlık konup bastırılır. Kesilmiş süt suyu [ayran] danalar için kullanılır. Bastırılan peynirse tulumlara sıkı sıkı doldurulur. Beyaz peynir Kürtlerin başlıca yiyeceğidir. Zenginler bu peynirden bol bol, 10-15 tulum kadar hazırlarlar; yoksullarsa bütün aile için bir ya da iki tulum yaparlar.

«Peynir de aynı derecede ilkel bir biçimde hazırlanır. Kadınlar gündüzün sağılan hiç kaymağı alınmamış sütü kazanlara boşaltırlar. Kürtler, kaymağı alınmış sütle peynir yapmanın büyük bir günah olduğu inancındadırlar. Daha sonra süt kaynatılır ve etene ile mayalanır.

«Bu amaçla Kürtler, koyunlar doğurduğu zaman etenelerini toplarlar, billûr tuzlarla yıkarlar ve kuruturlar. Kuruyan etene, aşağı yukarı iri bir metelik bü-

yüklüğünde parçalara bölünür ve bu parçalar kazan larda peynir hazırlanmasına yarar. Mayalanma çabuk olur: Süt 15-20 dakikada pıhtılaşır Daha sonra, bu pıhtılaşmış süt, özel olarak hazırlanmış küçük tül keselere boşaltılır. Keseler, sicimle bağlanıp düz bir taşın üzerine konur, kocaman ağır bir taşla da bastırılır. Yassılmış yuvarlaklar halini alan keselerden çıkarılan bastırılmış peynir açık havada kurutulur.

«Kürtlerin yaz göçleri, sürülerinin bir yerden bir yere gidişi rastgele değildir. Baharda kar, vadilerde hızla, dağlarda ise yamaçların aşağısından başlayarak ağır ağır erimeye başlar ve her hafta yavaş yavaş yüzeyin bir kısmı ortaya çıkar; bu yüzeyler de, nemin bolluğu ve güneşin sıcaklığı sayesinde çabucak bitki örtüsüyle kaplanır. Geri çekilen karı izleyen göçebeler sürüleriyle dağda gittikçe daha yükseğe çıkarlar. Sonbaharda ise, aşağı yukarı ekimin ikinci yarısına doğru bu hareket ters yönde yeniden başlar. Vadilerde yağmur yağar, yüksek dağlarda kar düşmeye başlar ve Kürtler ilerleyen karın önünde geri çekilerek sürüleriyle dağlardan inmeye başlarlar. Böylece, yazın otların yeniden bittiği eski konak yerlerine varırlar. Nihayet, sonbaharın sonlarına doğru sürüler, henüz kar düşmemiş vadilere inerler. Buralarda kar arasıra yağsa bile gündüzün çabucak erir. Sonunda kar vadilere de yağar; o zaman sürüler sahipleriyle birlikte kış barınaklarına dönerler.

«Kürtler, sürülerin bu sonbahar dönüşünü mutlu bir olay gibi kutlarlar; çünkü, özgür olmakla birlikte bazı tehlikeler taşımaktan da geri kalmayan yayla günleri bitmiştir; sürüler sağ salim yuvalarına dönmüşler, çobanlar yazın çalıştıkları günlerin karşılığını yakında almayı beklemekte, mal sahipleri ise keselerine girecek büyük kazançları düşünmektedirler.

Yine de bu bayram, ilkbahardaki Baro-Dan'la hiç bir şekilde kıyaslanamaz. Onun kadar canlı ve plânlı değildir. Mevsim değişikliği Kürtlerin ruh hali üzerinde çok etki yaratır. Bu, özellikle, donuk günleri, yağmurları ve sisleriyle sonbahar gelince belli olur. Hayvanların da yaklaşan değişikliği sezdiklerini sanırsınız. Ben, yazın iyice beslenip güçlenen koyunlarımı aşağıdaki vadilere doğru sürdüğüm zaman, bana öyle gelirdi ki başlarını kederle yere eğen hayvancıklar, yaz özgürlüğünün bitmesine ve daracık ağıllarda geçirecekleri uzun ve sıkıcı günlerin başlamasına üzülmektedirler.

«Ama hayat tabii ki ihtiyaçları ve kaygılarıyla ağır basar. Her ağa karısı daha, eve dönerken, dostlarıyla yazın başarılı geçip geçmediğinin hesabını yapmaya koyulur. Bu kadınlar, aralarında ne kadar yağ, ne kadar çökelek ve peynir hazırladıklarını hesaplarlar. Erkeklerse, evlerini zarara sokmadan ne kadar yağ, peynir, yün satabileceklerini ve böylece elde edecekleri parayla ne kadar buğday ve arpa satın alabileceklerini hesap ederler. Göçebe Kürtler esas olarak hayvancılıkla uğraştıklarından, kendileri ekim yapmazlar ve ekmek satın almak zorunda kalırlar. Bundan ötürü tahıl fiyatları onlar için çok önemli bir sorundur. Ayrıca kışlağın düzenlenmesi sorunu da görüşülür, çünkü Kürtler saman yığmazlar, kışın her gün hayvanlarını otlağa çıkarırlar[1]. Genç ağa karıları, seyyar satıcıdan trampa usülüyle ne kadar mendil, iğne, iplik, düğme, kibrit, saç süs eşyası satın alabildiklerini birbirlerine anlatarak övünürler. Genç erkek ve kızlar sırlarını birbirlerine açarlar: Hangi kız

1) Gördüğümüz gibi, yüksek Ermeni yaylasında böyle olmaz.

hangi oğlanı, hangi oğlan hangi kızı yavuklu seçmiş Kesin olarak söz kesilmiş mi?.. Sevdalılar, yazı ne kadar mutlu geçirdiklerinden sözederler; başbaşa oturdukları yerleri, beraberce serin ve duru sularını içtikleri pınarları, aylı geceleri ve böyle geceler, çiçekli dağlarda geçirdikleri, hayatlarının en tatlı dakikalarını anarlar; yine buralarda sereserpe, ana-babalarının dikkatli gözlerinden uzakta gülüp oynadıkları, dansettikleri, sevdikleri şarkıları söyledikleri yerleri, nihayet, son karar anında *Hudê* (Tanrı) adına, ömürleri boyunca birbirlerine bağlı kalacaklarına yemin ettikleri köşeleri dile getirirler.

«Genç kızlar arkadaşlarına nişanlılarının ya da sevdalılarının verdikleri armağanları gösterirler: gümüş veya bakır yüzükler, yaldızlı bir ayna, ya da renk renk incik-boncuk. Delikanlılar da, aldıkları cep mendili, küçük boncuklarla işlenmiş para kesesi, renk renk ipekle süslü gömlekler, yünden örülmüş çoraplar, eldivenler gibi armağanları gösterirler. Sonra birden, solmuş otların, buruşmuş çiçeklerin, yaprakları sararmış ağaçların çevresinde gökyüzü kararıverir ve ansızın çıkan rüzgârlar insanları adımlarını sıklaştırmaya zorlar.

«Böylece Kürtler, aileleri, malları ve sürüleriyle birlikte, sonbahar yağmurlarıyla ıslanan yollarda ağır ağır ilerler ve sonunda kış konutlarına ulaşırlar. Burada sürü sahiplerinin karıları kış için telaşla yeni den evlerine yerleşmeye koyulurlar, dağdan getirdikleri ürünleri yerlerine dizer, hayvanları sayar ve evişlerini düzene korlar.

«Sonra, en çok çobanlarla yamaklarının sevdikleri *beran-berdan* («koç katımı») bayramı gelir. Gerçekten de, bunların hizmetleri tam bugün sona erer ve yazınki çalışmalarının karşılığını bugün alırlar.

Beran-berdan günü dişi koyunlar etrafı çevrik ayrı bir yere konur ve bunların yanına, bütün yaz boyunca diğerlerinden ayrı bir sürü içinde otlayan damızlık koçlar katılır. Gelecek baharda bütün koyunların aynı günlerde kuzulamaları için böyle davranılır Erkek koyunlar dişilerinin yanına salındığı anda Kürtler, sanki koyunlarının evliliğini kutlar gibi havaya silâh sıkarlar. O gün *mrtoha* (badem şekerlemesi), *gata* (şekerli ince börek), *kavurma* gibi çeşitli yemekler hazırlanır ve konuklar akşam yemeğine davet edilir Daha sonra fakirler çağrılıp, onlara da tabaklar içinde yemek dağıtılır.

«Genç kızlar, başlarındaki ipek mendilleri çıkarıp gözde koçların boynuna atarlar; delikanlılarsa o kızları sevdiklerini ve kendileriyle evlenmek istediklerini belirtmek için bu mendilleri yaklaşıp alırlar Ana-babalar, kızlarının mendilini hangi delikanlının aldığını gözlerler, bilirler ki gençler yazın anlaşmışlardır ve kızları mendili alanla evlenmeye razıdır. Ana-babalar açısından bir sakınca yoksa nişanlar takılır, bir süre sonra da düğün töreni yapılır. Tabii ana-babalar zengin gençleri tercih ederler. Eskiden pek az sürü sahibi, kızını bir çobana vermeğe razı olurdu.

«Beran-berdan bayramında, sürü sahipleri çobanlarının hesabını keserler. Yetişkin bir çoban yaz çalışması için 8-12 genç koyun, çoban yamağı ise 3-5 koyun alırdı. Yöredeki âdete göre çoban, 25 koyun başına bir dişi koyun alırdı; buna göre sürü sahibi, eğer 200-250 koyunluk bir sürüye sahipse, çobana 10-12 koyun verirdi. Bu, çobanın çetin ve tehlikeli emeğinin karşılığı olmaktan çok uzak bir miktardı. Sürü sahibi Kürt ayrıca dolambaçlı yollardan da bizi aldatmaya çalışırdı. Daha az varlıklı diğer komşularıyla anlaşıp, bir ücret karşılığında onların küçük sürülerini de

yaylaya alırdı; böylece, hissettirmeden 200-300 koyun daha toplarlar, bunlar kendi sürüsüyle birlikte yayı lırdı. Bu eklemeli sürünün tümünden sorumlu tutulan çobana ise ek hiç bir ücret verilmezdi.»

§ 4. Tarım, Meyva Toplayıcılığı, Av.

Şimdiye kadar okuyucuya, geçimlerini çoğunlukla hayvancılıktan sağlayan Kürtlerin yaşama biçimini tanıtmak istedik. Ancak bazı hallerde Ermenistan'da, Kürtlerin, yaz güneşinin kavurduğu ovanın üstündeki yamaçlarda bulunan birkaç arpa tarlasını ilkbaharda ektikleri görülür. Bu tarlaların verimi çok düşüktür, çünkü toprak, ağaçtan yapılma ilkel bir karasabanla sürülür. Arpa, hem ekmeği yapılan, hem atlara yem olarak verilen bir tahıldır, çünkü Ermenistan'da yulaf ekilmez. Tarım, Torosların, Mezopotamya ovasına bakan ve hayvanlar için kış otlakları da bulunan güney yamaçlarında daha gelişmiş durumdadır. Ancak Kürdü yalnız çoban ve yarı-göçebe ya da göçebe olarak görmek doğru olmaz. Yerleşik Kürtlerin çok başarıyla ekicilik yaptıkları, örneğin İran Kürdistanı gibi birçok Kürt bölgesi vardır. Ama Orta Kürdistan'ın ücra köşelerinde (Harki-Oramar) bile, son derece özenle ekim yapıldığına, her karış toprağın taraça taraça dizilmiş tarlalar halinde, çok iyi plânlanmış ve bakımlı bir sulama sistemiyle ustaca işlendiğine rastladığımız oldu. Hatta, yer yer su getirme çalışmalarının çok eski devirlere kadar çıktığına inanılabilir. Örneğin Lerch bu noktaya değinmiştir:

«Kürtler, eski Kaldeliler gibi[1], çok beceriklidirler

1) Esasen Kürdistan'da, bazan köprü, kanal gibi birtakım

ve toprağın sulanması için su borularının yerleştirilmesinde çalışmaktan yılmazlar. Bununla birlikte tarım, hemen hemen bütün dağlılarda olduğu gibi, onlarda da tâli bir uğraştır; ancak yine de tarımla Araplardan çok uğraşırlar. Gerek kendi geçimleri için, gerekse evcil hayvanlara yedirecekleri samanı sağlamak için, ihtiyaç duydukları oranda ekim yaparlar. Özellikle mısır, buğday, arpa ve pirinç ekerler. Tütün de yetiştirirler. Ama Kürtlerin ana varlığı sürüleridir...» (Lerch, *adı geçen eser*, I, s. 23-24).

Bir Kürt atasözü şöyle der: *Ne Ereb û rez, ne Fileh û pez* (Ne Arapla bağ, ne Ermeniyle davar [olur]). Bu atasözünde apaçık görülen karşıtlıklar ortaya konmaktadır; Kürtse tam anlamıyla hayvancıdır (Bak P. Rondot, *Dağlı Aşiretler...*, Bull. d'Et. or., Şam, 1936 cilt VI, s. 3).

Genel olarak bütün gözlemciler, Kürtlerde tarımın yayılmasını köstekliyen başlıca engelin, her türlü girişimi baltalıyan vergi sisteminde yattığı kanısında birleşmektedirler. Öte yandan, sürüleri kıran salgın hastalıklar yüzünden zoraki yerleşme örnekleri de görülmüştür. Kürt ekonomisinde avın ve bazı toprak ürünlerinin toplanmasının oynadığı role de işaret

---

eski yapıların izlerine rastlanır: «...Belat Suyu'nun sağ kıyısında çok yüksek dik bir duvar ve aşağı yukarı 50 metrelik bir mesafe boyunca eski bir kemerli yolun harabeleri uzanmakta olup bunlardan bugün 5-6 kemer ayakta kalmıştır. İnsan bu tür çalışmaların nasıl olup da aptalca terkedildiğine şaşar kalır. Hangi girişimin sonucudur bunlar? Hangi devirden kalmıştır? Bu sorularıma çeşit çeşit cevaplar aldım. Bölgede yazıtların bulunmaması, ülkenin tarihinin yazılmasını hemen hemen imkânsız kılmaktadır» (Binder, adı geçen eser, *s. 187*).

emek gerekir. Ormanı çok az olan Ermenistan'da[1] yakacak odun ciddi bir sorundur. Birçok yerlerde, sadece, özel bir bıçakla yerden sökülen dikenli bir geven türüne rastlanır. Kürtler bu yakacağı, çoğu zaman eşek sırtında uzaklara taşıyıp kent pazarlarında satarlar. Bundan aynı zamanda odun kömürü de yapılır. Esasen başlıca yakacak, samanla ya da kuru yapraklarla yoğrulmuş inek mayısından oluşur. Gevene gelince, bundan, kökü çizgi çizgi yarılarak, kitre denilen bir zamk da çıkarılır. Gerek güney Toroslardaki, gerekse İran Kürdistanı'ndaki bodur meşeler[2], sepicilikte çok aranan mazı ve bunun yanısıra doğu tatlıcılığında kullanılan, şeker gibi beyaz bir çeşit kudret helvası[3] verirler. Kürtler, birtakım otlar da toplarlar; bunlardan bazıları yenir (*spıng, tırşo, mendık, pekask,*

---

1) Buna karşılık, İran Kürdistanı'nın batı kesimi ormanlarla kaplıdır. Bu bölgede Kürtler, su kapları dahil bütün ev âletlerini ağaçtan yaparlar. Daha hafif ve daha dayanıklı olan bu eşyalar, göç döneminde taşınmaya da daha elverişlidir. (Serdeşt dağçemberi ve bundan sonra, Senneh'in kuzey-batısındaki Gel-i - Han boğazından itibaren, aşağı yukarı 300 kilometrelik bir mesafe üzerinde yayılan Javrud, Gavrud, Sursur, Revansir, Civanrud, Lehsun, Aoraman, Merivan ve Baneh kasabaları).

2) İran Kürdistanı'nda ondörde yakın meşe türü vardır: *Mazu, belud, denukeh, siçeleh, harnuk, kelkaf, bera mazu, keleh şinkeh, hemzeh, begi, teskel, kevel, pınkeh, garkeh, puzeh, hukeh.* Mazu ve kelkaf türleri en iyi mazıyı verirler.

3) «Meşe türleri sayısızdır; yaprak ve palamutları binlerce şekil gösterir. Meşelerin üzerinde, bugün de İbraniler zamanındaki gibi yere düşen kudret helvaları görürüz. Kudret helvası yapraklar ve palamutlar üzerinde reçine çiği gibi belirir; ama yine de bunun bir bitki terlemesi mi, yoksa çiğ mi olduğu hiç bir zaman anlaşılamamıştır, çünkü çöldeki kayalarda da, başka ağaççıklar hariç olmak üzere meşelerin ağaç kısmında da görülen damla tıpatıp aynıdır». (Binder, *adı geçen eser*, s. 195).

yabani ispanak ve kuzu kulağı gibi şeyler. Bazılar da böcek öldürmekte kullanılır Böcek öldürücü otları kış konutlarının sağlıksız koşullarında çok gerekli maddelerdir. Kürtler, frenk üzümü gibi bazı bitkilerin boyayıcı niteliğini de bilir ve bunları halı-kilim gibi aile dokumacılığında kullanırlar. Yine bu toplayıcılık çerçevesinde, son olarak, yapay buz yerine geçen kar da değinelim; Kürtler bunu, yazın kentlilere satmak için Amadiye ve Musul'a getirirler.

Ava gelince, hiç değilse büyük av hayvanlarının seyrek bulunduğu Ermenistan'da, önemli bir geçim kaynağı oluşturmaz görünmektedir. Toroslarda av kuşlarına, geyiklere, kurtlara, yaban domuzlarına, ayılara rastlanır; fakat genel olarak, Kürtlerin, sürekli göçlerinde sürülerini yırtıcı hayvanlara karşı korumak için ateşli silâhlar kullanmaları bu hayvanların sayısını hissedilir ölçüde azaltmaktadır. Sistemli bir yoketmenin etkileri, bilindiği gibi, münferit avlanmalardan daha tahrip edicidir[1].

§ 5. Zanaat ve Ticaret.

Ev sanatlarıyla ilgili uğraşlara geçersek, bunlar arasında, kumaş ve halı-kilim dokuyan, çoğu zaman da giysilerinde ya da çadır düzenleme işlerinde hayli zevk sahibi olan kadınların çalışmalarından söz etmemiz gerekir. Burada da, Hükümet ve özellikle onun vergi talepleri karşısındaki bağımsızlık derecesini gözönünde tutmak gereklidir. Bu vergilerin daha et-

1) İran Kürdistanı yılda aşağı yukarı on bin tilki ve zerdeva derisi sağlar ve bunlar Rusya'ya ihraç edilir. Bu bölgede samur da eksik değildir. Millingen (1870'de doğru) Kürdistan'da hâlâ bir çok pars bulunduğuna işaret eder.

kili olarak uygulandığı yerlerde Kürt halkı, hızla yoksullaşır ve süsleme, dokuma gibi, Kürdün ilkel, ama doğuştan gelen ve tazeliği hiç de eksik olmayan estetik duygusunun, renkleri uyumlandırma zevkinin rol oynadığı işlere karşı heves göstermez Senneh bölgesindeki Kürt *seccade*'leri İran'da ünlüdür. Kürtlerin bu sanatsal yeteneği, kemikten yontulmuş hançer sapları, gümüşten kemer tokaları, işlemeler gibi çok kullanılan bazı eşyalar üzerinde açıkça görülebilir. Unutmamak gerekir ki Kürdistan sadece bir göçebe ya da ekici ülkesi değildir; aynı zamanda, bazı zanaat geleneklerinin ve çalışma usullerinin oluştuğu kentler ve kasabalar da çoktur. Örneğin Van, Bitlis, Erbil, Senneh, Savuc-Bulag gibi kentler, zanaatın her türlü biçiminin gelişmesine elverişli bir ortam meydana getiren, salt Kürt[1] yerleşme merkezleridir (deri, maden, ağaç işleme)[2].

A. Sakisyan, *XVII. Yüzyıl Bitlis Kürt Beylerinden Abdal Han ve Hazineleri* adlı makalesinde (*Journal Asiatique*, cilt CCXXIX, nisan-haziran 1937), bu kişiye ait sanat eserleri, silahlar, mücevherler ve elyazmaları üzerinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bilgiler, Kürt reisleri arasında, artistik zevkleri olan ve el sanatlarını teşvik etmiş olmaları gereken ince zevkli kolleksiyoncular bulunduğunu göstermektedir. Özellikle Senneh'te, tütünlükler, kutular, sandıklar, bastonlar, satranç takımları yapan usta zanaatçılarla malzemelerini alüvyonlu topraklardan alan çömlek-

1) Van hariç.

2) Özellikle Suriye Kürtlerini incelemiş olan P. Rondot şöyle der: «El sanatları, ya yünü eğiren ve dokuyan kadınların, ya da aşirete giren veya yakınında yaşayan ve boyacılık, sepicilik, maden işleme işlerinde çok başarı gösteren Ermenilerle Yahudilerin işidir.

çiler vardır. Van'da kuyumcular ünlüdür: gümüşten kupa ve *nargile* vb. işlerler. «Van gölünün güneyinde çömlekçilik sanatı, üstün bir mükemmellik ve incelik derecesine erişmiştir. Yarı yıkılmış Zorg köyü özellikle çömlekçilik işlerinde ün kazanmıştır» (Lerch, *adı geçen eser*, I, s. 24).

Kürt, yukarda belirtilen ölçüler içinde zanaatçı sayılabilirse de, hiç bir zaman bu meslekle geçinen tüccar olmamıştır. Ne var ki basit yaşam tarzı içinde bile, doğal ekonomisinin kendisine sağlıyamadığı nesneleri dışardan almak zorundadır. Burada en başta, Ermeni ya da İranlı silah satıcılarından aldığı silahlar gelir. Ateşli silahların yayılmasından önce bile Kürt, mızrakları, kesici ve delici silahları için bambu[1] satın almak ihtiyacındaydı. Kürdün her an tehlikeye açık yaşamı için son derece zorunlu olan ve elde etmek için her türlü yoksulluğa katlandığı bu silahlardan sonra, süs ve lüks eşyaları gelir ki Kürt bunları da çok sever, çünkü güzel giysilere düşkündür ve bunları soylu bir rahatlıkla giyer. Mızrak, yerini mükerrer ateşli tüfeğe bırakmadan önce, her zaman bir devekuşu tüyüyle süslü olurdu. O zamanlar kullanılan küçük kalkan da, çoğu zaman yapıldığı maddeye göre canlı renkler taşıyan ya da kakmalı bir sanat eseri idi. Sarıkların yapıldığı ipekliler ya da geniş kemerler Kürdün her zaman aradığı şeylerdir. At gibi silah ve giysi de, Kürt halk şiirinde sık sık bütün ayrıntılarıyla anlatılmış ve övülmüştür. Göçebe Kürt en başta trampa yoluyla alış-veriş yapar. Hayvanından

1) Bu bambular, İran tüccarları aracılığıyla Hindistan'dan ithal ediliyordu. Bunların yedi boğumlusu en üstünü sayılıyordu. Uzunlukları 4,5 yarda idi (Millingen, *Kürtler Arasında Vahşi Hayat*, s. 349).

başka yununu derisini, yağını peynirini keçesini, kilimini mazısını ve yakacak odununu da pazara götürür Alış-verişte para pek az kullanılır Gerçekten de para, daha çok, kadınların baş ya da elbiselerinde süs olarak işe yarar Bu trampa işlemleri, genellikle yayla dönüşü, sonbaharda yapılır Bu işte kazanan taraf kuşku yok ki Kürt değildir

Kürt yaşamının ekonomik yönü yabancı gözlemciler tarafından nadir olarak ele alınmıştır. Bu konuda pek az gözleme sahibiz, üstelik bunlar eski bir döneme aittir. Kürdistan ekonomisi az evrim, geçirdiği için bu gözlemler yine de kullanılabilir, çünkü büyük ölçüde değişmemiş olması gereken birtakım genel eğilimleri göstermektedirler[1].

Böylece, Kürdistan'ın ücra köşelerinde bile vaktiyle bazı kapitalizm biçimlerinin varolduğunu kanıtlayan birçok gözlemler sıralanabilir. Gerçekten de Kürdistan, Bağdat'ı, İstanbul'u, Suriye'yi hayvan bakımından besleyen bir merkez hizmeti görüyordu. Aynı zamanda, yün ve yünlü, bal, mazı, kitre ve bazı boya maddeleri ihraç ediyordu. Silahları, pamuklu ve ipekli dokumaları, şeker ve diğer büyük tüketim maddelerini ise ithal ediyordu. Böylece, ihracatın ithalatı

1) Bu gözlemler, O. Vilçevsky'nin Kürtlerdeki tarımsal cemaat ekonomisi ile ilgili makalesinde *(Ethnographie soviétique*, sayı 4-5, 1936) toplu halde bulunmaktadır. Dr. H. Christoff da *(Kürtler ve Ermeniler*, 1935) ekonomiyle ilgili bazı bilgiler vermiştir; bunları bu bölümde kullandık. Nihayet, İranlı bir yazar da (Şemim-i Hamadâni, *Kordistan)* bu konudan sözetmektedir. Bu yazar İran Kürdistanı'da Yahudilerin oynadığı rolden acı acı yakınmakta ve bunların, ihracatı tekellerine alacak ölçüde mali imkânları ellerinde topladıklarını söylemektedir. Bu Yahudiler ayrıca kaçakçılık işlerine de girişmekteymişler *(adı geçen eser*, s. 79-80).

aştığı ve ithal edilen maddelerin silahlar dışında başlıca müşterisini oluşturan yerleşik Kürtler kadar göçebe Kürtlerin de elinde büyükçe paralar kaldığı varsayılabilir. İstanbul her yıl Kürdistan'dan canlı olarak aşağı yukarı 1,5 milyon baş koyun-keçi alıyordu. Bunların sayısı belki de daha yüksekti ama birçoğu uzun ve yorucu bir yolculukta telef oluyordu. Her sürü 1500-2000 baştan oluşuyor çobanlar bunları kervan yollarının uzağından götürüyorlardı. Van'dan İstanbul'a varmak 17-18 ay sürüyordu. Bitkisel ürünler arasında, aşağı yukarı 35.000 £ tutarında mazı ihraç ediliyordu. Sakız ağacının (bir çeşit reçineli fıstık ağacı) meyvasından sabun imalinde kullanılan yağlı bir madde çıkarılıyordu. Kök boyası da ihraç edilen boya maddeleri arasındaydı. Ayrıca, Cezire civarından çıkan ve tiftiği çok makbul tutulan yün de bol miktarda ihraç ediliyordu. Bu Ankara keçisi yünü, şal ve palto yapılmasına yarar. Şallar, Kürt kadınlarının zevkini gösteren, işlenişlerindeki mükemmellik, renklerindeki zenginlik ve desenlerindeki çeşitlilik ile kendini belli eder. Diyarbekir de Halep ipeklileri gibi parça halinde satılan ipeklileriyle ünlüdür; ama çok daha ucuz oluşu bu ipekliye Karadeniz sahiline kadar geniş bir müşteri kitlesi sağlar. Böylece, 19. yüzyılın ortasına doğru Türkiye Kürdistanı'nın yılda toplam olarak 700.000 £ tutarında ürün sattığı hesaplanıyordu. Aynı dönemdeki bir başka gezgin de, Van vilayetine bağlı Culamerg kazasının ekonomisi üzerinde bilgiler vermektedir. Musul'a ve İran'a yapılan ihracatın başında yine mazı gelmektedir. Yılda bu mazıdan 30.000 *kantar* satılır (1 *kantar* = yaklaşık 250 kilogram). *Batman*'ının (2,9 kg.) fiyatı 50 kuruştur. Balmumu'nun batmanı 40-50 kuruştur. Tütünün batmanı 10-12-15 kuruş arasında değişir. Çile halindeki ipe-

ğin batmanı 30.000 [?-ç.] kuruştur. Boya maddeleri arasında, *alacagri* adı verilen ağacın meyvaları, güzel sarı bir boya verir ve marokeni boyamakta kullanılır. Bu boyadan Halep ve İran'a çok miktarda ihraç edilir. Yağlı yapağı halindeki yünün batmanı 20-25 kuruşa, yıkanmışı ise 30 kuruşa satılır. Bundan başka, Musul, Halep, Şam ve Kayseri'ye 10.000 başa kadar büyük koyun-keçi sürüleri sevkedilir. Bir koyunun fiyatı 10-50 kuruştur. Yün, aynı zamanda elbiselik kumaş, ya da satmak üzere *palas* (gündelik yaygı) dokumaya yarar. İnek ya da koyun yağı Musul'a, Giyaver'e batmanı 35-40 kuruştan satılır. Bütün bu ürünlerin satışı yerinde, dışardan gelmiş tüccarlara yapılır, çünkü yerliler gümrükçülerden korktuklarından köylerinden dışarı çıkmazlar. Ayrıca Tebriz'li, Urmiye'li, Kaşan'lı Yahudiler, Ermeniler ve Türkler de değişim yapmak üzere mallar getirirler. Yerliler Türk hükümetinden gizli olarak demir ve kurşun da işletirler. Bunları hem muhtaç oldukları araçları yapmakta kullanırlar, hem de satarlar. Zerneh-Meydan kasabasında, sarı boya olarak kullanılan, Müslümanların kıl dökücü olarak da kullandıkları toprağın (aşı boyası) çıkarıldığı bir ocak vardır. Bu topraktan İstanbul'a, Bağdat'a ve Hindistan'a yılda 30.000 kantar ihraç edilir. Bu ocak killi bir dağda bulunur ve onu işleten hükümetin malıdır.

Bütün bu bilgiler Vilçevsky'nin şu sonuca varmasına yol açmaktadır: 19. yüzyılda Kürdistan'da ticaret, özellikle bütün bu örneklerde emperyalizmin sızmasından önceki mahallî ticaret sözkonusu olduğuna göre, yeterince canlıydı. Gerçekten de, o zamanlar Kürdistan ekonomisinin artık salt doğal bir evrede bulunmadığına ve para esasına dayalı değişimlerin burada belli bir zamandan beri görülmekte olduğuna

inanılabilir. Kürdistan'ın ekonomik yapısı üzerinde bir görüş ileri sürmek ve bundan birtakım sosyolojik dersler çıkarmak için, esasen (Vilçevsky'nin de incelemesinin başlangıcında söylediği gibi), Kürt ülkesinin tümü için henüz eksik olan daha ayrıntılı belgeler gerekir. Bugünkü Türkiye Kürdistanı konusunda Vilçevsky, kısmen, Kemalist cumhuriyet rejiminin ekonomik faaliyetlerinden yararlanmıştır. Demiryolları şimdiden Diyarbekir ve Erzurum'a gelmiştir ve bunların, Van gölünü dolanarak İran sınırına doğru, ayrıca Diyarbekir'den başlıyarak Mezopotamya'nın kuzeyine doğru uzatılması plânlanmaktadır. Demiryolunun etkisi şüphe yok ki bu yörelerde, yer değiştirmeleri ve mübadeleleri kolaylaştırarak, kendisini hissettirecektir. Yeraltı servetleri arasında bakır Diyarbekir bölgesindeki Ergani'de çıkarılmaya başlanmıştır. Kürdistan'da demir, kömür, petrol gibi diğer avantajlı maden yataklarıyla ilgili keşif ve araştırmalar yapılmıştır. Kürt hayvancılığı bugünkü Hükümetin ilgisine kavuşmuş görünmekte, Hükümet veteriner hizmetleri kurmakta ve M. Balsan'ın yukarda sözü edilen makalesinde naklettiği gibi, yünün kalitesini iyileştirmek için tedbirler almaktadır. Bütün bu yeniliklerin de Kürtler için hayırlı sonuçlar vermesi, yeri gelince yeniden üzerinde duracağımız gibi, aslında, Kürtlere karşı güdülen genel politikaya bağlı olacaktır. Gerçekten de, ekonomik coğrafyanın ilk gerçeklerinden biri, Kürdistan'da da varlığı inkâr edilemiyecek doğal kaynakların, bir ülkenin ilerlemesi ve refaha ermesi için tek başına yeterli olamıyacağım, bunun için «her şeyden önce politik rejime ve onun yöntemlerine bağlı belli bir genel ortamın» gerekli olduğunu bize öğretmektedir.

Badger (*Nesturiler*, I, s. 46-47), Türkiye Kürtleri-

nin, adil bir yönetim altında bulunsalardı, uysal ve yararlı uyruklar olacaklarına inanmaktadır. Tarımla uğraşan kişiler Padişah makamlarından çok eziyet görmektedirler. Niçin böyle sık sık isyan ettiklerini soran Badger'e Kürtler şöyle cevap veriyorlarmış: «Ne yapalım? Ovaya yerleşip köy kursak, bağ diksek, buğday eksek, kıraç toprağı sürmeye koyulsak, üzerimize o kadar ağır vergiler yükleniyor ki zahmetimize karşılık elimize hiç bir şey geçmiyor. Geriye yapılacak ne kalır? İstemeye istemeye evlerimizi terkedip dağlarda, herhangi bir baskı altında ezilmeyen kardeşlerimizin yanına sığınıyoruz. Bizim de kaderimiz bu. Ama Tanrı halimize acır» (Bak. Lerch, *adı geçen eser*, I, s. 61).

Gerçi Badger'in bu satırları yazdığı dönemden (1840'a doğru) bu yana değişiklikler olmuştur. Bunlara işaret etmiştik. Ama Kürtlerin Hükümet makamlarına karşı güvensizliği silinmemiştir ve silmek için de fazla bir şey yapılmamıştır.

§ 6. Bir Ekonomik Reform Programı.

İran Kürdistanı için de aynı şeyler söylenebilir. Rıza Şah Pehlevi'nin yönetimi altında burada da derin dönüşümler olmuştur: Merkezî iktidarın pekişmesi, kamu maliyesinin daha modern bir şekilde düzenlenmesi, bankaların tarım alanındaki faaliyeti, demiryolları yapımı, karayolu şebekesinin genişletilmesi, göçebeleri yerleştirme denemeleri gibi[1]. Bununla birlikte bu, uzun soluklu bir çalışma olup daha yeni başlamıştır ve şimdilik, demiryolu boyunda bulunan daha gelişmiş eyaletlerde etkisini göstermektedir. İran Kürdistanı, yani, daha önceki bölümde işaret

1) Bu yerleştirmenin yapılış tarzı da, esasen, Miss Lambton'un yukarda sözü geçen eserinde şiddetle eleştirilmektedir.

ettiğimiz gibi. Kermanşah'la Urmiye golu arasındaki bölge, henüz yalnızlığından kurtulmuş ve gözle görülür ilerlemeler kaydetmiş değildir.

Bu bakımdan adını andığımız İranlı yazar Şemim-i Hamadânî'nin önerdiği, İran Kürdistanı'nda yapılması dilenen reformlarla ilgili programı buraya almakta yarar vardır. Bu yazarın programda ileri sürdüğü hususlar şunlardır:

1 — Sınırdaki göçebe Kürt aşiretleri ovaya yerleştirilmeli ve tarıma teşvik edilmelidir. Her aşiretin başına, yerleşmesine ve tarım çalışmalarına gözcülük edecek, özenle seçilmiş, Tarım Bakanlığından bir temsilci konulmalıdır.

2 — Kendi çevrelerinde bulunan aşiretlerin sayısına oranla son derece yetersiz olan gezici öğretmenlerin sayısı arttırılmalıdır. Okul çağındaki kız ve erkek çocukların sayısına göre, belli yerlerde okullar kurulmalıdır. Öğretim dili Farsça olmalı, ama programların yüklü olmasından kaçınılmalıdır. Örneğin İran tarihi kısa bir şekilde okutulmalıdır.

3 — Kermanşah ve Senneh'de, ya da Hükümetçe seçilecek başka yerlerde meslek okulları açılmalı ve buralarda marangozluk, doğramacılık, demircilik gibi sanatlar öğretilmelidir.

4 — Ziraat Bankası, Kürdistan'da bir şube kurup köylülere para ya da mal olarak kredi ve avanslar vermeli, köylüleri toprak sahiplerinin baskısından kurtarmalı ve böylece onların yaşama düzeyini yükseltmelidir.

5 — Uzmanların yönetiminde bazı halı-kilim ve boya fabrikaları kurulmalıdır. Böylelikle bu endüstrinin, dış pazarların aradığı modelleri, desenleri benimsiyerek kalkınması sağlanır.

6 — Merivan ve Aoraman yörelerinde meşru ti-

caretin zararına işleyen kaçakçılığı ortadan kaldırmak üzere etkili tedbirler alınmalıdır.

7 — Gerekli teknik bilgiler bulunmadığı için, Kürdistan'dan ihraç edilen besin ürünleri, üstün kalitelerine rağmen, hazırlanış ve sunuluş biçimleri bakımından dış pazarların taleplerini karşılamamaktadır. Bu durumu gidermek üzere tarım okulları kurulmalı, ya da hiç değilse Kürdistan'a diplomalı uzmanlar gönderilerek, halka modern meyva kurutma vb. usulleri öğretilmelidir.

8 — Göçebeler, ormanlarda ağaçları yöntemsiz kesmekte ve böylece İran Kürdistanı'ndaki orman servetlerini tehlikeye atmaktadırlar. Hükümet özel bir servis kurmalı, bu hizmeti yürüten uzmanlar rasyonel bir işletme yapılmasına nezaret etmelidir.

9 — Toprak sahipleriyle köylüler arasındaki ilişkileri düzenlemek üzere, sözkonusu tarafların hak ve ödevlerini tam olarak tespit edecek bir kanun çıkarılmalıdır. Bugün toprak sahibinin aldığı haraçlardan çok acı çeken köylü, toprağın mülkiyetini de edinebilmelidir (Halen, çoğu durumlarda köylü ancak kiracıdır (B.N.)).

10 — Kürdistan, komşusu olan Kermanşah, Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Mezopotamya eyaletleriyle bağlantısını sağlıyacak, arabaların geçebileceği yollara muhtaçtır.

11 — İran ulusunun üretici unsurlarından birini oluşturan göçebeler arasında ölüm çokluğunu yenmek için devletçe sağlık koruma tedbirleri alınmalıdır.

§ 7. Kürt Ekonomisi Üzerine Gözlemler ve Bunun Gelişme Olanaklarıyla İlgili Görüşler.

Yukarıda toplu bir bakışla inceleme imkânını bulduğumuz Kürtlerin yaşama biçimi, uğraş ve âdetleri,

ülkenin yapısıyla belirlenir Kürdü yüzyıllardır ne ise o yapan, iklim koşulları ve toprağın yapısıdır: yerleşik ekiciden çok, hayvan yetiştirici ve göçebe ya da yarı göçebe. İşte Kürt için en karakteristik niteliği oluşturan, çobanlığa özgü ortamdır. Kürt ancak koşulların zorlaması sonucu ekici olur Örneğin 1. Dünya Savaşının ertesinde, Türk-Rus sınır hattı yüzünden yaylalarından ayrılan bazı Kürt aşiretleri sürülerini hemen hemen tümüyle kaybedip de yaşama biçimlerini değiştirmek zorunda kaldıkları zaman, böyle haller görülmüştür. Hayvanlardaki salgın hastalıklar da bazan buna benzer sonuçlar doğurabilir. Toprağa yerleştirme yönündeki hükümet girişimlerine gelince, bu girişimler, ova insanını küçümseyen dağlı Kürt zihniyetinin her zaman direnişine çarpacaktır ve ancak çok incelik ve sabırla yürütüldükleri, gerekli her türlü mali ve teknik olanaklarla donatılmış bulundukları takdirde başarı şansına sahip olabilir. Şimdiye kadar Kürt, her zaman, hükümet makamlarından gelen bütün tedbirlerde kendisine zarar getirebilecek bir art niyet sezdiği için, bunlara karşı haklı olarak güvensizlik göstermiştir. O halde, bu konuda barışçı yollarla bazı sonuçlara ulaşılmak isteniyorsa, uzun bir eğitim çalışmasına girişmek gerekli-dir. Her şeyden önce, birçok aşiretlerde otoritesi hâlâ etkinliğini koruyan reisin *(ağa'nın)* güvenini kazanmak gerekir. Demek ki burada izlenecek en iyi yol, Kürtlere yine Kürtler yoluyla yaklaşmak ve onların alışık oldukları aşiret çerçevesinde hareket etmektir. Kürde zorla boyun eğdirmek hiç de kolay olmadığından, her türlü şiddet tedbiri, her türlü güce başvurma girişimi, vahim sonuçlar doğurma tehlikesini taşır. Gerçi bu söylediklerimiz kaba hatlarıyla çizilen pek genel birtakım niteliklerden ibarettir. Gerçekte durum

yöreye göre değişir ve her durum, problemle ilgili bütün verilerin dikkatle incelenmesini gerektirir. Bu konuda, 1. Dünya Savaşı sırasında Urmiye'deki Amerikan misyonerlerinin çok akıllıca davranışını zevk duyarak hatırlıyorum. Bunlar, parasız tıbbi yardım yaparak bazı aşiret reisleriyle sürekli dostluk ilişkileri kurmasını bilmişler, bu da onlara, Kutsal Cihad başladığı zaman etkili bir biçimde Hıristiyanları kollamak ve yüzlerce insanın hayatını kurtarmak imkânını vermiştir. Daha sonra bu misyonerler, Kürt mültecilerine de akıllıca bir yardım politikası güderek, onları yol yapımı vb. gibi düzenli ve yararlı çalışmalara alıştırmışlardır. Böylece, Kürdün şimdiki düzeyinin üstüne çıkmasını sağlıyacak bazı kavramları ona yavaş yavaş aşılama imkânını taşıyan verimli bir uygulama düşünmek mümkündür. Örneğin, okul (kendi anadilinde), hastane, veteriner hizmeti gibi tedbirler ardarda izlenecek aşamalar olarak görünmekte ve bunlar da esasen Şemim-i Hamadâni'nin programına - önerir göründüğü mecburi yerleştirme tedbiri hariç olmak üzere - uymaktadır; ayrıca bu programdaki diğer noktalar da dikkate alınacak öneriler taşımaktadır. Burada, Sovyetlerin Transkafkasya Kürtlerine karşı uyguladığı politikanın sonuçları üzerinde görüş bildirecek durumda değiliz. Öyle sanıyoruz ki bu Kürtler tarımsal kollektifleştirmeden kaçınamamışlardır; ama bunun özellikle hayvancılık alanındaki yöntemleri ve sonuçlarının ne olduğunu bilmiyoruz. Orta-Asya göçebelerinde Sovyet yerleştirme uygulamalarının sonuçları, sürüler feci ölçüde azaldığından, başarılı olamamıştır[1]. Acaba Transkafkasya'da durum başka türlü mü olmuştur?

---

1) Bak. bu konuda Little Page'in, *Sibirya'da Altın Madeni*

Irak Kürtlerine gelince, bunların ekonomik durumu hakkında bilgilerimiz eksiktir. Tahran ve Ankara Hükümetleri gibi Bağdat Hükümeti de, bir ulusal kalkınma ve modernleşme politikası kabul etmiştir. Kürtler bundan yararlanmakta mıdır? Pek emin olmamakla birlikte, buna inanmak isterdik. Irak'ın büyük miktarlarda ihraç ettiği canlı davarın, hiç değilse kısmen, Kürtlerden gelmiş olması gerekir. Kerkuk bölgesindeki petrol yataklarının işletilmesinde herhalde Kürt işçileri de kullanılmaktadır. Bu konuda daha 1. Dünya Savaşından önceki yıllarda, Soane'in yukarıda I. Bölümde sözünü ettiğimiz kitabında söylediğine göre, Zagros'un güney kesimindeki yerleşik Kürtler (Kelhur, Baclan, Caf), Kasr-ı Şirin dolaylarında kuyu açma işlemlerine girişen petrol kumpanyası (Anglo-Persian Oil C°) tarafından işe alındıklarında, mekanik işlerdeki doğal yeteneklerini göstermişlerdir. Bu Kürtler, bu yörede, «Derrick» denilen petrol kuyusu dış tertibatını düzenleme çalışmalarında ve mekanik atölyede kullanılmışlardır. Burada bunlar o denli yetenek göstermişlerdir ki kumpanya faaliyetini İran'ın güney-batısına naklettiği zaman, birçok Kasr-ı Şirin'li Kürtler oraya da çağrılmışlardır. Soane'in eklediğine göre bu Kürtler, şimdiye kadar görülen en gelişkin ve en işe yarar işçiler olarak sivrilmiş, bazıları da teknik ve mekanik çalışmalarda büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Bunlar, mekanik çalışmayla ilgili her şeye büyük bir eğilim gösteren, yorulmaz, tertipli ve sakin işçilerdir. Kerkuk Kürtlerinin de petrol sanayiinde çalışma olanakları buldukları varsayılabilir.

Peşinde adlı ilginç kitabında (1928-1937, s. 51, 57, 102 ve 168) yer alan gözlemleri Biz, X. Bölümde bu konuya döndüğümüzde, Kürtlerle ilgili bazı Sovyet yayınlarını inceliyeceğiz.

Gerçi, göçebe çobanlıktan makina işçiliğine geçmek için büyük bir mesafe atlamak gerekir[1]. Ancak Kürt bize bunun örneğini vermektedir. Bu yüzden *ekonomik insan* olarak Kürdü ele alan bu bölümü bitirirken, onun bir gün, elverişli koşulların yardımıyla, doğal yeteneklerine uygun refah derecesine ulaşacağını umuyoruz. (bak. Harita, 4)

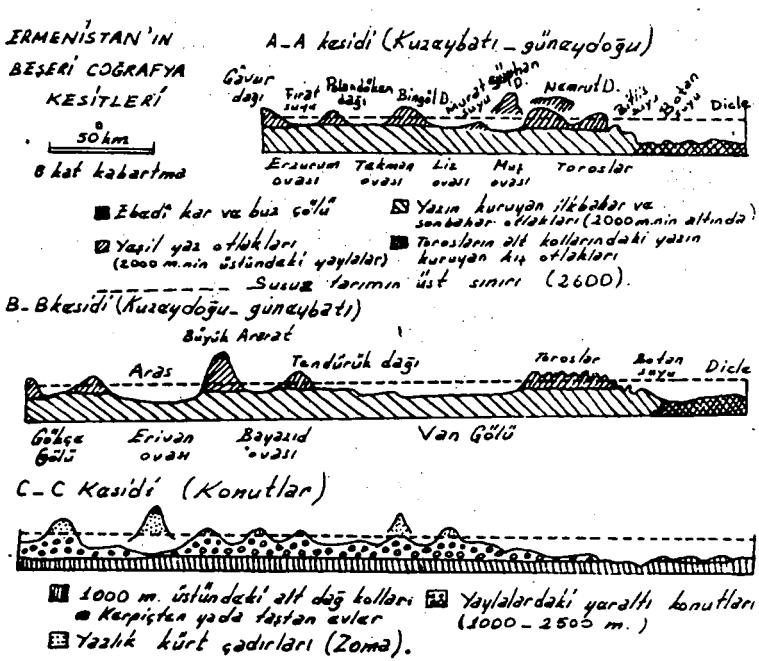

HARİTA 4. — H. Christoff'a göre (Profile der kulturgeographischen Räume Armeniens).

1) Suudi Arabistan bize yine de bunun belirgin bir örneğini vermiyor mu?

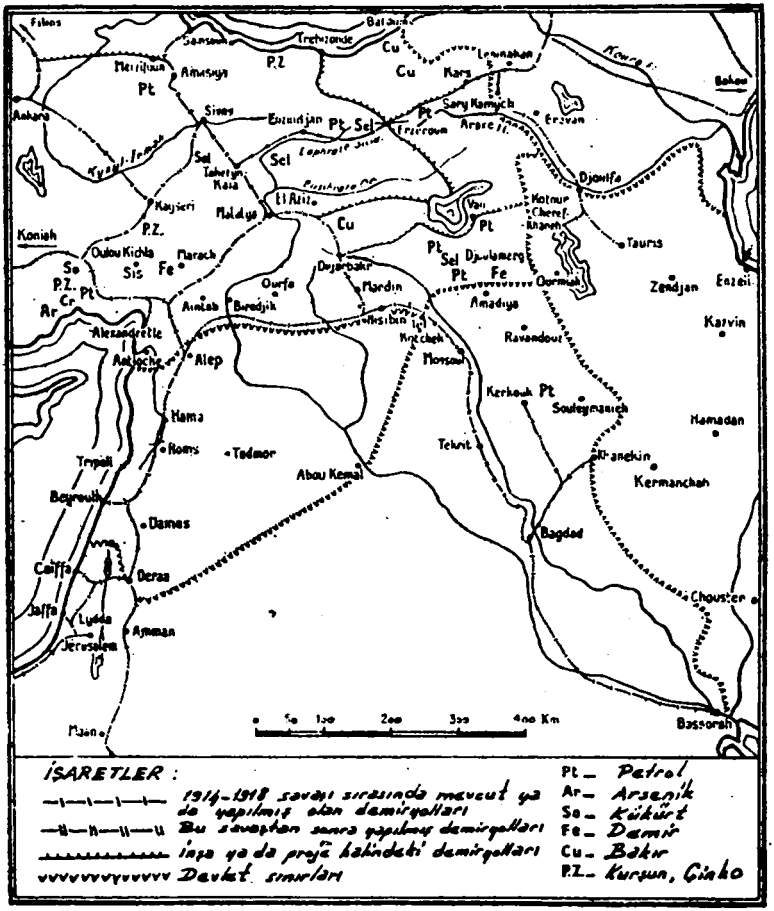

HARİTA 5.— Kürdistan'ın demiryolları ve ekonomik durumu

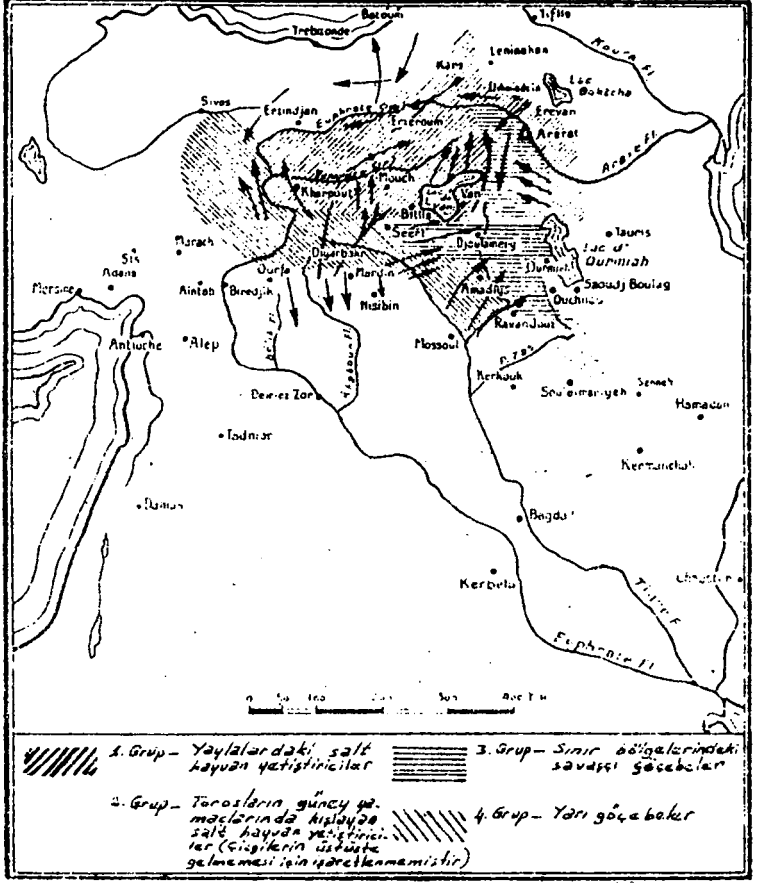

HARİTA 6— Kürt aşiretlerinin yaşama tarzlarına göre dağılışı. (H. Cristoff'un haritasından: "Politische und soziale Verhaeltnisse der Kurden." Oklar kabaca *göçebelerin izlediği bazı doğrultuları göstermektedir. (Cleraet'in* La Turqie *adlı eserinin 91. sayfasındaki V. haritaya göre.— Anahatlarıyla bu haritanın, Türkiye ve Kuzey Irak'taki Kürtlerin gruplar halinde dağılımını iyi anlattığı söylenebilir. İran içinse, Aras'la Urmiye gölü arasında gösterilen salt hayvan yetiştiricilerle ilgili tarama yanlıştır. Bu kesimde oturan halk, Kürt değildir. Kürt nüfusu Türk-İran sınır hattını sıradağlar boyunca, yani daha batıdan izler. Sauc-Bulag'dan Senneh'in ötesine uzanan bölgede çoğunluğu yerleşik olan Kürtler oturur. Ayrıca bak. 1925'de Türk-Irak sınırını incelemekle görevli* Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun Raporu'na ekli *"Kürt göçebelerinin kışlakları, göç yolları ve yaylaklarını" gösteren harita.*

IV BÖLÜM

KÜRT KİŞİLİĞİ, KÜRT KARAKTERİ

«Bir kavmi diğerinden ayıran karakte-
re, törelere, temel yeteneklere, hatta
kusurlara *bir ulusun öz niteliği* denir.»
VOLTAIRE, *Felsefe Sözlüğü.*

§ *1.* Bir Kavmin Manevî Portresini Çizmenin Zorluğu.

Şimdi Kürtler için yaptığımız üzere bir kavmi incelerken, psikolojik yön üzerinde durmadan geçemeyiz. Bir kavmin, onu diğer kavimlerden ayıran ya da diğer kavimlere yaklaştıran bir dizi özelliğin oluşturduğu bir «ulusal ruh»a sahip olduğuna kuşku yoktur Ancak, bir kavmin karakterinde tüm geçmişiyle ve yaşama şartlarıyla açıklanabilen bazı «değişmez çizgiler» bulunduğunu inkâr etmemekle birlikte, yine de, bu alanda sık sık ve temelsiz genellemeler yapıldığını, bu genellemelerin, bir kere ortaya atılınca sökülmesi ya da düzeltilmesi kolay olmayan birtakım klişe ve etiketlere vardığını belirtmek gerekir[1]. Bu

1) Ancak bilimsel plânda ele alınınca sorun kuşkuya yer bırakmaz. Gerçi bir halkın bütün bireylerinde, tarihinden, doğal çevresinden ve bir sürü toplumsal, hatta biyolojik etkenden gelen ortak bir temel vardır. Başka bir ortama konulan bir birey

sözde psikolojik tanımlar çoğu zaman, o anın tercihlerine ve zevklerine göre oluşur Bugün, çoğu da siyasal olan herhangi bir nedenden ötürü göklere çıkarılan bir kavim, yarın koşullar değişince yerin dibine batırılır. Kimi zaman, topluluk duygusuna karşıt bir bireycilik övülür, kimi zaman da, ulusal disiplinle elde edilen sonuçlar karşısında bireyci anlık atakların kötülüğü söylenir. Zaman olur, tutumluluk ve ihtiyatlılık erdem sayılır, zaman olur bunların cimriliğe yol açabileceği ve riske atılma zevkini yokedebileceği, böylece olumsuz sonuçlar doğurabileceği farkedilir. Bazan bir halkın bütün tepkileri, onun «köylü kafası» ile açıklanmaya kalkışılır: düşünülür ki bu kafa onu «ticaret kafası»na sahip komşusuna oranla uzlaşmalara daha az yatkın kılar; bu konuşma ise, «esnekliği» bizi bazan şaşırtıp tiksindiren pazarlık ve anlaşmalara alışıktır. Bazılarının da açıklığa, biçime, mantığa bağlandıkları ve kendi üstünlüklerini bunlarda gördükleri söylenir. Buna karşılık başkaları da,

---

başka karakteristikler kazanabilir ve başka bir kişilik edinebilir. Ancak bu değişme yine de yüzeysel kalır ve ilk kişilik, doğduğu çevreye döner dönmez yeniden belirir (Bak. Dr. P. Russo'nun dikkate değer makalesi: *Zoolojik ve Biyolojik Irkın Toplumsal Rolü Üzerine Deneme*, Revue anthropologique'in ocak-mart 1939 sayısı). Organizmanın ister bedensel, ister ruhsal özellikleri sözkonusu olsun, bu özellikler bireyin yaşadığı çevrenin etkisiyle gelişir ya da dumura uğrar ve kalıtım yoluyla geçerler. Darwincilik, yaşama kavgasından doğan doğal ayıklama üzerinde durur; yeni - Lamarkçılık ise bir özelliğin belirişini ya da kayboluşunu belirleyen ortamı ana etken olarak görür. Öyle görünüyor ki dönüşümcülüğün bugünkü evresinde, iki kez uzlaştırılmaya çalışılmaktadır. Bak. ayrıca E. Rignano: *Kazanılmış Karakterlerin Kalıtımla Geçebilirliği Üzerine*. Bilindiği üzere, bu son nokta üzerinde Sovyet bilimi, Profesör Lyssienko'nun kişiliğinde, batı bilimiyle aynı görüşte değildir.

hayatın akıldışı ve değişken olduğunu, bu baskı kurallara sığmadığını söylerler. Bunlara göre, hayata uymasını bilmek, onun dinamizmini izleyebilmek ve sürekli bir oluş duygusu taşımak gerekir... Kısacası bu konuda uzun uzun tartışılabilir; ama biz konuyu kısa kesiyoruz, çünkü niyetimiz, sadece bu kavimler psikolojisi alanının ne kadar geniş ve tuzaklarla dolu olduğunu hatırlatmaktır. Esasen, burada üzerinde duracağımız kavmin ulusal ruhu, şimdi yaptığımız kısa uyarılara konu olan büyük kavimlerin ulusal ruhuna oranla, çok daha sadedir. Ama, Kürtler konusunda bile, genel kural geçerli görünmektedir: Özellikle, çok aceleci, çoğu zaman rasgele, hatta bazan kulaktan dolma yargılar verme yönündeki genel alışkanlık...

Az çok doyurucu, ortalama bir kanıya varabilmek ve bu amaçla birbirini tamamlayıp düzelten değerlendirme unsurları verebilmek için, önce yabancı gözlemcilerin Kürtler hakkındaki bazı kanılarını, sonra da Kürtlerin halk öykülerinde yansıyan, kendileri hakkındaki yargılarını sunacağız.

§ 2. H. Christoff'a Göre Psikolojik Kürt Tipleri.

A. TOROSLARIN HAYVAN YETİŞTİRİCİ GÖÇEBESİ (BEDEVİ İLE TEMAS).

Kürt karakteriyle ilgili, bildiğimiz en derin incelemeyi, Dr. Hellmut Christoff'un Kürtlerle Ermenileri karşılaştıran, yukarda sözünü ettiğimiz eserine borçluyuz. Yazar, siyasal ve sosyal ölçütlere dayanarak dört Kürt grubu tespit etmektedir: 1. Türkiye-Ermenistan yüksek yaylasıyla Kura'nın yukarı yatağında-

ki, yani Yukarı Aras, Murat, Furat (Fırat) ve Van gölü havzası bölgelerindeki hayvan yetiştiriciler; 2. Torosların güney yamaçlarındaki hayvan yetiştiriciler; 3. Sınır bölgelerindeki savaşçı göçebe Kürtler; 4. Yarı-göçebeler. Yazar, kışın Suriye ve Mezopotamya steplerine inmeyi âdet edinmiş güney Toroslardaki hayvan yetiştiricileri özgün ve en bozulmamış tip saymakta, öbürlerini ise bunların türevleri olarak görmektedir. Bunların karakteri, hemen hemen yalnızca doğa güçleri ve düşmanla boğuşmanın etkisi altında oluşmuştur. Burada iklim değişiklikleri insan üzerinde etkisini gösterir. Soğukla sıcak kısa sürelerle sık sık birbirini izler. Torosların derin vadilerinde sıcak bazan dayanılmaz derecededir; dağda ise soğuk rüzgârlar eser ve kar kuytu yerlerde henüz kalkmamıştır. Kışın, bozkırdaki dağların eteklerinde bile kar fırtınaları hüküm sürer; bu fırtınalar, insanları evlere ve korunaksız çadırlara sığınmaya mecbur eder, hayvanları da otlaklardan kaçırır.

Bu iklim zorluklarına, dağların, her adımda engeller yaratan yüzey biçimleri de eklenir. Kürtler, bir yerden bir yere göçebilmek ve hayvanlarını, tam da ilkbaharda karların erimesiyle kabaran gürültülü sellerden, sarp yarlardan geçirebilmek için akıl almaz çabalar harcarlar. Bu doğal engellerin, ancak inatçı bir sabır ve çok büyük bir irade gücü üstesinden gelir. Genellikle göçebeye zengin bir hayal ve fantazi gücü atfedilir, onun için dünya ruhlar ve cinlerle doludur. Ama bu, onu hiç de her zaman çıkarına en uygun biçimde davranmaktan alıkoymaz. Tezatların uyumu yasası gereğince göçebe, büyük bir gerçeklik duygusuna sahiptir. Ama göçebenin mizacını oluşturan, sadece doğanın düşmanlığı değildir. Başka düşmanları da vardır ve onları yenmek için

kişisel cesarete muhtaçtır Toroslardaki Kürt aşiretleri hemen hemen aralıksız savaş halindedirler Yazın komşu aşiretler, otlaklar için döğüşürler. ayrıca sürülerini soyguncular dan korumak zorundadırlar Ama Kürtler özellikle kışın, Suriye-Mezopotamya steplerine doğru indikleri zaman, hemen her gün Bedevîlerle çarpışmak zorundadırlar. Bütün göçebeler gibi Bedevîler de hayvan hırsızlığını şerefsiz bir iş saymazlar. Ayrıca, Kürtlerin kendilerini, pek iyi tanımadıkları steplerde çok uzağa kadar izleyemiyeceklerini de bilirler. Bununla birlikte silâhlı çatışmalarda Kürtler, cesaret ve savaş sanatı yönünden Bedevîlerden üstündür, öyle ki Bedevîler savaşmaktansa kaçmayı yeğ tutarlar. Nitekim Moltke de bunu ifade etmiştir: «Bunların ikisi de haydutluğu sever, ama Arabın hırsız yanı, Kürdün savaşçı yanı ağır basar». Kürtle Arabın teması çok ilginç etnolojik bir olay olduğundan, burada bir parantez açıp bu nokta üzerinde biraz uzunca durmaktan kaçınmıyoruz. Önce bu konuda, çok dikkatli bir gözlemci olan Fransız yüzbaşısı (şimdi albay, B.N.) P. Rondot'nun söylediklerini aktaralım:

«Ermenistan ve Kürdistan dağçemberi, Mardin, Nisibin ve Cezîret İbni Omar'ın ötesinde güneye, Arap göçebesinin alanı olan Cezire steplerine doğru hayli dik bir şekilde iner. Burası iki âlemin sınırıdır; yaşamları deveye bağlı büyük göçebeler olan Araplar sivri kayalarla dolu dağlara giremezler, Kürtler de, koyunlarını sürebilecekleri ve bir miktar ekim yapabilecekleri, nisbeten iyi sulanan ve ekilmesi dağdan kolay olan step kıyılarını hasetle gözlerler. Güvenlik koşulları elverişli olunca, yani Hükümet ya da silahlı yerleşik halk Bedevînin ekili araziye el uzatmasını yebilecek güçte olunca, Kürt ovaya iner. Ama

lik uzun zaman sürmez, hasat her zaman iyi olmaz, iklim dağlıya yaramaz; ova, Kürtleri «yer» ve sürekli bir gel-git olur.» (P. Rondot, *Aşiretler...* adlı eser, s. 9-10). Ben burada Rondot'nun, iklimin Kürdün sağlığını bozan etkisiyle ilgili gözlemine katılıyorum 1. Dünya Savaşı sırasında Türk-Rus sınır hattı Kürtleri yaylalarından ayırdığı zaman, şunu gözlerimle görmek fırsatını bulmuşumdur:Kuzey Mezopotamya ovalarında kalmağa mecbur olan Benar'lı (Mergever'li) Begzade aşireti mensupları, sonunda bizim Rus hatlarına yeniden döndükleri zaman son derece zayıflamışlardı. Bu Kürt-Bedevi ilişkileri konusu O Banse tarafından da ele alınmıştır (*Auf den Spuren der Bagdadbahn,* Weimar, 1913, s. 62 ve gerisi, «Grenzzone der Araber und Kurden»; bak. ayrıca Socin: *Kurd. Texte,* II. Abteilung, s. 217, «Ahmedi Şeng» ve s. 228, «Bos Beg»; burada konu *Kürt ve Arap Göçebelerinin Yaşamı* adıyla işlenmektedir). Banse özellikle şunları söyler:

«Böylece Araplarla Kürtler arasındaki sınır bölgesinde bulunuyoruz. Bu bölge Ön-Asya'nın en ilginç bölgelerinden biridir, çünkü iki kavimler göçü burada birbirine çarpmaktadır. Bedevi Araplar, güneyden, uçsuz bucaksız step alanlarından yukarı doğru çıkarlar, Kürtlerse, Ermenilerle Türk yönetiminin de hareket noktası olan kuzeyden inerler. Bu denli önemli bir olayın anlaşılması için harita, 7'e bakılmalıdır. Arapçanın ve Arap Bedevilerinin yaz - kış yaptıkları göçlerin kuzey sınırını üç hat çizer. Bu bölgelerin esas olarak dağçemberlerinden güneye doğru kıvrıldığı kolayca görülür; çok ilerilere kadar sokulan ovalarsa Arap yaşama tarzının buralara kadar girmesini çok kolaylaştırır, örneğin bu durum, özellikle Tektek, Karaca ve Tur-Abdin arasında görülür. Arap, dağ-

ların yalnız tatlı bir eğimle indiği yerlere sokulur. Daha uzakta, Bedevilerin yaz göçlerinin çokluk kuzeye doğru Arap dilinin son sınırını aştığı ya da bu sınırla çakıştığı görülür. Buna karşılık kışın bu göçler, bu sınır içerisinde çok gerilere çekilirler, yani güneyde kalırlar; örneğin suyu bol Habur kaynakları bölgesinden uzaklaşırlar.

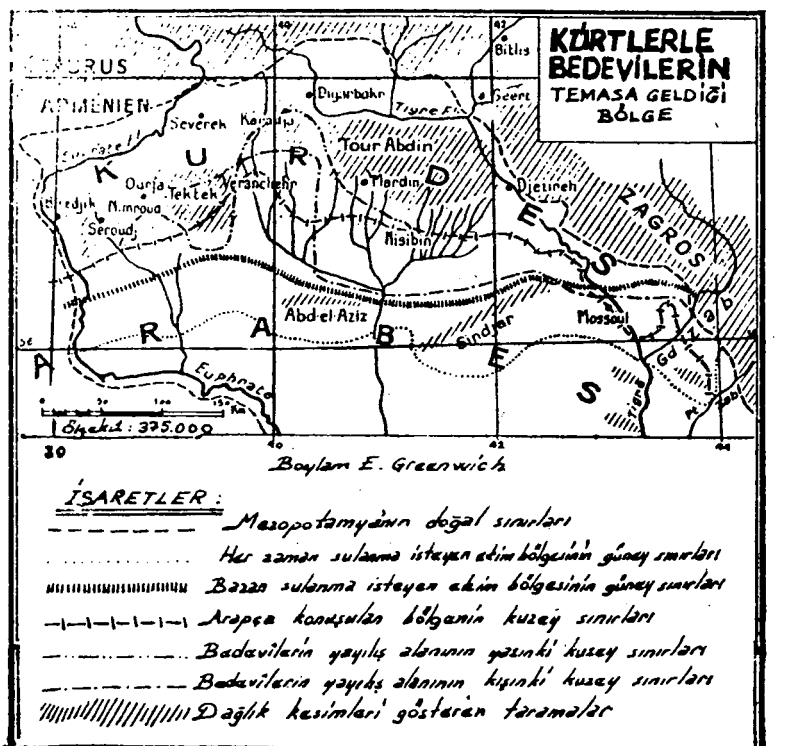

HARİTA 7.— E. Banse'nin Auf den Spuren der Bagdadbahn adlı eserinin 54. sayfasındaki "Ackerbau und Völkergrenzen Nord-Mesopotamiens" başlıklı haritaya göre.

Ön-Asya nın tarihî oluşumuna uygun olarak, kuzey kavimlerinin karakterini şu niteliğin oluşturduğunu genellikle kabul etmek zorunluluğu vardır: Kuzey kavimlerindeki güneye inme eğilimi, güney kavimlerindeki kuzeye çıkma eğiliminden daha güçlüdür. Sözkonusu örnekte bu eğilim kuzey kavimleri için daha da güçlenir, yoksa bu kavimler daha çok yerleşik hayata yöneliktirler, çünkü Kürdistan'da, akarsuların ve oldukça bol yağmurların -kuzey Mezopotamya'nın en büyük kesiminde olduğu gibi- hemen hiç yapay sulamaya başvurmaksızın tahıl ekimine imkân verdiği bölünmüş parçalar halindeki araziye alışıktırlar. Ancak yine de kuzey kavimlerinin, genellikle, mutlaka sulanması gerekli ekim bölgesinin sınırını oluşturan bölgeye ulaştıkları zaman, göçlerinin sınırına vardıkları söylenebilir. Bu bölgenin ötesinde ancak, her zaman Bedevî Araplara özgü kalacak çobanlık ekonomisi mümkündür. Öte yandan bu Araplar da, hemen hiç bir zaman, Ermenistan'ın dağ kıvrımlarının güney kollarından öteye geçemiyeceklerdir. Bunun nedeni de, Arabın onlarsız yaşamıyacağına inandığı uçsuz bucaksız sonsuz step alanlarıyla alçak basık ova ufuklarından yoksun kalacak olmasıdır. Haritada verilen tablo, bu çekişmeli alanın ortalarında göze çarpan bugünkü sınır hatlarını gösterir. Bununla birlikte, son onyıllar içinde (Banse bunları 1913'te yazıyordu) Türk yönetimince Kürtler, Ermeniler ve hatta Araplar toprağa yerleştirilme işlemine tâbi tutulmuştur. Birkaç kişinin oturduğu küçük *kışla*'lar (kışlaklar) Bedevilerin akınlarına gittikçe daha iyi kafa tutmakta gidiş-gelişler yavaş yavaş yoğunlaşmaktadır, öyleki göçebe Araplar'ın sürekli olarak gerilere çekildiğini kabul etmek gerekir. İki gezginin (ki pek güvenilir tanıklar değildir) söyle-

ülkelerine nakledilirse Kurt yerleşme bölgesinin güney sınırı Cernik'in 1872 zamanından von Nolde nin (1893) zamanına kadar Tuz Hurmatı den Kara Te pe'ye, 60-70 kilometrelik bir ilerleme kaydetmiştir» (Banse, *adı geçen eser*, s 62-64). Konumuza dönersek görürüz ki Kürdün ayırıcı nitelikleri herşeyden önce savaşçı oluşudur Boyuna iyi otlaklar ya da bir av ve haydutluk fırsatı arayan göçebelerin özgür ve köstekssiz yaşamı, Kürt'te baskı ve yükümlülük tanıma yan bir ruh hali yaratır. «Dünya cesur olanındır» ha yatın ona öğrettiği davranış kuralı budur. Esasen, bütün bu karakter özellikleri, eğer aynı zamanda, kendine egemen olmasını, kendini feda etmesini ve topluluk karşısında ödevini yapmasını öğrendiği aşiretin sert okulundan geçmeseydi, eninde sonunda, bir ortalığı kırıp geçirme mücadelesinden öte hiç bir işe yaramazdı[1]. İşte doğa ve insanla sürekli mücadelenin ve aşiret disipliniyle ilgili gereklerin meydana getirdiği bu çifte etki altındadır ki şu aristokratik üçlemin damgasını vurduğu soylu Kürt karakteri oluşmuştur: gurur, davranış ayrıcalığı ve şövalyece bir şeref duygusu. Bu niteliklere, kendine egemenliğe güzel bir örnek olarak, bağımsız reislerin, çatışmalarında, tarafsız adalet duygusuna inandıkları bir hakemin kararını kabul etmeleri gösterilebilir. Özellikle Nolde, *Arabistan, Kürdistan ve Ermenistan İçlerinde Gezi* adlı eserinde, Kürdistan'da büyük bir kervanın başında bir prens gibi yolculuk ederken, kendisinden hakem olmasını istedikleri bu türden bir olayı anlatır.

Ancak, doğa nasıl kendisine karşı amansız davra-

---

1) Sosyolog, burada, *bellum omnium contra omnes* (herkesin herkesle savaşı - Çl denilen ilkel halden daha gelişkin aşiret evresine geçişi canlı ve somut olarak yakalar.

n...ra Kurt de düşmanına öylesine acımasız davranı
o... insan yerine koymaz. Kin ve intikam duygusu va
ka... içini Aşiretler arası ilişkilerde kan davası ege
mendir H.L. Rabino *Kürdistan Raporu*, s 231 Baneh
kentiyle ilgili paragrafta, 18 zilhicce 1388 (1891 tari
hinde bu kent valisi Yunis Han'ın amcası Haci mus
tafa'yı ailesiyle birlikte davet edip onu ve bir oğlunu
nasıl öldürdüğünü anlatır Hacı Mustafa'nın ikinci
oğlu, 15 yaşlarında bir delikanlı olan Abdullah Beg
yaralı olmasına rağmen Yunis Han'ın üzerine atılır,
onu bir hançer darbesiyle cansız yere yıkar ve uşak
larından altısını da öldürdükten sonra kendisi de
öldürülür. Kürt atasözleri «Babanın düşmanı hiç bir
zaman oğlun dostu olmaz», «Boynunda borç olmak
tansa elinde kan olmak yeğdir» der. Kana susamışlık
Kürtte diğer göçebelere oranla daha güçlüdür, nite
kim gezginlerin sözünü ettiği Hıristiyan katliamları
bunu kanıtlar. Bu kan dökücülük, aynı zamanda, ci
nayet işleyen birinin, takibin zor olduğu bu dağlık
bölgede iz bırakmadan kaybolabilmesindeki kolay
lıktan da ileri gelir. Kürtlere ayrıca birçok şeylerde
ölçüsüz davranma kusuru, örneğin oburluk da yük
lenir. Ancak Kürdün, bu ölçüsüzlüğün verebileceği
zararların farkında olduğunu Kürt atasözlerinden bi
ri pek iyi gösterir: «Her şeyin incesi dayanıksızdır,
ama insanın kalını». Kürtlerin, tartışma götürmez aç
gözlülüklerine rağmen içgüdülerini frenlemesini bil
diklerine bir örnek olarak, toprağın tek sahibi ve
rençberin efendisi oldukları bölgelerde, Ermeni köy
lülerine karşı makul davranışları gösterilebilir. Ama
yine o tezatların uyumu yasası gereğince Kürt, çoğu
zaman, her zamanki tutumuna aykırı düşen bir nota
gibi şaşırtıcı davranış tarzları gösterebilir. Kendi aşi
ret ortamında erkekçe bir disiplin örneği olan aynı

Kurt, bir yabancı karşısında sınırsız, dizginsiz bir açgözlülük gösterebilir. Hatta aşiret reisleri bile çoğu zaman onurlarını unutup gelip geçenden iki parça şeker ya da tamaha değer gördükleri başka bir şey dilenirler[1]. Esasen bu kin duygusu ve düşmanı karşısında hiç bir şeyi gözü görmeyen bu zalimlik, göçebenin karakterini oluşturan o onur ve kendine egemenlikle karşılaştırılınca, bir tezat teşkil eder. Kürt, savaşçı olarak ne kadar yiğit görünürse, ekonomik plânda o denli beceriksiz davranır. Ondaki gerçeklik duygusu ticarette kendisini tümüyle terkeder. Kürdün açık ve dürüst tabiatı, çocukça açgözlülüğü ve zihin kıvraklığından yoksun oluşu, kendisini Ermeni tüccarlarının kolay bir avı haline getirir.

Her ne olursa olsun, devletin ve kültürün devamlılığını sağlıyan belli başlı erdemler, Kürt göçebelerinde büyük ölçüde gelişmiştir. Bu erdemler, onlara siyasal bağımsızlık sağlar, onları, ekonomi ve kurnazlık açısından kendilerinden üstün olan köylü ve tüccarlara egemen kılar. O halde denebilir ki Toroslardaki Kürt aşiretlerinin karakterinin oluşumu *en uygun* [optimum] düzeye yaklaşır. Bunun sebebi de şudur ki gündelik mücadele, sert olmakla birlikte, onları aşırı ölçüde yıpratmaz, aşiret hayatı ise disipline zorlar ve içgüdüleri frenler. Esasen bu kürtlerin karakteri, nordik ırka mensup oluşlarından gelir; bu ır-

---

1) «Bir akşam, çadırımı Şernaklı Kürtlerinin reisi Abdurrahman Ağa'nın köyünde kurmuştum. Ağa tüfeğime ve prizmalı dürbünüme hayran oldu, benden ısrarla birkaç fişek istedi; sonuç alamayınca, düşmanının tabyasını uçurmak için dinamit istedi. Sonra, yine hiç utanmadan başka şeyler istedi, ama malzemem bol olmadığından, ben de hiç utanmadan reddettim. En sonunda, sadece mide ağrılarına karşı iki hap dilenmekle yetindi» (Dickson, sözügeçen makale).

kin iklimi ve toprak koşullarıyla açıklanabilen oluşumu da onu güney ırklarından üstün kılar

B. ERMENİSTAN'IN HAYVAN YETİŞTİRİCİ GÖÇEBESİ (ERMENİ İLE TEMAS)

Şimdi ikinci kategori olan, Ermenistan yüksek yaylasındaki hayvan yetiştiricilere geçersek, bunların yaşamının karakteristik çizgisi, sert kışı yeraltı barınaklarında Ermeni köylüleriyle birlikte geçirmeleridir. Yılın bu mevsiminde Toroslardaki Kürt aşiretleri otlaklar için Suriye ve Mezopotamya Bedevileriyle boğuşurken, yayla sakinleri, iklim nedeniyle yaklaşık altı ay mahpus kalırlar. Hiç bir cesaret eylemi, hiç bir irade gösterisi bu durumu değiştiremez. Şu halde, bu dönem içinde bu Kürtlerin, yazın sürdükleri özgür ve baskısız yaşama oranla daha sakin ve daha barışçıl bir yaşam tarzına razı olmalarına şaşmamak gerekir. Aynı zamanda, bu mecburî mahpusluk döneminde Ermeniyi daha iyi tanıma olanağını bulurlar, oysa Ermeni ile hayvan yemi için sürekli olarak çekişirler. Ermeni de, *daha kıvrak zekâsıyla* bu yemi bütün imkânlarını kullanıp kurtarmağa çalışır. Bu birlikte yaşama Kürdün karakteri üzerinde etkisini göstermekten geri kalmaz. İşte bu yüzden Ermeni yaylasındaki göçebelerde sık sık hileye rastlanır. Ancak bu hileyi haince bir kahpelik olarak görmemek ve bazı misyonerlerin eserlerinde yaptıkları gibi böyle niteleyip suçlamamak gerekir. Kışın yaşanan bu ortak hayata rağmen Kürt, Ermeni'den kendisini ayıran her noktanın bilincindedir. İşe bazı siyasal etkiler de eklenince, göçebelerin mizacı gereği, bu çelişkilerin kin ve katliamlara yol açmasına şaşmamak gerekir.

Kont Cholet'nin *(Ermenistan, Kürdistan ve Mezo-*

potamya. 1892 s. 172) Kürt beylerinin keyfî davranışları hakkında söylediklerine göre, bu beyler Ermenilerin topraklarını ellerinden almakta, hatta onları bazan eski toprakları üzerinde kiracı olarak çalıştırmakta ya da angaryaya koşmaktadırlar. Aynı eserde haydutluk olayları da anlatılmaktadır (s. 204). Ermeni katliamına gelince, bu konuda L. de Contenson'un *Hıristiyanlar ve Müslümanlar* (1901) adlı eseri de anılabilir. Bu eserde katliamların başlıca sorumlusu olan Sultan Abdülhamit haklı olarak büyük katil diye nitelenmektedir (s. 65). Ermeni probleminin esasıyla ilgili klasik eser kuşkusuz, Profesör A. Mandelstam'ın 1925 tarihli *Ermeni Problemi Karşısında Milletler Cemiyeti ve Büyük Devletler* adlı eseridir.

C. SINIR AŞİRETLERİ VE YARI-GÖÇEBELER

Yüksek yayla göçebelerinin karakterini Ermeni köylüsüyle birlikte yaşamaları etkiliyorsa, Christoff'un üçüncü kategorisi olan sınır bölgelerindeki savaşçı ve yağmacı aşiretlerin karakterini de, bunların geçim olanaklarını sağlamak için, göçebe ya da yerleşik Kürtlerin yaptıkları gibi herhangi bir düzenli işle uğraşmaksızın, sırf savaşçı biçimde yaşamaları koşullandırır. Bu savaşçı aşiretler, savaş ganimetleri ile ve başkalarını sömürerek geçinirler. Bu aşiretlerin içinde yaşadıkları, hemen hemen sürekli tetikte durma hali, onların, birinci kategoriden sözederken belirlediğimiz karakter çizgilerini aşırı ölçüde sivrileştirir. Baskın karakter, hasta bir eğilim biçimine dönüşmeksizin, ölçüsüz bir egemen olma arzusuna doğru gelişir. Her ne olursa olsun, şurası muhakkak ki bu kategoride, Kürt karakter hatlarının yukarıda belirtilen başarılı uyuşumunun dışına taşılır. Aşağıda

göreceğimiz gibi, kentli Kürtlerin çoğunluğu bu grup arasından çıkar.

Son olarak yarı-göçebeler gelir ki Toros göçebelerinde gördüğümüz en tipik Kürt karakterinden en fazla ayrılan bunlardır. Bu dördüncü kategoride, çok gelişme fırsatı bulan bazı karakter hatlarının kesinleşmesi, aşırılaşması değil, daha çok, kullanılmaya kullanılmaya silikleşmesi görülür. Örneğin bunlarda düşmanla mücadele önemini çok kaybetmiştir Egemen olma zihniyeti, hatta kişisel cesaret büyük ölçü de azalmıştır. Bunların yerine çoğu zaman ilgisizlik ve pasiflik görülür. Sert klan disiplininin gevşemesi, içgüdüleri dizginliyememe şeklinde kendini gösterir Kendine egemenlik yerine sınırsız bir açgözlülük ortaya çıkar. Siyasal otoriteye boyun eğme hali, özgurlük aşkını söndürür. Kısacası, yarı-göçebe Kürtler henüz salt köylü (fellah) tipine benzemekten uzak olmakla birlikte, karakterleri şüphe yok ki bu yönde gelişmektedir[1].

Dr. Christoff'un, bazı noktaları tartışmaya yer verebilecek şeması (buna ilerde yine değinmek fırsatını bulacağız), yine de Kürt konusunda beşerî coğrafya ilkelerini kullanma yönünde çok ilginç bir girişimdir. Kürtleri karakterlerini belirleyen yaşam tarzlarına göre dört gruba ayırması, bundan böyle, Kürtler

---

1) Miss Lambton'un sözügeçen dikkate değer eseri *(İran'da Toprak Sahibi ve Köylü*, 1953), bu gözlemi destekler. Bu eserde nitekim şöyle denilir (s. 283): «Aşiretlerin çoğu yalnızca yarı-göçebedir, bazı hallerde yerleşiktirler, ama yine de bazı bakımlardan aşiret organizasyonunu korurlar. Aşiret göçleri, mesafe ve grubun göçe katılış oranı bakımından büyük ölçüde değişir. Çoğu zaman aşiretin bazı üyeleri, *yaylak* denen yaz konaklama yerlerine doğru göç başladığı zaman,*kışlak* denen kış konaklama yerlerinde kalıp buralardaki hasatları beklerler. Bazan yaylakta

hakkında çeşitli gezginlerin ileri sürdüğü, çelişki görünen kanıları daha doğru değerlendirme olanağını verecektir. Böylece, özellikle, tek bir Kürt tipi bulunmadığı, tersine, nüansları birtakım karşıt yargılara yol açacak kadar belirgin olan bu karakterin dört değişik şekli bulunduğu anlaşılacaktır Yine şurasını da belirtmek gerekir ki Christoff'un şeması, Ermeni köylüsünün 1. Dünya Savaşından beri ortadan silindiği Ermenistan'ın bugünkü nüfus durumunu gözönüne almamaktadır. Bundan şu sonuç çıkar ki bugün toprağı işlemede ve hayvan yemini ambarlamada bizzat kendisi çalışmak zorunda kalan yüksek yayla Kürdü, yarı-göçebe tipine yaklaşmakta ve kategori sayısı böylece dört yerine üçe inmektedir.

Bundan önceki bölümde işaret edildiği üzere, göçebe ve yarı-göçebe Kürtlerin yanısıra bazı kentli Kürt unsurlarını da dikkate almak gereklidir. Bu nedenle Christoff bu kentliler konusuna da haklı ola-

---

devamlı ya da yarı devamlı kalan az sayıda insan da vardır. Aşiret reislerinin çoğu zaman kışlakta ve bazı hallerde yaylakta, ekilebilir toprakları vardır. İçinden geçilen bölge ise aşiret reislerinin malı olabilir ya da olmayabilir. Göç yolu uzun olduğu zaman, bu yol genellikle aşirete ait olmayan topraklardan geçer.

Âdete uygun olarak aşiretler belirli bir göç yolu izlerler. Her altı-grup *(lire)*, gelenek gereği bazı topraklardan geçme hakkına sahiptir. Bu haklar çok nadir olarak örf dışında bir temele dayanır; bazan burada, eski bağış ya da anlaşmaların yürürlükte olduğu iddia edilir.

Göçlerin ekili tarlalardan geçerken doğurabilecekleri sakıncalara gelince, reislerin gerekli kontrolü yapmadıkları hallerde zararlar, köylülerin göçebeler geçerken onlardan ucuza et ve süt ürünleri satın alma avantajlarıyla kısmen karşılanır.»

Miss Lambton'un eseri, ayrıca, yerleşik Kürt topluluklarına ait toprak rejimi üzerinde de, ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu konudan ilgili bölümde sözedeceğiz.

rak bir paragraf ayırmıştır ki şimdi bunu inceliyeceğiz.

D. KENTLİ KÜRT UNSURLARI

Christoff ilkönce, Türk ve İran hükümetlerinin valilik görevlerini çoğu zaman sınırlardaki Kürt aşiret reislerine verdiklerine işaret eder. Bu reisler böylelikle, devletin uç sınırlarını, askerî «sınır eyaletleri»ni korumakla görevli bir çeşit milis haline geliyorlar, bu da onları geleneksel uğraşlarından koparıyordu Gerçekten de, vali-reisler çevrelerinde sırf savaşçılıkla uğraşan bir çeşit muhafız gücü bulunduruyorlardı ki bu savaşçılık mesleğinden yerleşik hayat biçimine geçmek için arada sadece bir adım vardı. Valilerin bu kentsel ikametgâhları genellikle, bölgedeki büyük ulaşım yollarının kesiştikleri yerlerde kurulmuş yerleşme merkezlerinde bulunurdu; böylece bunların ülkeyi kontrolleri altında tutmaları kolay olurdu. Üstelik bir kasaba, çadırlı bir konaklama yerinden daha çok oturma kolaylıkları sağlardı. Ve özellikle de vali böylece, kışlağını, içinde tümüyle çevreden kopuk kalacağı, her türlü konfordan yoksun bir köyde kurmak zorunluluğundan kurtulmuş olurdu. İşte bu yüzden vali, kışın, otoritesine halel getirmek istemiyorsa kentte oturmak zorundadır. Bu durumda, savaşçıları da onun yanında bulunmak zorundadırlar ve böylece yerleşik hale gelirler. Bu yerleşikliğe geçiş, esas olarak, başlıca sınır eyaletlerinde olurdu. Esasen Türkiye gerek Ermenistan'da, gerek başka yerlerde yönetimi Kürt prenslerine bırakıyor, bu Kürt prensleri de, merkezî hükümetten aldıkları yetki ve itibar yanında aşiretleri de buyrukları altında tutuyorlardı. Böylece çoğu zaman Paşa'lık, bir Kürt prens ailesi

içinde babadan oğula geçiyor bu da küçük yerel hanedanların ortaya çıkmasına yol açıyordu. Bunların tarihi, 16. yüzyılda yaşamış bir Bitlis prensinin kalemne aldığı, bir adı da *Tarihül Akrad* olan Şerefname adlı Kürt kroniğinde anlatılmıştır. Bu Kurt senyörlerinin çifte bir pozisyonu vardı. Bunlar bir yandan kendilerine haraç ödeyen bağımsız göçebe aşiretlerin reisleri, öte yandan da Sultan'ın memurları ve askerleri idiler. Politik tavırları da çifte idi. Hükümet güçlü olunca bunlar da iyi memur oluyorlar, tersine, Hükümet güçsüz olunca kendilerini bağımsız prensler olarak görüyor ve bu yolda davranıyorlardı. Türk hükümeti sık sık bu asilerle mücadele etmek zorunda kalıyordu.

Kürt prensleri, ikamet yerindeki bir kalede ya da hiç değilse tahkim edilmiş bir evde otururlardı[1].

Bu prensler av ya da savaşla vakit geçirirlerdi. Ya çoğu yabancı aşiretlere mensup göçebeler olan dikbaşlı uyruklarıyla, ya bazan Sultanın atadığı bir başka Paşa olan bir komşuyla, ya da -kendileri de komşularına karşı haydutluk eylemlerine giriştikleri halde- haydutlarla savaşırlardı. Böyle bir ortam için-

---

1) Kürdistan'da müstahkem kale harabeleri boldur. Şerefname (Kahire basımı, s. 441-442), Bitlis kalesinin, Büyük İskender'in emriyle bu isimdeki uşağı tarafından kurulduğunu anlatır. Kale. İskenderin kendisinin bile ele geçiremiyeceği bir yapıda olacaktır; nitekim İskender'e İran dönüşünde başarıyla direnir. İskender saldırıdan vazgeçer ve oradan ayrılır. İskender'in ilk çadır kurduğu yerde Bitlis, kefeni ve boynunda kılıcı ile efendisinin huzuruna çıkar ve ona, emirlerine uygun olarak davrandığını söyler. Bitlis affa uğrar ve kent onun adını alır. Binder *(adı geçen eser,* s. 123-127), Van civarındaki Mahmudiye kalesini ayrıntılı olarak anlatır. Urmiye bölgesindeki Dımdım kalesi güzel bir Kürt şiirine konu olmuştur. Moltke *(adıgeçen eser,* s. 264) *Said Bey Kal'asını* tasvir eder.

de savaşçı karakterinin hakim nitelikleri, özgür bir gelişme imkânı buluyordu. Ermenistan kentlerinde soylu ya da savaşçı olarak yaşayan bu Kürtler demek ki tam anlamıyla «anti-sart»[1] idiler. Bu terimle Chrıstoff, geçim kaynaklarını tarım ya da ticaret dışındaki bir işten sağlıyan insanları kasteder. Bunların, savaşçı nitelikleri geliştiği ölçüde, ekonomik yetenekleri eksikti. Para ve ticaretle ilgili bütün işlerini Ermenilerın eline bırakırlardı. Bir Kürt için yükselme hırsı Paşa olmaksa, bir Ermeni için Paşanın bankeri olmaktı. Böylece karşılıklı olarak birbirlerini tamamlıyorlardı. Bununla birlikte, bu eyalet kentlerinde durum, büyük ticaret merkezlerindekinden başka idi. Özellikle, Kürt reısi, başka durumlarda olduğu gibi, Ermeninin para ile ahlâkını bozmasına pek izin vermezdi. Çünkü aslında bu reis, gerçek bir memur olmayıp, durumunu korumak için devamlı mücadele eden bağımsız bir önderdi. Savaş eylemlerini kişisel olarak kendisi yürütürdü. Yazın sık sık şehirden ayrılıp çadırında oturmak için dağlara çıkardı. Bu Kürtlerin karakteri, aslında, yukarıda tahlil ettiğimiz «salt hayvan yetiştiriciler»in savaşçı ve yağmacı mizacının gelişmiş bir biçiminden ibaretţir. Kaldı ki kentli Kürt unsurları zaten yarı göçebelerden oluşur. Bu yarı-göçebeler yerleşik hale geldikçe, ekonomik bağımsızlıkları azalır, yoksullaşmaları artar. Özgür göçebe aşiretler, çoğu zaman, yalnız Ermenilerden değil, yarı-göçebe Kürtlerden de bir ürün payı alırlar. Böylece, hem göçebelerin, hem çokluk kiracısı olduğu toprak sahibinin, hem de hazinenin isteklerini karşılamak zorunda ka-

1) Sart'lar, Rus Orta-Asyasında, göçebe Kırgız ve Türkmenlere karşıt olarak yerleşik kırsal ya da kentsel unsuru temsil eder.

lan yarı-göçebe köylü, sonunda köyleri bırakıp bir kente yerleşmek ve burada geçim kaynaklarını sağlamak durumunda kalmıştır. Kent nüfusu içinde de bu köylü proletaryanın saflarını kabartmıştır. Zaten, kırsal uğraşların etkisi altında bulunan karakteri de, göçebe kökeninden bazı kalıntılar taşımakla birlikte, gitgide yerleşik zihniyet yönünde gelişmektedir. Ön-Asya'nın bütün kentlerinde, bu tür göçebe ya da yarı-göçebe kökenden gelme, Kürt, Bedevi, Türkmen gibi unsurlardan oluşan bir proletarya bulunmaktadır. «Bunların çocukları daha şimdiden gerçek kentliler olmuştur. Kent halkının bu oluşum tarzı, onun kollektif karakterinin meydana gelişinde büyük bir önem taşır.» Gerçekten de, bu yeni katkıların sonucu olarak kent nüfusu, sürekli olarak yenileşir ve böylece henüz özümsenmemiş karakterlerin etkilerine uğrar[1].

§ 3. Yabancı Gözlemcilerin Kürt Karakteri Üzerine Söyledikleri (Soane, Binder, Millingen, Wigram, Lerch, Minorsky).

Christoff'un koyduğu bu genel ilkeleri örneklemek üzere, Kürdün karakteristik nitelikleriyle ilgili olarak, Kürdistan konusundaki eserlerden alınmış birkaç misal vermenin ilginç olacağı kanısındayız[2].

Örneğin, Kürtler arasında yaşayan ve onların di-

---

1) P. Rondot *(adı geçen eser,* s. 40), Kürtte, kente karşı yaradılıştan gelme bir çeşit kişisel tepki görür. Bununla birlikte Kürtlerin kurduğu şehirler de vardır: Örneğin Ahlat.

2) Ayrıca bak. Beyrut'ta çıkan *Yeni Gün* adlı Kürt gazetesinin eylül ve ekim 1945 sayılarında sözü geçen, W. H. Hay ve A.M. Hamilton'un kitapları.

lım konuşan Soane bu konuda şunları söylemektedir:

«Adaletli davranırsak, bir karşılaştırma yapmak için, Kürdistan'la 600 yıl önceki Avrupa'yı yanyana koymak gerekir. Hatta günümüzde bile Avrupalı'nın Kürtle karşılaştırılması, idealler ve ahlâk kuralları ölçüt alınırsa, Kürdün aleyhine olmaz. Rastgele seçilmiş bin kadar Kürt arasında, yine rastgele seçilmiş aynı sayıda Avrupalı arasındakinden daha az yüz kızartıcı suç bulursunuz.

«Bununla birlikte, Kürt karakteri gözlemciyi bir hayli güçlüğe uğratır, çünkü bu karakterin ayrı ayrı aşiretlerdeki çizgileri o denli çeşitlidir ki ulusun tümü için genel bir değerlendirme yapmak kolay değildir. (Soane böylece Christoff'ta gördüğümüz gözlemi desteklemektedir [B.N.]).

«Gerçek feodal ruh, Kürtlerde güçlüdür. 19. yüzyıl başında buraları gezen Frazer, «şimdiki Kürtlerle birkaç yüzyıl önceki İskoçyalı klanlar (Highlanders) arasında çok yakın bir benzerlik» görür.

«Sarsılmaz bir dürüstlük, verilen söze bağlılık, yakınlarına karşı soylu bir şefkat, kadına karşı diğer Müslümanlardakinden daha insanca bir davranış (güney ve merkez Kürtlerinde), canlı bir edebî duygu ve şiir sevgisi, aşireti için kendini seve seve feda etme, yurdu ve ırkı için içten bir gurur duygusu. Kürdün nasıl da mağrur bir tavırla, kalkıp (lehçeye göre) *ez Kurmanc-ım* ya da *mın Kurd-ım* (ben Kürdüm) dediğini görmek gerekir.

«Kürtler tutkulu, ansızın parlayıveren bir karaktere sahiptirler, bu da yine dalgalı ve beklenmedik olaylarla dolu hayatlarının bir sonucudur; ama aynı zamanda onlarda mizah duygusu da çok gelişmiştir

güney Kürtlerinde Her fırsatta tam da kendi öfke-
karakterleriyle ilgili hikâyeler anlatmayı severler.

«Bir zamanlar, Oramar'daki Herki aşiretinden bir Han varmış. Bu Han'ın parmağını bir sinek ısırmış. Isırılan yeri kaşımış, beş dakika sonra parmağını yeniden kaşınma tutmuş, yine kaşımış, sonra yeniden kaşınma gelmiş; o zaman tabancasını çekip, «sineklerin babası»na lânet okuyarak bir kurşunda parmağını dağıtmış.

«İki Kürt, gökte Sirius yıldızının (yılın en sıcak mevsiminin bitişini gösteren yıldız) nerede belirdiği konusunda tartışıyorlarmış. Görüşleri uyuşmamış. İş küfürleşmeye bile kalmadan, yolda durup birbirlerinin üzerine atılmışlar; kavga birinin ölümüyle sonuçlanmış.»

1887 yıllarına doğru buraları gezen bir Fransız gezgininin görüşüne de değinelim:

«Kürtler, ne kadar vahşi olsalar da, yine büyük bir onur duygusuna sahiptirler; sözlerine çok sadık olarak tanınırlar. Eğer bir Kürt sizi bir yere sağ salim götüreceğine söz vermişse, hiç korkmadan ona güvenebilirsiniz. Ama ertesi gün, sözünü yerine getirdikten sonra yine rastlarsa, sizi soyup köpek gibi öldürür.»

Binder (*adı geçen eser*, s. 109-110), yollarını kaybeden bir Haçlı grubunun Kürtlerle karıştığı yolundaki bir efsaneye değinir. Şurasını hatırlatalım ki aynı köken, hâlâ bir Ortaçağ elbisesi giyen Kafkasya aşiretlerinden Hevsur'lara da atfedilir. Binder'in Fransızca ile Kürtçe arasında yaptığı dilbilimsel yaklaştırmanın Haçlılarla hiç bir ilgisi yoktur, ama bu yakınlık iki dilin de aynı Hint-Avrupa ailesine mensup olmasından ileri gelir.

Soane, adını anmaksızın Binder'e atıfta bulunur-

kell, bundan yararlanarak, bazı bakımlardan Kürtlerin daha uygar sayılan bazı insanlardan üstün olduğu yolundaki inancını belirtir.

Binbaşı F. Millingen (*Kürtler Arasında Vahşi Hayat*, 1870), Kürt dilini bilmemekle birlikte, Ermenistan'daki bir Türk alayında eğitici olarak bulunması sayesinde, bu kavmi doğal çerçevesi içinde incelemiştir:

«Kürt karakterinde görülen iyi ve kötü nitelikler karışımı, Arap olsun, Kürt olsun, Kırgız olsun, bütün göçebe aşiretlerde ortaktır. Ancak yine de bazı bakımlardan Kürt, şövalye nitelikli Arap göçebesinden biraz aşağı sayılmalıdır (Moltke'nin yukarda değindiğimiz kanısı ise buna karşıt idi [B.N.]); bu Arap göçebesi, genellikle kabul edilen görüşe göre, konukluk haklarına saygı gösterir ve çadırına sığınan kişiyi korur. Kürt haindir ve elini, himayesine sığınan kişinin kanına bulamaktan hiç çekinmez.»

Millingen, Kürtlerin işlediği cinayetlere birkaç örnek verir; bunlardan biri olarak, Alman bilgini Schultz'un 1830'da öldürülmesi özellikle acı bir olaydır. İngiliz yazarı, Kürtte nankörlük, yalan, entrika, haydutluk bulunduğunu kaydeder. Haydutluk, ya kervanlara saldırmak, ya da düzenli bir plâna göre Ermeni köylerinden zorla yardım almak şeklinde olur.

Burada, Millingen'inki gibi Kürtlerin aleyhinde olan görüşleri de vermeden geçmek istemedik. Amacımız Kürdü idealize etmek değil, anlamaktır. Bununla birlikte şurasını unutmamak gerekir ki Millingen Türklerin hizmetinde olan bir adamdı ve Kürtler, Osmanlı makamlarına duydukları güvensizliği ona karşı da gösteriyorlardı.

Günümüze daha yakın bir başka gözlemci olan misyoner Wigram (bak. *Süryani kilisesinin Tarihi*, 1910) da Kürtler hakkında pek olumlu konuşmaz.

«Kürt bağnaz değildir. Genellikle, komşusunun malını yağmalama dışında hiç bir şeye karşı özel bir nefret göstermez. Haydutlukta bile pek aktif sayılamaz.» Aynı yazar, daha sonra yazdığı bir eserinde Kürtler için şunları söyler:

«Kürtlerin karakteristik özellikleri, İ.Ö. 1000 yılları ile İ.S. 1909 yılları arasındaki zaman aralığında hiç değişmiş görünmektedir. Kürtler güçlü yetenekli ve birçok bakımdan çekici bir tipe sahip olup, birçok İngiliz memuru onlarla dost olmanın oldukça kolay olduğunu söylemişlerdir. Ne var ki, doğdukları dağlık karakterinden midir, yoksa oluşumlarında eksik kalan bir şey bulunuşu yüzünden midir. Kürtler *yarım kalmış bir tip*'tir. Gelişim bakımından hiç bir zaman «aşiret evresi»nden kurtulamamışlardır ve hâlâ bu evrede bulunmaktadırlar» (W.A. Wigram, *Süryaniler ve Komşuları*, s. 7)

Wigram'ın bu gözlemi şüphe yok ki son derece dikkate değer bir noktadır ve bu gözlemi, Kürtlerin siyasal yaşamı ve kültüründe aşirete hayırlı bir rol atfeden Christoff'un gözlemiyle karşılaştırmak uygun olur. Ne var ki, Wigram'ın belirttiği gibi, eğer bu evre aşılmazsa, aşiret, daha yüksek bir ortaklaşa yaşam biçimine doğru gelişme sürecini köstekler.

Çeşitli görüşlerle ilgili bu sıralamayı tamamlamak için, Ermeni yazarı Aboviyan'ın saptadığı Kürt karakteristiğini hatırlatmakla işe başlıyan Lerch'in de görüşüne değinelim:

«Aboviyan, Kürtlerin, eğer daha yerleşik bir hayat sürselerdi, kelimenin tüm anlamıyla Doğunun şövalyeleri adını alabileceklerini söyler. Savaşçı bir karakter, doğruluk ve dürüstlük, prenslerine sınırsız bir bağlılık, verilen sözü kılı kılına yerine getirme, konukseverlik, kan davası gütme, en yakın akrabalar ara

sında bile kabile düşmanlığı çapul ve haydutluk gibi kusu, kadınlara karşı sınırsız bir saygı bunlar bütün kavimde bulunan ortak erdem ve niteliklerdir. Abo viyan, doğudaki Kürt aşiretlerini, özellikle kalabalık Lor aşiretlerini de tanımak fırsatını bulmuş muydu bilmiyorum; ama Kürtlerin manevi niteliklerinin bu karakteristik yanını, onlar hakkında bütün obür gez ginlerin anlattıklarına tümüyle uygun buluyorum; iş te bunun için de onun sözlerini buraya almakta tered düt etmedim. Uzun zaman ve sık sık Kürtler arasında yaşayan bütün gezginler onların konukseverliğini belirtirler: Rich, Ainsworth, Rawlinson, Layard, Brent vb. Rich, aşağıdaki sözlerinden anlaşılacağı üzere, Kürtlerde genel olarak birçok toplumsal erdem bulur ve şöyle der *(P.İ.*, s. 104): «Kürtleri ben, çok güleryüzlü, insana yakın, aralarında kibir ve resmiyete rastlanmayan bir kavim olarak gördüm; grupları ya da çıkarları farklı bile olsa, birbirlerini kıskanmadıkları gibi, birbirleri hakkında kötü söz söylediklerini de işitmedim...» Çapul ve haydutluk, bir suç sayılmaz. tersine, kendi anlayışlarına göre, yiğit bir adama yakışan eylemlerdir; üstelik başka hiçbir kavimde bu eylemler, kavmin karakterine, yaşam biçimine ve âdetlerine bu denli sıkısıkıya bağlı değildir... Bununla birlikte, Kürdün, açgözlülüğünün kurbanlarına karşı, Tatarlar, Türkmenler ya da Bedeviler kadar zalim davranmadığı kanısı Doğuda yaygındır Kürtlerdeki büyük özgürlük aşkı ile üstün karakter gücünü bu savaşçı ruha bağlamak gerekir. «1837'de Hafız Paşa seferi sırasında esir edilen, çok da yakışıklı otuz yaşında bir bey, ayaklanan soydaşlarının sayısını ve mevzilerini bildirmesi karşılığında kendisine vadedilen bütün avantaj ve şerefleri yılmadan reddediyordu Bütün bu baştan çıkarıcı tekliflere gururla «Bir Kürt

beyi olarak ... başka ... ... olmayı asla ka-
bul etmem» diye cevap veriyordu. İki gün boyunca çektiği, akla gelebilecek bütün açılara rağmen soydaşlarına ihanet etmedi: Üzerine inen sopalar altında bile sakin sakin çubuğunu tüttürüyordu. Üçüncü gün zalim Paşa, onu kavnar suyla dolu bir kazana attırdı, ama yiğit Kürt ölene dek direncini yitirmedi. (Lerch, *adı geçen eser*, I, s. 29-31)

Minorsky[1] de, Kürtler bakımından çok karakteristik olan bir hikâye anlatır. Bu hikâye, incelememizi bitirirken buraya tam da uygun düşmektedir: Yüzyılımızın başına doğru, Çerik (Salmas) kasabasında İran makamlarını hiçe sayan, Şekkak aşireti reisi Cafer Ağa yaşıyordu. Ağa, dağlarından yağma için sık sık ovaya iniyordu, ama sonradan anladığıma göre yoksul halk kendisine karşı gevşek davranıyordu, çünkü çoğu zaman, bir zengini soyduktan sonra ağa, ganimetin bir kısmını yoksullara dağıtıyordu. Hükümet, beylik yönteme başvurarak Cafer Ağa'yı sınır kasabasına reis tayin etti. Önce bu resmî mevkiinden gururlanan ağa, bir süre uslu durdu, ama kısa zamanda yeniden eski huyuna döndü. Ben, Cafer Ağa ile Hükümet temsilcisi arasında geçen mektup savaşına tanık olmak fırsatını buldum. Cafer Ağa'nın Farsça yazan iyi bir kâtibi yoktu, bu yüzden geceleri, valinin mektuplarını yazan ihtiyar bir İranlı şairi evine çağırıyordu. Böylece bu mirza (Farsçada okumuş kişi) kendisinin sabahları vali adına yazdığı mektuplara yine kendisi en uygun cevapları yazıyordu. Sonunda, Azerbaycan Pişkâr'ı (valisi), bir kötülük yapmayaca-

1) Bak. *Kürtler, Not ve İzlenimler* (Rusça, Petrograd, 1915) adlı eseri: Cafer Ağa'nın Ölümü. Ayrıca bak. XII. Bölümde lirik şiir.

ğına dair Kuran üzerine yemin ederek Cafer Ağa'mn, af dilemek üzere Tebriz'e gelmesini sağladı Ağanır yanında gelen Kürtler görünüşte sakın durmakla birlikte, reislerini bir an bile gözden kaybetmiyorlar ve çevresinde sıkı bir halka oluşturarak silâhlarını tetikte tutuyorlardı. Ancak yine de Cafer Ağa'nın hayatını koruyamadılar Ağa, vali konağının merdivenlerinde haince öldürüldü. Kalbine yediği bir kurşunla reislerinin yere yıkıldığını gören adamları, bir yaylım ateşi açtılar ve soğukkanlılıklarını kaybetmeden büyük bir korkuya kapılan valinin uşaklarını itip dağıtarak, dışarıya değil, içeriye doğru atıldılar. Bunlardan birkaçı ayrılıp mahzende sipere yattılar, burada bir kurşun yağmuruna tutuldular, buna rağmen yine arkadaşlarıyla birleşmeyi başardılar. Bu kavgada Kürtler, genel valiyi bile nerdeyse ele geçiriyorlardı. Sonra, hepsi boş bir odaya sığındılar ve yaylım ateşi karanlık bastırana kadar sürdü. Duvarın üst kısmında, kışın soba borusu geçirilen bir delik bulunduğunu gören Kürtler, birbirlerinin omuzuna çıkarak duvarın taşlarını söktüler ve yaralı bir arkadaşlarını da sırtlarında taşıyarak çatıya ulaştılar. Oradan başka çatılara, başka duvarlara, bahçelere ve sokaklara geçerek, kendilerini kuşatanlarca görülmeden kaçtılar ve sonunda, Tebriz gibi büyük bir şehirden çıkabildiler. Sabah olunca bir takip düzenlendi. Ama Kürtler, takip edenlerin atlarından indiklerini görünce, onları önce ustalıkla bir başka yöne çektiler, sonra da atlarını alıp kaçtılar. Sekiz kişiden altısı Çerik'e dönebildi. Cafer Ağa ile birlikte öldürülen iki kişi, ibret olsun diye vali konağının kapısına asıldı. Mahallî gazete, bu (elli yıl önceki [B.N.] akıllıca politikanın başarısını övdü.

§ 4. Kürtlerin Kendilerini Anlatışı.

Başkalarının Kürtler hakkında neler düşündüğünü öğrendik.

Şımdi de Kürtlerin kendi kendilerini nasıl tanımladıklarını görelim:

Burada, Kürdün her şeyden önce kişisel cesarete değer verdiğini gösteren şu küçük hikâyeyi anlatmakla söze başlıyalım:

Bu hikâyede, Diyarbekir dolaylarında tanınmış haydut Mam Rızgo'nun kahramanlıkları sözkonusu edilir. Hikâye, onun hulâmlarından biri tarafından anlatılmıştır: Bir gün çete bir yol kenarında pusuya yatmışken, karşıdan omuzunda martini, göğsünde çifte fişekliği olan bir delikanlı görünmüş. Delikanlının ayaklarında Diyarbekir sandalları, sırtında, *pestek* denen, keçeden yapılma ceketleriyle tanınan Geri-Musi köyünden alınma bir ceketle bir palto, altında bir Dehe *şalvarı*, başında da bir Musul şalı varmış. Eli kulağında (tipik jest), avaz avaz şarkı söylüyormuş. Bu tepeden tırnağa silahlı güçlü delikanlı, en küçük bir direnme bile gösteremeden, Mem Rızgo'nun adamlarından birine kuzu kuzu soyulmuş. Az sonra, yolda ufak tefek bir ihtiyar belirmiş. *Aba*'sı lime lime dökülen ihtiyar, kılıcıyla kalkanını göğsüne sımsıkı bastırmış, bodur eşeğini deh-çüş diye süre süre geliyormuş. Mam Rızgo adamlarına, onu da soymalarını emretmiş. Hulâmlardan biri *ho, lo lo* diye adama seslenmiş. Adı Mam Kal olan ihtiyar da, *ho, lo lo* diye cevap vermiş ve söğüp saymaya başlamış: «Gidi kırmızı örümcek dölü! yılan zehiri! Ne dolanıp duruyorsun orda köpekler gibi?». Üstünde başında ne varsa çıkarıp vermesini emreden hulâma, Mam Kal, öfkeyle «Ne zaman anan olacak kancık köpeği bana kok-

lattın ki bunları sana vereyim?» demiş. Hulam fişeği sürüp ihtiyara nişan almış. Fakat ihtiyar zaman bırakmadan kılıcıyla adamın üstüne atılmış. Hulam, ateş etmeye fırsat bulamadan kaçmış. Mam Kal, «sakalını ağzına alıp» pusu yerine kadar adamın arkasından koşmuş. Kısacası, Mam Rızgo ile de biraz dalaştıktan sonra ihtiyar, onun davetini kabul edip *kebabını* yemiş. Bunun üzerine Mam Rızgo, delikanlıdan soyduğu eşyaları ihtiyara vermiş, ayrıca kendinden de bir hançer ekleyerek «Hoş gelmişsin, al bunları güle güle kullan, sana lâyıktır» demiş.

Şimdi anlatacağımız Abdi ile Aziz'in kavgası, Kürdün taşkın ve öfkeli karakterinin yiğitliği ve pervasızlığıyla atbaşı gittiğini gösterir. Hikâyemizin kahramanları, Mizurî Juri adlı aynı aşiretten ve Arguş köyünden oldukları gibi, üstelik Mem-Şaran adlı aynı kabiledendirler. Abdi bu kabilenin *rıspi*'si (en kıdemli kişisi), Aziz'in kardeşi Ahmo ise *paşmir* (aşiret yetkililerinden biri) dir. Türklerin bir sürü asker gönderip aşiretlerden ağır bir vergi topladıkları bir yıl bir hoşnutsuzluk belirir ve Kürtler, işlerin bu hale dönmesinden kendilerine göre sorumlu buldukları Abdi'yi reislikten uzaklaştırmaktan sözederler. Tehdit edilen Abdi öfkeleniverir: «Hadi görelim bakalım, biri beni yerimden atmaya kalksın, o yere oturacak itin oğlunu *şinik*'ime (eski model tüfek) nişan tahtası ederim.» Aziz bu tehdidin altında kalmaz: «Eğer öyleyse, seni ben yerinden atacağım, ne olacaksa görelim». İkinci bir karşılaşmaya kadar günler geçer. Şunu belirtelim ki Mizurilerde birbirleriyle karşılaştıklarında *Hudê kuta hango bedet* (Tanrı yardımcın olsun) demek âdeti vardır. Bir gün Abdi *zoma*'sından (yaz barınağı) elinde silâhıyla dönerken, öküzlerini

götürmekte olan ve üzerlerinde yalnız hançerleri bulunan Ahmo ile Aziz'in yanından, tek kelime etmeden geçip gider. Bundan alınan Aziz «Bu itin suratında ar kalmamış» diye bağırır ve Abdiye küfreder. Abdi ateş edip Aziz'i yaralar, ama Aziz «henüz sıcak yarasıyla» Abdiye iki hançer darbesi indirmeyi başarır. Aziz bir eliyle böğrünü, öbürüyle kurşunun girdiği yeri tutar, ama inlemez. Abdi ise yetişin diye bağırır. Ahmo, Abdiye yaklaşır, fışkıran kanı görür, Aziz'inse hiç sesi çıkmadığından Abdi'nin kurşunuyla vurulmadığını sanır ve ona sövüp saymaya başlar: «Evi yanasıca, Abdi gibi bir akrabayı niye öldürdün?» Aziz, yine ses çıkarmaz, ama Ahmo küfürlerini bitirince, inler: «Bana küfredeceğine, şu kurşunu çıkar, kardeş» Ahmo kemeri çözer, kardeşinin yarasını görür. Hançeri kapıp Abdi'ye doğru koşar, ama Aziz, zayıf bir sesle şöyle der: «Dur, kardeş, ona öyle bir darbe indirdim ki artık sağ çıkmaz; sen beni sırtla da eve götür şimdi». Evlerine götürülen iki yaralı da akşama ölür. Bu hoyrat ve bönce hikâye Kürdü iyi anlatmaktadır: Can çekişen Aziz, kardeşi Ahmo'ya, Abdi'yi temizlemek için «zahmete girmemesini» söylüyor. İşi bitiktir onun!

Genellikle Kürt hayata fazla önem vermez. Bir gün bir Kürt, ormandan geçerken, bir meşe ağacının üzerinde mazı toplayan bir başka Kürt görmüş. Ağaçtaki Kürdün ceketinin altında kabaran bir şey. geçen Kürdün ilgisini çekmiş. Bunu para sanmış Ağaçtakini bir kurşunda yere düşürmüş, üzerini aramış ve bula bula... birkaç soğan bulmuş. Hayal kırıklığına uğrayıp eve dönen Kürt olanları anasına anlatmış. Anası «Öyle dövünüp durma, soğanı ekmekle yeriz» demiş. Öyle görünür ki Kürt, birçok bakımlardan kendisine benzeyen Arnavut gibi, tetiğe bir dokunuvermekle sağlam ve güçlü bir adamın nasıl yere serilebi-

ieceğini görmek için kurşunun gücünü denerken bundan zevk duymaktadır. Bu durum, büyük ölçüde, 1914'te Türk-İran sınır komisyonunda meydana gelen acı olayı da açıklar: İngiliz sekreter Hobbard, gezinirken sebepsiz yere ağır bir biçimde yaralanmıştı (bak. Minorsky, *adı geçen eser).*

Kürdün cesareti, ölümü küçümsemesi, avcılık hünerlerinde de kendini gösterir. Çeşitli dağ keçileri Kürdün kurşunundan nadiren kurtulur[1]. Benim koleksiyonumda, bu gözünü budaktan sakınmaz Kürt avcılarından birine ilişkin bir hikâye vardır. Bu hikâyede anlatıldığına göre, Mizuri Juri aşiretinden Sılêman Bazid adlı biri, bir panterin saldırısına uğrayan bir ayının imdadına yetişip onu kurtarır. Minnettar kalan ayı Sılêman'a bağlanır ve onu her yerde izler. Günün birinde, tıpkı Lafonten'deki gibi ayı, uyuyan arkadaşının alnındaki sinekleri kovmak için, başına ağır bir taş indirerek onu öldürür.

Kürt, kahramanı usta bir hırsız olan hikâyeler anlatmayı da sever. Böylece hile de, küçümsenmeyen nitelikler arasında yer alır. Ben B.S.O.S.'ta, Bağdat'taki bir türbeden, bir sofu rolüne bürünerek hazine çalan Süleyman'ın hikâyesini anlattım. Giyaver'deki Şagulurde köyünde daha küçük işler çeviren Kemû adında bir hırsız vardı ki adına «bal hırsızı» deniyordu. Hırsızlıklarını maskelemek için birkaç arı kovanı yapmış, bunların içine çalınmış bal petekleriyle eşek arıları koymuştu. Bir gece suçüstü yakalanınca, mal sahibine, Kürdistan'da bir âdet bulunduğunu, bu âdete göre, arıların çok bal vermesi için, yeni oğulları yer-

---

1) Kürdün atıştaki ustalığı üzerine bak. Westarp (Unter Halbmond und *Sonne,* s. 220). Bu yazar, kırk adım mesafedeki bir fişek kovanının nasıl tam ortasından delindiğini anlatır.

leştirirken bir arıyı satın almak, birini başkasından istemek, bir üçüncüyü de çalmak gerekktiğini söyliyerek işin içinden sıyrılmıştı. Kemû'nun işleri yolunda gidip dururken, bir gün köye, arı vergisini toplamak üzere bir kontrol memuru *(mamûri mêş hejmari)* gelir. Kemû, az arı beyan etse, komşuları balının nerden geldiğini soracaklar. Çok beyan etse, sayımı yapan kontrol memuru arıların eşek arısı olduğunu görecek. Sonunda kovanlarını yakmaktan başka çare bulamamış.

Ama Kürdün, sadece şiddet, cinayet, hırsızlık ve hile eylemlerini övmekten haz duyduğunu sanmamak gerekir. Aynı zamanda bilge ve zeki insanlara ilişkin örnekler vermeyi de sever: Zê (Büyük Zap) ırmağının aşağı yatağındaki Delan köyünden İsu gibi. İsu, Amadya'da oturan Kürdistan valisi İbrahim Paşanın resmî danışmanı idi. Bir gün Paşa bir av sırasında dinlenirken İsu, Paşa'nın yanıbaşında durup sinekleri kovalıyormuş. Birden bir akrebin Paşaya yaklaştığını görmüş. Hançerini çekip akrebi öldürmek istemiş, ama akrep kaçıp kaybolmuş. Paşa uyanıverince İsu'yu, elinde hançeriyle üzerinde görmüş. Paşa «Ne oluyor?» demiş, ama İsu sadece «Gitti, Paşa» diyebilmiş. Paşa'nın içine bir kuşku girdiğini anladığından hiç bir açıklamada bulunmak istememiş. Bu olayın hemen arkasından karısını ve oğlu Ali'yi bırakıp oradan ayrılmış. İsu'nun gidişinden sonra danışmansız kalan Paşa'nın işleri aksamış. Ali'yi çağırtıp, babasını bulmasını ve bu konuda fikrini sormasını istemiş. Ali söyleneni yapmış. Bunun üzerine İsu «Bahçeye gidelim, yarın sana cevabımı veririm» demiş. Bahçeye gittikleri zaman Ali, babasının bütün gür ve güzel bitkileri söküp sadece kötülerini bıraktığını görmüş. «Bahçeyi harabediyorsun» demiş. «Hayır oğlum, böyle daha iyi

ürün alırım» demiş babası. Ertesi gün Ali'ye, gidip bahçede yaptıklarını Paşa'ya anlatmasını ve «Gitti ama, geri döndü» diye de eklemesini söylemiş. Oğlan söylenenleri yapmış. Paşa, sevinçle bağırarak «Çok güzel bir cevap bu» demiş. Kavgacı ve entrikacı olarak tanınmış bütün Kürt reislerini bir toplantıya çağırmış ve hepsini astırmış. Onların yerine temiz yürekli ve tokgözlü adamları getirmiş. Ülkede yeniden düzen hüküm sürmüş. Paşa İsu'yu buldurtup Amadya'ya getirtmiş ve şereflere boğmuş. İsu o zaman Paşa'ya akrep hikâyesini anlatıp şöyle demiş: «Akrep gidince benim kanıtlarıma gerek yoktu, geri dönünce de kaygılanacak bir durum kalmamıştı.»

Aynı yönde Hasan Beg'in hikâyesine de değinmek gerekir. Kürdistan'da bilgeliğiyle büyük ün yapmış olan bu Hakkâri beyinin sözlerinden her biri bir öğüt ve bir atasözü yerine geçmiştir. Bir kış günü, bu beyin huzurunda gerçek ve yalancı dostlardan, sadakatın değerinden falan sözediliyormuş. Hasan Beg «Kim, bana o kuşu ilkönce bildirirse, iyi bir ödül alacak» der. Oradakiler, ilkbahar başlarında çıkıp gelen kuşların sözkonusu olduğunu anlarlar. Cevap olarak Hasan Beg'e, sığırcık, leylek, turna vb. diye sayarlar. Ama Hasan Beg kimseyi ödüllendirmez. Sonunda Mam Tal adlı biri, saksağan deyince ödülü hak eder. Bilge bey ödülü niçin ona verdiğini şöyle açıklar: «İlkbaharın bütün güzel kuşları ancak tatlı havalarda yanımızda kalırlar, saksağan ise her mevsim sadık dostumuzdur».

Çoğu zaman da zekânın yerine hile geçer.

Biri atının, biri katırının, biri de eşeğinin sırtına yük vurmuş giden üç adam, yolun kenarındaki bir bahçede dinlenmeye karar verirler. Bahçe sahibinin

protestoları hiçbir sonuç vermez. Bunun üzerine adam, onları birbirine düşürmeye karar verir. Katırın sahibiyle atın sahibinin kulağına «Şu eşekçiyi kovmama yardım edin, size güzel bir yemek çıkarırım, para da veririm» diye fısıldar. Eşekçinin hesabı böylece çabucak görülür ve adam çekilip gitmek zorunda kalır. Hileci bahçıvan, daha sonra at sahibini gözüne kestirir, onu en iyi dostlarından birinin oğluna benzetir. İkisi bir olup katırcının üstüne atılırlar. Sonunda ortada yalnız o sözde dost kalınca, bahçıvan onu da defetmenin yolunu kolaylıkla bulur. Bahçıvanla üç davetsiz misafir arasındaki bu konuşmanın Kürtçede tatlı bir anlatımı vardır.

Şimdi de Kürdün birçoğunu bildiği ve seve seve anlattığı mizahî hikâyelere gelelim. Akra'lı küçük bir satıcı, Kürt köylerinde iyi iş yapabileceğini ve para kazanabileceğini düşünür. Elindeki kumaşlarla köy köy dolaşmaya başlar. Girdi kasabasındaki Kelet köyünün en yoksul köy olduğunu öğrendiğinden, doğrudan doğruya oraya yönelir, çünkü atasözü «Alış-veriş ihtiyacı olanla yapılır» der. Köyün yakınına gelince, evinin yanında yayık dövmekte olan bir kadın görür. Kadın hemen hemen çıplaktır, sadece önüne bir peştemal sarmıştır. Yayığın her sallanışında çıplaklığı belli olur. Ayak satıcısı sevinir: «Buralara boşuna gelmemişim. Bu köyde ihtiyaç bu kadar büyükse, malımı daha ortaya döker dökmez kapışacaklar». Kadın, satıcıyı görünce «Kimsin sen? Nerden geliyorsun? Nereye gidiyorsun?» diye sorar. «Akralı bir satıcıyım, çeşit çeşit güzel kumaşlarım var, satın al» der satıcı. Kadın bu sözleri işitince, yüzünü öte yana çevirip tuluğa bir yumruk vurur: «Defol burdan! Bizim, evimizde Allaha şükür her şeyimiz var, hiçbir eksiğimiz yok. Başkalarına gelince, keyifleri bilir». Zavallı satıcı al-

lak bullak olur: «İyi doğrusu! Eğer bunların evinde herşey varsa, hiç bir eksikleri yoksa, eksiği olanlar kimbilir nasıldır?» diye düşünür. Çabucak eşeğini alıp tersyüz geri döner. «Aldanmışım. Bundan sonra böyle inlere bir daha adım atmam». Malını yarı fiyatına satıp savar ve Akra'ya döner.

Kürt, ahmaklığı alaya almayı sever. Zibar'ın Hasnekan köyünden Mam Bapir adlı zengin, ama ahmak bir ağa, bir gün, besleyip ücretini verdiği imamın cuma *hutbe*'sinde Padişahın adı yerine kendi adını okumasını ister ve karşılığında ona otuz süt koyunu vermeyi vadeder. O cuma herkes, *newej* (namaz) için camiye dolar. Cemaat arasında, Mam Bapir'le imam arasındaki anlaşmadan habersiz olan komşu köyün mollası da vardır. Hutbe hep Arapça okunur. Padişahın adını okuma zamanı gelince imam, *mimber*'e tırmanıp Arapça olarak okumaya başlar: *Eyyühe Mam Bapir, inneke dubban kebir, mekânuke cehennemu ve bi'salmasir* (yani: «Ey Mam Bapir, sen koca bir su kabağısın, mekânın cehennemdir, hem de en koyusu»). Yabancı molla, bu sözleri işitince Arapça olarak *lâ, lâ* (hayır, hayır) diye bağırmağa başlar, çünkü imamın şaşırdığını sanmaktadır. Ama imam soğukkanlılığını kaybetmez ve okumaya devam ederek şöyle cevap verir: *Uskut Uskutuna, el ma'z salasuna, leke aşaru li aşruna* (Sus sus, tam otuz koyun var ortada, onu senin, yirmisi benim). Molla anlar ve susar. Mam Bapir çok memnun kalır, «bir keklik gibi uça uça» gider. Namazdan sonra çobanına, imam için en iyilerinden otuz koyun seçmesini emreder[1].

---

1) Günümüzde, ürün üzerinden molla sınıfı için bir pay ayırma usulü, çoğu bölgelerde ortadan kalkmış, yalnız doğu İran'da ve Kürdistan'da kalmıştır ve buralarda hâlâ düzenli bir şekilde

Genel mizah hikâyeleri yanında bazı köy ya da aşiretleri özellikle hedef alan bir grup hikâye de vardır. Zibar'la Rekani arasındaki Mizuri aşiretine mensup Tel köyü halkı, bu şekilde devamlı olarak alaya alınır. Anlatıldığına göre bunlar, bir gün köyün en akıllısı olan Kak Şasuvar'a gelip tuz kıtlığı çektiklerinden yakınırlar. Urmiye'den ya da Musul'dan kervanlarla tuz getirmek zorunda kalmaktadırlar. Hayvanlar yorulmakta, ayakları parçalanmakta, sonra da işe yaramaz hale gelmektedirler. «Ne yapalım, bize bir akıl ver» derler. Kak Şasuvar «Pekâlâ. Kolayı var, diye cevap verir, bu bahar her biriniz en aşağı bir *fitre* (ağırlık ölçüsü) tuz eksin» diye cevap verir. Tel'lilerin hepsi tuz ekerler. Bir süre sonra içlerinden biri tuzun yetişip yetişmediğine bakmaya gider. Ortada hiç bir şey göremeyince, belki de çim vermiştir diye toprağı biraz eşeler. Gerçekten de bir keseğin altında ucu çıkan bir şey görür (Bu, bir akrebin kuyruğudur): «Hah işte bir çim! Şunun tadına bir bakayım» der. Yalayınca akrep dilini sokar. Zavallı köylü acıyla sıçrar, bağıra çağıra eve koşar: «Bakın, nasıl da çıkmış!

---

yürümektedir. Ayrıca gezici cer hocaları da vardır ki bunlar, hasatı gözleyip ne koparabilirlerse almaktadırlar. Bunlara *miftxwar* (çanak yalayıcı, aylak takımı [B.N.]) denir. Bunlar çoğu zaman köylünün saf inancını sömürmek için sırtına dinsel bir kisve geçiren dilencilerden başka bir şey değildir. Kürdistan'daki büyükçe köylerin çoğunda bir molla bulunur ki toprak sahibi buna, genellikle 1-5 *harvar* verir ve *idi fitr* (1 şevval) ve *idi kurban* (10 zilhicce) bayramlarında bir *hil'at* (lütuf olarak verilen «şeref elbisesi») hediye eder (bak. Lambton, *laud, eser*, s. 348-349). Köylü ayrıca *zekât* (sadaka) olarak hane başına 5-20 *manni tebrizi* öder. Tek cami bulunan yerlerde camiye yakacak odun, genellikle toprak sahibi tarafından sağlanır. Bazı hallerde değirmen geliri bu amaç için kullanılır. Örneğin Senneh yakınındaki Hasanabad'da bir buçuk değirmen bu işe tahsis edilmiştir. *(aynı eser)*

Hem de ne keskin! Üstelik, daha bir çim!» Eve gelince, yakınlarıyla komşularına olan biteni anlatır; dili şişmiş olduğu halde sevinç içindedir. Yanına bir koyunla bir kuzu alıp bunları Kak Şasuvar'a götürür, teşekkürlerini sunar.

Ayrıca, Mizuri aşireti mensuplarının kuzu kuyruğu yemedikleri de anlatılır: *Mizuri na-hot kelka kûri.* Nedeni de şuymuş: Amadyalı İsmail Paşa, aşiret büyüklerinin, saygı ziyaretlerinde âdet olduğu üzere kendisine daha değerli bir armağan getirmeleri gerekirken bir kuzu getirmelerine bozulur, bu yüzden konuklarına sıradan bir yemek olan *savar* (bulgur pilavı) sunar: Pilavın çevresine kuzu etleri sıralanmış, üstüne de dimdik bir kuyruk yağı parçası konulmuştur. Paşanın davetlileri bunu büyük bir hakaret sayarak hançerlerine sarılırlar. Otuz Mizuri'den yirmi dokuzu ölür, Paşa'nın 105 uşağı da aynı akıbete uğrar. Kurtulan tek kişi köye getirildiğinde yakınları kendisine «Nasıl oldu da sen ödlek davranabildin ve sağ kaldın?» derler. Bunun üzerine adam, hançerini çeker ve kendini öldürür. Bu hikâye yüzyılı aşkın bir zamana aittir, ama hikâyeyi Mizurilere hatırlatmanızı tavsiye etmeyiz!

Kolleksiyonumdan rastgele alınmış bu birkaç hikâye umarım ki okuyucuya, hem hoyrat, mert, bön, yüksek ruhlu olan, hem de doğal zekâ ve espriden yoksun olmayan Kürt karakterinin bazı görünümlerini canlı olarak yakalama imkânını vermiştir. Kürdü çok üstün göstermeyé çalışmaksızın yoğun anlamlı bazı pasajları biraz kısaltıp yumuşatmak zorunda kaldım. Halkın dili hiç bir zaman özentili değildir. Esasen Kürt edebiyatına ayırdığımız bölümde göreceğiz ki Kürt, lirik ya da epik eserlerinde ifade yönün-

den hiç de eksik olmayan ve belli bir duyarlığı dile getiren bir düzeye yükselmesini bilir, öyle bir duyarlık ki yüzyıllardan beri sert bir hayat süren ve hiç bir zaman aydın bir hükümetten ilgi görmeyen bir kavimden pek umulmaz.

Bu kitapta benim niyetim elden geldiğince Kürtlerin kendilerini konuşturmak, onları kendilerine anlattırmak olduğundan, burada, birkaç yıl önce şimdi hayatta olmayan dostum Prens Süreyya Beg Bedir Han'la Paris'te yaptığım bir konuşmaya değinmeyi uygun görüyorum. Vaktiyle Kürdistan'ın bir kesiminde, yani Dicle üzerindeki Ceziret İbni Omar'da hüküm süren Botan'lı soylu Azizan hanedanına mensup olan bu prensin andığı özellikler, Kürt karakteri üzerindeki gözlemlerimizi tamamlıyacaktır. Bunlardan birkaç parçayı buraya alıyorum. Emir Süreyya, Kürdistan'da haydutluk vakaları olduğunu inkâr etmemekte, ancak haydutların çok ağır cezalara uğratıldığını belirtmektedir. Adam öldürdükleri takdirde Kürtler diri diri yakılmaya mahkûm ediliyordu. Bu konuda Prens şöyle bir olayı anlatır:

«Bir süreden beri Alo adlı bir haydut Botan prensliğinde rahat, huzur bırakmamıştı. Sonunda yakalandı ve çok cinayetler işlemiş olduğundan diri diri yakılmaya mahkum edildi. Büyük bir cesaretle odun yığınının üstüne çıktı.

«İşkencede hazır bulunan Emir mahkûma seslenir:

«— E, söyle bakalım Alo, bir insanın düşebileceği en kötü durumdasın, değil mi?

«Alo, dönüp Emir'e cevap verir:

«— Hayır Emirim, benimkinden daha beter bir durum vardır. Bu da, evine bir tanrı misafiri geldiği zaman, ona ikram edecek bir şeyin olmayınca, karın-

la birlikte başın mahçup mahçup yere eğmek zorun da kalmandır

«Bu cevap uzerine Emir haydudu bağışlar, ama haydut yanıklardan kurtulamayıp ölür.» (Bak. Beidar, *Kürt Grameri*, s 18-19.)

Bir haydudun kurbanı olan her kişinin de prenslikçe zararı ödeniyordu

«Anlatıldığına göre, bir gün Cezire Emirinin huzuruna bir çoban çıkar ve şöyle der:

«— Dün akşam, senin prensliğinin sınırından geçerken, topraklarının üzerinde hakim kıldığın adalet ve güvenliğe bel bağlıyarak sürümün yanında uyumuştum. Uyandığımda koyunlarımdan beşini kurtların yediğini gördüm. İşte postları burada. Senden adaleti yerine getirmeni ve zararımı ödemeni istiyorum.

«Emir, çobana ertesi gün gelmesini söyler.

«Çoban tam zamanında gelir. Yerde öldürülmüş beş kurt yatmakta ve yanlarında da onlara bağlı beş koyun bulunmaktadır.

«Emir çobana şöyle der:

«— İşte uğradığın zararı karşılayacak beş koyun. Koyunlarını yiyen kurtlara gelince, işte onlar da cezalarını buldu.»

V BÖLÜM

KÜRT AİLESİ : KONUT, GİYSİ YİYECEK, KADININ ROLÜ, AİLE TÖRELERİ

§ 1. Ev, Köy, Çadır.

Kürt konut tipi yörenin yüksekliğine ve iklim gereklerine göre değişir. Toprağın üstündeki kerpiç ya da taştan yapılmış evlere, 900 metre (Ermeni vavlası) ile 1000 metre (Torosların güney yamaçlarındak dag sıraları) yükseklikten yukarılarda rastlanmaz. 1000 ile 2500 metre arasında konut yeraltına iner. 2500 metre ile 4000 metre arasında ise sadece yazın göçebe çadırları görülür. Ancak yine de bu sınıflama bu kadar kesin değildir. Biz, Oramar bölgesinde 1000 metreden yüksek yerlerde de yer üstü Kürt evleri görmüşüzdür. Öyle görünüyor ki Ermenistan'daki yeraltı konutları, yalnızca iklim gereği olarak ve sıcaklığın muhafazası için değil, aynı zamanda, güvenliği daha kolay sağlama amacıyla yapılmıştır. «Bütün köy, bir kenarı 40-45 metre uzunluğunda koca bir blok gibi görünür; önceden haberli olmasanız yerden ayırt edemiyeceğiniz dümdüz bir toprak dam tüm köyü kaplar; içerisi, insanlarla hayvanların karmakarışık yatıp aynı havatı paylaştığı, içinden çıkılmaz bir odalar ve dehlizler

labirentidir.» (Binder, *adı geçen eser*, s. 157).

Saldırı tehlikesinin gerektirdiği yerde konut grupları, bitişik düzen halindedir. Toprağın yapısının halkı koruyabildiği bazı derin boğazlar ya da vadilerde ise dağınık düzen halindedir. Buralarda ayrı ayrı köycüklere ve hatta, en küçük imkânı bulunca sarp dağ yamaçlarına yapışan tek evlere rastlanır. Başka yerlerde, örneğin Ardelan'da topluluk tipini belirleyen, toprak verimliliği etkenidir. Verimli vadilerde köyler birbirine çok yakındır; ormanlık dağ kesiminde ise daha çok aralıklı köycüklere rastlanır. Oramar bölgesindeki evler belki de en gelişmiş tiptedir. Nitekim bunlar, başka yerde pek seyrek görülen bir olay olarak, kireç ve taştan örülmüşlerdir, yontma taştan yapılma kapı ve pencere pervazları da sağlam, kemerli birer çerçeve meydana getirir. Yarı yarıya dağ yamaçlarına gömülmüş bu evler tek katlıdır. Zemindeki odalar ahır, tavla, ambar ve kiler hizmeti görür. Bu odalar loş olup birkaç hava deliği pencere yerine geçer. Kat güneye bakar; kışın buraya zahire yığılır, yazın oturulur. Dam, duvarlar üzerine konan düzlenmemiş birkaç kavak kirişiyle yapılır. Kirişlerin üzerine önce dallar, sonra ot, çamur ve toprak konup bir loğ taşıyla düzlenir. Bu damlar çok sağlam olup hemen her yerde, çeşitli işlere örneğin harman dövmeye yarayan biricik düz alanı meydana getirir. Kürdistan'da dolaştığımız zaman, çoğu zaman çadır kurmaya en uygun yerin bir dam olduğunu görürsünüz. Bu damlar ayrıca köyün en temiz yerleridir. Ne olursa olsun, şurası muhakkak ki, dağlardaki Kürt köyleri, yüksek düzlüklerdeki, köstebek tümseklerine benzeyen, pis, loş ve havasız köylere oranla çok daha iyidir.

Yazın bu derin vadilerde geceler çok sıcaktır. Bu yüzden halk genellikle, *zoma* denen, yükseklere ku-

rulmuş yaz konutlarına çıkar. Bununla birlikte birkısım halk, bağları beklemek ve taraçalar halinde dizilmiş küçük mısır, pirinç, darı ve tütün tarlalarını sulamak üzere aşağıda kalır. Bu kalanlar çoğu zaman 20 ayak *(herzal)* yüksekliğe kadar çıkan yerden yüksek kerevetler kurarlar ve burada geceyi geçirirler. Bu yüksek kerevetin birçok yararları vardır. Hem su birikintilerinin sıtma yapıcı etkilerinden ve vahşi hayvanlardan korur, hem uyumak için havası daha temizdir, hem de gözetleme için elverişli bir yerdir.

Bir Kürt konutunun iç düzeni her yerde aynı değildir. Şimdi anlatacağımız ev tipi, oldukça yaygın ortalama bir tiptir. Ev genellikle iki ana bölme kapsar. Birincisi *(kulan)*, suyun, yakacağın, süpürge gibi şeylerin konulduğu bir çeşit antredir. Burada aynı zamanda yedek ocak ya da yaz ocağı *(kuçik)* bulunur. İkinci oda oturma odasıdır. Bu odanın ortasında. toprağa gömülmüş, büyük bir küp biçiminde bir ocak *(tendûr)* görülür. Antrenin sağında, duvar boyunca uzanan, üstü keçe ya da *palas* (bir çeşit çizgili kilim) kaplı, sıkıştırılmış topraktan bir kerevet *(dûşki rûnıştınê)* bulunur. Antrenin karşısında da, dip duvara dayanan, kazıklar üzerine konulmuş tahtalardan yapılma bir çeşit geniş kerevet *(kulin)* yükselir. Bu kerevetin üzerine, üstü bir palasla örtülü olarak yatak-yorgan yığılır, altına ise tulumlar, yağ, *kavurma*, peynir ve *katık* (kuru peynir) konur. Erkekler genellikle, sağdaki *dûşki rûnıştınê*'de otururlar; kadınlar ve çocuklarsa ocağın solunda, evin hanımının yanında otururlar, hanımın önünde sacayak (sekuçe) ve tencere durur. Hanım, bu tencereden büyük bir kepçe *(hıskû)* ile yemek alıp herkese dağıtır. Kışın uyumak için tandırın üstüne bir tabure *(kursi)* konur, tabure bir ör-

tüyle örtülür ve herkes, bu örtünün altında, ocağın çevresine sıralanır yatar[1].

Göçebe çadırlarına gelince bunlar bir yük beygirinin sırtında kolaylıkla taşınabilen çok portatif ve hafif konutlardır. Bu taşınma kolaylığı göçün tempo suyla uyum halindedir. İlkbahar ve sonbaharda hava serin ve geceler soğukken çadırlar, daha yumuşak havalı, güneye bakan bayırlara kurulur. Hemen her zaman konak yerleri, otlağın aşağı ucunda bulunur· yani ilkbaharda ve yazın güneşin sıcaklığı bitkileri kurutmaya başlarken, sürüler de karların erimesini izleyerek yaylalara doğru çıkarken, çadırlar, mümkün olduğu kadar uzun zaman, daha aşağıda, daha iyi ısınan yerlerde kalır. Buna karşılık, sonbaharda sürüler vadiye doğru inerlerken çadırlar onlardan önce götürülür.

Kürt çadırları kuzey Arabistan Bedevilerinin çadırlarına benzer. Üzerleri, keçi kılından dokunan ve dikilip bitiştirilen uzun kara çullarla örtülür (bu çadırlara verilen *reş-mal* «kara ev» adı buradan gelir). Çulu toprağa tutturmak için çeşitli uzunlukta 9-15 sırık, değişik köşelerden yere çakılır, ayrıca bu çullar ip ve kayışlarla kazıklara bağlanır, Bu çul çok dayanıklı ve o kadar sık dokunmuştur ki gerilince hemen hiç su geçirmez. Esasen yere kadar da inmez; boş kalan kısım, rüzgârdan ve yağmurdan, özel olarak yapılmış çuval bezleriyle korunur Çadırın içerisinde kilimler toprağı örter ve bazan lüks kaçan bu yaygılar çoğu zaman gezginlerin dikkatini çekmiştir. Bu konuda. Kürt ticareti hakkında III. bölümde söylediklerimiz hatırlanmalıdır; bazı hallerde bu ticaret bazı büyük

1) Bak. ayrıca. Rondot'nun eserinde Kürt konutunu gösteren resimler.

sürü sahiplerine önemli kazançlar sağlıyabiliyordu ve sağlamaktadır. Öyle ki göçebe çadırı sahibinin servet durumunu yansıtır ve tartışma götürmez belli bir toplumsal farklılaşmayı gösterir. Çadırların büyütları ve düzenlenış biçimi çok değişiktir. Örneğin A.F. Mackintosch (Koch'un *Kafkas Ülkeleri ve Ermeniler* adlı eserinde sözü geçer) Bayazit dolaylarında 50 ayak uzunluğunda, 25 ayak genişliğinde bir çadır görmüş, bir başka gezgin de (Kiesling, *Doğu Yolculukları*), kuzey Mezopotamya'da uzunluğu 100 ayak, genişliği 50 ayak tutan bir Kürt reisi çadırına rastlamıştır. Ancak, genellikle çadırlar, ortalama olarak daha mütevazi boyutlardadır. Özellikle büyük çadırların çitlerle birçok bölmelere ayrıldığına sık sık rastlanır. Hemen her zaman kadınlara ayrı bir oda ayrılır. Nitekim Layard *(Ninova ve Babil)* şöyle der: «Kadınlara ayrılan kısımda bir de aile reisine ve karılarına mahsus küçük bir bölme bulunur. Kadın bölmesinin (harem) geri kalan kısmına halı-kilim, yastık, ev eşyası, kap-kacak, yağ tulumları ve göçebe hayatında gerekli her şey doldurulur. Hizmetçiler burada, evin efendisine ve davetlilere yemek hazırlarlar». Hasırdan yapılma çitler renk renk yün ya da ipek iplikler le örülmüştür. Bu iplikler o şekilde düzenlenir ki halıyı andıran desen etkileri uyandırır. Bütün bu hareketli kısımlar kolayca sökülüp taşınır. Bunlar hava akımını engellemez, ama rüzgârın etkisini keser ve yağmuru durdurur. Boyutları, kullanılış amaçlarına örneğin dış kaplamayı tamamlama ya da iç bölmeleri düzenleme amacına göre değişir. Çadırlardaki mobilya takımı arasında, bazı hallerde divanlar, birçok ipek yastıklar, değerli halılar da bulunur. Birtek yayladaki çadırların sayısı 10-15'i aşmaz; bu da, aşağı yukarı sürülerin büyüklüğüne göre olur; bu sürülerse

bir otlakta belli bir baş sayısını geçemez. Daha büyük konak yerlerine, ancak, geniş otlaklara açılan büyük vadilerde rastlanır. Ama, yukarda değindiğimiz aynı güvenlik nedenlerinden ötürü, hiç bir zaman tek kalan bir Kürt çadırına rastlanmaz. Yine hatırlatalım ki Kürdün çadırı bir yaz konutundan ibarettir. Hatta, güney Torosların, yanlarını izleyen alt kollarında bile Kürtlerin kışın genellikle devamlı konutları bulunur. Esasen, Kürt çadırının, dairesel bir çit üzerine tabaka tabaka yerleştirilmiş keçelerden yapılma göçebe Kırgız çadırıyla karşılaştırılınca, kışın soğuğuna ve ani hava değişikliklerine karşı dayanıklı olmadığı görülür. Kürt çadırlarının bu çok rastlanan tipi yanında bir de, çeşitli (*kuh, kepruk, zoma* gibi) adlar taşıyan iki yüzeyli kulübelere de rastlanır[1]

§ 2. Giyim.

1. ERKEK GİYİMİ.

Tıpkı konut gibi, Kürt giyimi de fiziksel ortama göre şekillenir. Dickson'un anlattığına göre, yüksek yayla Kürtleri geniş etekli bir elbise giyerler; pantalonları sıkı, çizmeleri yüksek konçludur. Hemen her zaman at üstünde olup üzerlerinde tüfekleri, fişekliklerı ve kısa bir *hançer*leri de vardır. İşte Sultan Abdülhamidin Rus Kazaklarını taklit ederek *Hamidiye* adıyla, atlı milis alayları halinde örgütlediği Kürtler, bu Kürtlerdir. Bunların giyimini, saçakları çepeçevre sarkan siyah keşmir şalıyla sarılı beyaz bir keçe külâh tamamlar. Güney Kürdistan dağlarında at hemen hemen gereksizdir ve pek görülmez. Yukar'daki vü-

1) Bak. Moltke'nin adı geçen eserinin 220.sayfasındaki, Kürt çadırını anlatan kısım.

cuda yapışan giyimin yerini dağa tırmanma gereklerine daha uygun, daha geniş bir giysi alır. Pantalon geniştir ve arkadan torba biçimi gösterir; cepken kısadır, beyaz, kalın keçeden yapılır; ayaklarda yemeniler, başta ise «kuş gözü» desenli beyaz ve mavi bir eşarpla sarılı beyaz bir keçe külâh vardır; beli de renkli bir kemer zarifçe sıkar. Ayrıca gümüş saplı büyük bir hançer bu kıyafeti tamamlar. Tam göçebelere gelince, bunların giyimi Araplarınkini andırır, ama yine de Kürt hançeri hiç eksik olmaz. Anlatılması hayli zor bir giyimdir bu.

Esasen Kürt erkek giyimi, ana hatları bakımından şimdi gördüğümüz yaşama biçiminin gereklerine bağlı olmakla birlikte, yine de tartışma götürmez bir hoşluğu olan çeşitler göstermekten geri kalmaz. Buna kanıt olarak gezginlerin verdiği birkaç örneği alalım. Bunlarda sözkonusu edilenler, eski giyimlerdir, ama bu giyimler bugün de görülmektedir.

«Önümüzde, ufak, sıska ve yorgunluktan bitmiş bir atın üzerinde, Kürdün zevk anlayışına uygun alaca bulaca bir elbise giymiş, boylu poslu ve kuru bir adam gidiyordu. Adamın şaşırtıcı büyüklükteki sarığı, kendini de, atı da sanki yutuyor ve üzerine binen ölçüye sığmaz ağırlığın altında omuzlarına girmekten mucize olarak kurtulan başını tümüyle kaplıyordu. Bu rengârenk çaput yığınının ortasından beyaz bir keçe külâh uç veriyordu. Zor taşıdığı bu yükün altında, adamın sıska gövdesi sanki çöküyor ve yalpalıyor sanırdınız. Atın iki yanından renk renk çizgili muazzam şalvarlar kabarıyor ve bunlar, sel yatağının nerdeyse bir ucundan öbür ucuna varıyordu. Adamın işlemeli ceketinde, paltosunda kırmızının ve sarının bütün tonları parlıyor, kuşağında da inanılmaz büyüklükte, garip şekilli silahlar sıralanıyordu».

Bundan sonra, Urmiye gölünün güneyindeki kuzey Mukri'lerinin giyimi gelmektedir:

«Bunlar başlarına, kırmızı takke üzerine çok zarif bir biçimde bağlanmış, saçaklarla çevrili ve kırmızı, beyaz, mavi çizgili ipekten yapılma geniş bir şal sararlar. Bu şalın geniş kıvrımları bir çeşit eşarpla tutturulur, uzun saçakları zengin ve acayip bir düzensizlik içinde sarkar. Bunlar, tıpkı İspanya Müslümanlarına benzerler; parlak kara gözleri bu başlık altında değişik bir parıltıyla yanar. Giyim, bir çeşit geniş yelekle Türk usulü şahane geniş kollu bir kaftandan ibaret olup, bunun üzerine, sahibinin durumuna göre çoğu zaman zengin işlemelerle dolu içi kürklü bir ceket giyilir. Daha aşağı düzeydeki kişiler Memlüklarınkine benzer geniş şalvarlar giyerler, yürürken bol elbiselerinin uçlarını bu şalvarın içine sokarlar. Bellerine şal yerine, gümüşten iri halkalarla tutturulan bir kemer takarlar; bu halkalar da takanın zevkine göre kıymetli taşlarla bezenir. Kemere yalnız Kürt hançerleri değil, aynı zamanda, bakırdan ya da gümüş kakmalı kocaman bir çift tabanca da sokarlar. Kemere ayrıca her çeşit barut kesesi, kurşun torbacığı ve fişeklik gibi şeyler de asılıdır. Bütün bunların üstüne bir de deve tüyünden yapılma beyaz, siyah ya da çizgili bir *aba* atarlar arkadan gözalıcı bir biçimde dalgalanan bu abayı göğüslerinin üzerine düğmelerler.»

Soane'ın eklediğine göre, burada anlatılan giyim bir yüzyıldan beri hiç bir değişikliğe uğramamıştır, sadece kocaman tabancalar yerlerini rövolverlere bırakmış ve omuza bir karabina asılmıştır; atlının üzerinde birbiri üstüne dört, hatta beş dizi fişeklik vardır.

J. Rich, güneydeki Kürtleri, yani Süleymaniye Kürtlerini ve Cafları şöyle anlatır: «Elbisesi altın na-

kışlı ve çiçekli Hint kumaşındandı; başında, vahşi ve serbest bir biçimde atılmış, saçakları yaldızlı, şahane bir Keşmir şalı vardı; dış giysisi, bir çeşit redingot ya da bol altın işlemeli, ağaç çileği renginde Venedik kumaşından bir palto idi». «Caflar, bedene yapışık bir elbise, hafif bir pantalon, ayakları iyi koruyan ham deriden bir ayakkabı ve başlarına keçeden bir külâh giyerler».

Mukriler ve Ravanduz Kürtleri, sivri beyaz külâh yerine kumaştan yapılma yeşil bir şapka giymeye başlamışlardır; çok uzun olmayan bu şapkanın tepesinde dimdik bir püskül vardır. Sarık, daha küçüktür ve o şekilde bağlanır ki saçağı yüzün iki yanını kaplar. Bu Kürtler, *kabba* denen, dizlere kadar inmeyen kısa İran gömleğini benimsemişlerdir ve hepsinin üzerine çoğu zaman, *serdari* denen, gözalıcı renklerde kadifeden yapılma kıvrımlı bir çeşit redingot giyerler.

Güneye doğru inildikçe, giyim Araplarınkine benzemeye başlar[1]. Kuzeydeki elbise çalışma elbisesidir, çünkü kuzeyde insan âdeta her an «kolları sıvamış» durumdadır. Bu elbisenin yerini güneyde, topuklara kadar inen uzun bir entari alır; bu entari, kolları papaz cüppesi gibi yere kadar inen beyaz bir gömleğin üzerine giyilir. Ayrıca, *salta* denilen, altın işlemelerle süslü, sade renkli bir kumaştan yapılma bir çeşit Zuhaf [1830'larda Fransızların Cezayir'de meydana getirdikleri bir piyade askeri -Ç.] ceketi de giyilir. Sarıkların modeli aşiretlere göre değişir, tepesi genellikle işlemeli pamuktandır. Bu elbisenin tamamlayıcısı olarak bütün güney Kürt aşiretleri, kolsuz, oldukça kalın keçeden, tipik bir yelek giyerler.

Denebilir ki güneyde Kürtler, ayırıcı bir özellik

1) Bak. Banse, s. 88.

olarak kalan sarık dışında, giyside hiç bir özelliği korumamışlardır.

Bütün bu rengârenk güzel giysileri de, açıktır ki sadece reisle silâhlı adamları giyerler. Orta Kürdistan'da herkesin sıradan giysisi, geniş bir şalvar, evde dokunmuş yünden bir ceket *(rani-berguz)*, ayrıca keçeden kolsuz bir yelek *(pestek)* ve yine keçeden yapılma bir külahtan *(kolos, kum)* oluşur. İç giysisi, bir gömlekle *(kıras)* pamuk bir dondan *(derpe)* ibarettir. Dokunmuş kıldan *(reşık, zergal)* ya da ham deriden *(kalık)* yapılma bir kundura *(pêlav)* giyilir. Kışın karda yürümek için geniş ve kısa bir çeşit raket *(Lian)* kullanılır[1].

2. KADIN GİYİMİ.

Yabancı etkilerden, özellikle Bedevi ile ilişkiden pek etkilenmeyen kadın giysisi de değişik tipler gösterir. Kuzeyde bu giysi basittir: soğuk havalarda üstüne birkaç gömlek ve belki de keçe eklenen uzun bir renkli gömlek, geniş bir şalvar ya da geniş bir etek. Bütün giysi bundan ibarettir. Ayrıca başa büyük bir sarık [tülbent] sarılır. Soane kadın giysisini böyle anlatmaktadır. Dickson ise, kadın giysisinin zor anlatılabileceğini, genellikle çok pis ve eski püskü olduğunu söyler. Bu giyim, torba biçimi bir şalvarla renkli bir entariden ve bir dış gömlekten oluşur. Saçlar küçük belikler halinde örülür ve başa, boncuklarla süslü yuvarlak küçük bir hotoz geçirilir, etrafına da serbestçe bir mendil dolanır. Düğünlerde, bayramlarda bu giyim, gümüşten bir gerdanlık, boncuklar, bilezikler ya da başa dolanan altın ve gümüş küçük zincirlerle tamamlanır.

---

1) Suriye için bak. Rondot'nun incelemesindeki III. resim.

Ancak, orta ve güney Kürdistan'da, yine Soane'-in anlattığına göre, kadın giyimi daha karmaşıklaşır. Mukri ve Senneh kadınları, başka aşiretlere oranla, büyük sarıklarıyla ünlüdürler; bu sarıklar, hepsi bir yanda düğümlenmiş, renkli bir yığın ipek mendilden oluşur. Kulak küpeleri, bilezikler, alındaki altın para dizileri, bunların giyimlerini her zaman tamamlayan süslerdir. Mukrilerde kadınlar, çoğu zaman, *serdari* ya da *çaruhiya* denen, bir omuza atılan ağır bir elbise giyerler. Peçe Kürtlerde hiç görülmez ve kadınlar yüzlerini hiç bir zaman örtmezler.

Süleymaniye kadınlarının benimsediği giysi, Kürt karakteri taşımakla birlikte, Arap zevkinden etkiler taşır.

İç giyimi, kısa bir gömlekle üst kısmı beyaz pamuktan, alt kısmı herhangi bir çizgili kumaştan yapılma, torba biçiminde bir şalvardan oluşur. Bunların üstüne ayaklara kadar inen uzun bir entari giyilir; bu beyaz pamuklu entarinin kolları kısa ve geniş olup yakası oyuktur. Sonra, *kava* denilen, ayaklara kadar inen uzun bir kaftan da giyilir; ağır kumaştan yapılma bu kaftan düğmesiz olup önü açıktır, yeni içerden birkaç santimetre yarık uzun kolları vardır. Başa ise önce küçük süslü bir başlık giyilir, bunun üzerine *camana* denen, arkaya sarkıtılıp boyuna bir kere dolanan renkli bir mendil [başörtüsü ?-Ç.] atılır. Kürt sarığı yerine burada uzun ve kalın bir ip kullanılır; bu ipin içine «boa» yılanını andıran siyah kumaş parçaları dokunmuştur. *Puşin* denen bu «ip» *camananın* üstüne bağlanır ve tüm giysi, özellikle Süleymaniye kadınlarının çoğunda görüldüğü gibi, uzun boylu bir kadın tarafından giyildiği zaman bir zarafet ve vekar havası taşır.

Şimdi Sauc-Bulag'taki zengin bir Kürt kadınının

şehir giysisini anlatalım; bu giysinin bir örneği, Mukri bölgesindeki bu şehirde kaldığımız sırada karıma sunulmuştu. Çok hoş bir görünüşü olan bu giysi, beyaz bir entariyle sırma ipekliden yapılma geniş bir şalvardan oluşur, bunların üzerine topuklara kadar inen renkli ipekten uzun bir entari daha giyilir ve bunun üzerine de yine sırma ipekliden bir bluz giyilir, bu bluzun uzun kolları, bir ortaçağ giysisini andırır biçimde diller halinde bileklerde sona erer. Ayaklara kırmızı marokenden, ponponlu Bağdat çizmeleri giyilir, başa da alacalı ipekten bir mendil bağlanır. Fransız okuyucularımız, bütün bu güzel ipeklilerin ve nakışlı kumaşların Lyon'dan geldiğini öğrenmekten herhalde zevk duyacaklardır.

3. GİYİM SINIFLAMASI

Bütün bu giyimle ilgili ayrıntılar, bölgesel de olsa belli bir tip tespit etmeye çalışan etnografın aradığı sıkı bir sınıflamaya pek elvermez. Esasen, genellikle Kürtler konusunda söyleyebildiğimiz bütün şeylerde de çeşitlilik egemen değil midir? Bu durum, şüphe yok ki, Kürt yurdunun kuzeyden güneye ve batıdan doğuya çok geniş bir alanı kapsamasından, Kürtlerin yasam tarzlarıyla uğraşlarının bir bölgeden öbürüne değişmesinden ve uzun tarihleri boyunca hiç bir zaman sıkı sıkıya kapalı ve ilişkiden kopuk kalmayıp, tersine, komşularıyla birçok temaslara girmiş olmalarından ileri gelir.

Böylece, Dr. H. Christoff'un, yöntemli bir sistemleştirmeye hiç gelmeyen bu Kürt giyimi konusunu ele aldığı zaman duyduğu tereddüdün nedeni kolayca anlaşılır; bu titiz yazar yine de bize, böyle bir sistemleştirmenin en güzel örneğini vermektedir. Yazar,

özellikle, yaşama biçimi ve coğrafî ortamın etkisiyle oluşan aslî ve özel karakterdeki giysinin hangisi olduğunu ve bu giysideki başka etnik unsurlarla temas ve alışverişten gelen ögelerin neler olduğunu belirlemenin imkânsız olduğunu söyler. Bu alanda, kuzeyde Kafkas kavimlerinin, doğuda İran'ın, batıda Türklerin, güneyde de Arapların etkisi egemendir. Bu etkiler Ermeni'de kendini daha fazla hissettirir, ama göçebe Kürtler de, hiç değilse kısmen bu etkiden kurtulamazlar. Christoff böylece, yüksek Ermeni yaylasında görülen şekliyle Kürt giyiminin tasvirine girer. Bu yaylada Kürt giyimi, Soane'deki orta ve güney Kürdistan Kürtlerinde gördüğümüz giyimden hissedilir ölçüde ayrılır. Yüksek yayla Kürdü, giysilerini sürülerinden sağladığı kendi imkânlarıyla yapar ve alışveriş yoluna pek gitmez. Gerçekten de, III. Bölümde işaret ettiğimiz gibi, kadınlar kumaşları kendileri dokurlar ve koyun yünüyle keçi kılından keçe yaparlar. Bu kaba ürünler, yine de çok sağlam olup bedeni, Piyasada satılan pamuklulardan daha iyi korur. Bu yüzden bunlar, her türlü ani hava değişikliğiyle karşılaşan göçebe çobanların kullanımına daha elverişlidir. Ayakkabı için de aynı şey söylenebilir. Çizme, yukarıda Dickson'un söylediklerinin tersine, herkesin sahip olabileceği bir şey değildir. En çok rastlanan ayakkabı, ayağı tam saran ve toprağa çizmeden daha iyi basan, dokunmuş yünden bir çeşit pabuçtur ki, bu satırların yazarının bizzat deneyip inandığı gibi, dağda yürümeye çok elverişlidir. Bu durum, esasen, organın işleve uyumu konusunda iyi bir örnektir. Öyleki ben Kafkasya'da, Kazbek üzerindeki Devdorak buzulunu geçerken aynı pabucu kullanmışımdır. Bu pabuç kaba deriden bir sandal olup, taban yerine sağlam ipten bir file bulunur. Giymeden önce yumuşak kuru otla doldurulur

ve ayak bunun içinde, dağa çıkarken yüzeydeki her türlü çıkıntıdan son derece rahatlıkla yararlanır. Zaten Chamonix'te Buz Denizini geçerken de normal ayakkabınızın üzerine kaba yün çoraplar giydirmiyorlar mı? Bu da öyle.

Şimdi de, çobanların yağmurdan korunmak için giydikleri, hemen hemen dörtköşe bir çuval biçiminde, kalın keçeden yapılmış bir kepeneğe (Transkafkasya'da *kıvalê şivaniyê)* değinelim. Son olarak şunu belirtelim ki bütün Kürtlerin giyinme ve süslenme tarzlarında bir tek özellik ortak görünmektedir. Bu da, büyük bir renk zenginliği ve çeşitliliğidir. Kürt giysisi, hiç bir zaman tek renkli ve donuk olmayıp, tersine, her zaman nüanslarının zıtlığıyla gözü okşar. Sanki çevredeki doğa, çiçekli yeşil çayırlarıyla, uzakta ışıl ışıl yanan karlarıyla, dupduru mavilikteki gökyüzüyle, gürül gürül akan sel sularıyla, kısacası bütün bu renk cümbüşüyle, Kürtte artistik zevki geliştirmiştir; bu zevk de gerek giyiminde, gerek evindeki halı-kilim, keçe, yastık, bölme gibi daha birçok ayrıntılı şeylerde görülmektedir. Giyimin toplumsal içeriği de okuyucunun gözünden kaçmıyacaktır[1].

Burada Kürt silâhlarından söz etmeyeceğiz. Bu silahların hepsi şimdi her yerdeki kadar moderndir. Bir ucunda devekuşu tüyü ya da at kuyruğu bulunan mızraklar, topuzlar, kalkanlar müzelik olmuştur. Bugün geçmişin gelenekleri, belki artık sadece hançerlerin oymalı saplarında ya da kakmalarında kalmıştır.

1) Bunun, aynı zamanda, Türkiye ve İran'daki kıyafet reformlarıyla vaktiyle Rusya'da Büyük Petro'nun yaptığı kıyafet reformlarının gösterdiği gibi, politik bir anlamı da vardır.

§ 3. Beslenme Rejimi.

Kürt yiyecekleri *(xordan xwarın)* üzerinde ise biraz durmak gerekir. II. Bölümde Kürt göçebeliğinden sözederken de değindiğimiz üzere, Kürt yemeğini oluşturan şeyler, ya hiç yenmeyen ya da pek seyrek yenen et dışmda, hayvan ürünleridir. Sıradan Kürt yemekleri şunlardır: İlk önce bütün Müslüman doğuda bilinen *pilav;* suyu süzülmemiş pirinç lapası *(şelê bırınc)*; kaynatılıp kurutulduktan ve övütüldükten sonra pişirilen, tereyağı katılmış buğday *(savar)* (bulgur pilavı -Ç.); *ayran*'da pişirilen kabuksuz pirinç ya da darı *(gerdol)*; çeşitli kokulu otlar, baharat ve cevizle çok titiz bir biçimde hazırlanması gereken bir çeşit et sarması *(tırşik)*. Bu yemek, özellikle baharat katılarak çeşnilendirilmesiyle ünlüdür; *tırşik*'i kadına benzeten bir Kürt atasözü de buradan gelir. Nasıl güzel olmayan bir kadın süsüyle hoşa gidebilirse, kendi başına hiç bir şey ifade etmeyen bu yemek de çeşnilendirme sayesinde tad kazanır ve iştah çeker. Ayrıca ayranda pişirilen ve içine pirinç ya da bulgur konan köftelere de değinelim (bu tanelere *mêreke*, yemeğin kendisine de *dugava* denir); suda baharatla pişirilip salamura maddelerle ve tereyağıyla yenen pirinç ya da bulgur *(tırhina);* kaynar suda pişirilen ve kavurmayla yağlanarak yenen bulgur *(şelê genım);* kokulu otlarla *(gezenk* ve *punk)* ve şalgam yapraklarıyla *(duhin)* ayranda pişirilen buğday ve arpa; sade suda pişirilen ve yoksulların yemeği olan pirinç, darı ya da mercimek *(şuravê);* yine yoksulların yemeği olan, bir tencere suya bir ya da iki avuç bulgur atılarak pişirilen yemek *(germav)*. Buğday unundan yapılan bir hamur *(reşte)* güneşte kurutulur, sonra ızgarada kızartılır ve bir tulumda muhafaza

edilir; bu hamurdan biri *reştê pilav*, öbürü *reştê rûn* denen iki yemek yapılır. Pilav türünden olan birincisi, suyu iyice süzülmüş olarak sofraya getirilir; ikincisi ise ayranda pişirilir. Bu saydığımız yemekler, yerleşik ya da yarı-göçebe Kürt köylerinde pişirilen yemeklerdir. Göçebelerde tahıl dışardan satın alınır; çoğu zaman bu da bulunmaz, o zaman peynir ve yoğurtla yetinilir. Süt ürünleri arasında şunları da sayalım: *Jaji* (kaynamış ayran); *lor* (yayığın alt ürünü) *serto* (kaymak) ve *keşk*'ler (güneşte kurutulmuş çökelek topakları). Ekmek, göçebelerde bir şekerleme gibi görülür ve bir yolcuya nadiren ikram edilir Kışın hayvanlar iyi beslenemeyip az süt verdiği zaman, beslenme sorunu Kürtler için çoğu zaman nazikleşir. 1914 - 1918 savaşı sırasında bu zavallılardan bir kısmı açlıktan kurtulmak için bizden *aman* dilenmeye geldiler. Ben o zaman bunlara, tıpkı Türkiye'den gelen Hıristiyan mülteciler gibi davranılmasını bir görev bildim (Bu mültecilerle, benim başkanlığım altında bütün dinsel heyet başkanlarının katıldığı özel bir komite ilgileniyordu). Daha sonra Tahran'a gelince, burada bulunan bir Amerikan komitesinin dikkatini Kürtlerin sefil durumuna çektim.

Büyük Kürt klanlarında reisin, sofrasını her zaman açık tutması âdettir. Aşiretin çeşitli üyelerinin Hanlarına ya da Beylerine hediye olarak getirdikleri hayvanlar ve tarla ürünleri, böylece yine onlara yaramış olur. Genellikle Doğudaki örfler ve hayat biçimi mal birikimini engeller. Büyük mevki sahibi bir İranlı, Kürt ya da Türk, örfler gereği, bir sürü uşak beslemek ve bir şatafat etkisi yaratmak için sofrasını açık tutmak zorundadır Alınan bütün hediyeler ya da bu şekilde gasbedilen para, yine halka döner. İran Şahıyla Türk Sultanı zenginleşen gözdelerinin varlı-

ğına elkoymakla, bireylerin elinde büyük servetlerin yığılmasını önlemeye çalışmışlardı. Aboviyan, bir Kürt reisinin, konuklarına ikram etmek üzere günde 30-40 koyun kesmek, 4-5 *pud* (bir pud 16 kilogramdır) pirinç pilavı çıkarmak, birkaç librelik de kahve ve tütün dağıtmak zorunda olduğunu belirtir (bak. Wagner, *İran ve Kürt Ülkesinde Gezi*, cilt II, s. 240). Minorsky, Mukri Serdarının 1911'de Bukan'daki ikametgâhında kendisine verdiği muhteşem daveti anlatır ve şunları ekler: «Konukseverlik Mukri Serdarını tamamiyle yıkmıştı. Malına mülküne göz diker. komşuları konuksever hanın işini bitirmek için orijinal bir yol buldular: Kalabalık gruplar halinde Serdarın ziyaretine geliyor ve hiç bir isteklerini geri çevirmiyeceğini bilerek haftalarca kalıyorlardı. Ancak, ben, Mukrilerin bu cömertlik âdetlerinin Türkiye Kürtlerinin çoğunluğuna uygulanabileceğini sanmıyorum». Benim Kürt dostlarımsa bu âdetin yaygın olduğunu söylemektedirler.

§ 4. Kadının Yeri.

Kürt ailesinin maddi yaşamıyla ilgili bu gözlemlerden sonra, şimdi kadının durumuna gelelim. Kadının durumu bir kavmin karakterini çok iyi çizer Minorsky'nin bu konudaki gözlemine göre, Kürtler belki de Müslümanlar arasında en liberal olanlardır. Gerçi bütün ağır ev işleri kadınlar tarafından yapılır. Hayvanların yükünü yükleyip indiren, suyu getiren, sürüyü sağmaya çıkan, yakacağı toplayıp hazırlayan ve bütün bu uğraşlarında, geniş bir kuşakla sırtlarına bağladıkları bebelerini hiç bırakmıyan onlardır. Böylelikle büyük bir dayanıklılık kazanmakla birlikte, cinslerinin çekiciliğini çabucak yitirir ve solup gider-

ler. *Yaya* denen halk kadınlarından farklı olarak *hanım* adı verilen reis karıları aylak bir hayat sürebildiklerinden, yalnız onlar güzelliklerini korur ve süslerine özen gösterirler. Kadınların hepsi, dış görünüşleri ne olursa olsun, çok iyi ata binerler ve erkeklerle boy ölçüşmekten çekinmezler. Dağlara tırmanırken hiç bir engelden yılmazlar ve büyük bir beceriklilik gösterirler.

Yukarda da söylediğimiz gibi, kadınlar yüzlerini örtmezler. Kalabalıkta erkekler arasına karışırlar. Toplantılarda daima söyleyecek sözleri vardır. Soane, bu konuda şunları söyler: «Köylerde çoğu zaman ev sahibesi, kocası yokken de beni kabul ediyordu, benimle oturup sohbet ediyor, İran ve Türk kadınlarının o sahte utangaçlığına ya da alçakgönüllülüğüne düşmüyordu; azığını da benimle seve seve paylaşıyordu. Kocası gelince kadın, konuğuna yine saygısını göstermek için, kocası atını yerleştirip çadıra girmedikçe konuğunun yanından ayrılmıyordu». Belli ki kadın için hiç bir şekilde eve kapatılma söz konusu değildir. Kürt kadını, hoşa gitmeye çalışmakla ve neşeli olmakla birlikte, erdemlidir. Gerek fuhuş, gerekse Doğuda çok yaygın olan bazı kötü huylar Kürtler arasında görülmez. Gençler, birbirlerini çok iyi tanırlar. Evlilikten önce isteklinin kıza kur yapması gerekir. Romantik duygular Kürt kalplerinde geniş yer tutar. Yirmi yıl kadar önce (Minorsky bunları 1914 yılında yazıyordu) Sauc-Bulag yakınlarında şu garip olay geçti: Bir Avrupalı genç kız, bir Kürde sevdalandı, müslüman oldu ve konsolosla yakınlarının bütün çabalarına rağmen kocasının yanında kaldı. Romantizmden söz açıldığına göre, şunu ekliyelim ki elimizdeki Kürt edebî kolleksiyonunda, Misbah Mukrî'nin şiirlerini topladığı *Divan-ı Edeb* adlı bir kitap vardır;

Bu şiirler, şairin, hiç bir zaman karısı olamayıp bir başkasıyla evlenen Nusret adlı sevgilisine yazdığı platonik aşk şarkılarını kapsamaktadır. Yine bu romantizm çerçevesinde, Madam Paule Henry-Bordeaux, *Trabzonlu Antaram* adlı sürükleyici ve merak uyandırıcı romanında, jandarmalar tarafından sürgüne götürülen bir Ermeni kızının bir Kürde satılışının serüvenini anlatır.

Genç Ermeni kızı köleliğini şöyle anlatıyor :

«Neydim ben aslında? Köle! Hizmetçi! Sığıntı! Niye satın almıştı beni? Bu barbarın özünde, eski bir ilkel soyluluk yaşıyor. Çılgın bir bağımsızlık eğilimi var. Haremi yok. Müslüman kavimlerin bilmediği bu kadın saygısı nereden Kürde geliyor?

«... Hiç bir yanını tanımadığım, dilini, tarihini bilmediğim bu adamı sevdim ben.

«... Sabah beni yatağımdan kaldırdı ve yavaş yavaş ocağın çevresinde dolandırdı. Onlarda âdetmiş: Bir genç kız evlendiği zaman, baba ocağına veda edermiş. Biraz sonra dadımı gönderip beni bir ağıla çağırttı; ağılda yüz kadar koyun, beş manda ve üzerine kırmızı deriden yeni bir eğer vurulmuş bir at vardı. Önümüze çıkıp bizi durdurarak «Babana, senin için başlık *(qalim)* vermem gerekirdi, ama şimdi bütün bu gördüklerini, burada sana eşlik eden dadına veriyorum» dedi. Kıvanç duyarak bakıyordu bana. Böyle davranmak zorunda değildi. Ama herkese, bir yabancı kızı salt gece koynuna almak için çadırında tutmadığını, onu herkesin sayması için kendine eş edindiğini göstermek istiyordu. Heyecanlanmıştım. Bir hafta sonra, çadırın eşiğinde birtakım eşinmeler melemeler duydum. Dışarı çıktım. Beni bekliyordu: «Düğünden sonra ananın, babanın yanma gidip onlardan inek, kısrak ve keçi alman gerekirdi; bunla-

rın yavruları senin malın olacaktı. Bizde âdet böyledir. Senin başkalarından daha varlıksız olmanı istemiyorum, bu yüzden gerekenleri ben sana veriyorum.»

«Bir oğlum oldu. Aramızda büyüdü. Kürtçe tek kelime bilmiyor. Gerçek küçük bir Ermeni. Babası bundan yakınmıyor. Ama bir gün bana «Hiç değilse baba demesini öğret!» dedi. İstemedim. Bu mutluluk dört yıldan beri sürüyor».

Bu ara hikâyeden sonra asıl konumuza dönelim.

Kürtlerde boşanma çok kolaydır. Kürtler, ateşli bir tartışma sırasında bazan, dedikleri olmazsa karılarını boşıyacaklarına yemin ederler ve gerçekten de boşarlar. Sonra içlerini bir vicdan azabı alır. Kendine kalsa eski karısını seve seve kabul edecektir, ama yasa [şeriat] buna izin vermez, meğer ki bu arada kadın bir başkasıyla evlenip sonra boşansın. Hatta şehirlerde, *muhallâl* denen, bu işle görevli özel bir profesyonel zümresi de vardır; bunlar, para karşılığında ilk boşanmanın etkisini silmek için gereken rolü oynarlar. Bu durumlarda, genellikle, birçok Kürt fıkralarına konu olan bir takım karışıklıklar olur. Ancak bütün bunlar daha çok şehir hayatına özgüdür. Göçebelerde şüphesiz, örfler daha sade ve daha sıkıdır.

Kürtlerde *çopi* denen, dönerek ve seke seke oynanan özel bir oyun vardır. Bu oyunda başı çeken kişi, bir elinde bükülmüş bir mendil tutar, öbür eliyle kolkola girmiş oyuncuları bir çember halinde sürükler. Bir keresinde, der Minorsky, benim şerefime zengin bir Kürt böyle bir oyun düzenledi. *Davul-zurna* sesleri çınlamaya başlayınca köyün bütün kadınları beş dakikada güzelleşip geldiler, erkekler arasında yerlerini aldılar ve akşama kadar ağır adımlarıyla neşe içinde yeri dövdüler. Bir başka yazar da şunları anlatır:

«Acele toplantı yerine koştum ve ilk kez bir Kürt oyunu seyrettim. Bu oyun bana, çok merak uyandırıcı, ama zarafetten yoksun göründü. Erkeklerle kadınlar elele tutuşuyorlar, büyük bir çember çiziyorlar ve bir çeşit küçük davulun sesine uyarak ağır ve monoton bir biçimde, belli bir ölçüye göre dönüyorlar... Yine de Kürt kadınlarının, müslüman olmalarına rağmen eve kapatılmamış olduğu görülüyor.. Hatta kadınlar yüzlerini açıyorlar; böyle bir şey, Peygamber'in diğer çocuklarında tüyler ürpertici bir hareket sayılır» (Conte de Sercey, *1839-1840 Yıllarında İran*, s. 104).

Kadın, Kürtlerde tartışma götürmez bir biçimde kişiliğine sahiptir. Bir anne zeki ya da güzel diye tanınmışsa, adı oğlunun adına eklenir; örneğin *Bapiri Şaşan*, yani «Şaşan oğlu Bapir» adı annesinin ününü bildirir. Aşiretlerin başına geçip onlara tamamiyle baş eğdiren birçok kadınlar gösterilebilir. Örneğin, Hakkârinin Türkler tarafından kesin olarak işgali sırasında, bu kasaba bir kadının yönetiminde idi (bak. Hartmann). «Biz (Minorsky anlatıyor) 1914 sonbaharında, Süleymaniye yakınındaki küçük Alepçe kentinde Caf aşiretinden Osman Paşa'nın dul karısı ünlü Adile Hanım'ı görmüştük[1]. Daha birkaç yıl öncesine

1) Minorsky'nin verdiği bu örneğe ben de, Şeyh Muhammed Sıddık'ın dul karısı Meryem Hanım örneğini ekleyebilirim. Ben, 1916'da, Kürdistan'ın bu kesiminde Rus askerlerinin ilerleyişi sırasında, Şemdinan'ın merkezi Nehri'de hizmetçileriyle yalnız kalan bu soylu Kürt kadınıyla görüşme zevkine ermişimdir. Millingen de (*adı geçen eser*, s. 251), Milanların reisi Ömer Paşa'nın dul karısı olan soylu bir Kürt kadınından sözeder. Bu kadın, kocasını kaybettiği zaman ancak 22 yaşında imiş, ama aşiretteki bütün yaşlı kişilerin saygısını kazanmış ve onlar, üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olmuş. Aşiretin işlerini bir erkek enerjisiyle yü-

kadar bölgeyi fiilen bu kadın yönetiyordu, çünkü kocası, Türklerin kâğıt üzerinde verdikleri bu görevin başında hemen hiç bulunmuyordu. Soane, İranlı tüccar kılığına girerek bir süre bu kadının küçük sarayında yaşamış ve kadının, çeşitli kumaşlar satın alma ve ev işi gibi kadın işlerini unutmadan, uyruklarını nasıl yargıladığını ve yönettiğini çok ilginç bir biçimde anlatmıştır. Jöntürk Hükümeti Alepçe'ye gerçek bir Türk görevlisi gönderince, Adile Hanım gözden düşüp köşesine çekildi. Vekarından hiç bir şey kaybetmedi. Bir sürü gelini ve hizmetçisiyle kampımıza gelerek bizi ziyaret etti ve fotoğrafının çekilmesine seve seve izin verdi. Oğluna verdiğimiz hediyeler için Fransızca bir mektupla teşekkürlerini bildirdi. Sonradan öğrendiğimize göre bu mektup, Senneh'teki Katolik misyonerlerinin yanında öğrenim gören genç bir Kürt tarafından yazılmış.»

Genellikle Kürtler çocukları çok severler. Her reisin dizinin dibinde, her yanı kir, toprak içinde, onuncu ya da on ikinci çocuğu olan bir oğlancığın kıpırdanıp durduğu görülür. Şerefname'nin 292. sayfasında anlatıldığına göre, Can Fulad Begin 70 çocuğu varmış. Bu durum olağandışı değildir. Dağlarda babacan bir Kürdün, kollarında, ihtiyarlık günlerinin umudunu taşıdığına rastlamak da her zaman mümkündür. Minorsky, Kürdistan'da yaptığı geziyle ilgili bir anısını şöyle anlatır: Bir uçurumun kıyısını izleyen dar bir patikadan kervanla tırmanmakta iken, birdenbire üstümüzde iki kişi belirdi. Önde giden, hafif giyimli, yoksul bir köylüye benzeyen bir Kürt, kucağında

---

rütüyormuş. M. Massignon da, Yezidi kadınlarının Kürt soyluları arasındaki nüfuzuna dikkatimi çekmiştir. Bu kadınların, güzellikleri nedeniyle, evlenme için talipleri çok olur.

paçavralara sarılmış hasta bir çocuk taşıyordu. İyi ve üzgün yüzlü karısı da arkasından gidiyor ve erkeğini rahatlatmak için hançerini taşıyordu. Çocuk damdan düşüp bayılmış. Anasıyla babası, oğlanı yakındaki bir büyücüye göstermek için acele ediyorlardı. Doğuda hepsi hekim sayılan Avrupalıları görünce kadın üzengiye yapıştı ve çocuğunu kurtarmamız için yalvararak ayaklarımızı öpmeye başladı. Bu sahnede büyük bir içtenlik ve gerçek bir acı vardı. O anda, bunun karşıtı olarak, Kürtlerdeki tehlikeyi ve ölümü hiçe sayma halini ve bir reisin şu sözlerini hatırladım: «Ancak yatakta ölmek şerefsizliktir; ama bir kurşunla vurulsam da beni eve götürseler, herkes şerefle öldüğüme sevinir». Bu amansız felsefe, belki Kürt anaları tarafından paylaşılmaktadır; ama bu zavallı kadının acısı, kalbinde daha yumuşak teller bulunduğunu açıkça gösteriyordu.

Sırası gelmişken şuna da değinelim ki Kürtlerde sağlık koruma bilgisi hemen hiç yoktur. Temizlik henüz çok eksiktir. Bulaşıcı hastalıklar çok yaygındır. Yine de ağır hastalıklar Kürtlerde pek görülmez. Hastaya gösterilen bakım, ağrıyan yere bir büyücü yakısı koymaktan ibarettir; ya da hastaya Kuran âyeti yazılı bir kâğıt veya büyülü bir formül yutturulur. Aynı zamanda birkaç şifalı ot da kullanılır; ama bu aile tedavisi henüz yeterince incelenmemiştir.

Wagner'in *(adı geçen eser,* II. s. 229) anlattığına göre, Bilbas'larda yaraları iyileştirmenin özel bir usulü vardır. Bunlar, yaralıyı taze soyulmuş bir öküz postuna sarar ve yaralının yalnız başı serbest kalacak şekilde postu dikerler. Post, hastanın vücudundan zamanla kendiliğinden düşer. En tehlikeli mızrak ve kılıç yaraları bile bu şekilde mutlaka şifa bulurmuş.

Böylece. bir hekime ya da anlatılan olaydaki gibi

her Avrupalıya duyulan güveni kolayca anlamak mümkündür. Hatta bir parça şekerin üzerine birkaç damlacık nane alkolü damlatarak yardımına koşsanız bile, hasta Kürt hemen rahatladığını söyler Solunum yolları hastalıklarına, ani hava değişikliklerine rağmen sık rastlanmaz. Buna karşılık romatizma sık görülür; bu da herhalde, gerek çadırın korunaksızlığından, gerekse soğuk toprağa basmaktan ileri gelmektedir. Malarya da sık sık Kürdün sağlığını tehdit eder. Bundan korunmak için Kürt, yukarıda anlattığımız yüksek kerevetleri kurar. Yine de kendi hallerine bırakılan az giyimli çocuklar daha küçük yaştan dayanıklılık kazanırlar ve uzun ömürlü insanlara Kürdistan'da sık rastlanır.

Kürt ailesine gelince, Soane'ın işaret ettiğine göre, kuzeyden güneye kadar Kürt, daha çok tek karılıdır ve normal ortalama bir aile nadiren üç-dört kişiyi geçer. Yalnız reislerin birden fazla karısı vardır ve bazı hallerde Şerefname'de karı sayısının çok yüksek olduğu anlatılır (bak. örneğin s. 366: «Sayısız Kadınlar»)

§ 5. Kürdün Kadınlar Hakkındaki Yargısı.

Elden geldiğince Kürtleri yine kendilerine anlattırmak istediğim için, Kürt kadını konusunda da, yukarıda adını andığımız Süreyya Begin küçük kardeşi hukuk doktoru, Kâmuran Ali Bedirhan'ın, Beyrut'ta çıkan *l'Orient* gazetesinin 12-13 temmuz 1933 sayısında yayınlanan incelemesinden birkaç parçayı zevkle buraya alıyorum. Okuyucunun da hemen anlayacağı üzere, yazar, halk kadınından değil, soylu sınıfa mensup, rahat ortamda yaşıyan Kürt kadınından sözetmektedir.

Yazar ilkönce karakteristik bulduğu bir özelliğe işaret eder: harem yokluğu. Bu durum Kürt kadınını özgür kılar. Yazar, Roma hukukundaki «tutor optivus», «tutor cessicius», «tutor fiduciarus» ve «coemptio» gibi önyargılara karşı konulmuş ilkelerin Kürt âdetlerinde hiç bulunmadığını kaydeder.

Kürt, kadını birtakım sınırlamalara sokmayı hiç bir zaman düşünmemiştir. Onu aynı güvene lâyık ve aynı haklara, aynı sorumluluklara sahip saymıştır. Psikolojik bakımdan kadın, onun gözünde, erkeklerle aynı zaafları taşıyan, aynı erdem ve kusurlarla yüklü bir varlıktır.

Yazar bundan sonra, Kürt kadınının hayatını bütün aşamalarında ele alır. Onun eğitimini üzerine alan anasıdır. Kürt kızı, ulusal türküleri, oyunları, biniciliği ve yazıyı tıpkı erkek kardeşleri gibi öğrendiğinden başka, el işlerini de öğrenir. Delikanlılarla birlikte oyunlar oynar ve böylece gelecekteki kocasını görebilir.

Evli kadının hayatıyla ilgili ayrıntıları başka yerde göreceğimizden, burada bu konu üzerinde durmuyoruz. Ancak kayda değer nokta şudur ki yiğit ve savaşçı bir kadının çocuğuna, babası anası kadar nitelikli değilse, bu kadının adının verilmesi yolunda bir Kürt âdeti vardır. Örneğin, Emir Kâmuran'ın belirttiğine göre, Reman aşiretinin bugünkü reisinin oğlu, babasının değil, anası Perihan'ın adını taşımaktadır.

Lirik Kürt şiiri çoğunlukla kadın duygularından esinlenir. Esasen şarkıların, ninnilerin, romansların büyük bir kısmı kadınlar tarafından yazılmıştır.

Kurt kadını çoğu zaman, kaybettiği kocasının yerine geçer. Yazar. Pişder bölgesinde halkın anısına büyük sevgi beslediği iki kadın reisten sözeder: Ka-

furuşi aşiretinden Pura Halim ve Şuvan aşiretinden Qaha Nerkiz. Bu kadınlar yıllarca Osmanlı egemenliğine karşı mücadele etmişlerdir.

Caf aşiretini on beş yıl boyunca Alepçedeki ikametgâhından yöneten Adile Hanım (1924'te ölmüştür) ve Şeyh Mahmud'un baldızı Hafzehan'ın isimleri de Kürt yıllıklarında şeref mevkiinde yer alır.

Yazar, bu ilginç tanıtma yazısını bitirirken, Kürt kadınının ileride ulusal dirilişin etkenlerinden biri olacağına işaret etmektedir.

Bu Kürt aydınının özlü değerlendirmesini, koleksiyonumuzdaki, Kürt halk öykülerinden alınma iğneleyici küçük bir hikâye ile tamamlıyalım; burada yine eski dostumuz Bilge İsu'yla karşılaşmaktayız (bak. IV. Bölüm).

Bir gün İsmail Paşa[1], İsu'ya «Dünyada en iyi kadın hangisidir?» diye sorar. İsu «Hırsız, ateşli ve yalancı kadın» diye cevap verir. Paşa bu cevabı anlıyamadığı için İsu, ona, kendisiyle birlikte şöyle bir dolaşmasını önerir. İkisi derviş kılığına girerek yola çıkarlar. İlk rastladıkları eve girerler. Bu ev üç kardeşten küçüğünün evidir. Dervişler, orada geceyi geçirmek isterler. «Hoş geldiniz, derviş babalar» der ev sahibi. Otururlar. Bakarlar ki ev sahibinin sakalı bembeyaz, beli bükülmüştür. «Kırk yaşında bir adam nasıl olur da bu hale gelir?» diye şaşarlar. «Yarın ortanca kardeşime gidin, anlarsınız» diye cevap verir adam. Sonra karısını çağırır. Kadın bağırmaya başlar: «Kırmızı örümcek, yılan zehiri, ne istiyorsun? -Derviş konuklarımıza yemek çıkarmamız gerek.- Sen, bu harap evinde zırnık bulunmadığını bilmiyor musun? Ner-

1) İsmail Paşa, Amadiya'nın soydan geçme reislerinin sonuncusudur (bak. *Socin Kurd Samml.*, Erst Abteilung, s. 237).

den bir şey bulayım?» Kısacası kadın, kocasının her dediğine kaba ve terbiyesizce karşılık verir. Yatma zamanı geldiğinde kocası, karısına şöyle der: «İki yorganla iki hasırımız var. Bir yorganla bir hasırı biz alalım, diğerlerini dervişlere verelim. - A körolasıca herif, ayda bir kere bile kalçama sürünmenden hoşlanmadığımı bilmez misin? Hepiniz yorganın birini alın, ben ötekinde yatacağım». Böylece Paşa ile İsu kötü bir gece geçirirler ve sabah olunca ortanca kardeşin evine yollanırlar. Bu adamın yarı ak, yarı kara bir sakalı vardır. Paşa sorar: «Yaşın kaç? - Altmışına merdiven dayadım. - Allah Allah, bu yaşta insanın sakalı hemen hemen bembeyaz olur, senin neden öyle değil? - Geceyi evimde geçirin, konuğum olun, yarın büyük kardeşime gidince anlarsınız». Konuklar evde kalırlar. Bu evde kadın, kocasının emirlerini bazan dinler, bazan da kulağı hiç bir şey duymaz; zaman zaman kaba, zaman zaman naziktir. Ertesi sabah en büyük kardeşin evine giderler. Görürler ki bu adamın sakalı kömür gibi kapkaradır, ama yaşı seksendir. «Şaşmayın dervişler, der adam, hele evimde kalın da anlarsınız». Bu kardeş öbür ikisinden daha yoksuldur, ama karısı her sözünü dinler. Karısına «Hanım» diye seslendiği zaman kadın hemen cevap verir: «Buyur, kurban olduğum» (Müslüman doğunun her yanında kullanılan nazik cevap formülü [B.N.]). «Yiyecek bir şey var mı? - Nasıl olmaz? Her şey var, yumurta, pirinç, yağ, bal». Kadın öyle bir yemek hazırlar ki böylesi ancak Paşanın evinde bulunur. Yatacakları zaman koca, karısına seslenir: «Yatağımız var mı? - Sayende (bir başka alışılmış nazik deyim [B.N.]). paşa evindeki gibi bir şeyimiz eksik değil». Kadın odadan çıkar ve gerekli her şeyi komşulardan sağlar. «Hanım, bugün konuklarımız var; beraber

yatmamız uygun olmaz, ayrı yatalım. - Yoo, olmaz! Dervişler kardeşimizdir bizim, bilirsin ki ben sensiz bir gece geçirsem ölmeyi yeğ tutarım». Sabah uyanınca Paşa bu adama «En iyi kadın hanginizinki?» diye sorar. Adam «Elbette benimki, diye cevap verir, benden habersiz şuraya buraya bir şeyler koyar, tedariklidir, öyleki günü gelince konuklarımıza mahçup düşmeyiz. Bizim hiç yatak yorganımız yoktur, gider komşulardan alır; kadın olarak da beni sever. Böyle bir kadınla elbette ihtiyarlanmaz». Paşa o zaman, İsa'nun sözündeki hikmeti anlar, onu takdir eder ve mükâfatlandırır. Ayrıca, üç kardeşten en büyüğünü zengin eder, küçük kardeşi karısından boşatır, ortancaya da ikinci bir kadın alır.

Okuyucunun şu hususu kavraması için yeteri kadar söz ettiğimizi sanıyorum: Kürt ailesi, kadının işgal ettiği yer bakımından, İranlılar ve Türklerdekine oranla (bu iki ülkede 1. Dünya Savaşını izleyen feminist akımların başarı kazanmasından önce), bizlerdeki anlayışa daha yakın düşmektedir. Kürt, ocağına bağlı olup daha çok tek-eşlidir[1]. Karısı *(kebani)*, ev hayatında büyük bir otoriteye sahiptir: Ev halkını yöneten odur ve hizmetçiler onun emrindedir: yemeklerde herkese payını veren yine odur; onun izni olmaksızın sofraya oturulmaz. Kocasının yokluğundan konukları kabul eden, ağırlıyan ve onlarla serbestçe sohbet eden de kadındır. Diğer Müslümanlarda olduğu gibi yüzünü kapatmaz.

§ 6. Aile Reisi.

Kürt yaşamının dikkate değer bir yönü, evlenme-

1) Eğer bir ikinci kar *(bêri)* varsa, genellikle sütle ilgili her iş (sağma, peynir, yağ kaymak, ayran vb yapımı) bu kadına verilir.

nin sevgi yoluyla oluşudur. Nişanlılar nikâhtan önce birbirlerini görür tanırlar. Öbür Müslümanlarda ise evlenmeler, üçüncü kişilerin aracılığıyla, eşolacakların kendi iradeleri dışında olur. Bunun dışında, Kürt ailesinde reis *(malxê mal)* babadır ve bütün varlık onun tasarrufundadır. Baba önde gelir ve onun karşısında aile üyeleri, izni olmaksızın ne oturabilir, ne de konuşabilirler.

Büyük oğul babanın yerine geçer. Kürt en çok, yerine geçecek oğlunu sever. Bu durum, Kürtlerle yapılan görüşmelerde rehine olarak neden reisin büyük oğlunun kullanıldığını açıklar. Böylesi, Kur'an üzerine edilen bir yeminden daha sağlamdır. Aşiret, eğer reisi alıp götürülmüşse, bütün taahhütlerini bozabilir, çünkü yerine geçecek kişi (yörede söylendiği gibi «tohumu») hazırdır; ama varis yoksa, böyle davranamaz, çünkü reisin ölümünden sonra iç savaş tehlikesi başgösterir.

«Ailede hiyerarşiye riayet, Kürt örflerinde derinlemesine kökleşmiştir; bunun her gün önümüzde birçok garip örneğini görürüz. Hacı Necmeddin uzun çubuğunu yakmak için ateşe mi ihtiyaç duydu, büyük oğlu, hemen uysal bir uşak gibi saygıyla koşup ateşi getirir; bu büyük oğul da, kendinden iki yaş bile küçük olsa, küçük kardeşinden aynı hizmeti istedi mi, bu kardeş de hemen saygıyla bu hizmeti yerine getirmeye koşar; o da sırası gelince kaynına aynı hizmeti gördürür; bu kayın da yeğenlerine buyurur ve bu, hep yaş ve mevki hiyerarşisine uygun olarak böylece gider.» (Cholet, *adı geçen eser*, s. 229)

«Kürt gençleri, hatta reis oğulları bile büyüklerinin önünde oturma hakkına sahip olmayıp, ayakta durmak, onlara kahve ve çubuklarını getirerek

hizmet etmek zorundadırlar. Bir genç bir çadıra girince, âdet üzere yaş sırasına göre bütün erkeklerin elini öper, bunlar da onu alnından öperler. Eğer içeri giren daha yaşlı bir adamsa, reisin elini avucuna alır; ötekilerse saygı ifadesi olarak ellerini alınlarına götürürler» (Wagner, *adı geçen eser*, cilt II, s. 240).

Çocuklar babanın mirasına konarlar. Çocuklar yoksa, miras babanın kardeşine, ya da yeğenlerine geçer; erkekler kadınların iki katı miras alırlar. Çocuğu olmayan bir kadın ölünce, mirasının yarısı kocasına, yarısı da yakınlarına, yani erkek ve kız kardeşlerine, erkek ve kız yeğenlerine kalır. Çocukları varsa, kocası dörtte birini, çocuklar da dörtte üçünü alırlar. Kocasının ölümünden sonra kadın, çocukları yoksa dörtte bir miras alır (birden çok karı varsa, bunlar bu dörtte biri aralarında paylaşırlar); çocukları varsa, kadın ancak sekizde birini alır, gerisi çocuklara kalır. Gerekliyse büyük oğul ya da ölen adamın erkek kardeşi, vasi *(servegır)* tayin edilir.

Kürtlerde aile konusuyla soyağacı konusu birbirine sıkısıkıya bağlıdır. Herşeyden önce soylulukların bağlı olan bütün eski ailelerin iyice saptanmış bir soyağacı vardır. Bir Kürt reisinin sempatisini kazanmak için ona atalarından sözetmek en geçerli yoldur. Siz, bu atalardan birkaçını sayabilirsiniz, o size birkaç kuşak daha fazlasını sayar ve size onların *Rumi*'ler (Türkler) ya da *Acem'ler* (İranlılar) ile yaptığı cesur savaşları anlatır. Kürtlerle rahat ilişkiler içinde olmak istiyorsanız, bu şecereleri iyi bilmenizi tavsiye ederiz. Şerefname'de bunların birkaç örneği vardır (s. 323'te on beş kuşak sayılır). Benim tanıma zevkine erdiğim Hamdi Bey Baban, hayatının birçok yılını Arap, Türk, İran tarihi kaynaklarında şecere araştırmaları yapmakla geçirmiş, bu kaynaklarda kendi ai-

lesinin üyeleriyle ilgili bilgiler bulmuştur. Hamdi Bey'in soyağacını, Kürt zihniyetinin anlaşılmasına yarayacak değerli bir belge olarak saklıyorum. Esasen, bu aile duygusu, bu baba ocağı övüncü, yalnız soylu sınıfın ayrıcalığı değildir. Belli bir toplumsal mevkii olan her Kürt, hangi ocağa *(bına mal)* mensup olduğunu ve tam hangi soydan geldiğini iyi bilir. Kürdistan'da, okuma-yazma bilmeyen, ama atalarından 10-15 göbeği bir sürü dalıyla birlikte ezbere sayabilen insanlara sık sık rastlanır (Minorsky). Kürt aşiret tarihi için bu şecereler gerçekten büyük önem taşımaktadır.

§ 7. Aile Töreleri.

Şimdi bu bölümün son paragrafına geliyoruz: Burada, Kürt ailesinin hayatında en anlamlı aşamaları gösteren aile töreleri sözkonusudur[1]. Bu konuda doğum başta gelmektedir; biz de mantıkî olarak bununla söze başlıyacağız.

A. DOĞUM.

Doğum yerde olur. Koca evden uzaklaşır, bir ya da iki gün sonra döner. Doğum yapacak kadının başında tecrübeli kadınlar bulunur; bu kadınların emekleri sonradan mal olarak karşılanır. Doğumdan önce, bir mollaya başvurulur. Bu molla herşeyin iyi geçme-

1) Burada, Sovyet Azerbaycan'ındaki Kürtler hakkında Çursin tarafından yapılan inceleme esas alınacaktır (bak. *Kafkas Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Bülteni*, cilt III, 1925, Tiflis). Buna, kendi kişisel gözlemlerime dayanan ayrıntılı birkaç bilgi de eklenmiştir.

si için bir büyü *(dua)* yazar. Doğumdan sonra molla, ana ile yavrunun sağlığının korunması için bir başka dua yazar. Bunun karşılığı, mevcut imkânlara göre bir inek, bir öküz, bir koyunla ödenir.

Doğum zor olursa, gebe kadının kulakları çekilir, kulağına adı bağrılarak kendine gelmesi söylenir; ayrıca erkek kardeşinin ya da bir misafirin geldiği gibi sözler söylenir. Kadın bayılırsa, ayıltmak için bir el silâh atılır. Bazan ırmağa gidilip bir hançerle su «kesilir» (doğum yapacak kadını bağlayan bağı kesmeye yarayan bir büyü). Halk inancına göre lohusa kadın, *al-anası* adı verilen bir yaratığın saldırısına uğrar. Bu yaratık, uzun boylu, zayıf, korkunç, kocaman memelerini omuzlarından arkaya atmış bir cadıdır. Al-anası, lohusanın yüreğini ve ciğerlerini söker, ırmağa götürüp suda yıkar. Eğer bunu yapmak fırsatını bulursa kadın ölür. Al-anasını kovmak için lohusanın çevresinde bir yaylım ateşi açılır. Ayrıca, hançerle ırmağı yarmaktan amaç, al-anasının gelip ırmakta yıkayabileceği, kadının yürek ve ciğerlerini de kurtarmaktır[1].

Eğer çocuk evde ölürse, molla çağrılır. Molla, çocuğun ölümünü *beddua* eden bir kadının eve gelmiş olmasına bağlar. Kendisine iyi bir bedel verilirse, başkalarının bütün beddualarını bozacak bir dua yazacaktır. Yeni doğan bebeği beddualarının etkisinden korumak için, bu tür bedduada bulunabilecek kadınların, eve girmek şöyle dursun, avluya bile adım atmasına izin verilmez. Çocuk bir şeyden korkmuşsa, yanan bir odun parçası alınıp suya atılır ve bu su çocuğa içirilir.

---

1) *Al* ya da *Hal*, Fars eyaletindeki *Kaşkay (sl* adlı Türk aşiretinin cin ve perilerle ilgili inançlarında da yer alır

Çocuğun adı kadınlar tarafından verilir. Kadınlar, lohusanın evinde toplanıp verilecek adı seçerler. Bu âdet, eski devirdeki anaerkilliği yansıtır. Ayrıca, nereden bir çıkar sağlıyabilirse oraya el atan molla da çocuğun adını verme konusunda hak iddia eder. Büyü yapmaya yarıyan kitabını *(dua kitabı* ya da *came-i davad)* açar ve eğer çocuğa kendi seçtiğinden başka bir ad verilirse çocuğun öleceğini söyler. Bundan korkan ana-baba hemen mollanın dediğine uyarlar; molla da böylece bu üstün fikrinden dolayı bir ödül daha alır.

Ana-baba iyi, bir yemek verebilecek durumda oldukları zaman çocuğu sünnet ederler. Elden geldiğince çocuğun isim babası *(kirva-kırvo)* zengin ve güçlü bir aileden seçilir. Davet çocuğun babası tarafından yapılır. Bir daveti reddetmek hakaret ve şerefsizlik anlamını taşır. Kirve iki-üç koyun getirtir; baba da bir o kadar koyun keser ve ev başına bir kişi olmak üzere bütün köylülerin katıldığı bir yemek verilir. Yemekten sonra davetliler dağılırlar, evde sadece babanın ve kirvenin yakın akrabaları kalır. Sünnet onların önünde olur; köydeki berber tarafından ustura ve yarılmış bir çubukla yapılır. Üç-dört gün sonra kirve çocuğun halini sormaya gelir ve bir tencere pilav, kocaman bir ekmek, süt, bal, yumurta ve yağ getirir Tencere kirveye geri verilirken, içine, *çuha* ya da *arkalık* (palto ya da kaftan) yapması için bir parça kumaş ya da bir kilim konur, ya da kendisine bir inek verilir. Kısacası bir tencere hiç bir zaman «boş» çevrilmez; böylesi büyük bir ayıp sayılır.

Çocuklar iki-üç yaşına kadar emzirilir. Oğlan çocuğuna daha çok özen gösterilir, daha şefkatli davranılır. Kız çocukları, çok daha az ilgi görürler. Kadın

dünyaya hep kız çocuğu getirirse, ona acınarak bakılır ve evde hakaret görmekten kurtulamaz.

Çocukları kem gözden, kötü ruhlardan ve diğer kötülüklerden korumak için etkili bir yol olarak, çeşitli büyüler kullanılır. Örneğin, çocuğun beşiğinin altına ekmek konur. Çocuğu, geceleyin dışarı çıkarmak ya da avluya götürmek gerektiği zaman, geceleri etrafta dolaşan kötü ruhlara karşı korumak için eline ya da koynuna ekmek konur; bunun şeytanı korkutacağına inanırlar. Molla-Ahmedlu köyünde, bir yaşındaki bir oğlan çocuğunun her yanı büyülerle kaplıydı. Omuzuna, dörtköşe siyah bir bez parçasına dikilmiş bir *dua*, bir salyangoz kabuğu, bir boncuk, bir maden levha asılıydı; sırtında üçgen biçiminde bir başka *dua* ve renkli yün ipliklere dizilmiş birkaç boncuk vardı. Küçük bir kızcağızın sırtına binmiş bir başka çocuğun iki omuzunda, kırmızı ve sarı yün ipliklerden yapılmış püskülcükler sallanıyordu. Sol omuzundaki püskülcüğe birkaç boncuk, küpe ve çıngırak bağlanmıştı.

Bu anlattığımız âdetler, yukarda belirttiğimiz gibi, Sovyet Azerbaycan'ındaki yarı-göçebe Kürtlerde görülür. Benim inceleme fırsatını bulduğum orta Kürdistan Kürtlerinde ise bu âdetler biraz başkadır.

Doğum saati yaklaştığında komşular, doğum yapacak kadının evinde toplanırlar. Kadın ne kadar soyluysa, evinde toplananlar da o kadar çok olur. Her ne olursa olsun, hamilenin başında bir ebe *(dapirk)* bulunması zorunludur. Ebe öne geçer; öbür kadınlarsa arkaya veya yana çekilirler (Mukrilerde öndeki kadına *pêşewa*, arkadakine de *pıştewa* denir).

Doğum, mümkün olduğu kadar ayakta yapılır. Bazan tavana bir ip asılır, hamile kadın bu ipe tutunur. Bebek doğduktan sonra anneye bir şişe ya da dar

ağızlı herhangi bir kap verilir; kadın, son'un gelmesini kolaylaştırmak için bu kabın içine üfler (Mukriyemin ettirdikleri yolunda ün yapmış üç şeytan (Şeyh *dapirk* göbekbağını keser; o anda onun göbeği nereye atacağına dikkat edilir. Eğer göbek bir silâhın üstüne düşerse, bebek yiğit bir savaşçı olacaktır, kapkacağın üzerine düşerse, boğazına düşkün olacaktır, vb. İlk altı gün boyunca bebek, sımsıkı kundaklanmış olarak bir elek *(bêjıng)* üzerinde tutulur. Bu süre içinde ne dapirk, ne de doğumda bulunan diğer kadınlar, özellikle geceleri, evi terkedemez ve doğum için getirdikleri eşyaları alıp götüremezler. Bu yüzden kadınlar ancak gündüzleri evden ayrılabilirler. Güneşin batmasından önce de eve dönmek zorundadırlar; yoksa *şeşê* denen kötü ruh (bu ad «6» anlamına gelen *şeş* kelimesinden gelir) anneyi ya da bebeği öldürebilir. Aynı nedenle, geceleyin ateş ya da ışık söndürülmez ve kötü ruhun gelmesini önlemek için sırasıyla nöbet tutulur. Bu süre içinde evde bir bez parçası bulundurulur; bu bez parçası, şeşê'yi yakaladıkları ve çocuklarına kötülük etmiyeceğine dair ona yemin ettirdikleri yolunda ün yapmış üç şeyhten (Şeyh Cemal Surei, Şeyh Farhi Beruji ve Şeyh Baba Babıki) birinin elbisesinden alınır. Doğumdan sonraki kırk gün ana için *zıvıstani* (kışlık) adını alır ve kadına, genellikle cevizli, tereyağlı bir çörekten *(kadê)* oluşan hediyeler *(kudık)* verilir. Ayrıca molla, yeni doğmuş bebek için özel bir dua *(nevişti)* yazar, bu dua üçgen biçiminde bir muskaya dikilir ve bebeğin koluna iliştirilir.

B. EVLENME.

Doğumdan sonra şimdi de, yine Azerbaycan'da rastlanan düğünlere geçelim. Erkekler için evlenme

yaşı, Sovyet yasalarınca saptanmadan önce, 15, kızlar için ise 9-10 yaşları idi. Evlenmenin klan içinde olması tercih edilir (endogami). Başka yerden evlenen erkekler şöyle eleştirilir: «Niçin amcanın, teyzenin kızları dururken, bir yabancıyla evlendin? Bir yabancı yerine aileden birini almak yeğdir»[1]. Eskiden çocuklar daha beşikte nişanlanırdı. Nişan işareti olarak kız çocuğunun başına bir mendil bağlanır, buna paralar iliştirilirdi. Bu andan başlıyarak evlenme çağına kadar nişanlı oğlan, her yıl Bayram günü (9 mart) sözlüsüne bir koyunla bir elbiselik kumaş vb. getirirdi. Nikâh sırasında nişanlı kızın babasına *qalin* denen (Kürtçede *baştıh*, Türkçede *başlık*)[2] bir bedel ödenir. Bu bedel, 30-50 ruble arasında bir miktar para ile bir inek, birkaç koyundan ibarettir. Öte yandan kız babası da, kızına çeyiz *(cihiz)* olarak, bir ev için gerekli bütün şeyleri verir. Genellikle bir halı, bir yatak takımı (yastık, şilte ve yorgan), bir *malfraş* (seccade), bir *kilim*, bir gümüş ibrik, bir kazan, bir tepsi vb. verilir. Ayrıca baba, kızına bir at ya da bir inek hediye eder. Babadan alınan bu çeyizle bu hediyeler Kürt örf hukukunda, evli bir kadının tasarrufunda ki tek mülkiyeti oluşturur.

Burada bir parantez açarak, göçebelerde qalin'in bazan büyük meblağlara ulaştığını belirtelim. Örneğin, kadınlarının güzelliğiyle ünlü Milli aşiretinden bir genç kız için, yirmi kese gümüşe kadar varan.

---

1) Bilbas'lar kızlarını hiç bir zaman başka aşiretten birine vermezler; ama kızlar sık sık kaçırılır (Wagner, *adı geçen eser* cilt II, s. 229).

2) Transkafkasya Kürtlerinde doğum ve evlenme terimlerinin Türkçe oluşu dikkate çarpacaktır.

yaklaşık 100 sterlin ya da 2500 frank tutarında başlık verilir[1] (Bak Layard, *adı geçen eser).*

Düğün nişanlı oğlanın ana-babasına büyük masraflar yüklediği için, akrabalarından kimi bir koyun, kimi ekmeklik buğday ya da başka bir ürün ve para vererek onlara yardım ederler. Ayrıca *kardaşlık* (Türkçedeki «kardeş» kelimesinden gelir) adı verilen, düğünde yardımlaşma amacına yönelik kardeşçe bir bağla bağlanma âdeti vardır. İki delikanlı, aralarında bu bağı kurmak için anlaşırlar. Daha yaşlı akrabaların fikri alınmadan hiç bir şey yapılamadığı için, nişanlı oğlanın babası, seçilen delikanlının *dayısını* (ya da babasını, o da yoksa anasını) görmeye gider ve ondan, yeğeninin oğlu ile kardaşlık bağı kurmasına izin vermesini rica eder. Dayıya başvurma anaerkillikten artakalan bir âdettir. Böyle kurulan kardaşlık bağına katılan arkadaş, kız evinde verilecek şölen için bütün ürünleri (inek, koyun vb) sağlıyacağına söz verir. Aynı *kardaş*, düğünden sonra ailesiyle birlikte oğlan evine giderek ona çeşitli ürünler ve hediyeler götürür. Orada bunlar ağırlanır, uğurlanırken de kendilerine hediyeler verilir. Öte yandan oğlan da, buna karşılık olarak kardaşının düğününde gerekli gider ve yükümlülükleri üzerine almak zorundadır.

Zifaf gecesinde *kardaş* yeni evlilerin kapısını bekler. Gelin bakire çıkmazsa, hemen babası çağrılır ve kızını geri alması istenir. Bakire çıkarsa, bunun maddî kanıtları oğlanla kızın annelerine gösterilir. Şurasını hatırlatalım ki bütün yabancı gözlemciler Kürt kadınının ahlâkını övmekte birleşirler. Orospu kelimesi bu dilde yoktur. Benim kolleksiyonumda evlilik sadakatini bozmakla ilgili sadece bir tek hikâye

1) Eski rayiçle.

vardır ki bu da, ihtiyar Şemdinan beyi Zeyneddin'in genç karısı güzel Perizad'ın öyküsüdür. Bu kadın, Beyin İzo adlı bir uşağına sevdalanır. Durumu öğrenen ihtiyar koca, İzo'yu ortadan kaldırır. Bunun üzerine Perizad, Beyi de, kendisini de zehirler. Gelini güveyinin evine götürmek için oğlanın arkadaşları kızı almaya gelirler. Onlar gelince evin kapısı kapatılır ve açılması için kardaş, kızın arkadaşlarına bir bedel vermek zorundadır. Bunun üzerine kızı süslemeye başlarlar. Bu işle görevli kadın, kardaş'ın kendisine emeğinin bedelini vermesini istiyerek kızı giydirmekten kaçınır. Kardaş bu gereği de yerine getirir. Bundan sonra, kız anasının evinden oğlanın evine at üstünde götürülürken, gençler bir iple yolu keserek alayı durdurur ve para isterler. Kardaş bir miktar para dağıtır; bunun üzerine alayın yolu açılır. Alay, başında *zurna* çalan çalgıcılar *(zurnaçi)* olmak üzere ilerler. Evlenecek kızın yüzü kırmızı bir mendille örtülüdür; bunun anlamı, Kürtlerin dediği gibi, başlıyan aile hayatının kızıl (yani mutlu) olması dileğidir.

Oğlanın evine gelen kız, oğlanın babası kendisi ne bir hediye vermedikçe attan inmez. Baba ona bir inek ya da kısrak hediye eder (bir öküz ya da bir aygır hediye edilemez). Kız evin eşiğinde attan iner. Oğlanın akrabalarından bir kadın, kızın ayaklarıyla eşik arasına birkaç *lavaş* (uzun, ince çubuk halinde ekmek) atar. Kız, selâm vererek ve ekmeği alarak evin içine yönelir. Geçerken kız, eşiği öpmek zorundadır. Evin içinde kadınlar, kızı elinden tutup ocağın (gördüğümüz üzere, odanın ortasında toprağa oyulmuş *tandır)* etrafında bir ya da üç kez dolandırarak ona şöyle derler: «Seni buraya aldık; sen de bu eve son nefesine kadar hizmet etmelisin».

Ocağın çevresinde dönüldükten sonra kız, kırmızı

bir perdeyle ayrılan odanın bir köşesinde, kendisi için hazırlanmış yere götürülür. Kız, kendisinin ve oğlanın ailesinden genç kızlar arasında, burada bir halının üzerine oturur ve iki-üç gün süren bütün evlilik törenleri bitene kadar, yastıklara dayanmış olarak orada kalır, kocasının akrabaları dışında kimseye görünmez; bununla birlikte kayınpederi de, bir hediye (koyun, gümüş takımı vb.) vermedikçe onu göremez.

Kızın, perdeyle ayrılan bu köşeden çıkışı bazı âdetlere göre olur. Oğlanın babası, kendinin ve kızın yakınlarını davet edip bir yemek verir. Bu yemekte, oğlanın babası ya da bir akrabası, kızın «ortaya çıkarılması» ve bunun için ona hediyeler verilmesi gerektiğini söyler. Herkes gücü oranında hediyesini verir. Kadınlardan biri toplanan hediyeleri kıza götürür ve perdeyi kaldırarak kızı davetlilerin önüne çıkarır. Kız herkesin önünden geçip ellerini öper (Bazan bu anda da ona, hali vaktine göre kimi 20 kopek, kimi bir-iki ruble para verir). Bu andan itibaren kız, serbestçe dolaşabilir. Ancak yine de yüzü, kırmızı mendille örtülü kalır.

«Kız gösterilmesi»nden yaklaşık bir hafta sonra babası, kızını, kızının arkadaşlarını, oğlanı ve oğlanın yakınlarını evine davet ederek aşağı yukarı yirmi kişilik küçük bir şölen verir. Kız, daha iki-üç gün babasının evinde kalır ve kocasının evine döneceği gün babası kendisine bir hediye verir. Bu âdet, *ayag açma* (babasının evine «yolu açma») adını alır.

O anda kız, diğer akrabalarınca da davet edilir. Bundan böyle kendilerine rahatça gelip gidebilmesi için kıza yemekler ve hediyeler verilir. Bunlar yapılmazsa kız, bu akrabalarının evine bir daha dünyada ayağını atmaz.

Genç gelinin, kocasının evindeki durumu güç sa-

yılmaz. Tersine, ilk zamanlarda ona ayrı bir özen gösterilir. Daha gürbüzleşmesi ve baba ocağından uzakta sıkılmaması için iyi bakılıp beslenir. Genç kadına, ilk doğumunu yapıncaya kadar özel bir ilgi gösterilir. Bu süre içinde ona bir konuk gözüyle bakılır. İlk doğumdan sonra kesin olarak aileye mensup olur ve bütün öteki gelinlerinkine denk bir durum kazanır. Genç gelinin ödevleri arasında, gerek evdeki daha yaşlı kişilerin, gerek konukların ayaklarını yıkamak da vardır. Bu ayak yıkama âdeti, bazı ailelerde her gün, bazılarında ise iki ya da üç günde bir uygulanır.

Diğer kavimlerde olduğu gibi Kürtlerde de kadın, kocasını ve ailenin daha yaşlı üyelerini adlarıyla çağırmaz. Kocasına seslenirken *e* ya da *ada* «sen» der. Kaynanasını *hala* (hala [teyze]), kaynatasını *mamo* (amca) diye, kocasının ağabeysini ise *bıra* (ağabey) diye çağırır. Gençleri kendi adlarıyla çağırır. Koca da karısını adıyla çağırmaz, *agız* (kız) diye çağırır.

Bugünkü Kürt ailesinin ataerkil yapısına rağmen, bazı âdetler, Kürtlerin vaktiyle yaşadıkları anaerkil dönemin kalıntılarıdır (Bu konuda bak. I. Bölümde işaret ettiğimiz noktalar). Örneğin çocuğun adı, başka kadınların da görüşü alınarak, anası tarafından konur. Amca ve dayı ile yeğeni, yeğenle halası, teyzesi ya da yengesi arasında evlilik yasaktır; kardeş çocukları ise evlenebilirler. En büyük yemin, dayının yeğeni için yeminidir. Kardaşlık bağını kurmak için de yine dayının izni alınır. Genç gelinin, kocasının evine yerleştikten birkaç gün sonra, bir süre için yeniden kendi evine dönmesi de, anaerkillikten kalma bir âdettir.

III. Bölümde sözünü ettiğimiz Transkafkasya'lı Kürt yazarı Ereb Şemo'nun kitabındaki bir parça,

canlı gözlemden alınma ayrıntılı birkaç çizgiyle, bu bölge Kürtlerindeki evlilik tablosunu tamamlar. Bu parçada, Bro (İbrahim'in Kürtçe kısaltılmışı) adlı birinin Mayane adlı bir kızla evlenmesi anlatılır. Bro yoksuldur, anası Besê'den başka kimsesi yoktur; ama dayısı ona yardım eder. Mayane'ye göz diken zengin bir aileden bir başka talip de bulunduğu için, hazırlıklar gizli yapılır.

Âdete göre Besê, Bro'nun dayısını çağırır ve başlık gizlice verilir.

Söz kesilip başlık ödendikten sonra, oğlan, nişanlısının yakınlarına hediyeler götürmek ve onlara, bu hediyelerden başka bir de zekâsıyla kendini beğendirmek zorundadır. Oğlana babalık eden Besê, bacaklarını büküp oturmuş, ona bakarak şöyle demektedir:

«Eh işte, oğlum, yarın bir karın olacak. Babanın vasiyetine uyarak senin için ancak bunu yapabildim. Şimdi artık kendinin efendisisin; evini çekip çevirmeyi bilmelisin, özellikle de geçimimizi sağlıyan koyunlara iyi bakmalısın. Ağır başlı ol. Kibirli olma. Bir aşirete gidip de orada yalnız tek-gözlü insanlar görürsen, sen de o aşiretin hayatına uyarak onlar gibi ol.

— Olur anne, der Bro.

— Şimdi davetlileri düşünelim. Herkese *topai* (hediye) gönderdin mi?»

Âdete göre nişanlı oğlanın, her davetliye bir topai, bir mendil, bir parça sabun vb. göndermesi gerekir; düğüne gelmek isteyen kimselerinse hediyeyi kabul etmesi, istemiyenlerin reddetmesi gerekir.

«— Evet anne, herkese gönderdik.

— Hediyeler yetecek mi?

— Yeter anne. Dayım bana, düğün için yedi ko-

yun verdi. Bizim tek başına masrafları karşılayamayacağımızı biliyor.»

Ertesi gün, Bro'nun kışlağı (kış köyü) nerdeyse tanınmaz hale gelmiştir. Kalabalık bir davetli grubu da gelmiş, davul, zurna sesleri duyulmaya başlamıştır. Oğlanın yakınları düğün yerindedir. Alacalı bayram *arkalıkları*, *oyma*'lar (Kürt ceketi) ve gözalıcı sarıklar giymiş Kürtler, canlı adımlarla bir çadırdan öbürüne gidip gelmekte, çimenler üzerinde öbek öbek toplanıp neşeyle çene çalmaktadırlar. Aralarında, değişik renkli ağır tören elbiselerini giymiş yanık yüzlü, güleç kadınlar da görülmektedir.

Bu dağ güzellerinin başında, *kofi* denen, para ve boncuklarla süslü yüksek başlıklar vardır.

Kışlağın öbür ucunda da neşe ve canlılık hüküm sürmektedir. Burada, *cirid*[1] oyununa katılan atlılar toplanmıştır. Her biri kendi atının olağanüstü niteliklerini göstermeye çalışır. Kimin kazanacağı üzerinde tartışılır. Bazıları atlarının safkan olduğunu ileri sürerler ve cinsini çeşitli şekillerde kanıtlamaya çalışırlar.

Sonunda yarışlar başlar. Mesafe on kilometredir. Tırısla çıkış hattına gelen atlılar, binici melodisini *(qeydê suwariya)* çalan zurnanın çıkardığı uzun sesler arasında tehlikeli cambazlıklar yaparlar.

Böylece herkes eğlenir. Bu sırada Bro, Kürtlerin dediği gibi «tahta çıkmış» gibidir. Etrafını çeviren delikanlılarsa gülüp eğlenir, şarkılar söyler ve Bro'nun saçını tıraş edip giyimini hazırlarlar. Kürt âdetine göre, saçı kademe kademe tıraş edilir. Her arkadaşı, berbere yaklaşıp parasını öder ve saçtan kendisine

---

1) Yarış ve ata binme ustalıklarının gösterildiği binicilik bayramı. Ayrıca bak. Moltke, *adı geçen eser*, s 340

düşecek payı daha çabuk kesmesini ister. Berberde toplanan para, gençlerin ortaklaşa yemek yediği karavana için harcanır.

Mayane'ye gelince, çadırında arkadaşlarıyla birlikte oturmakta, arkadaşları da âdet üzere ağlayarak onu giydirmektedirler.

Genç kızlardan biri, gelin olacak kızlar giydirilirken söylenen şarkıyı mırıldanmaya başlar:

«Yalnız seninle ben yabancıyız,
Evin dışında oturup kalmış;
Kim olduğumuzu kimse bilmiyor.
Oy yabancı başım! Oy mutsuz başım!
Baba evini görüyorum senin,
O evi kaplıyan eski damı:
Dövünme kız, nişanlın genç.
Bir ben yabancıyım burda,
İşte gittim, dönmiyeceğim
Aile ocağıma bir daha.
Ağlayıp evime veda ederken
Bir ben yabancıyım burda.
Kıpkızıl bir mendil gibiyim ben
Yabancılar arasında göze batan.
Lânet olsun o ekmeğe
Anamın bana yedirdiği.
Bir başlık uğruna satıyorlar beni
Talihsiz başımla bir ihtiyara...»

Her kıtadan sonra, kızların hepsi ağlarlar. Ama aynı zamanda hepsi de şöyle düşünür: «Ne kadar mutlusun! Kocan genç ve yakışıklı. Bizse nasibimizin ne olduğunu henüz bilmiyoruz. Belki de kötü bir ihtiyarın ikinci ya da üçüncü karısı olacağız. O zaman yakınlarımızı terketmemiz büsbütün zor olacak

ve âdet yerine gelsin diye değil, gerçekten gözyaşı dökeceğiz».

Öyleye doğru ortalık biraz durulur. Mayane'yi ata bindirirler ve süvarilerin eşliğinde Bro'nun evine götürürler. Kız eve yaklaşırken birkaç silah atılır ve Bro'nun annesi, ellerinde iki tabakla *koçeri* oynamaya başlar.

Mayane çadırın eşiğinden atlayınca, ayaklarının altına toprak bir çanak konur. Kız bu çanağı ezip eve girer. Tören bitmiştir.

İnsan denizinin gürültüsü susmuş, herkes evine dönmüştür. Ortalığı sessizlik kaplar.

Şimdi Mayane evleneli bir yıl olmuştur. Mayane'nin hesabına göre, Bro'nun evine girdiği günden bu yana ay gökte turunu on üç kez tamamlamış ve Mayane ancak âdetin koyduğu süre dolunca, o zamana kadar bir *hêli* ile örtülü tuttuğu yüzünü açıp kaynanasıyla konuşma hakkını elde etmiştir.

Urmiye gölü havzasındaki Kürt evlenmesine gelince, benim bu konuda kaydettiğim gözlemler şunlar:

Evlenme için görücü göndermeden önce, isteğin kabul edilip edilmiyeceğini öğrenmek için bilgi edinilir[1]. Gençler, gizlice de olsa, genellikle önceden birbir-

1) Kız isteme bazan çok nazik bir görevdir; nitekim koleksiyonumdaki bir hikâye bunu kanıtlar. Zerzan aşireti reisi Tahir Ağa'nın çok güzel bir kızı vardır. Peri Hanım adlı bu kızı Şemdinan beyi Abdal Beg ister. Evlilik avantajlı olacaktır, ama Tahir Ağa sert bir adamdır ve «ak sütü kara tortudan ayırdetmesini» bilmez. Abdal Beg'in adamlarını hor karşılar ve köş köş efendilerinin evine geri gönderir. Abdal Beg bunun üzerine Musi adlı bir Yahudiye başvurur; Yahudi işi ustaca yürütür ve Peri Hanım'ı Abdal Beg'e almayı başarır. Böylece Yahudi kurnazlığı Kürt sertliğinin üstesinden gelir!

lerini tanırlar. Aracılar, nişanlı kıza, nişanlı oğlanın bir hediyesini *(nişanê)* getirirler, dayısı herhangi bir silâh *(çeka halanê)*, ana-babası da çeşitli giyim eşyaları *(xelatêd bûkê)* alırlar. Kızın ana-babasma dönen başlık parası, kız kaçırma halinde ödenmesi gereken ceza ile aym ismi taşır *(qalen* ya da *naxt)*. Aynı kelimenin kullanılması ilginçtir; çünkü vaktiyle evlenmenin kaçırma *(dıziyê bûkê)* yoluyla oluştuğunu gösterir. Urmiye gölünün güney batısındaki Uşnu adlı Kürt bölgesinde, bir kadın ya da kız kaçıran kişi aşiret reisine hediye vermek zorundadır; kızın babası ya da kadının kocası ise hükümet makamlarına, «hokka vergisi» anlamına *devitane* adı verilen («hokka» anlamındaki *devat/devit* kelimesinden gelir) bir vergi öderler. Aynı bölgede, evlenme sırasında ağaya da bir miktar para ödemek âdettir (Burada İran âdetlerinin etkisi hissediliyor: İran'da köylü evlendiği zaman, toprak sahibine bir hak öder). Kızın ana-babasına ödenen miktar yanında, evlenme sözleşmesinde ayrıca kızın malı olarak kalacak miktar da belirtilir. (Bu miktara verilen *mare* adı, Mukriler'de evliliğin kendini gösterir). Çoğu zaman da bu miktar kâğıt üzerinde kalır.

Düğün, nişanlının *(zava)* evinde şarkılar, oyunlar ve binicilik gösterilerini içeren üç günlük bir şenlikle başlar. Düğün sahibi varlıklı biriyse, düğünde, çoğu zaman uzaktan gelmiş büyük bir kalabalık bulunur; Kürtler için de en güzel süsleri ve silâhlarıyla ortada boygöstermek, yarış atlarıyla gösteriler yapmak fırsatı doğar. Bir savaş oyunu da düzenlenir. Atlılar, iki gruba ayrılıp *ho-hoy* sesleriyle birbirlerine saldırırlar ve silah yerine geçen sırıklarla rakiplerini yere düşürmeye çalışırlar. Bütün bu gözü çekici ve gürültülü kalabalık, üç gün sonra, gelin olacak kızın

(bûk) evine gider ve kızı alıp oğlanın evine götürür. Bundan sonra şenlik üç ya da dört gün daha sürer. Nikâh töreni, ister kızın gelişinden önce, ister oğlanın evine geldiği gün, molla tarafından kıyılır. İlgili tarafların hazır bulunması zorunlu değildir; müstakbel eşlerin yerine temsilcileri bulunabilir, çünkü kızla kızın ana-babasının bu işe razı oldukları bilinir. Molla, kızın ana-babasına şöyle der: «Kızımızı evlendirdik ve filana karı olarak verdik, şu kadar da (başlık parası) aldık, deyin». Onlar da «Evet, öyledir» diye cevap verirler. Bazı yerlerde, zifaf gecesinde genç evlilerin kapısında durulup kocanın silâh atması beklenir; bu silâh sesi oğlanın haklarını kullandığını gösterir. Ayrıca, şimdi gittikçe kaybolan bir âdet daha vardır: Buna göre, zifaf yatağında beyaz bir çarşaf *(pisiyar)* konur, sonra bu çarşaf, bekâretinin delili olarak gelinin ana-babasına gönderilir. Bunun üzerine, kızın ana-babası sevinip bayram ederler. Düğünden bir süre sonra da, gelinin ana-babası büyük bir şölen vermek zorundadır. Bundan sonra hayat eski haline döner.

C. CENAZE TÖRENLERİ.

Ve nihayet, yaşam eğrisi ölümle son bulur. Şimdi de bu ölüm törelerini görelim.

Ölen kişi, yatağına uzatılıp yüzü güneye döndürülür. Ölüm anında ağlayıp sızlamalar başlar. Sonra ceset, ayrı bir odaya götürülüp orada yıkanır ve pamukludan bir kefene sarılır. Ağzına, burnuna ve kulaklarına, çubuklara sarılmış pamuk fitilleri doldurulur; bunlar koltuk altlarına da konur. Eğer ölen aynı gün gömülmezse, göğsüne, yüzüne doğru çevrilmiş bir ayna ile bir taş konur.

Tabut kullanılmaz. Ölen mezarlığa, sırıklardan yapılma bir sedye *(tabut)* üzerinde götürülür. Cenaze alayı ölenin yakınları ve komşularından oluşur; kadınlar da alaya katılıp ağlar ve döğünürler. Ölünün önünde ya da arkasında atı da götürülür. Eğer ölen gençse, atı gözalıcı bir bezle süslenir (genellikle atın boynuna kırmızı bir şal bağlanır); eğerine de kılıcıyla hançeri asılır. Ölen yaşlı ise, atı kara bir yas beziyle örtülür. Mezar dönüşü at yeniden eve getirilir ve ölenin ailesinde kalır. Bu at kimseye hediye edilemez ve iş görmeye devam eder. Ölen zengin bir adam ya da aşiret reisi ise, sedyenin önünde, eğerli, süslü örtülerle kaplı ve adamın silâhlarını taşıyan birçok at yürür.

Millingen, bir reisin cenaze törenini şöyle anlatır *(adı geçen eser,* s. 379-380): «Kürtlerin Avrupadakine çok benzeyen âdetlerinden biri, ölen savaşçının ya da bir reisin şerefine düzenlenen cenaze törenidir. Bu münasebetle, dost aşiret reislerine ve ölünün bütün kan akrabalarına özel çağrılar gönderilir. Belirlenen saatte herkes, cenaze alayının çıkacağı eve koşar. Bir grup atlı, alaya başlangıç olarak, sedye önünde bir dizi numara ve gösteri yaparlar. Alayın başında bunlar olurken sedye, ölünün akrabaları ve dostları tarafından omuzlarda taşınır; sedyenin hemen arkasından, ölenin koşu atı, ağır ağır yürüyerek boş eğerinde ölenin silâhlarıyla süslü-püslü savaş giysilerini taşır. Alayın sonu heybetli bir süvari kitlesiyle kapanır. Ölenin karıları, yakınları ve dostları yas belirtisi olarak kara tüller takarlar. Ceset evden alınıp götürüldüğü zaman, kadınlar ağlayıp sızlamaya ve vahşî çığlıklar atmaya başlarlar; üstlerini başlarını yırtarlar ve felâkete uğradıklarının belirtisi olarak başlarına avuç avuç toz-toprak dökerler».

Millingen'in işaret ettiğine göre, bu Kürt âdeti gerek Kuran'ın ilkelerine, gerekse diğer Müslüman ulusların önyargılarına tamamiyle aykırı olması bakımından, çok şaşırtıcıdır, çünkü Müslümanlar, ölümün bütün insanları aynı düzeye getirdiğine, dolayısiyle «bir Padişahı bir hamaldan çok şereflendirmemek» gerektiğine inanırlar.

Tekrar mezarlığa dönelim. Ölü, mezarlığa gelince mezarın yanıbaşına konulur, ama yere bırakılmadan önce üç kere indirilip kaldırılır. Mollanın duasından sonra ceset mezara konur ve üstü, serbestçe yatacak şekilde düzgün büyük taşlarla kapatılır. Taşların üzerine, tıpkı Kürt evinin damında yapıldığı gibi, bir saman tabakası örtülür. Sanki böylelikle ölüye bir çeşit yeraltı konutu hazırlanmaktadır. Samanın üzerine toprak yığılır. Saman, toprağın taşlar arasından ölünün üzerine dökülmesini önler. Ölünün başının altına, şii müslüman olduğunu göstermek üzere, Kerbelâ (Şiilerin kutsal şehri) balçığından bir *mühür* konur[1]. Mezarın üstü toprakla örtülür. Bunun üzerine molla duasını okur ve ölüye talkın verir. Kalabalık birkaç adım geri çekilir. Molla talkınını bitirdiği zaman kalabalık, mezara yaklaşıp elleriyle üstündeki toprağa dokunurlar. Halk inancına göre ölü, bu anda kendine gelir ve cenazesine kimlerin katıldığını anlarmış. Sedye olarak kullanılan sırıklar mezarın üzerine ya da yanına konur. Bunları eve götürmek günahtır.

Sonra ölü evine dönülür. Molla bir dua okur, cemaat de *amin* der.

Gün inince, ev sahibi zeytinyağına bir fitil batırır,

---

1) Ancak, kürtler, Transkafkasya dışında çoğunlukla sünnidir

fitili tutuşturup cesedin yıkandığı yere kor. Fitilin, ölünün ışıksız kalmaması için akşamdan sabaha kadar yanması gerekir, yoksa mezar karanlık olur. Ayrıca Kürtler, bütün Cuma-önceleri, ölen delikanlı ya da genç kızın mezarıyla Muhammed'in soyundan gelen *Seyyid*'in mezarında birer mum yakarlar.

Cenaze töreninin yapıldığı günün akşamı hiç bir anma yemeği verilmez; hatta ölü evinde yemek bile yapılmaz. Aileye komşular yemek getirir. Ölünün anısına ilk yemek *(xêyrat)*, ölümden sonraki üçüncü gün verilir. Yemeğe bütün köy katılır. Her aileden bir kişi gelir. Bu yemek, *uç-gülük* (üç günlük) adını alır. Ölümden yedi gün sonra, *yedlik* (yedilik) adı verilen, 20-40 kişinin çağrıldığı ikinci bir yemek verilir. Kırk gün geçince verilen yemek, *kırxı* (kırklık) adını taşır. Nihayet, ölümün yıldönümünde bütün köye, *illik-xêyrat* (yıllık hayrat) denilen büyük bir şölen verilir. Anma niteliğindeki bütün bu yemekler, aile için, akraba ve dostlar yardıma gelmezse ağır bir yük olur. Genellikle, bu yemeklerden her birinde, hali vakti yerinde akrabalar, kirveler ve dostlar yaslı aileye birer koyun getirerek yardım ederler; komşular da yağ, peynir, tahıl, bazan da para gibi yardımlarda bulunurlar.

Ölüm yıldönümü gelinceye kadar, aile genellikle yasa girer; evde eğlence, zevk yapılmaz ve keyifli şeylerden sözedilmez. Örneğin, bütün yıl boyunca kırmızı şeyler evden uzaklaştırılır, kırmızı elbise giyilmez; yünler, yumurtalar, saçlar *(hena* ile), kırmızıya boyanmaz. Ayrıca, *keva* çiğnenmez, kavrulmuş pirinç yemeği (Türkçe *kavarga*, Kürtçe *brejak)* yapılmaz. Normal olarak bu yemek, Kürt ailelerinde hemen her hafta mutlaka bir kez yapılır Ama bir ölüm olunca bu yemek, yalnız ölünün evinde değil, aynı zamanda

yakın akrabaların, hatta yakın komşuların evinde de yapılmaz. Yapılsa bile, yaslı ailenin haberi olmadan gizlice yapılır.

Bayram gelmeden önce komşular, ölü evinin hanımına *hena* getirir ve bu büyük bayram dolayısiyle saçlarına kına yakmasını ısrarla isterler. Eğer kadın buna razı olursa, yas biter ve normal hayat yeniden başlar. Ölünün yeni elbiseleri, bir yıl süreyle saklanır ve yıldönümü günü, bir seyyid'e ya da, ölü için dua etsin diye mollaya verilir. Mezara, ya basit kaba bir taş, ya da üzerinde ölünün adıyla ölüm tarihi yazılı küçük bir taş sütundan ibaret bir anıt dikilir. Tütün içenlerin anıtlarına bazan *kalyan* [nargile?] tasviri konur. Anıt, ailenin imkânlarına göre bir ya da iki ay sonra, bazan da bir yıl sonra dikilir. Vaktiyle bu ölü anıtları, koyun ya da at biçiminde olurdu. Bu tür şekillere Kürt mezarlıklarında hâlâ rastlanır (Bozkı, Daşlu, Karakışlag, Seyyidler köylerinde). Atın sol yanına, günlük hayattan alınma birkaç sahne kabartma halinde işlenir.

Hali vakti yerinde kişiler ölünün anısını, bazan kamu yararına açık eserlerle yüceltirler: çeşme yada köprü yaptırma, yoksullara yardım, çocuk büyütme, bir Seyyid'e kumaş hediye etme gibi hayır işleri.

Dul kadın, ancak bir yıl sonra ikinci kez evlenebilir ve çoğu zaman da kaynıyla («lévirat» [Fr.]) ya da kocasının akrabalarından biriyle evlenir; kocası evlilik mutlaka aile içinden olur. Dul kadının başka bir aileden evlenmesi, ailenin şerefine bir lekedir. Bunun nedeni kolayca anlaşılır: Zamanında aile onun için bir başlık ödemiştir, onu almak için masrafa girmiştir; böyle bir evlilikle malını kaybetmiş olacaktır.

Orta Kürdistan'daki cenaze töreleri konusunda ise, benim ekliyeceğim az şey vardır: Ceset, yıkandık-

tan sonra kokulu otlarla ovulur ve bir ya da birçok (beşe kadar) kefene sarılır. Bundan sonra ölü, *darbest* adı verilen bir sedyeye konur. Mezar çukuru adam boyu derinliğinde kazılır. Mezarın yanına, *gor-kol* (mezar kazıcı) adı verilen özel bir yemek konur. Mezarın iç kenarları taşlar ya da pişmemiş tuğlalarla örülür (bu kaplama *birazge* adını taşır). Ceset burada sağ yanına yatırılır, yüzü Mekke'ye doğru döndürülür. Mezar, taşlar *(salin)* ve toprakla kapatılır. Üzerine de, biri baş tarafına, diğeri ayaklara gelmek üzere iki taş *(kêli)* konur. Mollanın duası *(talqin)* şöyledir: «Filan oğlu (ya da kızı) filan, sakın şaşırma, iki melek gelip sana dininin, *kıble*'nin, Tanrının ve Peygamberinin hangisi olduğunu, erkek ve kız kardeşlerinin kimler olduğunu soracak. Şöyle cevap vereceksin: Taptığım Tanrı Allah'tır, Peygamberim Muhammed'dir, dinim İslâm'dır, kıblem Kâbe'dir; bütün müminler de erkek ve kız kardeşlerimdir». Kürtler, bir ölüye son saygı gereklerini yerine getirmemeyi en büyük hakaret sayarlar. Bu nedenle de, savaş sırasında yaralı ve ölüleri alıp götürmeye çalışırlar. Ölünün mevki ve servetine göre, mezarı üzerinde, üç gün, hatta bir yıl Kuran okutulur. Kuran'ın baştan sona bir kez okunup bitirilmesine *xıtım* (hatim) denir ve bunun, ölüyü cehennem ateşinden koruyacağına inanılır. Cenaze töreninden üç gün sonra, özel bir ekmek *(sêmini)* hazırlanır ve bu ekmek, ölünün anısına, komşularla yoksullara dağıtılır. Ölünün bir tabuta *(sundruk)* konup gömülmesi pek nadirdir.

VI. BÖLÜM

ÜRT AŞİRETİ

Toplumsal Yapı (Sınıflar; Reisin Üstün Mevkii ve Yetkisi; Eğlenceler) ve Ekonomik Yapı (Vergiler, Oba Organizasyonu).

§ 1. Aşiretin Görünümü.

«Bir aile, kan birliğinin sınırlarından öteye taşıp da nisbeten daha geniş bir alanı kapsadığı zaman, doğal olarak aşirete dönüşür. Aynı ailenin üyeleri arasındaki birliği perçinleyen sevgi ve alışkanlık bağları aile çemberinin genişlemesiyle zayıflar; o zaman bunların yerine, gelenek, din ve ortak çıkar bağları geçer. Örneğin, geniş kapsamlı bir ailenin kalabalık üyeleri aşiret adını alan bir küme oluştururlar. Eski çağlardaki İsrail aşiretleri de, aslında, zamanla aşirete dönüşen ve ulus olmaya doğru giden büyük ailelerden başka neydiler? Günümüzde, Arabistan, Mezopotamya ve Kürdistan aşiretlerinden başka hiç bir yerde, eski aşiretlerin tam bir örneğini bulmak mümkün değildir. Bu aşiretlerin konak yerlerine varıp da çadırlarına baktığınız, aile reislerinin yanına yaklaş-

tığınız zaman, her adımda ve her nesnede, Tevrat çağını anımsatan izler bulmamanız olanaksızdır. Çocukları, yakınları ve uşaklarıyla çadırının altında oturan şu ak sakallı, ciddi bakışlı reis, hayal gücümüzde, Hazreti İbrahim, Yakup, ya da bir başka aşiret piri peygamberle özdeşleştirilebilir. Çadırın bir köşesinde, kimi oturmuş, kimi ayakta duran şu dört-beş kadın, vaktiyle Rebeka, Sarah ya da Raşel'in, ilkel güzelliklerinin açılıp serpilişi içinde çizdikleri o canlı tabloyu yeniden çizmiyorlar mı?

Türkiye Kürdistanı'ndaki aşiretler, reisin ailesinin oluşturduğu bir esas aile ile az-çok yakın akraba olan bir dizi başka aileden meydana gelirler. Her aile bir *hampa* (çadır) oluşturur; o şekilde ki bir aşiretin nüfus sayımı, kapsadığı çadır sayısına göre yapılır. Örneğin, filan aşiret bin çadır kapsar demek, bin ev kapsar demektir. Ancak şuna dikkat edilmelidir ki Kürdistan'daki aşiretler, biri devamlı, biri yüzen olmak üzere, iki ayrı unsurdan oluşurlar. Devamlı unsur, reise akraba olan bir dizi ailenin oluşturduğu bir çekirdekten ibarettir; yüzen unsur ise bazan bir aşirete, bazan başka bir aşirete bağlanan bir maceracılar ve kaçaklar grubundan meydana gelir.

Bu durumun sonucu olarak, bir aşiretin sayısal değeri hakkında tam bir fikir beyan etmek imkânsızdır, çünkü bu aşiretin nisbi gücü, olayların o anda aldığı şekle bağlıdır. Örneğin Milan aşireti, Ömer'in yönetimi altında geliştiği sıralarda, 1600 çadıra sahipti. Felâketlerle dolu iki yıldan sonra aynı aşiret 500 çadıra indi. Bütün geri kalanlar kötü talih yüzünden eriyip gittiler.

Aşiret reisi tam bir ataerkil despottur. Otoritesi sınırsızdır. Herkesin malına istediği gibi el koyabilir. Kişilere dayak attırabilir ve gönlü dilerse, uyrukla-

rından herhangi birini öldürtebilir. Barış zamanında reisleri aralarında bağlayan, suçluların iadesiyle ilgili bir anlaşma, bir uyruğun firar ederek reisin otoritesinden kurtulmasına engel olur. Bir reisin yapabileceği yolsuzluklara karşı, şikâyet mercii olarak Hükûmetten de medet yoktur, çünkü Türklerce izlenen politika, reisleri, hazineye bir meblağ ödemeleri şartıyla, dilediklerini yapmakta serbest bırakmaktır[1].

Aşiret reisliğine geliş, yaş büyüklüğü esasına göre olur. Reisin ölümünde yerine, en yakın akrabaları arasından en yaşlısı geçirilir ve herkes onun otoritesine başeğer. İktidarı zorla ele geçirme ya da devretme, genel oyla tayin, olağandışı birtakım durumlardır ki, dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi burada da, olayların normal gidişini değiştirir.

Reisin çadırı, çevresinde dizili daha küçük çadırlar içinde her zaman belli olur. Bu çadır, kamu işleriyle ilgili toplantıların yapıldığı ve bütün yabancıların konukseverlik bulmaya koştukları bir yerdir; duruma göre, aynı zamanda, yüksek adalet ya da adaletsizlik mahkemesidir; ayrıca, günün büyük olaylarının tartışıldığı bir Avam Kamarası ve de Lordlar Kamarasıdır. Burada reis, herkesin göreceği şekilde oturur; herkesle konuşup gülüşür, ya da öfkesini çeken kişileri azarlar. Sofrası her zaman pilav ve kızarmış koyun etiyle doludur; herkes, reisin önüne diz çöküp yemekten payını alabilir. Kürtlerin bana anlattığına göre, Heyderanlı aşiretinin güçlü reisi Ali Ağanın sof-

1) «Kürt aşiretlerinde para cezaları ile adam yaralama yüzünden verilecek ceza bedellerini tahsil hakkı, bu aşiretlerin beylerine ait olacaktır» (R. Mantran ve J. Sauvaget, *Osmanlı Vergi Nizamnameleri*, 1951, Şam Fransız Enstitüsü, A. Maisonneuve, s. 102).

rasında, pilavlar ve kızarmış koyunlar tepeleme yığılır, dört uşağın omuzunda taşınırmış (Bu konuda bir önceki bölümde söylediklerimizle karşılaştırınız. [B.N.]). Ben, böyle bir barbar cömertliğinin örneğini görmek fırsatını bulamadım, çünkü ilişkide bulunduğum aşiret reisleri, bu büyük senyörlere oranla birer cüce sayılırlardı.

Reisin otoritesi kesin ve nihai olmakla birlikte, onun üzerinde aşiret yaşlılarının belli bir kontrolu vardır; bu yaşlıların oyları, her zaman ihmal edilemeyen maddi bir ağırlık taşır. «Ak sakallılar» kurulu (Türkçede bu yaşlılara *Ak sakallı*, Kürtçede *Rıspi* denir [B.N.]), hemen her akşam reisin çadırında toplanıp, genel çıkarları ilgilendiren sorunları, ayrıca aşiretin gündelik hayatında ortaya çıkabilen bütün işleri görüşür» (Millingen, *adı geçen eser*, s. 282-286).

Kalın hatlarıyla çizilen ve Kürtler arasında yaşamış bir yazara ait olan bu genel tablo, okuyucuyu, yaşam biçimiyle bireysel ve ailesel karakteristiklerini bundan önceki bölümlerde de gördüğümüz bu kavme özgü aşiret ortamına dolaysızca sokmaktadır. Gerçi Millingen bu satırları 1870'te yazmıştı; ama, Wigram'ın yukarıda (IV. Bölümde) aktardığımız görüşüne, yani Kürtlerin İ.Ö. 1000 yıllarından günümüze kadar pek değişmedikleri görüşüne tümüyle katılmamakla birlikte, yine de, Kürt aşiretinin, hâlâ kendini sürdürebildiği yerlerde, gerçekten Millingen'in çizdiği tabloya çok benzediği inancındayız. Şimdi, Millingen'in taslağını çizdiği Kürt aşiretinin bellibaşlı görünümlerini derinleştirmemiz gerekiyor.

Şimdiye kadar, hiç değilse bizim bilebildiğimize göre, Kürt aşiretinin doğal yapısı üzerinde toplu bir sosyolojik inceleme yoktur ve genellikle aşiretin oluşumu konusunda bir görüş birliği de mevcut görün-

memektedir[1]. Aşiretin temelinde kan bağları zorunlu olarak her zaman bulunmaz. Örneğin bu konuda Lowie (*İlkel Toplum*, Londra, 1921, s. 376-382) şuna işaret eder: «Çok düşük kültür düzeylerinde bile yerel komşuluk, kan ilişkisinden bağımsız olarak toplumsal dayanışmayı belirleyen etkenlerden biridir». Petruşevsky de (Ermenistan ve Azerbaycan'da 16. yüzyılla 19. yüzyıl başı arasındaki feodaliteyle ilgili Rusça eserinde) «Gerek ele alınan dönemdeki göçebe aşiretlerin, gerekse 13-15. yüzyıllardaki Türk ve Moğol göçebe aşiretlerinin, kan akrabalığına dayanan birlikler olmadığını ve ortak atalardan gelmediklerini; bu birliklerin, feodalizmden önceki çeşitli eski aile gruplarının parçalarından yapay olarak oluştuklarını» kaydeder. Ayrıca, klanla aşiret de her zaman kolayca ayırdedilemez. Çünkü bir klan, genişliyebilir ve aşiret haline gelebilir, öte yandan aşiret de küçülüp bir klan haline gelebilir (bak. Hocart, *İnsanın İlerlemesi*, 1933). Eğer belli bir ilkel toplum, henüz bir aşiret haline gelmemişse ve aileler halinde yaşıyorsa, Roma *gens*'i anlamında hiç bir «klan»a bile sahip olmayabilir. Çünkü «klan», Roma hukukunun açıkça tanıdığı haliyle, soyut bir kavramdır: «familia plurum personarum, quas ab ejusdem ultimi generatoriş sanguine proficiscuntur quasi ex fonte quodam memoriae» (Ulpia-

---

1) P. Boulet'nun (adı geçen eser, s. 4) kanısınca «Kürt aşiretleri içine katılmış küçük bir dünyadır. Bir korunma organizmasıdır: geleneksel ve tutucu bir kurumdur. Öyle bir topluluktur ki [illegible] karakteri taşımayan gruplara oranla, kendi üstünlüğü duygusuna sahiptir.» İngiliz yüzbaşısı W.R. Hay aşireti şöyle görür: «Üyeleri için bir dış saldırıya karşı koruma ve eski irksal törelerle yaşam biçimini sürdürmek üzere kurulmuş bir topluluk ya da bir toplulukla [illegible] konfederasyonu». Sosyolog Gumplowicz (*Irklar Mücadelesi*, s. [illegible] görüşü) aşireti, biraz özel bir açıdan, herkesin herkesle savaşı [illegible] incele...

nus D., 50, 16; De V. S., 185, 4). Bu durum, ataerkil Roma'da olduğundan daha fazla, totemik klanda ortaya çıkar ki bu klanda akrabalık, kan bağlarıyla değil, totemin temsil ettiği bir tanrı-ata'ya inançla belirlenir. İşte bu yüzden, klan hiç bir zaman ailenin yerini tutmıyacaktır ve aile toplumun temel hücresidir (bak. Lowie, *Kültür Antropolijisine Bir Giriş*, Londra, 1934, bölüm XIV, *klan*). Bir başka sosyolog da şöyle diyecektir: «Bir aşiret siyasal bir birimdir, bir *sib* ya da yarım-klan ise, böyle bir siyasal birimin birkaç bölümünden birini oluşturan bir toplumsal birimdir. Aşiret... bizdeki devlet ya da ulusa karşılıktır. *Sib* ise bir çeşit g... lemiş ailedir.» (Bak. Kroeber, *Antropoloji* Londra, Kalk... Sidney, 1923). Çeşitli teslerin bu hızlıca karşılaştırılm... işaret ettiğimiz problemin karmaşıklığını göstermek... dir. Kürt aşiretinin bir tek aileden çıkmış bir genişlem... klan mı, yoksa kökeni çoğu zaman yapay olan bir siyasal birim mi olduğunu belirlemek gelecekteki araştırmalara düşer.

§ 2. Aşiretin Bileşimi, Sınıfları.

Aşiretin bileşimi konusunda önce birkaç gözlem sunmak gereklidir. Millingen, şüphe yok ki bir aşireti büyümüş bir aile olarak görmekte haklıdır; ancak her özel durumda, en ilk aile çekirdeğinin payının ne olduğunu ve bunun çevresinde toplanan yabancı unsurların neler olduğunu daha yakından incelemek gerekir. Aşiret «dokusu» bakımından bu, çok öğretici bir inceleme olur. Ayrıca, aynı akrabalık ilkesi, her zaman değişmez bir biçimde büyük bir birim içinde bütünleşmeye hizmet etmez; tersine, bazan aynı aşiretin birçok kollara ayrılmasına yol açar. Kürt tarihini araştırmakla bulabileceğiniz birçok örnekler arasında, Harki aşiretiyle ilgili bir örneği vermekle yeti-

nelim. Kolleksiyonumuza aldığımız bir hikâyeye göre, bu aşiretin «yönetici» ailelerinin atası, yiğitliğiyle tanınmış, yirmi kişiye karşı tek başına döğüşmekten korkmayan, Ebubekr adında biriymiş. Ebubekr, Şemdinan beyi Zeyneddin'le çatışır, çünkü beyin uşaklarını ve uyruklarını soymakta, bazan da öbür dünyaya göndermektedir. Bir keresinde cüretkârlığını çok ileri vardırır. Kendisini pusuya düşürmek istiyen beyin adamlarından yirmisini tek başına dağıttıktan sonra, bunların silahlarını alır, elde ettiği ganimeti, o zaman tek varlığı olan iki katırına yükler ve dosdoğru beyin karşısına çıkar. Bey, hileye başvurup Ebubekr'e gerçek duygularını hissettirmez, tam tersine şöyle der: «Hoş gelmişsin, başım-gözüm üstüne! (bir konuğu karşılarken kullanılan Kürt formülü). Benim uşaklarım kadınlardan beter; meğer onlara boşuna bakıp para veriyormuşum. Sen yoksul ve varlıksız bir kişisin, onun için seni uşaklarımın başına âmir yapmak istiyorum». Kısacası, anlaşmaya varırlar ve Ebubekr, ertesi gün ailesini getirip yeni işine başlamak üzere o gece konakta kalır. Böylece, güvenini kazandıktan sonra beyin düşmanını ele geçirmesi kolay olur. Ebubekr'i öldürmek üzere çözdükleri zaman, adamlardan birinin hançerini kapmayı başarır ve hançeri adama öylesine hızla vurur ki hançerin demir kısmı adamın vücudunu deldikten sonra ağaca saplanır. Ebubekr hançeri çekmek ister, ama elinde yalnız sapı kalır. Böylece de silâhını kaybetmiş olur. Ölmeden önce, yalnızca oğullarına son vasiyetini yapmak üzere izin ister. İsteği yerine getirilir. Bunun üzerine şunları söyler: «1 — Bir hançerin sapını hiç bir zaman çivilemeden bırakmayın; 2 — Herbiriniz, çocuklarınızın çok olması ve böylece intikamımın alınması için en azından dört karı alın; 3 — Şemdinan *begzade*'le-

rinin (yönetici klan) yüze gülen, yalancı sözlerine hiç bir zaman kanmayın». Ebubekr'in Mendo, Sido, Serhat ve Mamşeyr adlı dört oğlundan ilk üçü, Harki aşiretinin üç koluna adlarını vermişlerdir: en kalabalığı Mından, en yiğidi Sidan, üçüncüsü de Serhati kolu. Aşiretlerin bir ailenin bölünmesinden meydana gelişine bir örnek budur. Öte yandan, apaçıktır ki bu konuda hiç bir genel şema konulamaz. Burada iki ilke devamlı rol oynar görünmektedir: 1. Bir, aşiretin bir billûrlaşma unsurunun (yiğit ve becerikli bir reisin) çevresinde oluşmasını sağlayan yoğunlaşma ve yapışma ilkesi; 2. Elverişsiz koşullar (reisin ölümü, salgın hayvan hastalığı, kıtlık) sonucunda çözülme ve dağılma ilkesi.

Millingen'in çok iyi işaret ettiği gibi, aşiret, refaha erdikçe kalabalıklaşır, tersi durumlarda ise erir, hatta yok olabilir. Çeşitli dönemlerde tutulan, aşiretlerle ilgili listeler karşılaştırıldığı zaman, bu hal kolayca görülür. Bu karşılaştırmada, yalnız bazı büyük aşiret adlarının sürdüğü, öbür aşiret adlarından çoğunun silinip gittiği, bunların yanında birçok da yeni aşiret adının türediği görülür. Bu yeni aşiretler, yıkıma uğramış başka aşiretlerin enkazıyla kurulabilmiştir. Bütün bu dönüşümlerin nasıl meydana gelebildiğini bize açıklayan Millingen'in işaret ettiği yüzen unsurlar da her zaman vardır[1].

Ancak, bu yüzen elemanlardan başka, bazı aşi-

1) P. Rondot *(Dağlı Aşiretler*, s. 4,5), aşirete yabancıların da kolaylıkla kabul edildiğini, hatta bunların yüksek mevkilere gelebileceğini söyler. Kürt, yabancının değerine inanır ve onu içine kabul ederse, özümseyebileceğine güvenerek kabul eder. Çünkü aşiret, kendi gücünden emin olup, toplumsal hayatın çerçevesini oluşturur ve bu hayatı tümüyle düzenlemeye yönelir. Örneğin aşiret duygusu, Kürdün din karşısındaki tutumunu etkiler (bak. XI. Bölüm).

retler içinde farklı sosyal tabakaların da var olduğunu belirtmek gereklidir. Kürtleri gözlemleme imkânını bulan bütün yazarlar, onlarda en azından iki sınıf bulunduğunda birleşirler: silâhlı uşaklarıyla birlikte yaşıyan savaşçı ve toprak sahibi soylular; yarı köleliğe indirgenmiş rençberler. Bu rençberlere, kimi zaman, müslüman doğuda genellikle kullanılan bir deyimle *rayet, reaya* (köylü) adı, kimi zaman da - ki bu, dikkatimizi çekecek bir noktadır - fiziki tipleriyle ve - yine İrani olmakla birlikte - dilleriyle Kürtlerden ayrılan Guran'lar adı verilir. Kürt çevresinin bu bölümlenişi, doğal olarak, bir yanda fatihlerin, öte yanda bunlara boyun eğen yerlilerin bulunduğu düşüncesine götürmüştür. Bu görüş bazı yazarlarca ileri sürülmüş, bazıları ise, olayı açıklamaya girişmeden, Guran'lar adının çifte bir anlam taşıdığını iddia etmiştir: Daha geniş olan birinci anlama göre bu, Kürt aşiretlerinde bir sosyal sınıfı gösterir; daha dar ve etnik nitelikli ikinci anlama göre ise, belli bir aşireti niteler...

Bu konuda birkaç yazardan örnekler alalım :

«Kürtler, sürülerinden başka varlıkları olmayan ve ayrıca haydutlukla da geçinen savaşçılarla Guran denilen köylülere ayrılırlar.» (Wagner, *İran ve Kürt Ülkesinde Gezi*, Leipzig, 1852. cilt II, s. 233). «Bu Guranlar soylu kasta mensup Kürtlerden sayılmazlar, çünkü çehreleri ve şiveleriyle savaşçılardan ayrılan köylüler, hemen kendilerini belli ederler» (*aynı eser*, s. 235). «Köylü kastını oluşturan, boyunduruk altına alınmış yerli Medler olsa gerektir» (*aynı eser*, s. 225). «Bilbas'larda (Urmiye gölünün güneyindeki aşiret (B.N.), Kürdistan'ın hemen her yerinde olduğu gibi, bir köylü sınıfı vardır. Bu sınıf, hor görülür, hiçbir aşirete mensup değildir ve Şehrizur'da olduğu gibi, eski

yerlilerden oluşmuş görünmektedir. Bilbas'lar bunlara, Farsça «beyaz şapkalılar» anlamına gelen *Kalowspi* derler» *(aynı eser,* s. 229). Rich'e göre *(Kürdistan'da Kaldığım Sürenin Hikâyesi)*, Guranlar, savaşçı kastından çehreleri ve lehçeleriyle ayrılırlar. Yüz biçimleri daha yumuşak ve düzgün hatlıdır; profilleri çoğu zaman tıpkı Çerkes profiline benzer. Yine Rich'in belirttiğine göre, durumları sefil olup, Güney Amerika'daki zenci kölelerin kaderine hayli yakındır. Rich'in eserini açıklayan Sylvestre de Sacy *(Journal des Savants,* 1837, s. 8-9) de, savaşçıların galip ırkı temsil ettiğini, rençberlerin ise yerlilerin kalıntıları olduğunu varsaymaktaydı. Ancak, N. Marr *(«Çeçehi» Kelimesi Üzerine,* Rusça, s. 137, Not) *guran* kelimesinin *kürd* kelimesinin değişik bir biçiminden ibaret olabileceğini, çünkü bir kelimenin başındaki *k→g* geçişinin Kürt fonetiğinde bilinen bir şey olduğunu söyler (Justi, *Kürt Grameri,* s. 21, c). Sondaki *rd→r* geçişi de böyledir (Justi, s. 38, c). Marr'ın sözünü ettiği Ermeni yazarlarından Mirahoryan (1885) Kürtleri, *torun* (yani «soylu kökenli») reislerin yönettiği, hayvancılıkla geçinen bir göçebe sınıfla bir yerleşik sınıfa ayırır. Srvandztiants (1876), Kürtlerde üç sınıf tespit eder: 1. Soylular *(torun);* 2. Reisin silâhlı askeri *(xolâm);* 3. Çalışanlar *(reaya).* A. Arakelan (1898), dört sınıf ayırır: 1. Avam, çalışan *reaya;* 2. Reisin silahlı uşakları; 3. Askeri kast olan reisler, *ağa*'lar; 4. Din adamları.

Golâm (xolam, xulam) deyimi konusunda şunu kaydetmek gerekir ki bu deyim, bazı hallerde, köleliğe yakın bir durumu, ya da hiç değilse belli bir özgürlük sınırlamasını ifade eder görünmektedir. Gerçekten de, bunu düşündüren bir belge olarak, 1768'de Nahcivan Hanlığı reayası ve göçebelerinin Kerim

Han Zend'e sundukları bir dilekçe vardır. Bu dilekçede Handan begzade'lerin kendilerini *golâm* (ev kölesi) haline getirmelerini yasaklaması isteniyordu. «Golâm olan, ya babadan geçme, ya parayla alınmış, ya da yabancı biri olur. Fakat Nahcivan köylülerinin *(rayet)* ve göçebelerinin *(ilât)* golâm haline getirilmemesi gerekir» (N. Bogdanova, 253. sayfada *sözügeçen makale)*.

Minorskyde, 1914 tarihli Rusça eserinde Kürtlerde iki sınıf bulunduğuna işaret eder: Silahlı uşakları da dahil olmak üzere soylular ve yarı-serf durumundaki rençberler. Minorsky ayrıca, bu rençberlerin durumunun, *ağa*ya karşı duydukları, bazan çok ataerkil, güçlü ve hatta duygulandırıcı olan klan bağlarıyla hafiflediğini de belirtir. Yine Minorsky'nin kaydettiğine göre, örneğin, çekişmeli İran sınır bölgelerinin Türklerce işgali sırasında (1904-1910), Türkler ağaların köylüler üzerindeki yetkisini kısıtlayarak *rayet*'lerin durumunu düzeltmeye çalışmışlardı. Ancak, bu köylülerin üzgün üzgün «Artık ağamız kalmadı» diye sızlandıkları görülmüştü.

Minorsky ağaların fatihler, rayetlerinse bir başka ırk olduğu görüşünü de paylaşmaktadır. Zaten bu iki tipi birbirine karıştırmak mümkün değildir. Örneğin, daha sonra gelen Şekkakların eski yerli halka egemen oldukları Kotur, Somay gibi yerlerde görüldüğü üzere, bu gerçek tarihsel olarak defalarca ortaya konulmuştur.

Rawlinson'a göre, Guran aşireti kelhur aşiretinden gelmekte olup, Sultan 4. Murat'ın buralara yerleştirdiği Bacilan Kürtleri bu Kelhurları 1639'a doğru batı Zohab'ı terke zorlamışlardır. Ancak şu var ki bu durum, Kelhur lehçesinin Guran lehçesinden farklı oluşuyla bağdaşmamaktadır.

Minorsky, Guranlar problemini, adları (bu ad iki bin yıllıktır!) ve kökenleri bakımından çok sıkı bir tahlilden geçirmiştir. Ayrıca, Guranlara ait bazı edebî kaynaklar ve metinler de vermiştir. Guran adı, dar anlamıyla alınırsa, Bağdat-Kermanşah yolunun kuzeyi ile kuzeydeki Sirvan (Diyala) ırmağı ve Aoraman yüksek yaylası arasındaki dağları kaplayan belli başlı aşiretin adıdır. Ayrıca, Dersim'deki Zazalar (Dımli'ler) tarafından da konuşulan bu Gurani lehçesinin şuraya buraya serpilmiş başka adacıkları da vardır. Guran adının, en eski biçimi olan *Gâ (v) bâra (k) kelimesinden geldiği, bunların ilk yurdunun da Hazar denizi eyaletleri olması gerektiği ileri sürülmektedir; nitekim bu eyaletlerde 645-660 yıllarına doğru bu adı taşıyan bir hanedana rastlanır (bak. *The Gûrân*, V. Minorsky, B.S.O.A.S., Cilt XI, kısım 1, 1943).

Bütün bu gözlemlerden kesinlikle şu sonuç çıkar görünmektedir ki Kürt çevresi toplumsal bakımdan bir-örnek olmaktan uzaktır ve kastların ya da sınıfların varlığına şüphe yoktur. Okuyucu, belki de, yukardaki gözlemlerde, *aşiretlerin aralarında* yerleşik, göçebe ya da yarı-göçebe olarak sınıflanmasıyla, bundan farklı bir şey olan, *aynı aşiretin kendi içerisinde* çeşitli sosyal sınıflara ayrılmasının bazan birbirine karıştırıldığını düşünebilir. Bu itiraz gerçekten haklı görünür; ama öte yandan şu olguyu da dikkate almak gerekir: Birçok aşiretler (örneğin Harki aşireti, sonra da Artuşi, Surçi, Milan aşiretleri) göçebe ve yerleşik olmak üzere iki kesime ayrılır ve bu da, iki sınıfa, yani bir savaşçı sınıfıyla (ki bunların tipi, IV. Bölümde işaret ettiğimiz gibi, salt hayvan yetiştirici göçebelerin tipine tıpatıp uygundur), ekili toprağa sımsıkı bağlı kalan bir rençber sınıfına karşılıktır. Bu olgu, halen yerleşik olan aşiretlerin, kökende hep göçe-

be aşiretlerle bağlantılı olduklarını, bu göçebe aşiretlerin sadece bir kesimini meydana getirirlerken zamanla bu bağların gevşeyip, iki kesimin birbirinden ayrı bir hayat sürdüklerini düşündürür. Bu varsayım, sadece sürüleriyle geçinen savaşçı göçebelerin yaşamının, daha sağlam geçim kaynaklarına sahip yerleşik unsurlara oranla daha az garantili olması ölçüsünde, geçerlilik kazanır. Kötü koşulların biraraya gelmesi, göçebe bir aşiretin yerleşik bir aşirete oranla daha kolay ortadan kalkmasına yol açar ve böylece, tek bir aşiretin iki kesiminin bulunduğu bir yerde yalnız, başlangıçta bir bölümden, bir sınıftan ibaret olan yerleşik kesim hayatta kalır.

Esasen genel eğilim, IV. Bölümde gördüğümüz gibi, tam göçebeliği terketme ve yarı-göçebelik araaşamasından geçerek toprağa yerleşme yönündedir. Şu halde aşiretle sosyal sınıfın karıştırılması ancak görünüştedir.

Ermenilerin kayboluşundan bu yana Ermenistandaki Kürt yerleşikleşme süreci üzerinde Clerget durmuştur *(adı geçen eser*, s. 94-95). P. Rondot *(adı geçen eser*, s. 40-41) bu olayı, Kürdün mevsimlik işçi haline geldiği Suriye'de inceler. Hükümet, toprak sahibinin de çıkarına olan bu toprağa tespit işini teşvik etmektedir. Vaktiyle Sir Mark Sykes da, Erzurum'un güneyinde uygulandığını gördüğü bu politikadan yakınmıştır. Mareşal Moltke *(Doğu Sorunu Üzerine Çeşitli Yazılar: Kürt Ülkesi ve Halkı)*, daha eski (1838), hatta zorla yapılan, ama sonuçsuz kalan bir yerleşikleştirme girişimi anlatır.

§ 3. Reisin Sıfatı ve Görevleri.

Kürt aşiretinin toplumsal bileşimini böylece tanımladıktan sonra, şimdi, bu aşiretin hiyerarşik ya-

pısının, reisin sıfat ve görevlerinin incelenmesine geçeceğiz. Reislik yetkisinin kazanılış biçimleri duruma göre değişir, ama yine de belirli birkaç ilkeye indirgenebilir: babadan oğula geçme, aşiret tarafından seçilme, Hükümet makamlarınca atanma gibi. Bütün bu ilkeler de, esasen, tartışma götürmez bir kesinlik taşımaz ve ancak bir zorbalık ve hilekârlık ortamı içinde işler. Bunu, canlı yaşamdan alınma birkaç somut örnekle göstermeye çalışacağız. Yine de, babadan oğula geçme ilkesi, aşiretin, böyle babadan geçme reisine bağlılık gösterme alışkanlığı ve geleneğinin köklülüğüne dayanan bir avantaja sahiptir. Şerefname, Bitlis prensleri ailesiyle ilgili olarak bize bunun belirgin bir örneğini anlatır. Bir dönemde İran şahı tarafından iktidardan ve mülkünden edilen bu aile, anayurdu olan Kürdistan'dan uzak, Kom kentinde sürgün yaşamaktaydı ve sadece küçük yaşta iki erkekten ibaret kalmıştı. Buna rağmen, ailenin sadık bendelerinden biri, eski reislerin bu torunlarını yeniden iktidara getirmek için heyecan verici çabalar harcamaktan geri kalmadı; bu yolda, efendilerinin aşiretinden de destek ve yardım gördü. Birçok başarısızlıklara uğramasına rağmen hiç yılgınlığa düşmeyan bu uşak, babadan oğula geçme ilkesini yeniden uygulatmayı başardı ve Bitlis, uzun bir aradan sonra yeniden prensine kavuştu. Şerefname ayrıca, reisin seçimle geldiği bir hali de anlatır. Burada, reis sülâlesi sönmüş bulunan Rujeki aşireti sözkonusudur (s. 468-469). Bu aşiretin yaşlıları, aralarında danışıp kararlaştırarak, kral soyundan iki prensi iktidara getirmeyi önerirler. «Aşiretin büyüğünden küçüğüne herkes» bunu kabul eder. Prenslerin yanına giderler ve onları, herbiri aşiretin iki kesiminden biri üzerinde hüküm sürmek üzere, iktidara getirirler. Yine Şe-

refname'de, İran ya da Türk Hükümetinin, soylu Kürt ailelerinin üyelerine aşiretler üzerinde egemenlik hakkı veren fermanlarının suretleri de vardır (s. 531-551, 563, 581).

Anılan bütün örnekler, Şerefname yazarı Emir Şeref Han Bitlisi'nin ailesine ait olup, bu ailenin hayatının çeşitli evreleriyle ilgilidir. Ama Türkiye ya da İran Kürdistam'nm öteki kesimlerindeki başka soylu ailelerde de durum farklı değildi. Öte yandan, 16. yüzyıl Kürdistanı hakkındaki bilgilerimiz için en iyi kaynağı sağlayan Şerefname, aşiretler arası kavgalar ve iktidarı ele geçirmeye çalışan reislerin çekişmeleri üzerinede ayrıntılarla doludur. Bazan birinin aşiret reisliğine gelmesine salt rastlantı egemen olur. Üç kardeş bir yerde birlikte yaşıyorlarmış. Büyük kardeş dindarlığıyla ünlüymüş. Bir gün bir şölen sırasında en küçük kardeş sofradan ayrılmak zorunda kalmış. Geri dönüp de payını isteyince, ortanca kardeş, beklemekten bıkarak onun payını da yediğini itiraf etmiş. Bunun üzerine büyük kardeş «Kursağın patlasın inşallah!» diye beddua edip obur kardeşine çıkışmış. Bu söz ağzından çıkar çıkmaz da ortanca kardeş cansız yere yığılıvermiş. Sofu kardeşin sözlerinin manevî etkisi işte böyle olmuş! «Bu mucizevî olayın etkisiyle büyük kardeş aşiretin başına geçirildi» (*Şerefname*, s. 330-331)[1].

Bu değerli tarihî eser Fransızcaya çevrildiği için,

---

1) P. Rondot'ya göre (*adı gecen eser*, s. 15, 16), reisin otoritesi, bunalım ve savaş dönemleri dışında, çok tartışma götürür niteliktedir. Zaten bir tek başarısızlık otoritesini yıkmaya yeter. Bu sorunun, ayrıntılı bilgi olmadığından, sistemleştirilmesi zordur. Sorun, devirden devire ve aşiretten aşirete değişir görünmektedir. Yezidilerde (R. Lescot'un anketi, s. 163) adlî yetki, reisin elinden alınınca, özel bir yargıca verilir. Babadan oğula

burada, bir aşirette reis sıfatının kazanılış biçimiyle ilgili bu birkaç örneği vermekle yetiniyoruz ve daha fazla bilgi edinmek isteyen okuyucunun esere başvurmasını salık veriyoruz (Fr. - B. Charmoy tarafından Farsçadan çevrilip yorumlanan ve 1973'te Saint-Pétersbourg'da bastırılan *Şerefname*).

Bu konuyu tamamlamak üzere şunu ekleyelim ki özet olarak Kürt soylu zümresi aşağıdaki beş sınıftan oluşur: 1. Bilgileri ve örnek hayatları ile tanınan *Mollazade*'ler, yani molla soyundan gelenler (Erbil'de Molla Heyder soyundan gelen Heyderi'ler; Ravanduz'da Hilanî aşiretine mensup Molla Ömer Efendi soyundan gelen Hilanizadeler); bu sıfatlara sahip olmayan mollalar esprili bir şekilde *niv-molla* («yarım molla») diye adlandırılır; 2. Şeyh soyundan gelen *şeyhzade*'ler (dinle ilgili bölümde sözünü edeceğimiz dinsel önderler); 3. Botan ve Ravanduz Emirleri, Mukri Serdarları (Baba Miri), Süleymaniyeli Bebe Paşalar gibi büyük soylu aileleri oluşturan *begzade*'ler; 4. Daha az önemli aşiretlerin reisleri olan *ağazade*'ler; 5. Son olarak da, kutsal kişi aileleri olan *Zevedar*'lar.

Şimdi de örnek olarak orta Kürdistan'daki küçük, pek tanınmayan, ancak bizim inceleyebildiğimiz Şemdinan bölgesini alalım ve anlattığımız sistemin burada nasıl işlediğini görelim.

Bu ücra köşede, en başta, adının da gösterdiği gi-

---

geçme ilkesi bütün Kürtlerce benimsenmez. Bir Kürt atasözü şöyle der: *Rehmet li gora, radike kora* («Mezarlar sayesinde ahmaklar reis olur»).

Rastlantıya dayanan seçimler arasında şu yaygın folklor ögesini analım: «Adaylardan birinin başına konan kuş» (*Der vogel der Herrschaft* [Devlet Kuşu]; ZDMG, s. 36, 241).

bi Abbasi hanedanından geldiğini iddia eden Abbasi *begzade*'ler ailesi vardır. Söylendiğine göre, bu ailenin kurucusu Emir Şemseddin adında biridir ve bölge, adını bu kişiden almıştır. Çoğu zaman Kürt soylularının şecerelerinde görüldüğü üzere, Emir Şemseddin de bir Arap soyuna bağlanmaktadır. Bu emirin klanı, Bağdat'la Musul arasında göçebelik etmekteydi. Güçlü bir Arap aşireti olan Şammar'larla[1] çatışmaya girince, bozguna uğradı, bunun üzerine Musul'un kuzeyindeki Kürt dağlarına sığındı. Önce Harki aşireti içindeki (yani Amadiyâ üzerinden Musul Yolu'nun geçtiği Şemdinan'ın kuzey kısmındaki) Stûni köyüne yerleşti. Zekâsı ve iyi yaşamı sayesinde, Harkîler ve komşularının saygı ve bağlılığını kazandı. Oğlu ve halefi mîr İzzeddin, nüfuzunu birçok komşu bölgelere yaydı: Mergever, Tergever, Girdî, Bradost, Düskan, Oramar ve Rekan. Altı ya da yedi kuşak boyunca aile, Stûni'de yaşamaya devam etti; ama mîr Nasrettin döneminde aile, yine Harki aşireti içindeki Bêtkâr köyüne taşındı. Şimdi Şemdinan'ın merkezi durumunda olan Nehri'deki camilerden biri bu mirin adını taşımaktadır. Üç ya da dört kuşak sonra, Mir Zeyneddin zamanında, aile bu kez Şemdinan'ın Humarû denen kuzey kesimindeki Harunan köyüne taşındı. Bu mir, izleri bugün de görülen sağlam bir kalecik yaptırdı. İki oğlu oldu. Bunlardan biri olan mîr İmadettin, babasıyla bozuştu ve Urmiye'ye gitti; burada Avşar hükümeti, kendisine yurtluk olarak Berdezur ve Tergever'i verdi. Onun Berdezur'da yaptırdığı kalenin kalıntıları bugün de görülebilir. İkinci oğul Mir Seyfettin, babasının yerine geçti ve resmen Şemdinan miri adını taşıyan ilk kişi oldu. Harunan'-

1) Bak. Moltke, *adı geçen eser*, s. 246.

da aile iki ya da üç kuşak daha yaşadı, oradan da Mir Behram Beg zamanında Nehri'ye[1] gitti. O zamandan beri burası bu ailenin ikametgâhıdır. Aile, eski bir Hıristiyan kilisesinin yerine, Nehri'nin orta yerindeki tepeye kendi *kal*'a'sını kurdu. Şemdinan mirleri bölgeyi Şeyh Ubeydullah dönemine kadar (19. yüzyılın ortası) yönettiler; bu tarihten sonra iktidar, Sâdât-ı Nehrî (yani Nehri Seyitleri - Peygamber soyundan gelenler) adıyla tanınan bu şeyh ailesine geçti. Şeyhler, başlangıçta, sadece Kürdistan'daki dinsel şefleri oluşturuyorlardı; ama daha sonra, aralarından çoğu dünyasal iktidarı da ele geçirdi. Bundan, Kürtlerdeki din bölümünde daha uzun sözedeceğiz. Burada bunların, sadece Şemdinan aristokratik hiyerarşisi içindeki yerlerini belirtmek için adlarını anıyoruz. Bu önde gelen iki aileyi oluşturan *begzade Abbasi*'lerle Nehri Seyyitlerinden sonra Şemdinan, şimdi sıralıyacağımız başka soylu ailelere de yurtluk etmektedir. Bunların başlıcaları, bu bölgedeki çeşitli aşiretlerin şefleri olan *ağa*'lar ve en başta da *agavât-ı Zerzân*'dır (agavât, ağanın çoğuludur). Zerzân aşiretinin iki kolu vardır ki biri İran'daki Uşnu'da, diğeri de Şemdinan'da oturmaktadır. Bunların ikisi de, reislerinin kökenini, yine bir Arap soyuna bağlayarak, «Allahın kılıcı» diye adlandırılan ve 7. yüzyılda Mezopotamya ile Suriye'yi fethetmiş olan Halit Bin Velit'e kadar çıkarmaktadırlar. Şeyhlerin iktidara gelişine kadar, Zerzan ağaları, büyük bir nüfuza sahiptiler; ama şeyhler, onları Türk makamlarının gözün-

1) Minorsky bu adı, bazan Urartu'daki *Khald* krallığını nitelemek için kullanılan Nairi adına yaklaştırmaktadır. Van ve Urmiye gölleri Yukarı Nairi ve aşağı Nairi gölü diye adlandırılıyordu.

de itibardan düşürmeyi başardılar ve daha 1. Dünya Savaşında, mülksüzleşen bu aile itibarını yitirerek dağıldı. Zervan ağalarından sonra, önem sırasına göre, *tâife-i paşmîrî* adı verilen klan geliyordu. Kürt hiyerarşisinde paşmir deyimi, beyin yerine geçen, bir bakıma beyin vekili anlamına gelir. Bu klanın ataları bilinmemektedir. Sadece dinsel kaynaklı *(mollazade)* olduğu bilinmektedir. Soyu da esasen tükenmiştir.

Girdî aşiretinde birçok aile egemenlik için kendi aralarında çekişiyorlardı. Başta gelen ve mir unvanını taşıyan klanın kökeni oldukça tartışmalıdır. Gerçekten de bu klanın atası olarak kimi zaman bizzat Halife Ömer, kimi zaman da yine Halit Bin Velit gösterilmektedir; ya da bu köken, Van yöresindeki Zirinak köyünden bir Hıristiyan'a ve nihayet, Sincar'dan gelme bir Yezidîye bile bağlanmaktadır: Selefleri ne olursa olsun, Girdî mîrleri, beş yüzyıldan beri yine de aşirette iktidarı korumaktadırlar. Başlangıçtaki ilk klan zamanla iki kola ayrıldı: Begzade Zerin ve Begzade Bençiya. Aşağı yukarı bir yüzyıldan beri birinci kol üstün gelmiş, ikincisi önemini yitirmiştir. Bu mîrlerin yanında Girdî aşiretinin de paşmîrleri (Kuç-Begân ailesi) olmuştur; ama iki klan sık sık kanlı çatışmalara girer, çünkü paşmirler köklerinin daha eski olduğu iddiasındadırlar.

Girdî aşiretinin, özellikle Girdî Baroja aşiretinin alt-kollarından biri içinde, «mir Leşkerî» ailesi diye tanınan bir aile vardır ki bunun üyeleri her zaman bu alt-aşiretin başında bulunmuşlardır; bununla birlikte bunlar bütün aşiretin esas mîrine bağlıydılar. Girdî aşiretindeki ruhban aileleri arasından üçü belirgin bir üne sahiptir: Birçok bilginler yetiştirmiş olan Şeyh İsa klânı, özellikle *cinler* üzerindeki etkisiyle tanınan, Kelit köyünden Molla Nebi klânı ve Şeyh

Ferah klânı. Şemdinan Kürtleri, cinlerin üç gruba ayrıldığına, bunlardan her birinin bir dinsel klana bağlı olduğuna ve büyü, tılsım gibi işlemler için o klana başvurmak gerektiğine inanırlar. Sözkonusu klanlar, Suri köyünden Şeyh Cemal, adı geçen Molla Nebi ve Şirvan aşiretinden Şeyh Babik Pirani klanlarıdır.

Şimdi de şunu belirtelim ki göçebe olmayan Harki Beneci aşireti içinde «Mâla Şabê Ağa» denen klan, vaktiyle en nüfuzlusu idi; şimdi bile, yoksullaşmış olmasına rağmen, bütün öteki ağalar üzerinde bir itibara sahip bulunmaktadır. Harki aşiretinde tanınmış herhangi bir ruhban ailesi yoktur. Bütün ruhban aileleri halk kitlesiyle karışmışlardır.

§ 4. Aşiret reisleri arasındaki ilişkilerle ilgili bazı hikâyeler.

Orta Kürdistan'ın en ücra köşelerinden biri olan Şemdinan'daki nüfuzlu ailelere şöyle hızlıca bir göz gezdirsek bile, aşiret ilişkilerinin - bütün o ruhanî ve dinî önderleriyle birlikte - karmaşık işleyişini bir mikrokozmos içindeymiş gibi gözden geçirme olanağını buluruz. Bu önderler, önce birtakım durum ve şartların yardımıyla, kamusal hayatlarında, yükselen bir eğri çizerler, sonra, başka yükselme hırslarına çarparak geriler ve söner, sıradan insanlar kitlesi içinde yitip giderler. Kürdistan'm bütün tarihi, bu ilk ve basit verilere indirgendiğinde, yukardakine benzer bir sürü yerel olgudan oluşur. Bazan özel yetenekli ve enerjik bir kişi Kürt tarihinin ön safına çıkar. Şemdinan da, Nehri'li Şeyh Ubeydullah döneminde, adını duyurduğu bir dönem yaşadı. Bu şeyh, 1885'te bir Kürt hareketi başlattı, İran'ın komşu bölgelerini istila etti, Türk ve İran hükümetlerinin başına hayli işler açtı.

İlerde bu konu üzerinde yeniden duracağız; ancak şimdi, Şemdinan konusundan ayrılmadan önce, bu bölgeyle ilgili birkaç hikâyeyi aktarmak isteriz.

Şemdinan'lı mîr Bedrettin ve Behdinan'lı İbrahim Beg adlı iki Kürt reisi, kendi bölgelerindeki köyleri övüyorlardı: «*Şûşê û Şermînî hoştıra jı hendi dınî* (Şuşe ve Şermını, dünyanın en güzeli)» diyordu İbrahim. Bedreddin ise, «*Şuşe û Şermını û Sıyanî û Ergeni na-inin bı guşeyekı Awliyana mın bı tenê* (Şuşe, Şermını, Siyani ve Ergeni, yalnızca benim Avliyan'ımın bir köşesi bile etmezler)» diye cevap veriyordu. Sonra da, İbrahim Beg'i temmuz ayında kendisini ziyaret etmeye çağırdı. İbrahim Beg Awliyan'a geldiği zaman Bedrettin, üç uşağını çağırarak, birinin arpa, diğerinin dut, üçüncüsünün de üzüm getirmesini emretti. Emir yerine getirildi ve Bedrettin, şaşıran İbrahim Beg'e, böyle bir şeye ancak Awliyan'da rastlanabileceğini anlattı: Awliyan'ın en alçak kısmında kar çok erken erir; biraz yukarılarda erime ilkbaharın sonlarına doğru olur; dağın Kuri Mızgeftan denen tepesinde ise bahar ancak yaz ortasında gelir. Öyleki temmuzda köyün aşağısında üzüm vardır, daha yukarısında dut meyve vermeye başlar; dağın üzerinde ise kuzu kulağı uç verir. Türkiye'nin en iyi tütünü de Awliyan'da yetişir.

Adını, Girdi aşireti ile Şemdinan aşiretinin sınırından bulunan Benavuk köyündeki çok yaşlı bir ceviz ağacından alan *Guza kelewan* (Şapkalar Cevizi) hikâyesinde, Kürt reisleri arasındaki rekabet daha saldırgan bir biçimde kendini gösterir. Şemdinanlı Hasan Beg'le Girdi'li Selim Beg, Rüyan, Benavuk ve Besuzin köyleri yüzünden bir türlü anlaşamıyorlardı. Pek otoriter yaradılışlı olan Hasan Beg, kâtibinin itidal tavsiyelerine rağmen, rakibine şiddetli bir mektup

gönderir: «Selimuk (küçültücü hitap biçimi), palamut yiyici, köylerime el uzatma, yoksa bütün Girdileri mahvederim vb..». Selimin cevabı şöyle olur: «Utanç içinde yaşamaktansa şerefle ölmek yeğdir. Girdilerde bir tek genç kız varoldukça köylerimden vazgeçmem, vb..». Selim, şafaktan yarım saat önce 300 adamıyla Benavuk'a saldırır; ateş açar, sonra ellerinde hançerlerle düşmanın üzerine atılır ve onları kaçırır; kaçış öyle ani olur ki şapkalar ceviz ağacının dallarına takılı kalır. Selim beg, ertesi gün 500 kişilik bir takviye ile Awliyan'a gelir ve düşmanını oradan da kovar. Yenilen Hasan Beg Nehri'ye döner. Sonunda, şeyhlerle *ulema'nın* müdahalesi üzerine barış anlaşması yapılır. Awliyan'la Begirdi, Şemdinan mirinde kalır; Ruyan, Benav ve Besuzin ise Girdi mîrinde kalır. Bana bu konularda bilgi veren Girdi'li tanışım, şunları ekledi: «Bir Girdi'li altı Şemdinan'lı eder. Şemdinan hiç bir zaman Girdi'yi yenememiştir.» Yaşlı ceviz ağacı da o günden beri bu adı taşımaktadır...

Şimdi de, bu muhteris reislerin çıkardıkları sonu gelmez kavgalara son bir örnek olarak, mîr Mamed'le mir Yahya'nın hikâyesini verelim. Yukarda görmüştük ki Girdilerde yöneten klanın iki yolu vardı: Zerîn kolu ile Bençiya kolu. Mir Mamed birincisine, mir Yahya ise ikincisine mensuptu. Girdi beyinin resmi ikametgâhı Zerin şatosu *(kasr)* idi. Başka hiç kimsenin orada oturma hakkı yoktu. Mîr Mamed'in babası Mirân Beg öldüğü zaman oğlu ancak 12 yaşındaydı. Bu yüzden Zerin şatosuna mir Yahya getirildi ve böylece Girdi miri o oldu. Ölen mirin ailesi ise Besuzin'e götürüldü. Birkaç yıl geçtikten sonra mir Mamed yiğit ve akıllı bir adam oldu. Herkes onun yeteneklerini anladı ve ondan daha iyi bir reis bulamıyacakları kanısına vardı. Mir Yahya aşiretteki bu ruh halini

sezdi ve rakibinden kurtulmak için en uygun yolu aradı. Mir Mamed de kendi yönünden tedbirini aldı. Mir Yahya, büyük bir ziyafet düzenlemeye karar vererek, bu ziyafete bir çok kişiyi, bu arada öldürmek niyetiyle mir Mamed'i de çağırdı. Mir Mamed bunun üzerine, küçük kardeşleri Cangir, Zeynâl ve Hasan'a mir Yahya'nın hainliğini bildirerek onlarla bir görüşme yaptı. «Davete gitmemezlik edemeyiz. Bu bizim şerefimize yakışmaz. Ama gidersek de canımız tehlikeye girecek. Ne yapmalı? - Sen bizim abimizsin, sen nasıl uygun görürsen öyle olsun. Gidersek dördümüz birden gidelim, yanımıza da beş uşak alalım. Mir Yahya plânını anladığımızı bilmez ve bizden kuşkulanmaz. Belki Allahın yardımıyla onu yoketmeyi başarırız. Yalnız yolda da, evinde de çok ihtiyatlı davranalım. Bizi sofraya oturttukları zaman önümüze yemekler sürülecek ve geceleyin yatmamız için de bir yer gösterilecek; birbirimizden ayrılmamaya dikkat edelim». Bu sırada Girdi *Paşmîri* Şir Ağa da Zerin'e geldi. Mir Mamed'i bir kenara çekip ona, mir Yahya'ya karşı dikkatli olmasını söyledi: «Ben senin babanın dostuydum, sana bir kötülük gelmesini istemem.» Hepsi, birlikte hareket etmeye karar verdiler. Mir Yahya mir Mamed'i selâmlığa aldı. Yenildi, içildi, sohbet edildi; sonra mir Yahya, mir Mamed'e, kendisine gizli bir söyliyeceği olduğunu ve Şir Ağa'dan başka herkesin odayı terketmesini söyledi. Bunun üzerine mir Mamed, ona, diyeceğini geceye kalmadan söylemesini, çünkü geceyi Şir Ağa'nın çok yakındaki köyü Şepatan'da geçireceğini bildirdi. Mir Yayhya «avın tuzağı sezdiğini» anladı, ama kendi başında dolaşan tehlikeden kuşkulanmadı. Öbür davetlileri maiyetleriyle birlikte yerlerine gönderdi, kendisi, mir Mamed, mir Mamed'in kardeşleri ve Şir Ağa'yla yalnız kaldı. O

zaman, mir Mamed'e dönerek, kendisinin yerine geçebilecek değerde bir oğlu olmadığını, bu nedenle mir Mamed'i halefi olarak tayin etmeye karar verdiğini söyledi. Bunun üzerine mir Mamed, sesini yükselterek «Madem beni kendi yerine geçmeye lâyık buluyorsun, öyleyse yaşamana ne gerek var?» dedi ve hançerini olanca gücüyle mir Yahya'nın kalbine saplayıp adamı cansız yere serdi. Gerisi kolay oldu. Mir Mamed, kardeşleri ve Şir Ağa, silâhlı adamlarıyla birlikte mir Yahya'nın uşaklarını ve taraftarlarını gafil avlamakta zorluk çekmediler. Böylece, Zerin kolu, Girdi aşireti içinde Bençiya koluna karşı üstünlük sağladı. Mir Mamed, aşireti otuz yıl kadar yönetti sonra o da Bradost miri Yusıf beg tarafından öldürüldü. Ama bu ayrı bir hikâyedir.

§ 5. Reisin adlî yetkisi

Bir Kürt ağası, ister miras yoluyla *(bı hesbê ers)*, ister seçimle *(bı estesvabê aşair û akwam)*, ister yukarda gördüğümüz gibi hançer gücüyle *(bı zorê bazû)* iktidara gelsin, iktidarı, bir kere sağlamlaşınca, artık tartışılmaz ve itiraz götürmez bir şekilde yürürdü. Ancak, Kürt örf ve âdet hukuku üzerinde, reislerin aşiret içindeki yetkisi ve yargılama hakkı üzerinde henüz yeterli bilgilerimiz yoktur. Günümüzde, Türk ve İran hükümetlerinin otoritelerini daha fazla duyurmalarından bu yana, bu hak ve yetkilerden fazla bir şey kalmamıştır. Yine de, daha bir çeyrek yüzyıl önce edindiğimiz bilgilere göre, en ağır cezalar arasında suçlunun mülkünün *talan* edilmesi yer alıyordu; bu ceza da, örneğin, zorla kız ya da kadın kaçırma hallerinde uygulanıyordu. Diğer cürümler için, suçlunun evi yakılır (mal-soti), ya da bahçesinin ağaçları kesilir *(rez-bırı)*. Ama en çok korkulan ceza

aşiretinden kovulmaktır *(kırıya der)*. Esasen pek doğaldır ki ancak kendi toplulukları içinde bulundukları zaman güçlü olabilen bu insanlar için sürgün, bütün hakların kaybına denktir. Korunma içgüdüsü aşiret içgüdüsü ile karışır. Aşağıdaki örnek, bir Kürdün aşiretine ne denli bağlı olduğunu gösterir: Bir isyandan sonra Türkler tarafından esir edilen ve Afrika Trablusuna sürülen Kürtler, ta oralardan kaçıp İran hududundaki dağlarına yeniden ulaşmayı başarmışlardır! Daha az önemli suçlar için daha hafif cezalar vardır. Örneğin, bir genç kızın rızasıyla kaçırılması halinde, 10-100 Türk lirası tutarında bir para cezası *(naht)* verilir. Eğer hayvan hırsızlığı yapılmışsa, mal sahibine bunun tutarı, aşiret reisine de dört lira ödenmesi gerekir. Durum kümes hayvanları için de aynıdır; şu farkla ki reis, yalnız iki lira alır, yani ayak sayısına göre hesap yapılır: Zarara uğrıyan mal sahibine verilen bedel *tola* adını, ağaya ödenen para cezası ise *gunha* ya da *ker'yeti* adını alır.

Esasen, aşiret reisinin kişiliği adaletin en üstün garantisidir. Örneğin, Şemdinan'lı mir Abdal beg bu konuda büyük bir üne sahiptir. Her yıl, bu bey, tam Harki yaylağı yakınındaki Şehidan tepesinin yamacında bulunan sebze bahçesini, etrafına hiç çit koymadan ekip biçiyordu. «Benim otoritem bahçede çit yerine geçer» diyordu. Gerçekten de onun zamanında Kürtler aşırma eğilimini unutmuş görünüyorlardı ve hiç bir hırsızlık olmamıştı, ta ki Gare köyünden Yunıs adlı birinin, gözü dönerek. Hıristiyan Katuna Yuhari'ye ait sürüden yağlı ve iri bir koyunu çalıp boğazlamasına değin. Mal sahibinin bütün aramaları boşa gitti ve sonunda koçunun kayboluşunu kurtlara yükledi. Ama bu hırsızlığın haberi Abdal beye ulaşınca, Bey çok kızdı ve suçlunun bulunmasını emretti.

Bunun üzerine Yunıs bulunup Nehri'deki aşiret mahkemesine sevkedildi. Çeşitli cezalar önerildi. Kimileri evinin yakılmasını, kimileri kolunun kesilmesini, kimileri de bacağının kesilmesini ya da memleketten kovulmasını öneriyorlardı. Mir bu önerilerden hiç birini beğenmedi. «Benim yönetimimde hırsızlık-uğursuzluk görülmemiş şeyler olduğuna göre, suçluya verilecek ceza da görülmemiş bir ceza olmalıdır» dedi. Ve Yunıs'ın hadım edilmesini emretti. Emir yerine getirildi. Daha bir yıl geçmeden Yunıs'ın sakalları, bıyıkları döküldü, sonra, çehresi de değişti, buruştu, bir ihtiyar kadına döndü. O zaman herkes beyin verdiği kararın hikmetini anladı. O günden beri Hırsız Yunıs'ın öyküsü halkın belleğinde yaşamaktadır.

Bu konuda, yönetimi altında hırsızlığın sözü bile edilmeyen Ravanduz'lu Mahmud Paşa'nın da adı anılabilir. Paşanın şöhreti o denli büyüktü ki para dolu kesesini kaybeden bir satıcı, kesesini el sürülmemiş halde buldu[1]. Kürt reislerinin anladığı biçimdeki adalete ilişkin başka örnekler, haydutlukla ilgili IV. bölümde verilmiştir. Süreyya Beg'in sohbet konuşmasından, buraya uygun düşen bir kaç parça daha alalım.

Şurası kayda değer ki hırsızlık, dolandırıcılık ve ev soyma Kürdistan'da bilinmeyen şeylerdi, şimdi de öyledir. Tüccarlar arasında, hileli ya da hilesiz, iflâs hiç bir zaman mevcut olmamıştır.

Haydutluk anlayışı Kürtlerde güçlünün hakkına sıkı sıkıya bağlıdır. Bir haydut, kurbanını soymak için hileli yollara başvurursa, şerefini düşürmüş olur. Bunun için gücünü, cesaretini kullanmalı, hayatını tehlikeye atmalıdır. Bu koşullar içinde kazanılan her-

---

1) Karş. Dr. M. Bittner, *Der Kurdengau Uschnuje*, Wien, 1895.

şey dürüstçe kazanılmıştır. En güçlü olduğundan onun güçsüzleri koruması gerekir. Kendine saygısı olan bir haydut, bir kadına, bir ihtiyara, bir çocuğa hiç bir zaman saldırmaz.

Bir kentten öbürüne önemli miktarda para gönderecek olan tüccarlar, çoğu zaman paralarını postadan çok bir ihtiyara emanet etmeyi yeğ tutarlar.

Bir ihtiyar, elinde bastonu, üzerinde yüklü bir para, dağları belleri aşar da, gideceği yere sağ salim varır.

Haydut, yolu üzerinde rastladığı yoksula yardımcı olmakla yükümlüdür. Mutlak zorunluluk hali dışında, hiç bir zaman adam öldürmemesi gerekir.

Esasen, Minorsky'nin de çok haklı olarak belirttiği üzere, Kürtlerin, başka halklara karışmadan kendi aralarında yaşadıkları yerlerde, belli bir kamu düzeni kavramına sahip oldukları tartışma götürmez görünmektedir. Aynı yaşama biçimine tabi olduklarından Kürtler, hükümet otoritesinin yokluğunda, kendi kendilerini, kendi tarzlarında disiplin altına sokmaktadırlar. Bu durum Minorsky'yi, örneğin küçük bir Kürt köyü olan Sakkız'da, büyük ölçüde etkilemiştir: Bu köyün sokaklarında ve pazar yerinde, ortada hiç bir hükümet temsilcisi bulunmadığı halde, çok canlı bir hayat görülüyordu. Minorsky, ayrıca, bu gibi bölgelerde, Süleymaniye'de, Savuçbulak'ta, Kürtler'in kendilerinin daha sempatik göründüklerine işaret eder.

Anlaşmazlıklar bazan dostça çözüm yollarına ulaşmakta ve Kürdün nükteli zekâsı burada da işe karışmaktan geri kalmamaktadır. Örneğin, Besuzin ve Benavuk köyleri arasındaki sınırın çizilmesiyle il-

gili şu mizaha yakışır hikâye bunun bir kanıtıdır: Bu iki köy, uzun zamandan beri tarlalarının sınırı konusunda bir türlü anlaşamıyorlardı. «Ak sakallılar»la önde gelen din adamlarının bütün çabalarına rağmen onları anlaştırmak olanağı bir türlü bulunamıyordu. Ama, Besuzin köyünde oturan, Hıristiyan dininden Şabo adlı muzibin biri, onlara, herkesin hemen kabul ettiği bir yöntem önerdi. Her iki taraf köylüleri bir pilav pişirecekler ve pilavın içine gerekli yağı koyacaklar. Sonra ellerindeki tabaklarla ihtilâflı noktaya doğru koşacaklar, yağları eriyenler oldukları yerde duracaklar. Bu iki nokta arasında kalan alan iki eşit parçaya ayrılacak. Şabo aynı zamanda, Besuzinlilere, pilavlarına yavaş eriyen ayrı yağı koymalarını salık vermişti. Benavuklular durumdan hiç kuşkulanmadılar ve kendi pilavlarına çabuk eriyen tere yağı koydular. Yarışma günü, sözleşildiği gibi iki taraftan da koşu başladı. Ne var ki Besuzinliler, ağır eriyen ayı yağlarıyla, nerdeyse Benavukluların çıkış hatlarına ulaştıkları zaman durdular. Benavuklularsa, yağları hemen eriyiverdiği için, pek öteye gidememişlerdi. Bu şekilde tespit edilen yeni sınırı resmileştirmek için iki taraf ta yemin etti. Şabo burada da kendi köylülerinin yardımına koştu. Onlara ayakkabılarının içine Besuzin toprağı koymalarını salık verdi. Böylece Besuzinliler, vicdanları rahat olarak, üzerlerine bastıkları toprağın Besuzinlilere ait olduğuna ve Benavukluların onda hiç bir hakları bulunmadığına Allah, Peygamber ve Kuran üstüne yemin edebildiler. Aynı yemin formülü Benavuklular tarafından da tekrar edildi. O zamandan beri iki köy barış içinde yaşamaktadır.

Kürtlerdeki kamu düzeni ve adalet konusunda, öc alma ile ilgili birkaç söz daha söylememiz gerekir.

Adam öldürme, öc alma *(tola)* ilkesine göre yargılanır. Öldürülenin yakınları öldüren üzerinde öc hakkına sahibolurlar, öldüren de beş yıl ya da daha fazla süreyle aşiretten sürülür. Eğer bu zaman süresi içinde hak sahipleri onu öldürürlerse sorun biter, yoksa, sürenin bitiminde öldüren, ihtiyarların görüşünü reisin onaylamasıyla aşirete dönebilir; ama öc hakkı daima saklı kalır. Kan bedelini karşılamak için anlaşmaya varılabilir: Bu bedelin ödenmesi (ki hiç bir zaman şeriatın tespit ettiği miktar olan yüz deveyi bulmaz) kam durdurma *(xwin bastin)* özelliğini taşır. Çünkü öldürülenin kanının, öcü alınmadığı sürece akacağına inanılır; ama bu dostça anlaşma, bu durumlarda hançer ya da kurşun darbesini tercih eden Kürtlerde revaçta değildir. Bununla birlikte, eğer suçlu hak sahibinin yanına, kefeni ve boynunda kılıcıyla gelirse, yani ondan aman dilerse, uzlaşma yoluyla çözüm önerisi reddedilemez. Zinaya gelince, ancak suçlunun ölümüyle cezalandırılabilir. Zaten, bilindiği üzere, Kürtler'de fuhuş bilinmeyen bir şeydir ve fuhuş tanımlamak için Kürtler Türkçe ya da Farsça kelimeler kullanmak zorundadırlar. Özel olarak Kürtlerdeki yargılama konusunda yapılmış bir inceleme vardır (Mirza Muhammed Cevat El-Kazi, *Studien aus dem Rechtsleben in Kurdistan, in Zeitschrift für vergl. Rechtwiss*, Bd. 22, 1909). Bu incelemede yazar, İran hükümetinin yalnız kadıları tanımasına rağmen, Kürtlerin, şer'i hukuku uygulayan İslâm kadılarına başvurmaktansa, örf hukukunu yorumlayan kendi aşiret yargıçlarına başvurmayı yeğlediklerini belirtmektedir[1].

---

1) Örneğin Savuçbulak'ta güçlü bir Kürt *Kuzzat* (kadı'nın çoğulu) ailesi vardır. Bu ailenin reisi 1. Dünya Savaşında (1914) Kadı Fettah idi.

§ 6. Toplu eğlenceler, türkü ve danslar

Kürt hayatının toplumsal görünümü, şimdi anlatacağımız ortaklaşa eğlencelerine değinmezsek, eksik kalır. İlk başta Kürtlerde türkü konusunu ele alacağız. Marr'ın tespit ettiği gibi (*«Çelebi» kelimesi üzerine*, s. 127-129), bütün gezginler, Kürt türkülerinden coşkuyla sözederler. Birçok şarkılar, nöbetleşe, koro halinde söylenir. Ferhat ile Şirin hakkındaki hasatçı türküleri, gezgin Rich'e, Venedik gondolcularının söylediği Tasso'nun dizelerini hatırlatır. Ermeni yazarı Aboviyan'nın sözlerine[1] göre, «Kürt halk şiiri şaşırtıcı ilerlemeler sağlamış ve mükemmelliğe varmıştır.» Bu yazarın gözlemlerine göre, erkek olsun, kadın olsun her Kürt, ruhça doğuştan ozandır. Aboviyan'ı izleyen Moritz Wagner de, yolculuğunun hikâyesinde, Kürt türkülerinin yüksek niteliklerinden hayranlıkla sözeder.

Kuzeydoğu Kürdistan'da bir keşif gezisi yapmış olan Blau[2] da, Kürt şarkısının nitelikleri ve Kürt yaşamındaki büyük önemi üzerinde geniş olarak durur: «En sefil aşiretler bile türkü ve ezgiler bakımından zengindir. Onların savaşlara ilişkin kısa öyküleri, yalnız göçleri sırasında kayalık boğazlarda durdukları zaman çınlamaz. Bu türküleri söyleyen kişi, vadilerdeki yerleşik Kürtleri de sürükler; akşamları çevresine erkekleri toplayarak, onları savaşçı sınıftan eski kahramanlarla ilgili şarkılarla büyüler, ya da aşkı, ayrılık acısını dile getirir... Diyadin'de şarkıcı Ömer

1) Lerch. I, s. 44'te bundan söz edilmektedir.

2) *Die Stömme des Nordöstlichen Kurdistan*, in ZDMG. XII, s. 598.

Ağa'nın sesinde dalga dalga yarattığı perdeler, ezginin kâh hızlanan, kâh ağırlaşan ritmi, sözlerin canlı ya da ölgün vurgulanışı ve aynı zamanda şarkısına eşlik eden canlı jestleri, onun, yazılı metni bile bilmeden, kavrayarak ve duyarak şarkı söylediğini kanıtlıyordu.»

Layard'ın[1] Yezidi Kürtlerinin şiiri ve müziği üzerinde anlattıkları da ilgi çekicidir. Bu kürtlerin şeyh Adi'nin mezarı başında söyledikleri şarkılar görkemli ve hüzünlü idi. Layard «Ben hiç bu kadar dokunaklı, hem de bu kadar hoş bir şarkı duymadım» der. Flüt sesleri, zaman zaman zil ve davul vuruşlarıyla kesilen erkek ve kadın seslerine ahenkli bir biçimde karışıyordu.

Dinsel olmayan Kürt şarkıları[2], lirik olduğu kadar kahramanlığa da ilişkin konuları işler. Ama Marr'ın işaret ettiğine göre, önemli olan, tekrarlanan konular değil, zengin motif dağarcığıdır. Kürt şarkısının hıristiyan Ermenilerde onurlu bir kabul görmesi, Kürt halk şiirinin olağanüstü çekiciliğini yeterince anlatmaktadır. M. Wagner, birçok Kürt ve Yezidi şarkılarının Ön Asya'da yaygın olarak Türkçe'ye aktarılmış bulunduğunu belirtir.

Gezgin ve bilginler, genellikle, Kürt şarkılarının güzelliğini, bu halkın kişisel şövalyece erdemlerine bağlama eğilimindedirler. Marr şöyle diyor: «Eğer aldanmıyorsam şu soru üzerinde hiç düşünülmemiştir:

---

1) *Nineveh and its remains*, I. s. 292.

2) Kürt melodilerinden birkaç örnek, 1904'te Profesör Khalatiantz'ın yönetimi altında Moskova Lazareff Doğu Dilleri Enstitüsü'nün yayınladığı *Recueil d'Emine*'de. Ortodoks Başpapazı Komitas tarafından verilmiştir.

Tersine, bu romantik ve kahraman Kürt imgesi, Kürtlerde, ölçüleri ve motifleri yönünden çok eski bir şiir mirasının ürünü değil midir?».

Bence, Kürt halk şiirinin zenginliği, Kürtlerin komşuları olan müslüman Türkler ve hıristiyan Ermeniler üzerinde sahiboldukları avantaja sıkı sıkıya bağlıdır. Bu kavimler, kendi köklü dinsel halk geleneklerine temelden ihanet etmişlerdir; oysa Kürtler, İranlılar gibi, dilleriyle de Kürt kaldıkları sürece, Müslümanlığı benimsedikleri zaman bile, dinsel halk gelenekleriyle bağlarını tümüyle koparmamışlardı.

«Halk şarkılarındaki konu ve motiflerin zenginliğiyle puta-taparlık [paganizm] arasındaki bağ oldukça genel bir olaydır. Kürt şarkıları, başlıca normları ve motifleri yönünden, putataparlıktan miras kalmış bir zenginlik olarak ortaya çıkmaktadır; vaktiyle bu pagan dininin mensupları arasında, bugün Müslümanlığı benimsemiş çok sayıda Kürt aşireti de vardı».

Görüldüğü üzere Kürt halk şiiri, Marr'ın tartışmayı genişletmesine olanak vermiştir. Biz, Kürtlerde din problemini incelemeye sıra geldiği zaman, bu gözlemlerden yararlanacağız. Şimdilik, şarkının, ister koro halinde söylensin, ister kahramanlığa ilişkin ya da lirik konuları dile getiren anlatıcı-ozanlar tarafından söylensin, Kürt çevrelerinde yeğlenen bir vakit geçirme aracı olduğunu belirtmekle yetinelim.

«Akşam yemeğinden sonra, yarısı çadırın içinde, yarısı dışında bulunan büyük bir insan halkası oluşturuldu. Bu halkanın içinde, birbirine karışık halde, çimenler üzerine sıra sıra bağdaş kurmuş, gencinden yaşlısından aşiret savaşçıları görülüyordu. Topluluk keyifle gülüşüp söyleşirken, hemen hemen kendiliğinden, bazı sesler, dokunaklı ve duygusal bir dizi Kürt

ezgisini koro halinde söylemeye başladılar. Bu şarkı isteklilerinin duyguları yavaş yavaş kızıştıkça, gözlerinin, ağızlarının ve tüm gövdelerinin ifadesi değişikliğe uğrıyarak, alabildiğine sevdalı ve hemen hemen komik bir görünüm alıyordu. Bu sert yüzlerden bazıları, ciddi ve erkekçe hatlarıyla o anda müziğin gücünden gelen duygulu yumuşaklık arasındaki çarpıcı tezadı yansıtıyor, bazıları da, kendilerine vermeye çalıştıkları yapmacık baygın ozan tavırlarıyla sadece gülünç oluyorlardı.

«Bu çalgısız eğlence tam iki saat sürdü ve belirtmeliyim ki hiç de nahoş değildi. Yavaş yavaş bu müzik çeşidini Türk müziğinden çok daha ezgili ve tatlı bulmaya başladım. Kürt müziğinin taşıdığı değerin en iyi kanıtı kuşkusuz şudur: O akşam söylenen çeşitli melodiler arasından bir tanesi, benim müzik duyarlığımı o kadar etkiledi ki epey bir süre kafamdan silinmedi ve bu melodiyi zevkle söyler oldum. Yazık ki şimdi hatırlıyamıyorum, yoksa onu notaya alınmış bir Kürt melodisi olarak vermekten geri kalmazdım.» (Millingen, *adı geçen eser*, s. 313-314).

Şarkıdan sonra, dans gelir. Bundan önceki bölümde bu konudan zaten sözetmiştik, ama Millingen'in söylediklerini bir kez daha dinliyelim (*adı geçen eser*, s. 378-379):

«O akşam, çadırımız gerçek bir festivale dönüştü. Askerler biraz eğlenebilmekten çok memnundular; Milan'lara gelince, çılgınca bir neşe içindeydiler. Ayrıca, pırıl pırıl bir ay ışığı ortalığı aydınlatıyor, öte yandan çadırdaki canlı ışıklar, Kürtlerle onların yanında duran askerlerin oluşturduğu karışık grupları daha da neşeli kılıyordu. Alayın mızıkası birkaç savaş havası çalmaya başlayınca, birçok askerlerle Kürtler toplanıp, mızıkanın çevresinde bir halka mey-

dana getirdiler. Mızıka Kürt melodileri çalmaya başlar başlamaz, Kürtler düzgün bir halka oluşturarak ulusal danslarını oynamaya başladılar. Kürt dansı, başka doğu danslarında görmediğim bazı özellikler taşıdığı için, ayrıca tasvir edilmeye değer. Kürtlerin dansediş tarzındaki özelliklerden biri, hiç bir zaman, tek kişi olarak, ya da iki veya dört kişi halinde dansetmemeleridir. Kürtler önce halka olurlar; bu halkanın içinde her biri, iki oyun arkadaşının arasında yerini alır ve onlarla omuz omuza yapışık durur. En dikkate değer özellik şudur ki dünyanın her yerinde danseden kişi azalarını az yada çok hızlı biçimde oynattığı halde, Kürt hemen hemen hareketsiz kalır, sadece dizlerini pek hafifçe oynatır. Kürtler hiçbir olağanüstü ustalık gösterisinde bulunmazlar, ama halkanın tümü, müzikle uyumlu olarak tatlı ve dalgalanan bir hareket yapar, tıpkı hafif bir meltemle dalgalanmaya başlıyan bir ekin gibi. Kürt savaşçısı, dansettiği zaman, duruşuna, elinden gelen en duygusal ve romantik ifadeyi verir. Bütün oyuncuların, bakışlarına göre yargı verirseniz, güçlü bir iç tutkunun etkisi altında kendilerinden geçeceklerini sanırsınız. Ama oyun bittiği zaman, yeniden uslulaşırlar, o tutkulu halleri kalmaz.

«Kürt danslarında insanı şaşırtan şey, onların oyunlarda eş olarak kadınlara yer vermekten kaçınmamalarıdır. Tersine, seçtikleri güzellerle dansetmekten ayrı bir zevk duyar gibidirler. Kürtler aralarında dansettikleri zaman, her oyuncu yanına bir genç kız alır ve omuzunu kızın omuzuna yaslar. O zaman halkada erkek sayısı kadar kadın da bulunur. Ben böyle bir oyun görmediğime üzgünüm, ama Kürtler böyle oyunları yalnız kendi aralarında, Türklerin ve askerlerin tehlikeli bakışlarından uzakta oynuyorlar».

Türkü ve dans bir yana bırakılırsa, eğlenceler Kürtlerde çok çeşitli değildir. Bu eğlenceler arasında, güreş, taş atma, yukarda Kürt düğününü anlatırken sözünü ettiğimiz binicilik ve nihayet manda döğüşleri anılabilir. Esasen, akşamları suya dalmaya giden mandalar arasında kendiliğinden bu tür döğüşler olur. Bu döğüşlerin ne İspanyol boğa güreşlerine, ne de hatta İran'ın Gilan eyaletinde gördüğüm boğa döğüşlerine *(verzo-ceng)* benzer bir yanı yoktur, Gilan'da özel olarak bu amaçla boğa yetiştirilmekte olup bu hayvanların karşılaşmaları gerçek bir bayram havası taşır.

Bu söylediklerimizi tamamlamak için, Ereb Şemo'nun anlattığı, Kürt çoban çocuklarının oyunlarını da ekleyelim:

«Zaman zaman, küçük çoban yamakları sürülerini birbirlerine yaklaştırır ve neşeyle oynayıp zıplarlardı. Bu oyunlardan bazılarını biz çocukluğumuzdan beri bilirlik, bazılarını ise kendimiz icat etmiştik. Bu oyunlar özellikle danslı ve Şarkılı oyunlardı. Örneğin, el ele tutuşup halka oluyorduk; içimizden biri en önce şarkıya başlıyor, sonra hepimiz döne döne yürüyerek sevdiğimiz melodilerden birini koro halinde söylüyorduk. İşte böyle bir şarkıdan bir parça:

«— Ey, ey, küçük çoban! Parmakları altından! Çıkarır kavalıyla değişik havaları. Ey, ana, ana, küçük çoban gütmez olmuş davarı. Ey, ana, ana, varırdım ben küçük çobana. Ana, ver beni küçük çobana, baba, ver beni küçük çobana! Mutlu olurum onunla. İkimiz çalışırız yanınızda. Çeyiz içinse...

«— Bak, işte sabah oldu. Güneş de çoktan doğdu. Yarimin alnındaki altın parıldar oldu. Yedi yıl çoban kaldım, artık geldi sırası, sevdiğime gümüşten bir kemer alacağım.

«Bundan başka, aşiretler için en iyi otlakları ve konaklama yerlerini ele geçirmek için yiğitçe döğüşen ve denk olmayan bir savaşta başlarını veren kahramanlara ilişkin eski halk şarkılarını da söylerdik.

«Ayrıca, çobanlara özgü, *Zeze* denen özel bir oyun da oynardık. Bu oyun şöyleydi: Her birimiz ayağımızın ucuna dikey olarak birer bıçak ya da değnek kor ve bunları var gücümüzle oraya buraya fırlatırdık. Ebe olan, hiç soluk almadan ve durmadan *Ze Ze Ze* diyerek, ortalığa dağılmış bıçak ya da değnekleri toplamak zorundaydı. Eğer soluk alırsa, oyunu kaybetmiş olurdu.

«Bazan da koç döğüşleri düzenlerdik. Her sürüden en güçlü ve en döğüşken genç koçları seçip karşı karşıya getirirdik ve döğüş başlardı. Kimin koçu üstün gelirse, aramızda karşılaşmayı kazanan o olurdu.

«Bu tür ortaklaşa oyunları gizli yapardık. Sürü sahipleri, koyunlarının daha bol ot bulmaktan, daha iyi beslenmekten ve daha çabuk yağlanmaktan geri kalmaması için, sürülerimizle bir yere toplanmamıza izin vermezlerdi.

§ 7. Aşiretin ekonomik görünümü

Şimdi de Kürt aşiretinin ekonomik görünümüne bakalım. Bu konunun bazı yönlerine, yaşama tarzı ve aile düzeniyle ilgili III. ve IV. bölümlerde değinmiştik; ama aşiret çerçevesinde bir de, reisle yönetimi altındakiler arasındaki ilişkilerin ekonomik planda nasıl oluştuğunu görmemiz gerekir. Kürt yaşamının bu yönü, sanırız, şimdiye değin dikkatlerden en uzak kalan yöndür. Göçebelerin doğal ekonomisine, örflerin ataerkil karakterine şöyle bir değinilmekle yetinilmiştir; ama elimizde, durumu gerçekte olduğu gibi görmeye

yetecek ince bilgiler yoktur. Kürt çevresi, ekonomik, toplumsal, politik olgularının nasıl işlediğini ve karşılıklı olarak birbirini nasıl etkilediğini gösterecek sıkı bir sosyolojik tahlilden geçirilmesini hâlâ beklemektedir

A. REİSE ÖDENEN HAKLAR

Böyle bir tahlil bulunmadığına göre, burada, Kürt aşireti içindeki ekonomik ilişkilerin ana hatlarını, Vilçevsky ile Christoff'un daha önce anılan incelemelerinden yararlanarak çizmeye çalışacağız. Bu yazarlardan birincisi, Transkafkasya Kürtleriyle İran ve Türkiye sınır bölgelerindeki Kürtlerin toplumsal ve ekonomik yapısını tahlil ederken, şunu tespit etmektedir ki incelenen dönemin başlarında bu bölgelerdeki Kürtler çok belirgin bir feodal ilişkiler sistemine bağlıydılar. Yarı-göçebe aşiretlerin başında bulunan ağalar ve beg'ler, Ön Asya'daki feodal sisteme dahil olup, İran ve Türk hükümetleriyle, ya da İran ve Türkiye topraklarında oturan yarı bağımsız prensliklerle tâbilik [vassal'lık] ilişkisi içindeydiler.

Kürt aşiretleri, feodal beylerine, yalnız vergi ve hizmet borcuyla değil, aynı zamanda, sınır bölgelerinde askeri güç hizmeti görecek silâhlı müfrezeler sağlamakla da yükümlüydüler; bu müfrezeler, aynı zamanda, feodal beyin çevre halkı üzerinde uyguladığı ekonomi-dışı önemli bir baskı etkeni de meydana getiriyorlardı.

Kürt feodal beyi, gelir kaynaklarını, ilk önce, o zaman büyük çoğunluğu Ermeni ya da Nesturi hıristiyanlardan oluşan, Kürdistan'daki yerleşik halkı soyup soğana çevirmekle sağlıyordu. 1860 yılına doğru bu bölgeleri gezen İngiliz konsolosu Taylor'a göre, bu

hıristiyan unsurlar, çalışkan ve el sanatlarında hünerli tek kesim idi.

Kürt reisleri bu hıristiyanları, *zir-hurli*, yani sarıyla (altınla) satın alınmış diye adlandırırlar. Bu deyim çok yerindedir, çünkü reisler bunları hayvan gibi alıp satarlar. Bu durum, salt her türlü hükümet otoritesinin yokluğundan ötürü yerleşebilmiştir; hıristiyan ahalinin insaflarına terkedilmiş bulunduğu beg'lerin, ağaların bağımsızlığı da bu otorite yokluğundan kaynaklanır. Başlangıçta hıristiyanlar, Kürt reislerinin himayesini sağlamak için, onlara her yıl, bir çeşit *arab-hva* olan bir haraç öderlerdi, ama daha sonra, ülkenin efendilerinin açgözlülüğü oranında bunların sefaleti de arttığı için, düzenli ödemeler imkânsızlaştı ve bundan böyle bu hıristiyanlar, şimdi içinde yaşadıkları kölelik haline boyun eğdiler (krş. bu konuda Cholet'nin söyledikleri, bölüm 4). Bugün durum şudur: Bunlar, işledikleri toprakla birlikte topluluk halinde elden ele geçerler, ama her biri ayrı ayrı satılamazlar. Efendileri ise, bunların emeğinin yıllık ürünlerinden dilediğini para ya da mal olarak alır. Türk makamlarının da doğruladığı şu olgu bu durumu çok iyi niteler: Bir Kürt ağası bir başka ağaya ait olan bir *zir-hurli*'yi bir kurşunda öldürür. Öbür ağa, katile kızacağına, kendi uyruklarından olan ve dindaşlarının ölümüyle hiç bir ilişkileri bulunmayan iki zir-hurli'yi öldürür. Bu olayı anlatırken, Vilçevsky, servajın bundan daha eksiksiz bir tablosunun çizilemiyeceğini söylemekte haklıdır. Demek oluyor ki feodalizmin ekonomik baskısı Kürdistan'ın yerleşik halkı üzerinde etkisini gösteriyor, Kürt feodali de kendi göçebe aşiretlerinin desteğiyle elde ettiği ve sürdürdüğü üstünlüğünün temelini burada buluyordu. Bununla birlikte, her nekadar ilk bakışta Kürt göçebesinin

durumu kıyas götürmez ölçüde daha elverişli görünürse de, gerçekte onun kaderi de pek o kadar iyi değildir. Hatta, bazan onun durumu, kişisel bağımlılık bir yana, yerleşik çiftçininkinden bile kritik idi.

Bir kere, Kürtler, ağalarının yararına olan karmaşık bir feodal paylar ve vergiler sistemine tâbiydiler. Bu pay ve vergiler, ya doğrudan doğruya feodalin kendisi tarafından, ya da Kürt topluluğu nezdinde onun temsilcisi olan *rispi* (ak sakallı), *kethuda* (yönetici) tarafından toplanırdı.

Kürdün efendisine ödediği bütün vergiler konusunda tam ve kesin bilgilere sahip değiliz; ama çeşitli bölgelerle ilgili ve bu vergilerin karakteriyle tutarına ilişkin ayrı işaretler bile, bize, Kürt feodallerinin ilk önce önemsiz gibi gelen bu gelirlerinin büyüklüğünü göstermektedir.

Örneğin Yezidilerde, yıllık gelirlerinin en azından onda biri emir'e gönüllü yardım olarak alınmaktadır. Aşiret reisleri ve şeyhler de bir o kadar alırlar. *Pir*, biraz daha azını alır; ama her türlü durumda, dinî ve dünyevî otoritelerin yararına olarak bir Yezidi Kürdüne yüklenen dolaysız vergiler, o kişinin gelirlerinin beşte ikisinden az tutmaz.

Ayrıca ağa, çadırını bedava taşıttırma hakkına sahiptir; «evlenme hakkı» olarak da bir öküz alır, para ya da mal olarak cezaları toplayan da yine ağadır. Şeyhe ise, sünnet için iki ile on arasında, evlenme için beş ile onbeş arasında koyun ve cinlerin kovulması için bir ya da iki koyun alır vb.

Nihayet, bazı gezginlerin anlattıklarına göre, genellikle Kürt, efendisinin huzuruna uygun bir hediye götürmeden çıkamaz. Bir ağanın evine geldiği zaman ortalama bir koyun ya da bir keçi, bir şeyhin evine

geldiği zaman bir kuzu ya da bir kümes hayvanı götürmek zorundadır.

Kısacası reis, genel olarak, yönetimi altındakilerin gelirlerinin beşte ikisini, bazan da daha fazlasını almaktadır.

Öte yandan, merkezi iktidar da, ağa aracılığıyla, hayvana uygulandığı zaman *ağnam* adını alan müslüman *âşar*'ını alıyordu; kural olarak, sefere çıkarılan Kürtler âşardan muaf tutuluyordu, ama çoğu zaman ağa, bu vergiyi kendi çıkarına olarak toplamaktan geri kalmıyordu. Bu da zaman zaman, şövalye G. Drouville'in kitabında[1] anlattığı türden ayaklanmalara yol açıyordu.

Vilçevsky'nin incelemesinin yayınlanmasından (1936) bu yana, burada incelediğimiz konu üzerinde daha kesin bir görüş edinmemize imkân verecek başka belgeler de yayınlanmıştır (N. Bogdanova, *Göçebeler üzerindeki feodal sömürü*, *Tarih Arşivleri* Dergisi, cilt II, 1939, Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün organı). Burada, Mirza İsmail tarafından 1828'de kaleme alınmış bir vergi defteri sözkonusudur. Bu kişi, o tarihte, yani Rus-İran savaşı sırasında, Rusya'nın İran'ı yendikten sonra ilhak ettiği Erivan eyaletinin *serdar*'ı (genel valisi) olan Hoseyin Han Kacar'ın *vezir*'i (bu deyim vergi memurunu gösterir) idi. Bu defter, bölgedeki Türk ve Kürt göçebe aşiretlerinin para ya da mal olarak borçlu bulundukları vergileri ayrıntılı olarak göstermektedir. Bu defterden öğrendiğimize göre, örneğin, aşağı-yukarı 2000 aileye ve 100.000 adet küçük baş hayvana sahip bulunan Zilan Kürtleri, yılda serdara, her yüz

1) *Voyage en perse fait en 1812-1813*, Gaspard Drouville, Paris, 1825

hayvan başına biri yetişkin, diğeri küçük yaşta iki koyun, bütün *otara*'lar için de 5 *halvar* yağ veriyorlardı (*halvar*, ya da daha doğrusu *harvar* bir eşek yükü anlamına gelir ki 40 ile 600 kilo arasında değişen bir ağırlık ölçüsüdür; *otara* ise, aşağı-yukarı 1000 koyunluk bir otlak demektir). Zilan Kürtleri, aynızamanda, her yıl 500 deve için gereken bütün takımları (semer, *ip, yular)* veriyor, bunun dışında da, serdarın emrine, taşıma ihtiyaçlarını karşılayacak 1000 öküz ve ayrıca 1000 silâhlı adam veriyorlardı. Celâli aşiretinden Sakenlu klânının durumuna gelince, 102 aileden oluşan bu topluluk, her yıl 219 *toman*, 6 *minaltun* ödüyordu (o devirde *toman* 10 gümüş-rüble, *minaltun* ise bunun onda biri değerinde idi). Sakenlu'ların ayrıca 8 *otara* + 750 koyunu vardı (otara = 1000 küçük baş hayvan). Böylece bu topluluk, otara başına 5,5 toman olmak üzere toplam olarak 48 toman + 1,25 minaltun, ayrıca 12 *batman* koyun yağı ve bütün otaralar için 25 çift çuval yün veriyordu. Öte yandan serdar da, kendi hayvanlarını şu koşullarla, iki farklı formüle göre göçebelerin bakımına veriyordu. *Dişpediş* denen birinci formüle göre, bu hayvanları teslim alan topluluk, ne kadar yıl sonra olursa olsun, ilk aldığı sayı ve yaşta koyun ve koç iade etmek zorundaydı; ayrıca, alınan her koyun için topluluk, yılda yarım *batman* yağ ve peynir, her küçük koç için de bir *il* yün veriyordu (bir *batman*, değişken bir ağırlık ölçüsü olup 5 kiloya denkti; bir *stil* de batmanın otuzda birine denkti). Yeni doğan hayvanlar topluluğun malı oluyordu. *Âmanî* denen öbür formüle göre ise, yeni doğan hayvanlar ve yün de serdarın malı oluyordu; ayrıca serdara, koyun başına 7,5 stil yağ, her dişi manda için 6 batman, her inek için 4 batman yağ veriliyordu. Yıl-

da bir kez de, taşıma işleri için topluluk bütün hayvanlarını serdarın emrine sunuyordu[1].

B. FEODALİTE ZAMANINDA ASKERİ YÜKÜMLÜLÜKLER

Vergi borçlarından başka, göçebe Kürt, silâh altına alınmasının ve hayvancılık işleriyle uğraşamamasının doğurduğu sonuçlara da katlanmak zorunda idi. Gerçi askeri hareket başarılı olursa, bazı Kürtler savaşta zenginleşiyorlardı, ama genel olarak, kendi hayvancılık ekonomilerinden koparılmış bir insan grubu oluşuyordu. Bu Kürtler, ya feodal reislerin dü-

---

1) Azerbaycan *ilât*'ındaki vergi rejimi konusunda, Petruşevsky'nin, 16.-17. yüzyıllarda Ermenistan ve Azerbaycan'daki feodal ilişkilerle ilgili Rusça eserinde (Leningrad, 1949, s. 315) ayrıntılı bilgiler vardır. Bugün İran'da uygulanan rejim konusunda da, M. Lambton'un eserine (*laud, eser*, s. 350) başvurulabilir. Mal sahibi çobanla sözleşme yapar. İki çeşit sözleşme vardır: *Dandâni* ve *taraz*. Birincisine göre, sözleşmenin bitiminde çoban mal sahibine teslim aldığı sayıda hayvan iade eder ve fazlasını kendisine saklar. Taraz sözleşmesinde ise, mal sahibi manda başına yılda 4-6 *mann-i tabrizi* tutarında erimiş yağ *(rugan)* alır. Sözleşmenin bitiminde, mal sahibi sürüsüne yeniden sahibolur, sürünün artmış kısmı eşit olarak paylaşır, ya da parayla değerlendirilerek tutarı yine yarı yarıya paylaşılır. İyi geçen bir yılda çoban, her hayvandan 5-6 *man-i tabrizi* yağ elde eder. Mal sahibine kendi ihmali yüzünden ölen bir hayvanın bedelinin yarısını öder, doğal bir ölüm halinde ise hiç bir şey ödemez. Otlak hakkı *(hakk ul merte)*, yılda hayvan başına 50 riyaldir. Bazı bölgelerde (örneğin Kerman bölgesinde) bu hak istenmez. Başka yerlerde (Kürdistan'daki Sakkiz'den) mal sahibi bu hakkı alır; bu durum köylünün sınırlı sayıda hayvan yetiştirmekle yetinmesinden ötürü, hayvancılığı baltalar görünmektedir. Köylüler hayvanlarını otlakta bir araya toplamak için anlaşırlar (*aynı yer* s. 357) ve burada, benim bir Sovyet kaynağına dayanarak başka yerde sözünü *ettiğim oba-başı* bulunmaz.

zenli müfrezelerinde görev alarak, sömürülen halkın sırtından geçinen kişilerin sayısını kabartıyor ve bu feodal sömürünün ağırlaşmasına yardım ediyorlar, ya da komşularına el açan, ırgat veya çoban olarak birine kapılanan sefiller haline dönüşüyorlardı (krş.: bu bölümün başında aşiretteki «yüzen» unsur konusunda söylenenler).

Bir göçebe topluluğunun askeri hizmete silâhlı bir atlı vermek için katlanmak zorunda olduğu giderler, 1840'a doğru 163 gümüş-rüble kadardı. Ayrıca topluluk bu atlının yılda 24 ruble 40 kopek tutan ücretiyle, atının 2 halvar arpa ve 20 yük saman tutan yemini de sağlamak zorundaydı. Atlı, topluluktan şu donatımı alırdı: Bir çift tabanca, bir kılıç, bir hançer, gümüş şeritli bir elbise, gümüş işlemeli bir at koşumu vb. Atlı bu koşumu kaybederse, topluluk ona bir yenisini sağlamakla yükümlüydü (B. Bogdanova, *sözügeçen makale*).

Üçüncü olarak, hayvancılık ekonomisi, hatta göçebelerinki bile, bölge ekonomisinden kopuk ve tümüyle bağımsız sayılamaz. Doğal halinde bile kalsa, hayvancılığın tarım ürünlerinden yoksun kalması, tarımsal kesimle alışverişte bulunma zorunluluğunu doğuruyor, bu da pek küçük iç pazarlar doğmasında etken oluyordu. Feodalin ekonomik baskısına uğrayan yerleşik unsurlar da, bunun acısını göçebelerden çıkarmaya çalışıyorlar, böylece bu göçebeler de sözkonusu sömürünün etkisine uğruyorlardı.

Son olarak; yerleşme süreci artık kendini göstermeye başlamış ve o döneme doğru yarı-göçebe aşiretlerin sayısı bir hayli kabarıklaşmıştı; bu yarı-göçebeleri ise feodal şef elindeki bütün olanaklarla köleleştirmeye çalışıyordu.

Kısacası, göçebe Kürtler, görünüşteki bağımsız-

lıklarına, ilk bakışta hafif görünen vergilere ve çok kişilerin vurgulamaktan hoşlandığı Kürt yağmalarından gelen kazançlara rağmen, genel feodalleşme sürecinden kurtulamamışlar ve feodal şeflerinin boyunduruğu altına girmişlerdir. Ancak Petruşevsky, göçebelerin kaderinin yinede yerleşiklerden daha elverişli olduğu kanısındadır.

Böylece, 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında, Kürdistan'ın feodalleşmesi yalnız tamamlanmakla kalmamış, aynı zamanda mantıki sonucuna da ulaşmıştır.

Kürt feodalizmi, *gens* nitelikli *[gentilice]* kürt toplumunu çözüntüye uğratmış, temelinde özel hayvan mülkiyeti bulunan hayvancılık doğal ekonomisini doğurmuş, rençberi göçebe aşiretlerin istilâsından korumuş, darbeleriyle komşu ülkeleri yıkan istilâcı göçebe imparatorluklara karşı Kürdistan'ı bağımsız bir birlik halinde tutmuş ve, Ön Asya'daki tüm feodalizmin kaderini paylaşarak, bizzat kendisi, üretim güçlerinin daha sonraki gelişimi için çok güçlü bir engel haline gelmiştir. Gerçekten de Kürt feodalizmi, kendisine ekonomi-dışı baskıyı uygulama imkânını veren doğal ekonomi biçimlerini ayakta tutarak ülkenin refahını baltalıyordu; hayvancılık ve tarım ekonomilerinin yanyana bulunmasından ötürü, yaratılması zorunlu olan iç pazarın gelişimini köstekliyordu; göçebe ekonomisini, askere çağırmalarla bir kısım kol gücünden yoksun bırakarak baltaladığı gibi, aynı zamanda, yaptığı çapulculuklardan zarar gören yerleşik ekonomiyi de baltalıyordu; bir yandan da, silahlı unsurlar olarak göçebelere ihtiyaç duyduğundan yerleşme sürecini frenliyordu.

Demek ki, Vilçevsky'nin kanısına göre, 19. yüzyılın başından bu yana Kürt feodalizmi, kendiliğinden

tükenmişti ve gens nitelikli klanların çözülüp aşiretler içinde erimesinden sonra kısmen kendi etkisi altında doğan yeni ekonomik güçlerin gelişmesine artık uygun düşmüyordu. Aşiret de birtakım dönüşümlere uğrayacak ve feodal şefin rolü, yeni bir ekonomik ve toplumsal etken karşısında giderek silinecektir. Vilçevsky, bu etkeni, «kapitalist» usullere göre hayvan yetiştiricilerini sömüren *oba-başı*'nın kişiliğinde görmektedir. 19. yüzyıldaki Kürt ayaklanmaları, Vilçevsky'ye göre, anti-feodal bir karaktere sahiptir ve bu niteliğiyle halkın gelişiminde yeni bir aşama gösterir. Daha sonra *oba-başı*'nın rolü konusuna döneceğiz. Burada, feodal düzen içinde aşiret reisiyle uyrukları arasındaki ilişkileri özetliyelim:

1. Göçebeler, ayni yükümlülük olarak reislerine belli bir silahlı birlik sağlamak zorundadırlar, bunun karşılığı olarak da, belirli bir güzergâha göre göç etme ve belirli otlaklarda konaklama hakkına sahiptirler; bu durum, göçebelerin özgür ya da birinin hizmetinde olup olmamalarına göre değişmez (işte göçebeler, bu durumun sonucu olarak, göçleri sırasında yerleşik halka ait ekili topraklar ya da çayırlar üzerinde duraklarlar). Vilçevsky'nin verdiği bu tanım bence başka türlü yorumlanabilir. Özellikle, denebilir ki bir göçebe aşireti, eğer yeterince güçlüyse ve reisinin çevresinde toplanan gerekli silâhlı birliğe sahipse, kendi göç ihtiyaçlarına ve yararlanacağı otlaklara giden yol güzergâhına göre, geçişini kendisi sağlayabilir. Demek ki bu, feodale karşı yerine getirdiği bir yükümlülük değil, sadece yaşama kavgasında uyduğu hayatî bir zorunluluktur. Öyle görünüyor ki feodal şefle aşiret şefi arasında bir ayrım yapmak gereklidir. Bu toplumsal görevler bazan bir insanda toplanabilir, ama genellikle birbirinden ayrıdır. Bir feodal şef, ço-

ğu zaman otoritesini birçok aşiretler üzerinde icra eder ve ancak feodal şefin bu aşiretlerin kendi soydan gelme reisleri olmaması halinde, külfet niteliği taşıyan ve aşiretin kendi amaçları dışındaki amaçlara hizmet eden yükümlülüklerden sözedilebilir.

C. VERGİ SİSTEMİ

Burada önce bir yöntem sorunu mevcut görünmektedir, şu anlamda ki feodal bey sözkonusu olunca. asıl aşiret alanını terketmiş ve devlet alanına girmiş oluyoruz. Gerçi, denebilir ki Doğu'da devlet, çağımıza kadar, merkezi hükümetin kolunun pek az erişebildiği aşiretlerin az ya da çok istikrarlı bir kombinezonundan ibaret olmuştur, ama yine de, doğu devleti, bu özel yapısıyla bile, aşiretin görev ve amaçlarından daha yüksek görev ve amaçlara sahipti. Ayrıca, aşiret reisiyle feodal bey arasında ayrım yapmanın zorunluluğuna bizi inandıran bir psikolojik neden de vardır. Aşiret reisi, aşireti üzerinde uyguladığı, inkâr edemiyeceğimiz sömürü ne olursa olsun, yine de birçok bağlarla aşiretin öz çıkarlarına bağlı kalır, aşiret üzerindeki iktidarı *yabancı* bir iktidar değildir ve bu yüzden bu iktidar, kendi reisliğine son verilip yerine başka birinin geçirilmesi olasılığı karşısında zaten sınırlı olan yolsuzluklarına rağmen ,daha kolaylıkla kabul edilir.

2. Belirli otlağı işgal eden her göçebe birimi, kendisini meydana getiren ailelere ait hayvan sayısına göre hayvancılık ürünlerinden ayni bir vergi öder (bak. yukarıda incelenen vergi defteri). Ayrıca, bir mülk sahibinin oradan geçen göçebelerden aldığı otlak hakkı *(hakk-ul merte)* ile yalak hakkı *(âbhor)* da vardır.

3. Göçebeler, aşiret reisi aracılığıyla, metbu'ları olan *[suzerain]* beye birtakım haklar öderler ki bu vergiler, duruma göre hizmet yükümlülüğü (yardımcı askeri birlikler), ürün yükümlülüğü *(aşar; agnam)* ve hatta para yükümlülüğü karakteri taşıyabilir. Bu son yükümlülük türünde yolsuzluklar çoktu ve vergiler işe geldiği gibi arttırılıyor, aradaki fark cebe indiriliyordu. Zaten hükümet makamlarının kolunun, Kürt «vergi yükümlüsü» ne ulaşamadığı belliydi. Örneğin, Harki aşiretinin göçebe kesiminden vergi alınması, ancak, III. bölümde söylediğimiz gibi, bu göçebelerin her yıl Zibar'da Büyük Zap'ı geçmek için köprü kurdukları yerin yakınlarında Türk tahsildarlarının düpedüz pusuya yatmalarıyla az çok başarıya ulaşabiliyordu. Bu konuda bir örnek olarak şunu da verebiliriz: Aynı bölgedeki Tiyari adlı dağ kasabasında bulunan bir kaya «tahsildar kayası» adını taşımaktaydı ki bu anlamlı ad, tahsildarın bu noktadan ötede yükümlülerinin yanına sokulma şansına pek sahibolmadığını gösterir[1]. Esasen, bilindiği üzere, Tür-

---

1) Bu yüzden tahsildarlar, vergi ödemek istemeyen Kürtleri, koşulları gözönüne almadan bastırıp yakalamaktan geri durmuyorlardı. Oramar'dan Suto Ağa'nın 1915'te Musul valisi Heyder Paşa'ya yazdığı, şimdi bende bulunan şu mektup bunu kanıtlar: «İlkbaharda Büyük Cihad sırasında askerler Tiyari ve Tuhub'a çıkarlarken, zatı devletlerinizin huzurına çıkmak şerefine nail olmuştum. O zaman bana, Oramar aşiretinin yerinde kalmaması için emir vermek lütfunda bulundunuz. Bu yüzden sürüler Dehuk *Kaza*'sına götürüldü; ben adamlarımla Oramar'da kalmaya mecbur oldum. Buna rağmen, şimdi vergi memuru Dehuk'taki yoksullarımızdan hayvan vergisi istemektedir. Hükümetin mültecilerden vergi almamasını istirham eder, dileğimi kabul edeceğinizi umarım».

Bu mektup ayrıca, Cihad-ı Mukaddese katılmanın müminleri her zaman vergiden bağışık kılmadığını da göstermektedir! Mil-

kiye'deki eski rejim zamanında vergi tahsili imtiyaz *(iltizam)* yoluyla yapılıyordu. Buna göre, elindeki olanaklarla vergilerin toplanmasını sağlamak, filan kasabanın vergi borcunu hazineye götürü olarak ödemekle yükümlü olan imtiyaz sahibine *(mültezim)* düşüyordu. Yerleşik tarımcı halk için, «vergiden kaçmak» kolay değildi, çünkü «vergilenecek madde»yi oluşturan hasat ürününü gözlerden gizlemeye olanak yoktu. Göçebeler ve onların bir yerde durmayan sürüleri içinse durum değişikti. Aşiret yetkilileriyle bir anlaşmaya varmak zorunluluğu doğuyor, bunlar da haliyle bu durumdan yararlanıyorlardı.

Miss Lambton'un çok titiz incelemesi, bize, İran'daki Kürtlerin durumu hakkında oldukça açık bir fikir verebilir. Çoğunluğu yerleşik olan bu Kürtlerin durumu, mülk sahibinin aynı zamanda aşiret reisi olması dışında, köylülerin durumundan pek farklı değildir. Mülk sahibinin kaldırılan üründen aldığı ve köylünün taşıyıp getirdiği pay, yöreden yöreye çok

---

lingen *(adıgeçen eser, s. 253)*, Kürt kadınlarının tehditkâr tavrı karşısında kaçmak zorunda kalan bir tahsildardan sözeder.

1935'te, bir Paris gazetesinde (*«Sans Fil»*, 14 haziran) şu satırlara rastlanabiliyordu: «Doğu Anadolu'daki Muş bölgesinde geçikmiş vergilerin tahsili yüzünden tam bir trajedi cereyan etmiştir. Bu memleket yarı vahşi Kürtlerle meskündur. Bunlar herhangi bir vergi veya rüsum ödemekten tekrar tekrar kaçındıkları için, çevredeki hükümet temsilcisi, iki jandarma, iki tahsildar ve müftü ile birlikte, Sason'daki dağ aşiretine gitmiştir. Aşiret mensuplarına öğütler vermekle söze başlıyan yetkili, onlara modern ve medeni bir devlet için verginin zorunluluğunu anlatmıştır. Daha sözün başında, dağlılar büyük bir öfkeye kapılmışlar ve bütün görevlilere, canlarını seviyorlarsa defolup gitmelerini ihtar etmişlerdir. Görevliler itidal ve itaat üzerine öğütlerine devam edince, dağlılar, ziyaretçilerinin üzerine yürümüş ve hepsini öldürmüşlerdir».

değişir (1/2, 1/3, 2/5, 1/5, 1/10, 2/15, 1/15? *nısf-ı kârî*). H.L. Robino'ya göre *(Report on Kurdistan*, 1911, s. 1), *dah-du* adı verilen bir sistem çok yaygındı. Bu tür *anlaşmaya göre*, ürün 12 paya ayrılıp 2'sini mülk sahibi, 10'unu da ekici alır. Bu durumda bütün giderleri ödeyen rençberdir, oysa *nısf-ı kârî* rejiminde, rençber sadece tohumu ve emeği sağlar, mülk sahibi ise vergi *(mâliyât)* ile hasat giderlerini öder.

Bundan başka, mülk sahibine ödenecek çeşitli ayni vergiler (yağ, piliç, yumurta), bir «konukluk vergisi» *(kunaglık)* ve hatta bir evlenme izni vergisi *(suraneh)* de vardır. Mülk sahibi ayrıca bir otlak hakkı ve aşiret reisi sıfatıyla da bir miktar koyun-keçi alır. Bunların dışında - ki bu, en ağır yükümlülüktür - köylü, eşeğiyle mülk sahibi için şu kadar gün bedava çalışır *(bigari; gal)*, çift sürme, bahçe bakma, hasat kaldırma gibi insafa kalmış angaryalar da caba! Köy hiyerarşisi, *mübaşir* (vekilharç), *kethuda* (kâhya, yönetici) ve -her nekadar yaygın tarım çoğunlukla susuz tarım *(demât)* ise de-sulama bekçisi yada görevlisi olan *kukil* ve *pâkâr*'dan oluşuyordu. *Jüft*'lere (belli tohum miktarını da içine alan tarım birimi) ayrılmış olan köy toprakları her 5-15 yılda bir yeniden dağıtılır (krş. *laud. eser*, endekste «Kürdistan»). Vergiye gelince, sistemin temel kusuru tahsil tarzında idi; çünkü çoğu zaman hükümet bu görevi toprak sahibinin kendisine yıkıyor, toprak sahibi de böylece hem kendi payını, hem hazinenin payını topluyordu; vergi yükümlüsü köylü ise, hiç bir kontrol imkânına sahibolmayıp, vergi adaletiyle ilgili her türlü garantiden yoksundu. Esasen, şurasını belirtelim ki *(laud eser*, s. 138-184), kırsal mülkiyete ilişkin vergi rejimini değiştiren 20 Day 1304 (Ocak 1926) yasasının yerine geçen 24 Âzar 1313 (aralık 1934) yasası, toprak ürünleri

ve hayvanlar için % 3 oranında tek bir aynî vergi getirmişti. Bu ürün ve hayvanların bir şehre ya da kasabaya girişleri veya ihraçları sırasında alınan bu vergi, vergiye tâbi her kalem üzerinden bir kerede tahsil edilir. Vergilendirilecek değer her yıl tespit edilir. O zamandan beri Meclis'e çeşitli kanun tasarıları sunulmuş, ama oylanmamıştır. 1948'de, kırsal mülkiyete ilişkin vergi, bazı eyaletlerde, 1304/1926 yılında başlanan kadastro esasına göre yeniden düzenlenmiştir.

⁂

Şimdi Christoff'un, Kürt aşiret yaşamının ekonomik ve toplumsal yönleri üzerinde topladığı gözlemlere geçersek, bunlarda sadece genel nitelikte birtakım işaretler buluruz. Ancak bu işaretler yine de üzerinde durulmaya değer niteliktedir, çünkü, her ne kadar Christoff'la Vilçevsky farklı görüş açılarından yola çıkıyorlarsa da, Christoff'un bu gözlemleri Vilçesvky'ninkileri kısmen desteklemektedir. Örneğin Christoff, göçebe halden yarı göçebe hale geçişi incelerken, bunun nedenlerini çok ağır vergilerde ve askerî yükümlülükte bulmaktadır. Göçebeler kendilerine gerekli desteği sağlamak için hayvanlarını satarlar ve, özellikle içinde yaşadıkları doğal koşullar ekime elverişli ise, aynı zamanda ekimle de uğraşmak zorunluluğunu duyarlar. Christoff bu yoksullaşmayı hükümetin politikasına yükler, Vilçevsky ise feodalin davranış tarzıyla açıklar, ama sonuç heriki halde de aynıdır. Christoff buna şunu da ekler: Savaşçılık (eşkiyalık) içgüdüleri sınırlı olan yarı-göçebeler, daha az sayıda at, daha çok sayıda sığır beslerler; öte yandan bunlar, köylerinde kuran okulları açan, örf hukukunun za-

rarına İslâm hukukunun normlarını yerleştiren müslüman ruhbanın etkisinde daha çok kalırlar. Bu şu demektir: Aşiret yapısı yavaş yavaş çözülmekte ve bir sonraki aşama olan yerleşmede Kürt, eğer dilini ve folklorunu korumazsa, gerçekten, şimdi Türkiye'de nitelendirildiği gibi, «dağlı Türk» haline ya da İran'daki basit *rayet* haline dönüşmektedir; nitekim, örneğin Kermanşah bölgesinde, onun bu *rayet*'ten fiilen pek farkı yoktur. Christoff'un gözlemlediği bir nokta da şudur ki hayvan yetiştirici saf göçebelerde, klan, aile kavramı, ekonomik nedenlerden ötürü aşiret kavramından önde gelir. Gerçekten de, koyun-keçi yetiştiriciliğinin ve süt ekonomisinin ihtiyaç duyduğu el emeğini sağlıyan öncelikle kadındır. İşte bu çevre içinde, aile ilkesine, ailenin bakımına kendini adayan kadının, reis karısıyla halk kadını (*hanım* ve *yaya*, krş. V. bölüm) arasında hissedilir bir farkın bulunduğu sınır aşiretlerine oranla, toplumsal bakımdan daha eşit bir durumu vardır. Haydutluğa daha çok kendilerini veren sınır aşiretlerinde, reisin silahlı birliğinin, sınırı geçme kolaylıkları yüzünden, salt savaşçı eylemler (Vilçevsky'nin yumuşak deyimiyle «ekonomi-dışı baskı») ile yaşadığı da olur. Aşiretin geri kalanı hayvancılıkla uğraşırken, bu birlik, sınırın kâh bir yanına, kâh öte yanına geçer. Ayrıca savaşçılar, hıristiyan halkın (Taylor'un yukarda gördüğümüz *zir-hurli*'lerinin) sırtından da geçinirler; bu halksa, esasen, reisin çoğu zaman hükümetçe idarî yetkiyle donatılmış olması oranında reise tâbidir. Bu aşiretlerde, aşiret disiplini klan kavramından ağır basar, klanın ekonomik rolü daha azdır, çünkü aşiretin ekonomik ve «ekonomi-dışı» kaynakları daha boldur. Bu şartlar içinde, savaşçılar için gerekli atların yetiştirilmesi daha da önem kazanır.

D. OBA ÖRGÜTLENMESİ

Şimdi de, *oba* örgütlenmesinin bütün bu aşiret ve feodalite sistemi içinde nasıl yer aldığını ve Kürtlerdeki ekonomik sistem üzerinde ne gibi etkileri bulunduğunu görelim. Şimdi izlemekte olduğumuz Vilçevsky'nin açıklamasına göre, *oba*, belli bir aileler grubunun gönüllü olarak bir araya gelmesi olup, bu birliğin sürüleri, yazın bu amaçla tutulmuş çobanlarca güdülen ortak bir sürü meydana getirirler. Süt ürünleri yapımı, kırkım gibi işler tek tek ailelerce görülür, elbirliği ise, koyun-keçinin otlaklarda ve obaya gösterilmiş güzergâha göre ortaklaşa otlatılmasından öteye gitmez. Sürünün büyüklüğü, bir yandan otlakların genişliği ve niteliğine, öte yandan, tutulmuş çobanların sürüyü gözetme olanaklarına bağlıdır. Sürüdeki baş sayısı 500-10.000 arasında değişir; işbirliği yapan ailelerin sayısı ise, toplanan sürünün büyüklüğüne ve her ailenin tüm sürü içindeki payına bağlıdır. Ortalama olarak oba'da 8-15 çadır bulunur, ama bazan bir obanın tek bir aileden oluştuğu ya da 20-25 aileyi kapsadığı olur. Günümüzde *tipik* bir oba; kuzey Kürdistan'da, 1000-2000 küçük baş hayvana birlikte sahibolan 15-20 aileden oluşur. Şimdi de, obanın kökeninin ne olduğu sorunu üzerinde duralım. Bu konuda iki açıklama tarzı mümkündür:

1. Oba, feodalizmden önceki gens ekonomisinden doğan doğal bireysel ekonomilerin oluşum süreci içinde feodalizmin etkisiyle meydana gelmiştir.

2. Oba, feodalin aşırı sömürüsüne uğrıyan ve kişisel olarak sürülerini otlatmaya gücü yetmeyen zayıf doğal ekonomilerin kaynaşmasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Vilçevsky'nin kanısına göre bu iki etken obanın oluşumunda birlikte rol oynamışlardır;

bu oluşum, hem klanın gens nitelikli yapısının bir türevi, hem de vasıflı çobanların işe alınması sayesinde doğal ekonomi evresini aşma girişimi olarak görülebilir.

Genellikle obanın tahlilinde, obanın, herhangi bir sıfatla, *vâr, zozân* ya da *yurt* adını taşıyan otlakların belli bir kısmına sahibolduğu olgusundan hareket edilir. Böylece oba, bir grup bireysel göçebe ekonomisinin otlaklara ortaklaşa sahibolmasının bir sonucu olarak görülür. Bununla birlikte, yukarıda işaret edildiği gibi, otlaklar bütün aşirete ait olup, aşiret bu sıfatla feodale her ocak başına belirli bir hak öder; oba ise, otlakların belli bir kısmının kollektif otlatma sayesinde, mümkün olan en iyi biçimde kullanılması amacıyla yapılan bir işbirliğinden ibarettir. Oba, her yıl göçten önce kurulur ve sonbaharın sonlarına, kışlama yerine dönüşe kadar sürer. Esasen, şunu hiç gözden kaçırmamak gerekir ki bu ilke, hayata uygulanınca daha basittir. Oba, bazan, göçebelerde, bir aşiretten ya da aşiretin bir kesiminden ibaret olabilir; yerleşiklerde ya da yarı göçebelerde bir köy topluluğuyla karışabilir ve nihayet, bütün obanın kendi başına, farklılaşmamış bir ekonomik birlik oluşturduğu haller de vardır. Yukarda sayılan hallerde oba, kuşkusuz, kendine karşılık olan feodal bölümlerden biriyle karışır ve burada artık gönüllü işbirliği niteliği kalmaz. Ama Vilçevsky'yi ilgilendiren şey, Kürdistan'daki «sınıf savaşı»nın çevresinde toplandığı saf haldeki obadır.

İki tip oba vardır: 1° çobanlarla ilişkilerini ortaklaşa yürüten ve bütün giderleri hayvan sayısına göre pay eden üyelerin *(col)* katıldığı, tam eşitlik ilkesine dayanan oba; 2° bir üyenin *(oba başı, ser-oba)* kendi

sürüsüne başka üyelerin sürülerini kabul etmesi ile kurulan, çobanları doğrudan doğruya oba başı tarafından tutulan ve oba başı'sı öbür ortak üyelerden hayvan sayısına göre hesaplanmış belirli bir ücret, alan oba. İşte obalar, en çok, başında bir oba başının bulunduğu bu ikinci tipte kurulur.

Burada, Vilçevsky'nin incelemesinin Eghiazarov'un teziyle bir polemik meydana getiren kısmını bir yana bırakabiliriz. 1885'e doğru oba sorunuyla uğraşmış bir başka yazar olan Eghiazarov'a göre, oba gens nitelikli bir kuruluştur: «Kürt toplulukları bütün üyeleri, zengin olsun, yoksul olsun, aynı haklara sahip bulunan demokratik ataerkil topluluklardır; zengin ve soylu klanlar, sadece, daha çok saygınlık ve nüfuz sahibidirler.»

Vilçevsky ise, gens nitelikli ataerkil evre'nin feodalizmin etkisi altında artık aşılmış ve dönüşüme uğramış olduğuna, Kürt topluluğunda toplumsal farkların ve rüşeym halinde bir sınıf mücadelesinin başgöstermiş bulunduğuna inanmaktadır.

Bizim bu tartışmada bir görüşe yandaş olmamız gereksiz. Ağa'nın soydan geçme iktidarının hâlâ itibarını koruduğu inkâr edilemez. Bu bölümde daha önce de sözlerine değindiğimiz Minorsky, ağa'nın uyruklarını sömürdüğünü kabul etmekle birlikte, bu sömürünün, onların reislerine karşı çoğu zaman duygulandırıcı ölçüde gösterdikleri ataerkil bağlılıkla hafiflediğini kabul etmektedir. Benim Kürtçe hocam olan Molla Said ise, şeyh ve ağalara karşı olumsuz duygularını benden saklamıyordu. Molla Said, bu kişilerin kitleyi daha kolay sömürebilmek için cahil bırakmalarına çatıyor ve onların entrikalarıyla kişisel hesaplarının Kürt halkını ilerlemekten, ulusal ruh içinde gelişmekten alıkoyduğuna inanıyordu. Gerçek

bir Kürt olan Molla Said'in, halkını yöneten bütün kişilerde gördüğü bir kusur da, bunların, «sivrilip» bir kumanda mevkii ele geçirir geçirmez, kendilerine hemen Kürt olmayıp Arap olduklarını kanıtlamaya yönelen bir şecere düzmeye kalkışmaları idi. Molla Said bu konudan alaylı ve renkli bir dille sözediyordu: «Kim beg olursa, '-Ben Abbasi soyundanım, Ömeri soyundanım, Halidi soyundanım, veya filanın soyundanım *(felani)*, falanın soyundanım *(bevani)*, ya da şalgam soyundanım *(sılqi)*, soğan soyundanım *(pêvazi)*, havuç soyundanım (gızêri)'der durur da, 'Kürdüm' demeye bir türlü dili varmaz.» Derin bilgili bir müslüman olan ve Peygamber'in *hadis*'lerini çok iyi bilen hocam, sözlerine devamla, Kürtleri sömürerek, onların iyiliğinden yararlanarak kendilerine birer mevki sağlayan bu adamlara, *ittaki şerre men ahsente ilâihi*, yani «iyilik ettiğin kişinin kötülüğünden sakın» diyen Muhammed'in sözünü uygulamak gerektiğini söylüyordu.

Ancak, Vilçevsky'nin yukarıda feodalizmi yargılarken kendisinin de kabul ettiği kesin bir gerçek vardır ki o da şudur: Feodalizm (bence aşiret yapısı) Kürdistan'ı yabancı istilâcılardan koruyabilmiştir. Kürdistan kişiliğini ona borçludur. Ama Kürdistan, eğer aşiret evresini aşmazsa, hiçbir zaman ulus, devlet haline gelemiyecektir.

Şimdi yeniden obanın örgütsel yapısına dönelim. Vilçevsky'nin çok titiz hesaplarına göre, oba başı, çoban ücretlerinde kendine düşen payı obanın öbür üyeleri olan *col*'lara yükleyerek kendi hayvanlarını bedava güttürüyor ve böylece kollektif otlağın bütün nimetlerini kendisine malediyordu.

Ücretle çoban tutma işi çok masraflı olduğundan, bu işi tekelinde bulunduran oba başı, bütün köye ya

da tüm aşirete ait olan otlak bölgelerinin fiili sahibi durumuna geliyordu. Böylece efendi kesilen oba başı, yaz ayları için çevredeki yerleşik halkın hayvanlarını da kendi sürüsüne almaya başlar, sağlanan kazancın önemli bir kısmını cebine indirir. *Kiasm* ya da *mişrifti* denen bu işlemi daha da çıkarına uygun bir biçimde gerçekleştirmek için oba başı, bir kısım üyelerinin hayvanlarını sürüsüne almaktan kaçınarak, bunları yavaş yavaş obadan uzaklaştırmaya koyulur.

Oba başının böyle giderek önem kazanması, Kürtlerin hayvancılık yönündeki doğal ekonomisinin gittikçe bezirgânlaşmasına sıkı sıkıya bağlı ve küçük iç pazarların artan etkinliği ile ilgilidir. Aynı zamanda, Kürt köylülerinin en yoksul tabakaları, artık kendi küçük işletmelerini zarar etmeden sürdüremez oluyor ve emek-güçlerini satmak zorunda kalıyorlardı; bu ise, Kürt toplumunun kapitalistleşmesi sürecini hızlandırıyor ve feodal ilişkileri zayıflatıyordu. İran ve Türk hükümetlerinin merkeziyetçi eğilimleri ve Kürtlerin oturduğu bazı bölgelerin Rus Çarlığı tarafından yutulması, Kürt feodalinin, kendine tâbi [vassall aşiretlerin sağladığı müfrezelere dayanan askeri gücünü baltalıyordu, çünkü bu müfrezelerin yerini bundan böyle merkezi hükümetin düzenli ordusu alıyordu. Aynı neden, Kürt **feodalizmi,** başlıca ekonomik temelinden, yani çevredeki yerleşik halkı sömürme olanağından da yoksun bırakıyordu.

Böylece, aşiret 19. yüzyıl boyunca yavaş yavaş çözüldü, Kürt topluluğunun toplumsal ve ekonomik yapısı dönüşüme uğradı. Şimdiyse Kürdistan yeni geleceklere doğru yol almaktadır. Bu konudan Kürt ulusal hareketine ayırdığımız bölümde sözedeceğiz.

Not. — Kitabım sona erdiği zaman, yeni çıkmış iki eser dikkatimi çekti. Bunlardan birincisi, Petru-

şevsky'nin, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başına kadar Ermenistan ve Azerbaycan'daki feodal ilişkileri konu edinen ve Kürt aşiretlerinin vergi statüsünden sık sık sözeden Rusça eseridir (sayfa: 291, 310, 315, 332, 335). İkincisi, Ömer Lütfi Barkan'ın, hukuk ve vergi açısından tarım ekonomisini ele alan mevzuatla ilgili bir metin derlemesi olup Türkçe olarak yayınlanmış bulunan bu eserde de 15. ve 16. yüzyıllardaki Kürt aşiretleriyle ilgili bazı ayrıntılı bilgiler bulunmakta dır (*XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*. Birinci cilt. «Kanunlar», İstanbul, 1945). Bu belgeleri eserimin içinde kullanmak olanağını bulamadığımdan, sadece belirtmekle yetiniyorum. Esasen, genel olarak bu eserler benim gözlemlerimi değiştirmemektedir. Petruşevsky'ye göre şu nokta dikkate değer: Göçebe aşiretler, vergi açısından yerleşiklere kıyasla elverişli durumda bulunuyorlar, ama buna karşılık sık sık savaşa çağrılıyorlardı. Petruşevsky, çok ağır vergiler yüzünden patlak veren birkaç ayaklanma olayına da değinir.

VII. BÖLÜM

ZAMAN VE MEKÂN İÇİNDE AŞİRETLER

§ 1. Aşiretlerin eskiçağ dönemi

Kürt aşiretlerini zaman içinde belli bir yere koymak, bu halkın kökenleriyle ilgili I. bölümün bize sezdirdiği gibi, tarih-öncesinden değilse bile, en azından eskiçağdan sözetmek anlamına gelir ve bu incelemeler, Asya'nın bu kesiminin antik çağında bizi çok ötelere götürür. Oysa, Asur-Babil, Elam ve Khald tarihi konusunda arkeolojinin elde ettiği dikkate değer sonuçları bir yana bırakırsak, bu bölgelerin daha zor ulaşılabilen ve Kürtlerin öz yurdu olan dağlık kesimi üzerine bilgilerimiz henüz eksik ya da çok yetersizdir. Bilim, çok geniş bir keşif alanına henüz el atamamıştır. Kürdistan'ın her tarafını gezmiş olan Dickson şöyle der: Kürdistan kadar harabesi, eski tabya ve kaleleri bol az ülke vardır. Arkeolog için bir cennettir burası. Vaktiyle askerlerini bu bölgelere salmış olan Sargon'un deyimiyle her yan «gökyüzüne hançerler gibi dikilmiş» baş döndürücü kaya ve zirvelerle doludur. Bu tepelerin çoğunda çeşitli çağlara ait harabe kalıntıları vardır: Kürt, Asur, Khald (Urartu'-

lu) ve hatta tarih-öncesi kalıntıları. Birçok yerlerde kocaman, dev yapılı bloklar görülür; şimdi doğal kayalara benzeyen bu blokların öyle bir yapısı vardır ki insanın -ya da yerlilerin dediği gibi devlerin- elinden çıkma bir görünüm taşır. Arnoste dağ çemberinin güneyindeki Norduz'un bol otlu bütün vadilerinde hep aynı görünümü taşıyan birçok harabe vardır. Bunlar kule ya da koruganlar olsa gerektir. Dickson şöyle yazar: Bunlardan benim en güneyde bulduğum bir tanesi Harki-Oramar bölgesindeki Sat köyündedir, en heybetlisi ise Cudi dağının yüksek çıkıntılarından birinde yükselir. Gerek bu dağ, gerek Finek adlı yer (antik çağdaki Pinaca), gerçek birer arkeoloji müzesi olup, taş devri mağarasından tutun, Asur, Pers, Grek, Roma, Arap, Selçuk kalıntılarına ve samanlı balçıktan yapılma Kürt kulübesine kadar her türlü eski eseri kapsar. Cudi dağının güney oyuklarında ve güneydeki küçük vadilerde, birçok Asur harebeleri, yontulup işlenmiş kayalar, kabartmalar ve yazıtlar bulunur. Yerliler bütün bunları Sennaherib'e malederler. Bunun nedeni, herhalde, Sennaherib'in Kutsal Kitap'ta adı geçen tek Babil kralı olmasıdır. Dağın tepesinde dört büyük dikme taş ve bunların üzerinde çivi yazısıyla yazılmış kabartmalar vardır (Bak. II. Bölüm). Dört ana yönden yüz yüze bakan bu taşlar, simdi çok bozulmuş durumdadır ve ulaşılması, fotoğraf alınması çok güç bir yerdedirler.

İmparator Diocletianus zamanında Cezire ile Mukus, Roma'nın ileri karakollarıydı. İnsanın buralarda gezerken Roma işgalinin izlerini, yolları, kaleleri görmesi ilgi çekici oluyor. Engebeleriyle gözü okşayan Hizan vadisinde Roma yapısına benzeyen, çok sağlam kalmış bir kale bulunmaktadır. Burası, büyük bir olasılıkla, Ermenistan ve Mezopotamya tampon-devletle-

ri arasındaki Romaya bağlı Moksena eyaletinin başkenti olmuştur. Bu harabeler 250 yarda kare genişliğinde bir hisarı temsil etmektedir. Başlangıçta duvarlar 25 ayak yüksekliğinde ve 15-20 ayak kalınlığında idi. 60'ar ayak arayla yarı daire ve kare biçiminde birtakım kuleler sıralanmış olup bunlar duvarlardan yüksektedirler. Bu kulelerin çevresine Selçuk yapısı başka harabeler dağılmış ve Kürtler kulübelerini bunlara dayamışlardır.

Dickson'un sözünü ettiği, Kürdistan'daki dev boyutlu yapıların daha derin olarak incelenmesi, Kürt tarih-öncesi ve eskiçağı konusunda daha açık bir görüş edinmemize olanak verebilir. Nitekim Rus arkeologları, Transkafkasya'daki benzer kalıntıları incelerken, bu bölgelerin Khald'lar tarafından fethediliş dönemindeki (İ.Ö. 8. ve 7. yüzyıllar) yapısı üzerinde bazı sosyolojik sonuçlar elde etme olanağını bulmuşlardır. Bundan kıyas yoluyla, kuşkusuz salt bir varsayım olarak, Urartu'daki (bugünkü Kürdistan'ın bir kısmı) dev yapılı kalıntılarla çağdaş olan insanların toplumsal ve politik örgütlenişi üzerinde bazı tahminler yapmak yanlış olmaz. Arkeolojik malzemeler ve çivi yazısıyla yazılmış Khald yazıtları, böylece Transkafkasya'da, başlarında bir reis *(ipan* ve *işan)* bulunan ayrı ve bağımsız birtakım toplumsal grupların varlığını göstermektedir. Yazıtlarda bazan aşiret adlarına rastlanmaktadır; ama bu yazıtlar, genellikle bir ülkenin ele geçirilmesinden ya da bir kent halkının esir edilmesinden söz ederler. Bu nedenle, o zamanlar Transkafkasya'da aşiretler bulunmadığı varsayılmaktadır. Hayvancılık, ekonomik yaşamda en başta gelen uğraştı. Khald metinleri, savaş ganimeti olarak yalnızca insan ve hayvanlardan sözederler. Birbirine oldukça yakın bulunan dev yapılı hisarlar, daha doğrusu otu-

rulan kısımlar, bir zamanlar çoban bir kavme ait olmuştu. Oturulan yerler, komşuların talanına açık bulunduğundan, taştan örülme sağlam surlarla çevriliyordu. Reisin ikametgâhı çoğu zaman hisarın en uç kısımlarında bulunur. Kendisine ait savaşçıları bulunan reis, halk kesiminden ayrılmakla birlikte ayrı bir sınıfa mensup değildir. Nitekim Transkafkasya'daki kral mezarları, göçebe İskitlerin mezarları gibi, halk kesimine ait mezarlardan farklı değildir. Ancak bu mezarların yapısı köleliğin var olduğunu düşündürmektedir. Esasen, kocaman blokların taşınıp dizilmesi, kölelerin emeğine dayalı olması gereken çok çetin bir uğraş gerektiriyordu. Hayvanlar üzerinde bir özel mülkiyetin varlığından sözettirecek belirtiler yoktur. Bu durum bizi, reisin hayvanlar üzerinde özel mülkiyete sahip olmasının toplumsal grupların çözülüp dağılmasında kesin rolü oynamış bulunduğu varsayımına götürür. Kısacası, burada toplumsal yapı, gens nitelikli bir toplumun dönüşüm evresindeki yapısı görünümünü taşır; bu evre de feodal sistemi doğurur (Bak. İ.İ. Mesçaninov, *Transkafkasyada dev yapılı kaleler*, Mâddî Kültür Tarihi Akademisi Bülteni, 1932, cilt XIII, s. 4-7).

Böylece, çok eski çağlardan bu yana, maddî kalıntıların yorumlanmasına dayanan arkeologların keskin görüşü, o zamanki toplumsal ilişkilere bazı ışıklar getirmektedir. Nitekim, yazıtlarının okunamaması yüzünden incelenmesi daha da zorlaşan Girit toplumu hakkında da aynı şekilde -özellikle Glotz'un Ege uygarlığı üzerindeki övgüye değer eseri sayesinde- bilgi edinmişizdir (Şimdi bu yazılar çözülmüştür, B.N.). Şu halde, Kürdistan'daki kazılarını ve araştırmalarını hızlandırarak, Kürtlerin -özellikle ana yurtları olduğunda birleşilen yukarı Dicle ve güney Toros-

lar bölgesindeki- ataları üzerinde bizi aydınlatmak arkeologlara düşmektedir[1].

Esasen, sırf bugünkü maddi hayatın dikkatle gözlemlenmesi bile, bazan, birtakım âdetlerin süregeldiği yolunda bazı ilgi çekici saptamalar yapılmasına olanak vermektedir. Örneğin Millingen de (adı geçen eser s. 129-134), böylelikle, Kürdistan'da nasıl Ksenophon'un «Anabasis» (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserinde anlattıklarına tıpatıp benzeyen, şarap saklamaya mahsus beton sıvalı sarnıçlar keşfettiğini anlatır. Bu keşfini de haklı olarak şöyle yorumlar: «Günümüzde, Kürdistan ve Ermenistan halkı arasında, atalarının niteliklerini meydana getiren aynı özel görenek ve davranış tarzlarını bulmak çok önemli bir olgudur. Bu olgu, dünyanın başka kesimlerinde oturan ulusların hemen hemen kökten bir dönüşüme uğradıkları halde, uyuklayan Doğunun hep aynı noktada kaldığını kanıtlar. Bir inanç bir başka inancı yıkmış, bir fatih bir başka fatihe boyun eğdirmiştir; ama eski zaman Med'leri, Ermenileri ve Kardukları torunlarında yine yaşamaktadırlar. Nasıl jeolojide fosil kalıntıları diye adlandırılan unsurlar zamanın ve kimyasal çözüntünün yok edici etkilerine meydan okur görünüyorlarsa, ulusların tarihinde de, tarihin fosil kalıntıları olarak, toplumsal yıkılışlar ve ırk çözülüşlerinden sonra da yaşayan birtakım âdet ve görenekler vardır.»

Aynı yazar, başka vesilelerle de, örneğin, aynı zamanda ahır olarak kullanılan Kürt evini anlatırken ya da Kürt çobanlarının, tıpkı Onbinlerin yaklaş-

---

1) Kürdistan arkeolojisi üzerinde özellikle Lehmann- Haupt, Belck, Streck, Billerbeck çalışmışlardır. Medya ise Diakanov tarafından incelenmiştir.

ması üzerine Kardukların yaptığı gibi, nasıl şaşırtıcı bir hızla aralarında haberleşip tehlikeye karşı tedbir aldıklarını anlatırken (buna Lehmann Haupt'ta işaret eder) yine Ksenophon ve Karduklar çağına dönmektedir.

Öyleki Kürt çevrelerinde arkeolojik ve etnolojik araştırmalar ilerledikçe biz kronolojik boşlukların doldurulacağına inanıyoruz; nitekim bu konuda, İ.Ö. 8-7. yüzyıllardaki Khald'lar, İ.Ö. 6. yüzyıldaki Kirti'ler, İ.Ö. 4. yüzyıldaki karduk'lar ve Suriye kroniklerinden sözü edilen, İ.S. 4. yüzyıldaki Kartewaya'lar ile müslüman kaynaklarının bize tanıttıkları Kürt aşiretleri arasındaki şimdiki halde bir boşluk, bir büyük kopukluk vardır.

Kaldıki Kürdistan'ın panoraması da zaman boyunca nice sarsıcı dalgalanmalar gösterir! Charmoy'nın *Şerefname* çevirisine yazdığı önsüzde belirttiği gibi, orta Kürdistan'ın güney-doğu kesimine sırasıyla şunlar egemen olmuştur: Ahemeni'lere bağımlı Ermeni Haykan hanedanı; Büyük İskender; Ermeni Arsaki'leri; Markus Antonius'la Kleopatra'nın oğlu Aleksandros; kâh Part'lara, kâh Romalılara tâbi olan Arsaki'ler: Ardeşir ve Şapur Sasani'leri; Galerius'tan Jovianus'a kadar Roma imparatorları; sonra yine Sasani'ler; Bizans imparatoru Thedosius; Sasani'lerin bağımlılığındaki Ermeni Arsaki'leri; yeniden Bizanslılar; daha sonra, ilk Arap fatihleri; Araplara tâbi olan Ermeni Artzruni prensleri; nihayet, 990-1096 yılları arasında hüküm süren ve ilk bağımsız Kürt hanedanı olan Mervani'ler. Bu hanedanın yerine Hlat (Ahlat), Diyarbekir ve Erzurum'da Şaharmen'ler sülâlesi geçmiş (1100-1207), Transkafkasya'daki Ani'de ise Mervaniler'in çağdaşı Şeddadi'ler egemen olmuştur (951-1088). Sonra yeniden, birbiri arkasına doğulu fatihler

gelmiştir: 11. yüzyılda Selçuklular sahneye çıkarlar. 1049'da Selçuklular, daha sonraları Dersim adını alan Hordzen ormanlarına kadar ilerlemişler, ama Bizans valisi Philaretos Varajnuri tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Selçuklular, vassal'ları haline gelen Kürt emirlerine yurtluk olarak timar'lar (*ikta*'lar) dağıtıyorlardı. Selçuklular Şeddadi'leri Gence'den attılar ve bunlara Ani'yi bıraktılar. Daha sonra Kürtler Moğollarla döğüşmek zorunda kaldılar: önce 13. yüzyılda Hülâgu Han'a, sonra da 1400'e doğru Timurleng'e karşı. Hatta bir keresinde Timur, Kürdistan'da Amâdiya [İmadiye] altında çok kötü bir durumda kaldı. 14. yüzyılda, kuzey Mezopotamya'dan güney Ermenistan'a ve Zagros sıradağlarına doğru bir Kürt akını oldu. 15. Yüzyılda, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri zamanında Bitlis Emiri, kızını Karayusuf'la evlendirip onun müttefiki oldu. Ama Akkoyunlu Uzun Hasan zamanında Kürdistan (Hasankeyf, Bitlis, Cezire, Seert [Siirt] ve Hakkâri), 1460'la 1470 arasında işgale uğradı. Nihayet, 16. yüzyılda batıdan yeni istilâcılar olarak Osmanlı Türkleri geldi ve 1514'te Urmiye gölünün kuzey-batısındaki Çaldıran'da Türklerin İranlıları yenmelerinden bu yana Kürdistan'ın kaderi Türkiye'ye bağlanmış oldu. Ön Asya tarihinde bilinen bu bir yığın ad ve çağın böyle hızlıca sıralanışı bile okuyucuya, Kürt tarihi oluşumunun genişliğini göstermeye yeter. Burada bu oluşumun son derece ilgiye değer, sürükleyici çeşitliliğini sadece sezdirebiliriz. Kürt tarihi ise yazılmayı beklemektedir...

§ 2. Mekânda Kürt yayılışı

Mekân içinde Kürt yayılışına gelince, okuyucu bunu, bu eserin II. bölümünü okuduktan sonra yete-

rince öğrenmiş olmalıdır. Bu nedenle burada bir özet yapmakla yetineceğiz: Kürtler, yüzyıllar boyunca, Medya'daki ilk yurtlarından ufkun her doğrultusuna doğru küme küme dağılmışlardır, öyle ki şimdi batıda bulundukları en uç nokta, Antakya ve Halep yöreleridir; doğuda ise Kürtler, Afganistan sınırındaki Horasan'da bulunmaktadırlar; buraya Büyük Şah Abbas ve Nadir Şah zamanında nakledilmişlerdir. Hatta Atrek Türkmenleri arasında da henüz iyi incelenmemiş Kürt adacıkları bulunduğu söylenmektedir. Kürtlerin en kuzeydeki (kısmen Türkleşmiş) kesimleri Sovyet Azerbaycan'ında olup, bunlar, 1923'de Şuşa, Cevanşir ve Kubatlı kasabalarından alınmış bucaklarla kurulan Kürdistan kasaba bölgesinde *(uyezd)* otururlar; bu Kürtler, 1589 Türk-İran savaşına katılan unsurların torunlarıdır; nihayet, güneyde Kermanşah yolu, Kürtlerin en uç sınırıdır.

Burada, zaman ve mekân içinde dağılıp karışmış, bugünse dört devlet (Türkiye, İran, Irak ve Sovyetler Birliği) arasında, hatta Suriye'yi de eklersek, beş devlet arasında bölünmüş bulunan pek kalabalık Kürt aşiretlerinin tümünü sayıp sıralamaya olanak yoktur. Aşiretlerin adları ve bazan da yurtları, yüzyıllar boyunca çok değişikliklere uğramıştır. Türkiye ve İrandaki Kürt aşiretlerinin 16. yüzyıla ait ilk tablosunu veren, *Şerefname*'dir. Gerçi bu tarihten önce de, müslüman tarih ve coğrafya eserlerinde, Ön Asya tarih yıllıklarında belli bir rol oynamış bulunan bazı Kürt aşiretlerinden yer yer sözedildiği olur; ama bütün bu bilgiler üzerindeki ilk sistemleştirme denemesini *Şerefname*'de buluruz. Bu esere göre, bütün Kürtler dört büyük ana dala ayrılmaktadır[1]: 1° Kermanc; 2° Lor;

1) P. Rondot, daha önce de kaç kez sözünü ettiğim titiz ve

3° Kelhur; 4° Guran. Yine bu esere göre, Kermanclar, Van gölünden İrandaki Ardelan eyâletine kadar uzanan bölgede otururlar. Guran'lar Ardelan'da tarımcı sınıfı meydana getirirler; bunların yanısıra, Ardelan'-

---

çok yararlı incelemesinde, küçük aşiret klanlarını Kürt âleminin iki büyük ana bölümü olan Mil'lere ve Siliv'lere (Zilan'lar) bağlama yönünde ilginç bir sorun ortaya atmaktadır. Ben aslında bu bölümlerin Rondot'nun dediği gibi «klâsik» olduğu kanısında değilim. Bilinen başka bölümler de vardır. Bu bakımdan, bana, özellikle lehçeleriyle birbirlerinden ayrıldıkları anlaşılan dört temel gruptan söz edilmiştir: Lur, Kelhur, Suran ve Guran. Yine de Rondot, Kürdolojideki bu soruna parmak basmakta haklıdır. Rondot «Kürtlere ilişkin araştırmaların bugünkü düzeyinde henüz elimizde bu konuyla ilgili bir ip ucu bulunmadığına» işaret eder ve şöyle devam eder:

«Bununla birlikte, *Mili* aşiretinin reisleri tarafından, Milan'lar ve Silivan'lar (ya da Zilan'lar) hakkında Sir Mark Sykes'a ve başka gözlemcilere verilen bilgilere değinilebilir. Bu kaynaklara göre, Milanlarla Zilanları, baştan beri temelinden ayrı ve çok farklı biçimde gelişmiş gruplar olarak görmek gerekir: Doğudan gelmiş olan Zilanlar, yüksek dağlarda sert mizaçlı göçebeler olarak kalmışlardır ve eski Kürt geleneklerine bağlıdırlar; Arap aslından gelen Milanlar ise, daha ince ruhlu ve zeki olup, bu nitelikleri sayesinde daha nüfuzludurlar. Bu ikinci grubun kardeş kavgaları yüzünden *Ganüri* ve Banuri diye iki parçaya bölündüğü söylenir; birincisine, Yukarı Kürdistandaki Hasenan, Heyderan gibi aşiretler, ikincisine ise güçlü yabancı grupların (özellikle Rwala Araplarının) bir araya gelmesinden oluşmuş *Mili* aşiret Konfederasyonu dahildir.

Kürt âleminin diğer yörelerinde de buna benzer bölünme ve birleşmeler görülmektedir; ancak bugünkü bilgilerimiz içinde bunları açıklığa kavuşturmak çok zordur. Örneğin, bir Zilan grubu olan *Botan*'lar da böyle iki bölüme ayrılmış mıdır?

«Demek ki Kürt klanlarının kökeni, doğal nitelikleri ve gelişimi oldukça karanlık kalmaktadır. Bu bakımdan, aşiret yaşamını daha iyi tanıyabilmek için, bu çetin konuyu sistemli biçimde araştırmanın yararını ne kadar belirtsek azdır» *(adı geçen* eser, s. 26-27).

ın güneyinde ve Kermanşah'ın kuzey-batısında birtakım göçebe aşiretler de vardır. Guranların güneyinde Kelhur'lar, daha güneyde Lor'lar bulunur. Bu Lorlar, esasen kendilerine özgü bir lehçe konuşmakta ve doğubilim uzmanları onları Kürt saymamaktadırlar.

1856'ya doğru, Lerch (Bak. I. bölümde anılan eseri), o tarihte tarayabildiği bütün Avrupa ve Doğu kaynaklarını bir bir titizlikle elden geçirerek, Türkiye, İran ve Rusyadaki Kürt aşiretlerinin listelerini çıkarmış olup, bu listeler eserinde aşağı yukarı 60 sayfa tutmaktadır (63-121). Lerch'den bu yana kimse böyle bir çalışmaya girişmemiştir. Ancak yine de, Kürdistanı gezmiş ve gördüğü aşiretlerin bir listesi ile bir haritasını çıkarmış bulunan Mark Sykes'm anılmaya değer İngilizce bir incelemesi vardır ki (*The Kurdish tribes of the Ottoman Empire*, J. R. Anthrop. Soc., XXXVIII, 1908) bu konudaki son dikkatli tesbiti kapsamaktadır (Bir de, *Rus Çarlık Coğrafya Derneği Kafkasya Şubesinin* 1897 tarihli *Bülteni*'nde Albay Kartsev'in Rusça bir haritası vardır, ama bazı bakımlardan bu harita Sykes'inki kadar tam değildir). Son olarak, Minorsky'nin *İslâm Ansiklopedisi*nde yayınladığı, çeşitli Kürt bölgeleriyle ilgili monografileri de anmak gerekir. Yine bu yazar, 1914'de Türkiye ve İran sınır tesbiti komisyonunda Rus komiseri sıfatıyla incelemek fırsatını bulduğu, Türk-İran sınırının her iki yanındaki Kürt aşiretleri üzerinde ayrıntılı ve değerli bilgiler verir. Ancak bu incelemeler, Rus Dışişleri Bakanlığının gizli «Malzemeler»i arasında yayınlanmıştır ve bu yüzden herkesin kolayca elde edebileceği belgeler değildir[1].

1) H.L. Robino (*Report on Kurdistan, 1911*) Ardelan aşiretlerine ait birçok listeler verir. Beyrut'ta çıkan Kürt gazetesi *Roja*

Bu kadar kabarık bir belge yığınını, kısa bir biçimde de olsa özetlemek olanağı bulunmadığı için, bunlardaki bazı belirgin göze çarpıcı olguları, Soane'in kılavuzluğunda ana hatları içinde ortaya sermekle yetineceğiz; Soane'in söylediklerini de, gereğinde, başka kaynaklardan alınma bilgilerle tamamlıyacak, ya da düzelteceğiz. (bak. Harita, 8)

A. ORTA KÜRDİSTAN (TÜRKİYE) AŞİRETLERİ

1. Hakkâri ve Bitlis

İlk önce, eski Kürdistan'ın merkezi olan Bitlis ve Hakkâri bölgesine (Yukarı Büyük Zap ile Dicle ve Cezire İbni Omar'a kadar Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölge) bakarsak, Hakkâri aşiretini buluruz. Hakkâri aşiretinin derin hocaları kuzeyde Bayazid'e kadar yayılmışlar ve şehrin nüfusunu çoğunlukla bu aşiret oluşturmuştur; ayrıca bu şehir Ravanduz'a ve daha güneye prensler vermiştir. Diyarbekir'in 14. yüzyılda Timurlenk tarafından ele geçirilmesinden sonra Hakkâri bölgesine vali olarak Emir Kara Osman atanır. Bu dağlık ülkenin zor zaptedileceğini gören Kara Osman, buraya, Hakkâri'deki feodal klanla bir evlilik bağı kurarak sokulmaya çalışır. Böylelikle yöredeki aşiretleri kendisine yaklaştıran bu emir, Kürdistan'da Timur'un otoritesi zayıflayınca, görüşleri ve niyetleriyle gerçek bir Kürt haline gelir. Onun soyundan gelenler ise Hakkârinin eski klanına yeni bir par-

---

Nû'nun 1946 yılına ait 66. ve 68. sayılarında, «Naskirina Kurdistane» başlığı altında, Türkiye, Irak ve İrandaki aşiretlerin tam listeleri yayınlanmış bulunmaktadır ve nihayet bu sonuncular da Tahranda çıkan *Bahtiyar* gazetesinde özet halinde yer almıştır (Bak. *Orient-Occident*, CCLXXX, 15 haziran 1954, *Fransızca Belgeler*. Başbakanlık).

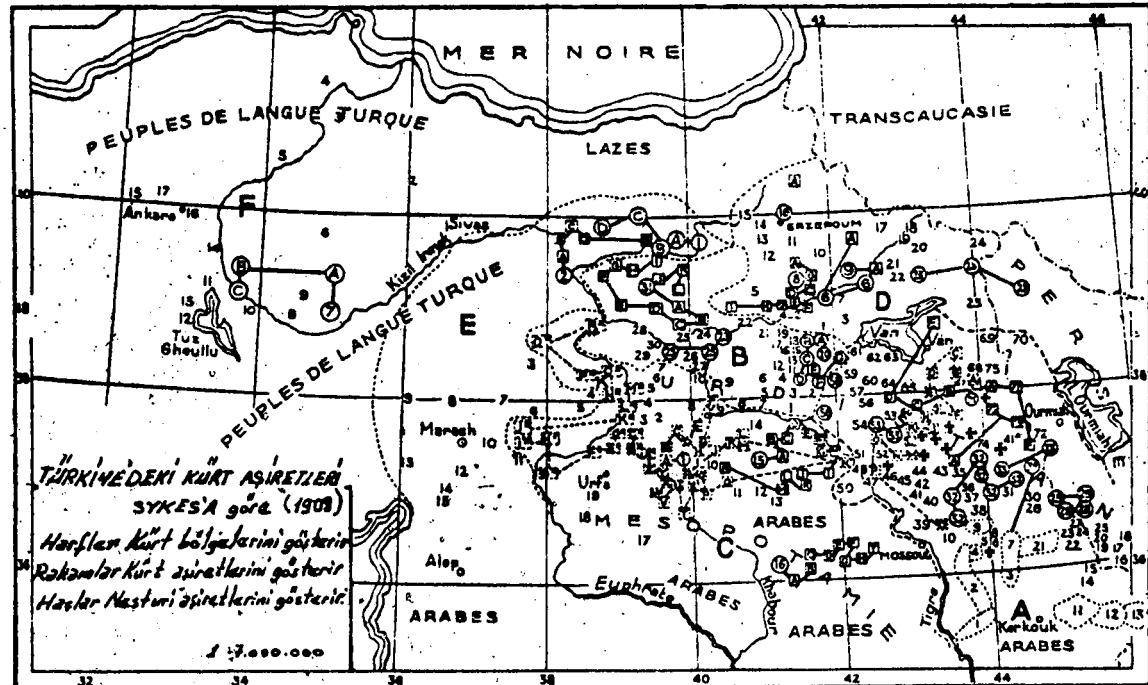
MER NOIRE
PEUPLES DE LANGUE TURQUE
LAZES
TRANSCAUCASIE
Ankara
Sivas
Kizil Irmak
Erzeroum
Tuz Gheullu
PEUPLES DE LANGUE TURQUE
Van
Urmiah
Marash
Urfa
MESOPOTAMIE
ARABES
Alep
Euphrate
Khabour
Tigre
Mossoul
Kerkouk
TÜRKİYE'DEKİ KÜRT AŞİRETLERİ
SYKES'A göre (1908)
Harflar Kürt bölgelerini gösterir
Rakamlar Kürt aşiretlerini gösterir
Haçlar Nasturi aşiretlerini gösterir
1:7.000.000

HARİTA 8..

laklık verirler, prens unvanını alırlar ve büyük bir tantana içinde Bitlis'te iktidarlarını kurup, otoritelerini 19. yüzyıla kadar sürdürürler.

Yukarıda Soane'in Hakkâri üzerine anlattıklarını aktarmış bulunuyoruz; ama şurasını belirtmek isteriz ki *Şerefname*'de anlatılanlar bunlardan tümüyle farklı olup, biz de Şerefname'yi tercih ediyoruz. Soane, Süleymaniye ve Ardelan Kürtleriyle daha güneydeki Kürtleri iyi tanıyordu; ama kuzey Kürtleri üzerindeki bilgileri bu kadar sağlam değildir. 1328'de Zengî Atabek'leri tarafından Amâdiya'dan kovuluşlarından sonra Yukarı Büyük Zap kıyısındaki Culâmerg'de [Çölemerik] oturan Hakkâri aşireti reisleri Abbasî soyundan geldikleri iddiasındaydılar. Bu sülâlenin Şerefname'de adı geçen ilk prensi İzzeddin Şîr'dir. Bu bey, 1387'de Van kalesinde Timurlenge karşı direnmeye çalışmış, ama yerine Kara Osman adlı birinin geçirilmesi hiç bir şekilde sözkonusu olmamıştır (?). Hakkârinin bu ilk sülalesi Domboli aşireti tarafından devrilip mülkü elinden alınmıştır; ama sonra, Nesturîlerin yardımıyla yeniden bir başka mahallî prens ailesi başa geçmiş ve Şembo unvanını almıştır. Kuzeyde bu ailenin iktidarı, merkezi Başkale olan Albak ilçesine kadar uzanıyordu. Bunların son temsilcisi olan Nurullah Beg, Türkler tarafından iktidardan atılıp mülkü elinden alınmış ve 1845'te Başkale, Halime Hanım adlı bir kadın tarafından Osmanlı makamlarına teslim edilmiştir.

Bitlis prensleri, soylarının İranlı Sasanî hanedanından geldiğini iddia ediyorlardı, oysa aşiretleri Ruzegi adını taşıyor ve 24 klandan oluşuyordu. Burada, daha önce de (VI. bölüm) belirttiğimiz üzere, feodal şefle aşireti birbirine karıştırmamak gerektiğine yeniden işaret edelim. Nitekim, bir feodal şef, Kürt,

kürtleşmiş, hatta hıristiyan unsurlardan oluşabilen birçok aşiret üzerinde hüküm sürer. Aşiret reisi olması yalnız kendi aşireti için söz konusudur; zaten, iktidarını yürütmesi için gereken silâhlı gücü de çoğu zaman bu aşiretten sağlar. Hatta kendisinin Kürt olmaması da mümkündür, örneğin yukarıda (VI. bölümde) gördüğümüz Erivan serdarı gibi, bir Kacar da olabilir. Bitlis prenslerine gelince, bunlar Sarasbeg'ler adını taşımışlardır. Bu beyler, Bitlis'te gerçek bir feodal şatoya sahip bulunuyorlar (bak. IV. bölüm) ve 20-25 bin atlıdan oluşan bir ordu toplayabiliyorlardı. Osmanlı Sultanı ve Şah, Bitlis'in Halep-Tebriz yolu üzerindeki stratejik durumu dolayısıyla bunlarla dost geçinmeye çalışıyorlardı. 17. yüzyılın sonundan beri, bu sülâleden gelen her yeni prens, Bab-ı Âli'ye usulen küçük bir hediye gönderiyordu (Bak. H.F.B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, cilt II, s. 191-192). Bu beyler öylesine güçlendiler ve aşiretlerle öylesine akkılıca anlaşmalar yaptılar ki Ceziret ibni Omar'da, Amadiya'da, Culâmerg'de ve Ravanduz'da begler ve prensler hep Hakkâri aşiretinden çıkar oldu. Soane, Amadiya ve Culâmerg için bu söylediklerinde belki haklıdır; ama Cezire ile Ravanduz, yerli prenslerle yönetilmiş ve bu prensler, hertürlü dış güçten bağımsız olarak, ulaşılmaz toprakları üzerindeki İran ve Türkiyenin egemenlik iddialarına kulak asmadan hükümlerini yürütmüşlerdir. Bu prenslerin otoritesi altında Bitlis, çok önemli bir merkez haline geldi. Bu aşiretin diğer Kürt toprakları üzerinde iktidarını genişletmesini, Sultan Selim'in Hakkârili bir Kürt olan parlak veziri İdrisi'nin nüfuzuna bağlamak gerekir.

2. Ermenistan'daki Kürt aşiretleri

Genel olarak düşünülürse, Türkiye'de feodal re

jimin gerilemesinin ve Türk bey'lerinin gücünün azalmasının Kürtler için yeni gedikler açtığına şüphe yoktur; ama daha özel olarak, Kürtlerin Ermenistan'a kitle halinde yerleşmesi, Türk hükümetinin kesin sonuçlu bir politik tasarrufu ile mümkün olmuştur. 1514'te Çaldıran ovasındaki Türk zaferinden sonra İdrisi, Heyderanlı'ları ve onlarla birleşmiş aşiretleri, Türkiye'nin İran ve Gürcistan'la olan yeni sınırlarını savunmaları için bu sınırlar boyunca kuzeyde Ermenistan'a nakleder. Bu aşiretler, Türk devletinin hizmetinde bir çeşit devamlı milis meydana getirmeleri şartıyla, vergiden bağışık tutulurlar. Ancak, 1829, 1854 ve 1877 savaşları sırasında, Kürtler kaypak bir tutum gösterirler ve Türklerin kendilerine bağladıkları umutları boşa çıkarırlar (Lynch, *adı geçen eser*, cilt II, s. 541-542). Ne türlü olursa olsun, şurası belli ki Kürtlerin Ermenistan'a yerleşmesi o dönemden başlamıştır. Ancak Minorsky'nin kanısınca, Kürtler kuzeye çok daha önceki bir tarihe doğru yayılmışlardır[1]. En başta göçebe oluşlarından, kısmen de, Hıristiyanlar üzerinde baskısını gösteren Müslümanlığın yandaşları oluşlarından. Örneğin, ünlü Selâhaddin-i Eyyubi'nin Ravend aşiretinden olan atalarının daha 10. yüzyılda Erivan bölgesindeki Dwin yakınlarında göçebelik etmekte oldukları bilinmektedir. Şunu da hatırlatalım ki Şerefname'ye göre, yukarıda gördüğümüz Rozegi aşireti Bitlis'le Hazo'yu David adlı bir Gürcü prensinin elinden almıştır. Aynı kaynağa göre, Bitlis'te Kürt hanedanının kuruluşu 837'de olmuştur. Bu olayın, daha geç bir tarihte meydana geldiğini kabul etsek bile, en geç 10-11. yüzyıllarda olması gerekir. Böylece Kürtler, Ermeni Krallığının bazı kısımlarını azar azar ele

1) Özellikle 12. yüzyılda, yukarıda değindiğimiz Şaharmenler.

geçirmişlerdir; bu krallık da 11. yüzyılda ortadan kalkmıştır. Demek ki Kürtlerin Ermenistanda oturdukları bir çok yerler kendi öz toprakları değildir; ama bu yüzyıllardan beri süregelen tarihsel bir süreçtir. Lynch'e göre, Ermenistandaki (Erzurum vilayetindeki) belli başlı Kürt aşiretleri şunlardır: Zireki, Cibranh, Zirkanlı, Zilanlı, Hasananlı, Heyderanlı, Adamanlı, Sipkanlı ve Mamakanlı (bu Mamakanlıların Mamikonyan Ermeni aslından geldikleri ileri sürülmektedir). Rus yazarı Averianov aynı aşiret adlarını sayar ve ayrıca şunları ekler: Cemadanlı, Celali (ileri sürüldüğüne göre, bu aşiret de Kürtleşmiş Ermenilerden olup, Kotanlı, Soranlı, Saganlı, Hasananlı, Keçananlı, Dutkanlı, Kapdekanlı ve Cinankanlı diye sekiz klana ayrılmıştır), Kaskanlı, Şadeli, Bedeli, Korucan Kızılbaşları (Çarıklı, Balaban, Bal-Uşagı, Keçilan ve Lolanlı).

Bitlis prensleri, 16., 17. ve 18. yüzyıllarda güçlerinin doruğuna ulaşmışlar ve, kimi zaman İranın ya da Türkiyenin az çok metbuluğunu tanıyarak, kimi zaman da bu devletlerin, ne bahaneyle olursa olsun işlerine karışmalarına izin vermeyerek, bağımsızlık içinde yaşamışlardır. Bu ailenin son prensi olan Şerif Bey, 19. yüzyılın ilk yarısında, Türkiye'nin Kürdistanı hükmüne baş eğdirmek için bütün çabasını harcadığı sırada, Türklere yıllarca karşı koymuştur. 1849'da esir edilen bu bey İstanbula sürgün edilmiş ve o zamandan bu yana Bitlis, bir Türk Valisiyle yönetilmiştir.

Hakkâriler, böylece başkentlerinden yoksun kalmış olmalarına rağmen, yine de, günümüze değin (yani Kemalist rejimden önce) öz yurtlarının dağlık kesiminde kimsenin tedirgin edemediği güçlü ve tanınmış bir aşirettirler. Türkler, bu sınır bölgesinde onla-

rın sadıklığına bel bağlayabilmek için, kendilerine karşı daha uzlaşıcı bir tavır takınmışlardır. Burada bir parantez açarak şurasını belirtelim ki Soane bütün bunları 1914-1918 Dünya Savaşından önce söylüyordu. O zamandan bu yana durumda değişiklikler olmuştur. 1. Dünya Savaşı sırasında bu sınır aşiretleri, Türkiyenin yanında kutsal cihada katılmışlar ve bölgedeki hıristiyan Nesturi aşiretleriyle savaşa tutuşup bunların yurtlarını yakıp yıkmışlardır. Savaşın bitiminden, 1925'den sonra gerçekleşebilen Türkiye-Irak sınırının tesbitine değin bu ihtilâflı bölgede durum bir hayli karışık olmuştur. Bugünse Türkiyenin politikası, yeri gelince söz konusu edeceğimiz gibi, artık Kürt bağlılığına güvenemez görünmektedir. Hakkâri'lerde, iktidara geçiş tarzına ilişkin ilgi çekici bir âdetten söz edilir. Eğer o yörenin hanı yönetimi yürütmekte ehil görülmezse, bir eşraf meclisi toplanır. Bu kurul durumu inceler ve eğer han'ın iktidardan indirilmesini onaylarsa, önüne bir çift çizme konur. Bunun anlamı, söz konusu kişinin bunları giyip toplantıyı terketmesi ve böylece başka birinin iktidara getirilmesine razı olması gerektiğidir. Ancak düşürülen hanın toprağı ve mülkü elinden alınmaz.

Hakkâri yakınlarında, Dersim[1] kasabasında (Harput vilâyeti) Zaza Kürtleri vardır ki bunlar, haklarında yüzyıllardan beri kendi dağlarında oturmakta olduklarından başka bir şey bilinmeyen ayrı bir aşiret oluştururlar. Soane, bu konuda şunları söyler: Bu Zazaları ziyaret edemediğime çok üzülüyorum, çün-

1) Dersim üzerine şimdi elimizde, kitabını Türkçe yazdığı için özür dileyen Dersimli bir yazarın, konuyu sonuna kadar inceleyen bir eseri vardır: *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Vet Dr. M. Nuri Dersimi, Halep, 1952.

kü bunların lehçesi, Farsça ve Kürtçe ile aynı arî gruptan olmakla birlikte, ne birine, ne de ötekine benzer. Bunlar yukarı Dicle üzerinde otururlar. Gezginler bu aşiretten «ufak boylu garip bir yabani kavimcik» diye söz ederler. Bunlardan benim rastladıklarım, gerçi ürkek, güvensiz davrandılar, ama bana her zaman rastladığımız tipte ufak boylu, mert ve çalışkan insanlar olarak göründüler; aralarında mavi gözlü, sarı saçlı olanların oranı da yüksekti.

B. GÜNEY KÜRDİSTAN (IRAK) AŞİRETLERİ

1. Bâbân'lar.

Türkiyenin kuzeydeki sınırlarını korumak için Ermenistanda uyguladığı sistem, (şimdi Irak'a dahil olan) güney Kürdistan Sultan IV. Murat tarafından ilhak edilmesinden sonra burada da uygulandı, ancak soydan geçme Kürt begleri, İstanbul Hükümetinin kendilerine beylik beratı vermesiyle bölgede iktidarlarını yine sürdürdüler. Ama 18. yüzyıl başında, Şehrizur eyâleti adı verilen bu bölgé (bak. II. bölüm) doğrudan doğruya Sultanın Irak genel valisinin egemenliği altına konuldu; bundan böyle, bu eyâlete bağlı altı sancağı oluşturan Kerkuk, Erbil, Koy-Sancak, Karaçolan, Ravanduz ve Harir'deki Kürt beglerini bu kral naibi atadı. Bu beyler, Bab-ı Âli'den *mîrîman* rütbesini, hatta bir şeritli paşa unvanını alıyorlar ve Türklere gerek düşmanlarını geri püskürtmeleri için askerî yardımda bulunacaklarına, gerekse Irak eyâletindeki Türk birliklerinin yem ve malzeme ihtiyaçlarını karşılayacaklarına söz veriyorlardı. Buna karşılık olarak da, Hükümete verilecek diğer bütün vergi ve resimlerden bağışık tutuldular. Kürdistanın bu ke-

siminde, daha özel olarak, Bebe ya da Bâbân aşiretinden söz edelim. Bu aşiret, Şerefname'de rastlanan şimdi soyu tükenmiş Soran aşiretinin varisi olmuştur. Baban'lar, adlarını, 1678'e doğru Türklere İranla mücadelelerinde büyük hizmetler etmiş bulunan reisleri Pişder'li Bebe Süleyman'dan almışlardır. Bu aileye mensup beylerden biri olan İbrahim Paşa, 1786'da Melik Hindî bucağının yerine bir kent kurdu, bu kente Irak genel valisi Buyük Süleyman'ın şerefine Süleymaniye adını verdi ve böylece burası, Baban'lar klanına mensup beylerin ikametgâhı haline geldi. İstanbul Mebusan Meclisi üyesi olan, Jön-Türklerden İsmail Hakkı bey gibi, V. bölümde adı geçen Hamdi Bey Baban da bu aileye mensuptu. Bu Hamdi Bey, ailesi ve aşireti hakkında dikkate değer bir dizi belge toplamıştır. Burada üzülerek kaydetmek isterim ki birkaç yıl yanımda sakladığım bu belgeler, daha sonra, İngiliz Hükümetince el konulan mülkünü geri almak için o günlerde Londra'da açtığı bir davayla uğraşmakta olan Hamdi Bey tarafından geri istenmiştir. O zamandan beri bu belgelerin ne olduğunu bilmiyorum. Baban soyundan başka kimseler de, Bağdat Hükümetinin çeşitli kabinelerinde üye olarak yer almışlardır.

2. Hemavend'ler[1].

Bu yörelerde bir de Hemavend federasyonu vardır. Bu aşiret, *başıbozuk* (düzensiz süvari) olarak 1877-1878 Türk-Rus savaşına etkin biçimde katılmış ve Bazian (Çamçamal) bölgesinden kendisine toprak

1) «Hemavend» deyimine Pehlevi metinlerinde rastlanmaktadır.

verilerek ödüllendirilmiştir. Bu aşiret eşkiyalık eylemleriyle ünlüdür. Dickson bunlar hakkında şöyle der: «Kerkuk'la Süleymaniye arasındaki yöre korkunç Hemavend Kürtlerinin bölgesidir. 200 tüfekli bu göçebe aşiretin gururu, kısrak, tüfek ve çapul dışında her şeye küçümsemeyle bakmasındadır. Bunlar, bütün öbür Kürtlerin ve o çevrelerin kara belâsı olan vahşi bir kavimciktir». «Birkaç yıl önce (Dickson bunları 1910'da yazıyordu), Türk Hükümeti bu aşirete karşı bir cezalandırma hareketine girişti. Türk müfrezesinin uzun manevralarından sonra bunlardan birkaçı yakalanabildi ve Afrika Trablusuna sürüldü. Bu kişiler, reislerinden birinin bana gururla anlattığına göre, sürgün yerlerine varışlarından üç hafta sonra kaçmışlar ve ta oralardan İran sınırına dek yürüyerek gelmişler (Bak. VI. Bölüm). Bunlar, yarı Arap biçimi giyinirler, Araplar gibi kısrağa binerler ve at ticareti yaparlar. Yüksek yaylalardaki Kürtlerse, bilindiği üzere, yalnızca aygırlara binerler ve kısrakları binilmeye değer görmezler. Hemavendler yüzünden bu bölgede yolculuk tehlikeli bir iştir. Biz, yine de, bunların reislerinden birinin ve adamlarının beraberinde bu bölgeye yolculuk ettik. Bu adamlar çok övüngen idiler ve güçleriyle, kuvvetleriyle bizi etkilemeye çalışıyorlardı; ama gerçekte bunların silâhlı Çingenelerden pek fazla bir üstünlükleri yoktur. Çadırları pistir ve içlerinde bu bölgedeki zenginlerin sahip olduğu konforun pek azını bulabilirsiniz.»

C. İRAN KÜRDİSTANINDAKİ AŞİRETLER.

1. Mukrî'ler.

Şimdi Türk topraklarını terkedip güney doğuya

doğru dönelim. Bu yönde, İrandaki Mukrî ve Ardelan aşiretlerini buluruz. Urmiye gölünün güneyindeki bölgeyi kaplayan Mukrî aşireti Kuzey Kürtlerinin güney dalını oluşturur. Mukriler, fonetiği ve grameri en iyi oturmuş görünen bir Kürt lehçesi konuşurlar. Bunlar kendi lehçelerinin en eski Kürt lehçesi olduğu iddiasındadırlar. Bu lehçenin eskiliği öbür lehçelerden fazla olmasa gerektir; ama eski biçimleri olduğu gibi korumakta olması, öbürleriyle yapılan kıyaslamada örnek sayılmasına olanak vermektedir[1].

Şehrizur Bebe'lerine akraba olan Mukrî aşireti, 15. yüzyılda Seyfeddin adlı bir reisin yönetimi altında Sauc-Bulag bölgesinde ortaya çıkmıştır. Burada Cabuklu Türklerinden Deriyas (Şehriveran) kasabasını almış, sonra da Dola Barik, Ahteçi, El Tamur ve Sulduz kasabalarını işgal etmiştir. Seyfeddin'den sonraki dördüncü kuşakta, Emire beg, 1583'de Sultan III. Murat'tan, Urmiye gölünün doğusundaki Maraga'ya kadar Musul Şehrizur, Erbil yörelerini içine alan çok geniş bir arazinin yönetimini almıştı. Bu beyin oğlu Heyder Han zamanında Mukriler, egemenliklerini Maraga, Aceri ve Leylan kasabalarına, Miyandoab şehrine ve Maraga yakınlarındaki Saru-Kurgan tabyasına kadar yaymışlardı. Mukrî hanları, Bâbâ-Emire veya Bâbâ-Mîri adını taşıyan beş aileye ayrılırlar. Bunlarla birlikte, Mukri Kürdistanında, uzun zamandan beri yerleşik olan Debokrî aşireti de yaşamakta olup, bu aşiret, daha sonra fatih olarak gelen Mukrilerin baş eğdirdiği ora yerlilerinin torunları olsa gegerektir. *Debokrî* adının da *demukrî*'den türeme bir

---

1) Mukrilerdeki toprak rejimi Rawlinson tarafından anlatılmıştır (*Notes on a journey...*, J.R.G.S., 1841, X, 35-36): 1/15 Bâbâ Emire ailesi; 1/10 *ağa*; 1/5 ekici.

kelime olması imkânsız değildir (Bak. *Malzemeler*, s. 435 ve 465).

Mukri aşireti şimdi pek kalabalık değildir, ama özellikle batı ve güney-batıdaki komşu aşiretlerle birleşmiştir ve gerek adamlarının yiğitliği, gerekse başkentçikleri olan merak uyandırıcı Savc-Bulag'da yüzyıllardır hüküm süren serdarları ya da valilerinin güçlülüğü sayesinde büyük bir üne sahiptir. Şah Abbas da, Nadir Şah [illegible] Feth Ali Şah da, savaş eylemlerinde hep Mu[illegible]dvenmişlerdi. Bu şahlardan en büyüğü ola[illegible], silâhlı kuvvetlerinin en büyük kesimini [illegible] Kürtlerden destek almış, birçok Kürtleri askeri yüksek kumanda mevkilerine getirmiş ve söylendiğine göre, özellikle batıdaki zaferlerinden bir çoğunu saflarındaki Kürtler sayesinde kazanmıştır. Nitekim, 1624'de böyle olmuş, Mukri Kürtlerinin çekirdeğini oluşturduğu Şah Abbas ordusu büyük bir savaşta Türkleri bozguna uğratmıştır. Bu aşiret, eşkiyalıklarıyla tanınmış Bilbâs aşiretine komşu olması nedeniyle her zaman savaşa hazır durumda bulunuyor, bazan da Bilbaslara karşı cezalandırma seferleriyle görevlendirildiği için bunlarla sık sık çarpışmak zorunda kalıyordu. Aslında Mukrilerle Bilbaslar kuşkusuz aynı kökendedirler ve aynı aşiretin sadece birer kolunu meydana getirirler. Nitekim Bilbaslar da, Mukriler de Bebe'lerle akraba olup aynı lehçeyi konuşurlar. Bilbaslar, İranda, Mangur, Pirân, Mamâş, ve Ocah-ka-Hıdri adlı kolları bulunan güçlü bir aşirettir (Bak. *Malzemeler*, s. 435-437).

Mukri reisleri arasında Budak Han'ın ayrıca büyük bir ünü vardır. Adaletinden dolayı kendisine İkinci Anuşirvan [Nuşirevan] adı verilmiştir (Bu Sasani kralı tarihe Adil adıyla geçmiştir). 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başları arasında yaşamış olan bu

han, ilkönce, İrana bir kral (Kerim Han) veren Kürt Zend ailesinin davasını gütmüş, ama sonunda Kacar'lar tarafından yenilmiştir. Ancak sonradan Kacarlarla birlik olmuş, bunlar da onu, Feth Ali Şah zamanında Mukrî emiri olarak tanımışlardır. Mukrîlerden başka kişiler de o dönemde Kacarların hizmetine girmişlerdir; bunlardan Mecid Han *serheng* rütbesini kazanmış, İsmail Ağa Debokrî de İran Şahının sarayında *yasavul* olmuştur. Budak Han, iki kez Bilbaslara karşı girişilen cezalandırma seferlerine katılarak, İran veliahtı ve Azerbaycan genel valisi Abbas Mirza'nın gönderdiği hükümet birlikleriyle işbirliği etmiştir.

Kacarların tarihinde adı geçen bir başka Mukrî reisi de, Baba-Mirî ailesinden olup, Muhammed Şah ve Nasreddin Şah zamanında sivrilmiş bulunan serdar Aziz Handır. Bu reis, Budak Han'ın Kacarlarla uzlaşması sırasında Tebriz'e giden bazı Kürt soylularıyla birlikte ilk önce bu kentte kendini göstermeye başlamıştır. Daha sonra, bazı diplomatik (Herat görüşmeleriyle ilgili) ve idarî (Şiraz'daki karışıklıklarla ilgili) görevlere getirilerek bunları başarıyla sonuçlandırmış ve Şah Nasreddin devrinin başında «acudanbaşı» rütbesiyle Tahran askerî valiliğine atanmıştır. Rus veliahtının Erivan'ı ziyareti sırasında, veliahta Şahın iyi dilek ve hediyelerini sunmak üzere yine Aziz Han gönderilmiştir. Erivan'a giderken yolu üzerindeki Zencan'da Bâbî (s) lerin isyanıyla uğraşmak zorunda kalmış ve gerekli tedbirleri almıştır. Dönüşünde Tebriz'e uğrayıp oradaki bir takım askerî işleri halletmiş ve Tahrana dönünce de Şahın emriyle, başkentteki güvenlik hizmetlerini düzenlemiştir. Bu hizmet, oğlu Ali Han'ın kumandası altında Savc-Bulag Mukrileri, Kerend Kelhurları ve Afşar'lar tarafın-

dan sağlanıyordu. Bunun ödülü olarak Aziz Han, İran ordusu başkomutanlığına atandı. Ancak daha sonra, Sadrazam Mirza Ağa Han'ın çevirdiği dolaplar yüzünden, İranda bağımsız bir Kürdistan kurmak için Ruslar ve İngilizlerle birleşip komplo tertiplemekle suçlandı. Gözden düştü ve Bukan'daki mülküne çekildi. Tahrandaki «Çar-râhî Aziz Han» adlı bir yol kavşağı, bu başkentte onun anısını sürdürmektedir.

Soane, eski Pers'in büyük peygamberi Zerdüşt'ün doğduğu ve ilk kez vaaza başladığı yerin Mukrî toprağında bulunuşunu da[1] kayda değer bulur. Şimdi Taht-ı Süleyman adıyla tanınan ilginç harabeler, Medya'nın başkenti eski Şiz şehrinin kalıntıları da burada, Mukrî topraklarının kuzey kesiminde bulunmaktadır[2].

Bu harabeler, Sayin-Kala dolaylarındaki Afşarlar eyaletindedir. Burası, aynı zamanda Kuzey Ekbatan da denilen, Part'ların Antonius'u bozguna uğrattıkları bölgedir. Harabeler 9.000 ayaklık bir yükseklikte bulunmaktadır. Halk, Hazreti Süleymanın *cinler* ve *div*lerle [devlerle] çevrili sarayının burada bulunduğuna inanır (Bak. I. bölümde Kürtlerin kökeni ile ilgili doğu efsaneleri). Efsaneye göre, Saba Kraliçesinin kuş kemiklerinden yapılma ve Taht-ı Belkîs adı verilen şatosu da, 10.000 ayak yüksekliğindeki, buraya yakın bir dağ tepesindedir (Saba'nın yeri hakkındaki bir başka görüş de, bu yerin, Urmiye gölünün güney-batısında bulunan şimdiki Uşnu olduğu yolun-

---

1) Zerdüşt'ün doğup büyüdüğü yer hakkında bugün daha çok bu yerin doğu İran olduğu görüşü egemendir.

2) Bak. V. Minorsky, *Roman and Byzantine Campaigns in Atropotene* (BSOAS, cilt XI, kısım 2), özellikle 4. parag.; *The fire-temple of Shiz.*

dadır; bak. Bittner, *adı geçen eser*, VI. bölüm). Şu var ki tarihsel açıdan Taht-ı Süleyman adının, 13. yüzyılda Kürdistanda hüküm süren Süleyman Şah Abu'dan gelmesi de mümkündür. Burası vaktiyle Medya'nın başkenti olmuş, Kurus, Krezüs'ün hazinelerini burada muhafaza etmişti (Bak. Wilson, *İranlıların yaşamı ve âdetleri*, s. 161)[1].

Bu yörelerle ilgili birçok efsane bilen Mukri'ler, bu efsaneleri, en halis Kürtlerin kendileri olduklarına birer kanıt olarak gösterirler. Ancak, bunların kendilerinde Med asıllı olduklarına ilişkin (Bak. I. bölüm, Minorsky'nin tezi) daha açık, ama farkında olmadıkları bir kanıt vardır ki bu da, Soane'in kanısınca, bizzat Zerdüşt'ün konuştuğu Avesta diline en çok yaklaşan kendi dilleridir.

2. Beni-Ardelân'lar

Mukrilerin güney komşuları, çağımızda ünü daha yaygın olan ve İran tarihinde Mukrilerden daha parlak bir rol oynamış bulunan bir kavimcik oluştururlar. Bunlar Beni-Ardelan'lar adıyla anılmakta olup, başkentleri, İran'da öz Kürdistan diye bilinen eyaletteki Senneh adlı küçük ve şirin kenttir (Bak. II. bölüm). Bu Ardelan eyaletinde, geçmişinin 14. yüzyıla kadar çıktığı söylenen ve Ardelan'ın eski prenslerinden sonra gelen soylu ve çok yetenekli bir aile hüküm sürmüştür. Bu aile, soyunun, Hakkâri aşiretinin bir kolu olan Hasankeyf Kürtlerinden Selâhaddini Eyyu-

---

1) Bu bölgenin tarihi, son zamanlarda Sakkiz yakınındaki Ziwiye hazinesinin bulunuşundan bu yana zenginleşmiştir. (Bak. I. Bölümde sözü geçen Y. Godard'ın makalesi).

bi'ye[1] dayandığı iddiasındadır. Senneh çok eski bir şehirdir. Dolaylarında bulunan, çoğu Sasani devrinden kalma bir yığın yazıt bunu gösterir. Senneh'in güney batısındaki bölge, yani Holwan, Zohâb ve bugünkü Kasr-ı Şirîn, Sasani krallarının ikametgâhları olmuştur. Eski Holwan'ın yıkıntıları Zohâb bölgesindeki Serpol yakınında bulunmaktadır. Bu ilçe İran - Irak sınırı boyunca uzanır; kuzey sınırı Sirvan ırmağı, güney sınırı Elvend ırmağıdır (Bak. II. bölüm). Sasaniler devrinde, Kasr-ı Şirîn kurulup da Ferhad Bi-Sutûn kayasına yazılar kazıdığı zamanlarda büyük bir Holwan şehri vardı. İ.Ö. 400 yıllarına doğru Holwan ve eyaleti, Şehrizur'a kadar uzanıyordu.

Ardelan hanları, birkaç yüzyıl boyunca tam bir bağımsızlık içinde hüküm sürdükten sonra, İran Şahlarından Ardelan valileri unvanını aldılar ve Ardelan bundan böyle Şahlara karşı her zaman kusursuz bir bağlılık gösterdi. Senneh klanına mensup hanların bağımsızlığı bu değişiklikten pek zarar görmedi, çünkü onlardan istenen tek itaat gösterisi bir miktar asker vermeleriydi ki, bunu da her zaman yerine getirmişlerdir. Tanınmış bir reis olan ve ünü bu bölgede günümüze değin canlı kalmış bulunan Amanullah Han'ın oğlu Husrev han zamanına kadar Ardelan, Savaşlarda İran'la bir vassaldan çok bir müttefik ola-

---

1) Yanlış. Selâhaddini Eyyubi'nin aşireti Ravend ya da Ravadi olup, bu aşiretin asıl yurdu Aras bölgesinin kuzeyi idi. Aşiret daha sonra güneye inmiştir. Selâhaddin'in erkek kardeşi Musul yakınındaki Tekrit'te yaşamıştır. Bu konuyu açıklığa kavuşturan son bir çözümleme çalışmasını V. Minorsky'ye borçluyuz: 1953'te Cambridge Üniversitesinin himayesi altında yayınlanan *Kafkasya Tarihi ile ilgili İncelemeler, III* adlı çalışmaları içindeki *Selâhaddin'in Tarihi-öncesi* başlıklı yazısı.

rak işbirliği etmek suretiyle bağımsızlığına hemen hiç dokundurmamıştır.

Çiçiyanov tarafından Prens Çartoryisky'ye verilen, Vilçevsky'nin de değindiği *(adı geçen eser,* VI. bölüm) 29 ocak 1805 tarihli bir rapordan öğrendiğimize göre, bu valinin önemi, İran krallığı içinde hayli büyüktü. «İranın, kendisini meydana getiren ve doğrudan doğruya Şahların keyfi yönetimine bağlı bulunan hanlıklar ve beğlerbeği mülkleri dışında, yöneticilerine İran dilinde «vali» adı verilen dört genel eyâleti vardır: Arabistan, Gürcistan (Gürcistan krallığı), Luristan ve Kürdistan. Türk topraklarına ve Bayazid'e komşu olan bölgeler bu Kürdistan eyaletine ait olup, şimdi Kürtlerin oturduğu Bayazid de vaktiyle Kürdistan valisine bağlıydı. Sözü geçen dört valinin Şahların sarayında birtakım unvanları ve görevleri vardı. Bu valilerin Şahın Ardebil'de taç giymesi sırasında yerine getirdikleri bu görevler şunlardır: Arabistan valisi *ciga* denen serpuş tüyünü, Gürcistan valisi kılıcı, Luristan valisi tacı, Kürdistan valisi de kılıcı taşımaya yarayan, elmasla süslü iki omuz şeridini tutmak zorundaydı.

Öyleki bu yüksek makam sahibi kişilerden biri tarafından tanınmazsa Şah taç giyemez. Valiler, Şahın yokluğunda han unvanları verebilmek ve hanlıklar kurabilmek gibi üstün bir hakka sahiptirler. Bu hakkı kıdemliliğe göre kullanırlar, yani ilk önce Arabistan valisi gelir, ondan sonra Gürcistan, üçüncü ve dördüncü olarak da Luristan ve Kürdistan valileri gelir. Yaşça büyükleri sağken daha küçük olanlar bu hakka sahip değillerdir.

Bu küçük krallık, yüzyıllar boyunca, daha güçsüz olan bütün eyaletleri ve aşiretleri kendisine katarak, gücünü Caf'ların, Mukrîlerin ve Ravanduz prensleri-

nin sınırlarına kadar genişletmiştir. Bu eyaletler şunlardır: Cvanru, Aorâmân, Merivân, Bâneh, Sakkiz ve Hasanâbâd ve Ispandâbâd ilçeleri. Bugün bunların hepsi Ardelan içinde olup Senneh ya da Senenduc eyaletinin ilçelerini *(bölük)* oluşturmaktadırlar. İran Aoraman'ı iki kısma ayrılır: Zohâb'ın doğusundaki Şahu dağlarının devamı olan karla kaplı büyük sıradağın doğusunda bulunan Aoraman-ı Taht ve sıradağın batı (Irak tarafındaki) yamaçlarında bulunan Aoraman-ı Luhun. Merivan ilçesi daha doğuda olup Zeribar gölünün su ayrımı çizgisinin ötesindedir. Doğuda bu ilçe İmam dağlarıyla ayrılan iki vadi oluşturur; batıda ise iki vadi birleşerek Zeribar gölünün çevresini saran bir ova meydana getirir *(Malzemeler)*.

Bu ilçeler arasında Aoraman en ilgincidir. Bu eyaletçik, aslında bağımsız olup, kendi reisleri olan ve İran'ın ulusal kahramanı Rüstem'in torunları olduğunu iddia eden mağrur bir ailenin yönetimine bırakılmıştı. Bu yöre halkı ayrı bir dil konuşur ve kendisine Kürt değil, Aoramî adını verir. Gerçekten de, dilleri ve diğer özelliklerine bakılırsa, Aoramilerin halis Kürt sayılmaları olanaksız gözükür. Gurân'lar gibi bunlar da diğer İran kavimlerinden birinin kalıntılarından ibaret görünürler (Bak. *Malzemeler* ve VI. bölümdeki Gurânlarla ilgili kısım).

Bu Aoramiler, dağların düğüm oluşturdukları bir noktada, dört yanları sağlam doğal duvarlarla korunmuş halde yaşarlar. Yurtları kadar görünümleri ve karakterleri de apayrıdır.

Efsanelerine göre, Med kralı Darius, bunların atası olan Aoram'ı, Kuzey İran'ın Demâvend taraflarındaki yurdundan kovmuştur; Aoram, erkek kardeşi Kandul'la birlikte Medya'ya kaçarak bu ücra dağlarda

bir sığınak bulmuş ve burada yerleşip Aoramî aşiretini meydana getirmiştir.

Ardelan hanları, üstünlük kazandıkları dönemde, Aoramîleri kovmaya ve hüküm altına almaya çalışmışlar, ama başaramamışlardır. O kadar ki sınırın her iki boyunda da yaşayan aşiretler içinde Aoramî aşireti, bugün de (1914), kimseden çekinmeden dağlarının yamaçlarını hâlâ özgürce seyredebilen tek aşirettir, çünkü bunların reisi Ali Şah bugüne değin Aoram şatosunda, adı dışında her yönden bağımsız kalmıştır.

Aoraman'ın kuzeyindeki Merivan ve Bâneh kasabaları, kendi bey ve hanlarının otoritesi altında kalıyorlar ve salt Kürt olduklarından, üstelik pek güçlü de olmadıklarından, hiçbir zaman Aoraman kadar baş derdi olmuyorlardı. Merivan begleri, bugün de olduğu gibi, Aoraman yöneticileriyle her zaman savaşıyorlardı; ama Ardelan ailesine karşı -bu aile her zamanki otoritesini koruduğu sürece- hep tam bir itaat göstermişlerdir.

Senneh sarayı 19. yüzyıla kadar varlığını korumuş olup, hanları arasından en tanınmışı da herhalde Amanullah Han'dır. 19. yüzyılın ilk yirmi yılında Ardelan valisi olan bu adam, küçük başkentine bir payitaht havası vermeye özendi.

Kacar aşireti İran tahtını ele geçirmeye çalıştığı zaman, Senneh ailesi kaderini bu aşirete bağlayıp onunla bir dostluk ve ittifak anlaşması yaptı. Böylece Kacar hanedanına açıkça bağlılık gösteren bu aile, sözüne sadık kaldı ve talihsiz Lutf Ali Han Zend'le yapılan savaşlarda silâhlı destek sağladı; Lutf Ali Han'ın bozguna uğrayıp ölmesi tahtı Kacarların elinde bıraktı.

Amanullah'ın oğlu Husrev Han, Feth Ali Şah'ın kızı Veliye Hanım'la evlendi. Enerjik bir karaktere

sahip olan bu kadın, kocasının ölümünden sonra yönetimin dizginlerini elinde tutmaya devam etti. Yerine geçen Golâm Şah han (1865), Ardelan'ın son valisi oldu. Bu hanın ölümünden sonra Nasreddin Şah, akrabalık ve hükümdarlık haklarını kullanıp, valiliğe varis olacaklar için öyle şartlar öne sürdü ki iş askıda kaldı. Bu arada genç hanlar bir karar verilmesini beklerlerken, Şah, hiç umulmadık bir anda Kürdistan valiliğine enerjik bir adam olan amcası Mu'tamedüddevle'yi getirdi. Ardelan halkı, daha önce de başında bir Kacar prensesini görmeye alışmış bulunduğundan, ayrıca yerli hanedan da nüfuzunu büyük ölçüde yitirmiş ve çöküntü dönemine girmiş olduğundan, bu duruma fazla bir direnme göstermedi. Böylelikle Mu'tamedüddevle Senneh'de durumunu kolayca sağlamlaştırdı. Ama Aoraman'a doğru dönünce, orada çok farklı bir durumla karşılaştı. Zaten eskiden Ardelan hanedanına da kolay kolay başeğmeyen Aoramiler, İran'a tâbi olmanın, yaşama tarzlarına yaradılışlarının hiç de götüremeyeceği birtakım ağır koşullar yükleyeceği kanısına vardılar.

Bu yüzden Mu'tamedüddevle, Aoraman sultanı Hasan Han'ı ancak uzun ve çetin bir mücadele sonunda itaat altına alabildi; hatta bu sonuca ulaştığı zaman bile, bu aşiret kendisini o denli saydırdı ki yöneticilik yetkisi Hasan Han'ın oğluyla kardeşine verildi.

Bugün (1914), Aoraman'ın bir kısmı Türkiye (şimdi Irak) topraklarında, daha büyük olan öbür kısmı da İran topraklarında bulunmaktadır. Bunların yöneticileri, her ne kadar yer yer ismen bu devletlere bağımlı iseler de, niyetleri ve eylemlerinde bağımsız kalmaktadırlar; hele İran Aoramilerinden Ali Şah kimseye kulak asmamaktadır. Soane'in bu satırları yazdığı tarihte vergileri toplamak ve işleri bir düzene sokmak

için bu Ali Şah'a karşı Senneh'ten bir sefer tertiplenmişti. Pehlevi rejiminde ise Aoraman artık serkeşlik heveslerine kapılmamaktadır.

Ardelan ailesi, iktidarı kaybetmiş olmakla birlikte, ününü yine sürdürmekte ve İran Hükümetinin himayesi altında mevkiini korumaktadır. 1917'de, ailenin büyüğü ve çok kültürlü seçkin bir kişi olan ihtiyar Fahrülmülk, Arabistan bölgesinde Şuster ve Dizful valisi idi ve kendisinin 25 yaşında bir varisi vardı.»

Senneh'in Soane tarafından özetlenen mahalli tarihi üzerindeki bu toplu bakış göstermektedir ki Türkiye'de (Bitlis, Cezire, Amadiye, Ravanduz vb.) olduğu gibi İran'da da, bazı Kürt aileleri, kendilerine, merkezî iktidara bağımlılığı çoğu zaman sadece isimde kalan gerçek prenslikler yaratabiliyorlardı. Şerefname'den Bitlis prensliğinin iç yaşamını ve dış eylemlerini çok iyi öğrenmekteyiz. Bu kaynak, Ardelan'a da birkaç sayfa ayırmıştır; ayrıca ben de, Ardelan hakkında, bir İran elyazmasına dayanan özet bir kronik yayınlamış bulunuyorum *(Revue du Monde musulman)*. Aynı konu Paris'teki Millî Kütüphane'de bulunan bir başka İran elyazmasında da ele alınmıştır. Bu elyazmalarını karşılaştırdıktan sonra gördüğüm gibi, iki metin arasında anahatları bakımından pek fark yoktur. H.L. Rabino da, daha önce sözü geçen gizli raporunda, Senneh tarihinin yoğun bir özetini verir.

3. Caf'lar

Şimdi yönümüzü, bütün güney Kürdistan'da amansız ve yaman savaşçılar diye ün salmış Caf'lara çevirelim. Soane, Ardelan'a komşu olan bu aşiretin tarihi hakkında şimdiye kadar hemen hiç birşey bilin-

mediğini söyler ve Kürdistan'ın en güney ucundaki Kızıl Rubat'ta oturan, aşiretin yönetici ailesine mensup Muhammed Ali Beg Puştamal'ın yetkili sözlerine göre bu tarihi şöyle anlatır:

Bu aşiret, 1700 yıllarına kadar, Ardelan'ın yukarıda sözü geçen eyaletlerinden biri olan ve Ardelan valilerinin otoritesi altında bulunan Cuanru'da oturduğuna inanır. Bu tarihte ise, Ardelan valileri, ister çok verimli Cuanru eyaletine göz diktiklerinden, ister Caf'ların gittikçe büyüyen gücünden ürktüklerinden ötürü, bu eyaletin yönetiminde otoritelerini pekiştirmeye çalıştılar. Ne türlü olursa olsun, şurası belli ki, aralarında bir savaş koptu ve bir çarpışmada Caf reisiyle kardeşi ve oğlu esir düşüp öldürüldü; aşiretin öbür reisleri ise Süleymaniye Kürt paşasının himayesiyle kaçtılar; yalnız, doğdukları toprağa bağlılıkları istilâcılara karşı olan kinlerinden daha ağır basan birkaç küçük aşiret yerlerinde kaldılar. Ancak bu aşiretler arasından da bazı kollar, özellikle Kadir Mîr Vaysi'ler, Tayşay'lar, Kalkanî'ler, Yusif Yâr Ahmedî'ler, Kuyik'ler, Nirci'ler ve Gurgkayışlar, kibirli Ardelan valilerinin sultasına katlanamadıklarından, Gurân'ların yayanına sığındılar ve onların adını aldılar, öyleki şimdi bunlara Caf-Guran'lar denilmektedir.

Süleymaniye'nin Kürt paşası Caf reislerini himayesine aldı ve Caf klanlarının, ilkbahar ve sonbahar aylarında şimdi işgal etmekte oldukları güzergâhlar boyunca, yani kuzeyde Pencvîn'e doğru, güneyde ise Kızıl Rubat ve Hanekîn'e kadar göçebelik etmelerine izin verdi. Bu klanlar böylece Türk uyruğu (bugün Irak uyruğu) oldular ve şimdiye kadar da öyle kalmışlardır. Bu büyük aşiretin (ya da aşiretler konfederasyonunun) nüfusu aşağı yukarı 100.000'dir ve bugün

(1914), reisleri olan Mahmud paşa, birkaç saatte 4000 atlı toparlayabileceğini söylemektedir.

Caflar, kışın Sirvân ırmağının batısında, Hanekin-Karatepe-Salâhiye hattı ile Karadağlar arasında, ayrıca Şemirân'da ve Şehrizur ovasında yaşarlar. Bir kısmı (aşağı yukarı 2000 aile) yerleşiktir, bir kısmı da (aşağı yukarı 8000 aile) yarı göçebe olup, baharda kuzeyde Senneh'e, güneyde ise Sakkiz'e kadar göçerler. Bunlardan, 300 yıl kadar önce Cuanru'dan Sirvan ırmağı havzasına ilk göç eden kişi, Zahir beg adında bir bey oldu. Ondan sonra başkaları da göç etmiş ve daha 1638'e doğru Caflar, Padişah IV. Murada Bağdadın zaptında yardım etmişlerdi; ödül olarak da aralarında pek sevilmeyen Muradiler unvanını aldılar. Cuanru eyaletinde bunlardan 4000 kadar aile kaldı ve aşağı yukarı 1500 aile Guranlar arasına yerleşti (*Malzemeler*, s. 193-196).

İran Gezileri ve Maceraları adlı kitabında J.P. Ferrier (1845), bize, buraya tam uygun düşecek, gerçekleri canlı olarak yansıtan birkaç gözlem sunmaktadır.

Örneğin, Hanekin kervansarayını anlatırken şöyle demektedir: «Burada her zaman, civardaki kasabaların yağmacı halkından oluşan telâşlı bir kalabalık itişir durur... Bu kalabalıkta Caf, Sincavi'yi dirsekler, Bilber (?), Bahtiyari ve Lur'la yanyana bulunur». Ferrier, aşiretlerin adları ve ırksal kökenleri üzerinde yanılabilir (Caflara... Araplar denilmektedir), ama şöyle demekle çok doğru bir gözlemde bulunmaktadır: «Bu adamların, silâhlarının gösterişliliği ve güzelliği ile garip bir tezat meydana getiren yırtık pırtık elbiselerini sırtlarında öyle bir soylulukla taşıyışları vardır ki seyretmekten usanmazsınız. Üstündeki pırtıların tümünü satılığa çıkarsanız on metelik etmeye-

çek haydudun biri, çok pahalı bir tüfeğin sahibidir».

Ferrier, bir İran süvari kumandanının Caf aşireti üzerine haksız bir saldırısını da anlatır; kumandanın «bundaki amacının da, onlardan bir vurgun yapıp kendi kesesini doldurmak ve Şaha uydurma bir rapor göndererek onu, yiğit, gayretli ve akıllı bir bende olduğuna inandırmak» olduğunu ekler. Oysa Caflar, vergilerini eksiksiz ödemişlerdir; «yalnız, Şah Abbas han (söz konusu kumandan) ikinci kez vergi alıp bunu cebine indirmek istediği için, adamın bu garip isteklerini reddetmişlerdi» (s. 25-28).

1909 sonbaharında ölen son Caf reislerinden Osman paşa, aşireti güçlendirdi ve valilerin sarayına nazırlar vermiş eski bir Ardelan ailesinden Adile Hanımla (bak. V. bölüm) evlenerek aşiretinin refahını artırdı. Bu hareketi Türklerde hoşnutsuzluk, İranlılarda minnettarlık yarattı; İranlılar kendisine bir şeref unvanı ve kılıcı vererek İran uyruklu bir kadını eş seçmesini takdirle karşıladılar.

Caf paşaları, onurlu ve kibirli, az konuşan adamlardır, ama çok çabuk harekete geçerler. Son yüz yıl boyunca öylesine çabuk ve kesin tedbirler almışlardır ki aşiret içinde az önce anlattığımız ilk bölünmeden sonra başka bölünme olmadı. Büyük Kürt aşiretleri arasında Caflar, belki de iç dengesini korumasını bilen tek aşirettir; öyle ki çeşitli kolların reislerinin anlaşmalı hareket etmesi sayesinde bu aşiret gelişti, daha çok refah ve güç kazandı.

Gerçekten de, Kürt yaşamının daha önce de işaret ettiğimiz karakteristik bir niteliği vardır ki Türkiyeyi ve İranı büyük Kürt istilâlarından korumuştur, yoksa durum başka türlü olurdu: Bu nitelik, aşiretlerin kendi aralarında barış içinde yaşayamamalarıdır.

Aslında bu nitelik, dünyanın her yanındaki öbür dağlı kavimlerin de oldukça genel bir karakteristiğidir.

Soane bundan sonra Guranlardan söz eder (Bak. VI. bölüm).

Bütün Kürt aşiretleri arasında Guranlar, batı İran ve güney Kürdistanda gezginlerin dikkatini en çok çeken aşiret olduğundan, belki de en tanınmışıdır. Bütün Guranlar, Caflarla birlikte aşağı yukarı 10.000 aileden oluşur. Kışın Zohâb ovasında ve bu ovanın güneyinde yaşarlar, yazınsa Ricâb ve Mâhideşt'te Serpul'dan Kerind'e uzanırlar. Bu aşiretin oluşumunda Kelhur'ların da payı olsa gerektir, çünkü Kelhurlar, genellikle yerleşik tarımcı halka verilen Gurân adını benimsemişlerdir (*Malzemeler*, s. 183-184).

Ancak Soane, bu aşiretin etnolojik bir incelemesi yapılırsa, Guranların belki de Kürt olmayıp daha çok İranlı ya da Lor olduklarının ortaya çıkacağı kanısındadır. Kürdistanı Luristandan ayıran sınır boyunca ne Kürt, ne de Lor olan birçok aşiret vardır ki bunların konuştuğu lehçede eski Fars dili olan Tacik dilinin bir kalıntısı yaşamaktadır[1].

Bugün mevcut bir görüşe göre, vaktiyle bu ülkede Guran adı verilen ve söz konusu lehçeyi konuşmuş olan yerleşik bir halk oturmuştur; günümüzde Aoraman, Kandule ve Rijo'daki yerleşik aşiretler de birkaç ayrım dışında aynı lehçeyi kullanmaktadırlar. Vaktiyle Ardelan ailesinin klasik dili olan bu dil, şimdi de öyledir; Senneh ve dolaylarında bol bol yazılmış ve yazılmakta olan şiirlerde de yine bu dil kullanılmaktadır. Şimdi «Aorâmî» ya da «Şehrizurî» denilen ve

---

1) Bak. ayrıca O. Mann-Hadank, *Mundarten der Guran*, 1930. Tacik dili, Soane'in dediği gibi, eski Farsça olmayıp bugünkü Sovyet Tacikistan'ında konuşulan İran lehçelerinden biridir (B.N.).

Kürtçeden ayrı olan bu dil, son zamanlarda O. Mann ve Benediksen tarafından incelenmiştir. Guran lehçesi ailesine mensup görünmektedir. Eskiliği bugünkü Farsçayı geçmez (*Malzemeler*, s. 356). Durum şudur ki yerleşik Guranların çoğu hâlâ bu dili kullanırlar, göçebe kesimse salt Kürtçe olan bir dil konuşur; bunun nedeni de, birtakım şartlar yüzünden bazı küçük Caf ve Kelhur aşiretlerinin Guranlara sığınmak ve onların adını almak zorunda kalmalarıdır.

«Sultanlar» ailesinin yönetimindeki başta gelen aşiret çok eskidir ve doğrudan doğruya Behram Gur'un soyundan geldiğini iddia eder. Bu Behram Gur, bilindiği üzere, İran Sasaniler hanedanından bir kraldı ve 420-440 arasında hüküm sürmüştü. *Gur* Farsçada «yaban eşeği» anlamına gelir. Behram Gur da ünlü bir avcı olduğundan, İran şairi Ömer Hayyam (1040-1123) şu dörtlüğü yazmıştı:

«Behram ki ömrünce gurlar avladı -Gör şimdi onu da bir gur avlamış» (Farsçada *gur*, mezar, çukur anlamına da gelir).

Nitekim Behram, bir yaban eşeği avında üstü açık bir kuyuya düşerek ölmüştür.

1638'den sonra, Türkiye ile İran daha kesin bir sınır andlaşması imzaladıkları ve Caflarla öteki aşiretler de onlara katıldıkları zaman, Guranlar yönetimi, Kerind'in kuzey doğusuyla Dalahu dağlarının güney doğusunda bulunan (*Malzemeler*, s. 166) başkentleri Gahvare'den, yönetimi büyük bir otorite ile yürüttüler ve destansı koşuklarıyla şiirlerinin ününü her yana yaydılar, öyle ki bundan ötürü Kürtler bazı şiir türleri için *guran* adını kullanırlar.

Ancak, şu son zamanlarda Guranlar, bu aşiret reislerinin zayıflığı yüzünden otoritelerini yitirdiler ve eylem alanını Kelhur aşiretine bırakarak tamamiyle

silindiler. Şimdi bu Kelhur aşireti, tek bir soy adı altında birleşmiş küçük aşiretlerden oluşma sağlam bir topluluk meydana getirmekte ve böylece en kuvvetli döneminde bulunmaktadır.

4. Kelhurlar.

Yüzyıllardan beri Kelhurlar, İran Kürdistanın sınıra doğru ve Kermanşah yönündeki en güney ucunda oturmaktadırlar. Yerleşik ve göçebe olan Kelhurların 25 kolu vardır. Bu kollardan bazıları kış yaz sürekli yerleşme merkezlerinde oturmakta, bazıları da, yoksullaştıklarından, hayvanlarını da, topraklarını da kaybetmiş bulunmakta ve çobanlık, uşaklık *(nowker)*, ortakçılık gibi işler görmektedirler. Kelhurlardaki kolların çoğunluğu göçebe bir hayat sürer ve hayvancılıkla uğraşırlar. Bu durum onları normal yıllarda buğday üretmekten alıkoymaz, hem de o miktarda ki bunun aşağı yukarı üçte birini Kermanşah'a sürerler. Ayrıca bir kazanç yolları da, Bağdat'tan Kermanşah'a kadar topraklarından geçen kervanlardır; Kelhurlar bunun için 21 karakol kurmuşlardır ve her karakoldaki bekçiler *(kara-suran)* yük başına bir kran alırlar. Bunların 1. Dünya Savaşından önce reisleri Davud Han'dı. Büyük bir otorite sahibi olan bu adam, basit bir işportacı iken aşiretin başına geçmesini bildi ve Guranların otoritesini ellerinden aldıktan, bazı küçük aşiretlere, örneğin Sencabi'lere de tamamiyle başeğdirdikten sonra, bütün yörenin mutlak hâkimi oldu. Ayrıca, evlenme yoluyla soylu ailelere, örneğin Poştikuh valileri ailesine akraba oldu. Gilân kentini güzel yapılarla donattı ve meyva bahçeleri kurdu. 1912 haziranında, tahtta hak iddia eden Kacar prensi Salaruddevle'nin tarafından, Ferman Fermâ'nm hükümet kuv-

vetlerine karşı çarpışırken Sakne'de öldürüldü (*Malzemeler*, s. 162-166).

Sencabilerin göçünün canlı bir tablosunu yine Ferrier çizmekte (s. 30-31) ve İranlıların bir davranışından şu sözlerle acı acı yakınmaktadır: «Çığ gibi inen İranlılar, bu yoğun kitleye çarparak birçok hayvanı uçurumlara yuvarlamışlardı. Körpecik kuzular, atlar ve danalar bu kayalardan bazılarına takılmıştı; bu hayvancıkları böyle, boşlukta bir süre yuvarlandıktan sonra, paramparça olmuş görmek içler acısıydı». Ama Ferrier'nin kervan arkadaşı Molla Ali bu davranış tarzını doğal bulmuştu: «Bu milletin ancak adı müslümandır, çünkü bunlar ne namaz kılarlar, ne abdest alırlar, ne oruç tutarlar; mollalara da aşar falan vermezler. Benim inancıma göre, bunların topunu kesmek Allah ve Peygamber nezdinde büyük sevap olur...»

Kelhurlara gelince, bunların bugünkü durumu, Yarbay A.R. Pitt tarafından *Daily Telegraph* gazetesinin 28 eylül 1946 tarihli sayısında yayınlanan bir makalede anlatılmaktadır. Bu makalede «Gerek geçmiş ve şimdiki İran hükümet yetkililerinin yaptığı baskı ve zorla el koyma eylemleri yüzünden, gerekse Kermanşah'taki rakip ailelerin ve meteliğine kıyamaz toprak sahiplerinin dolapları yüzünden, köylü kitlesi çok yoksullaşmış ve bugünkü ekonomik durumu alabildiğine kötüleşmiştir» denilmektedir. Bu makalede aynı zamanda, bu aşiretin reisi Abbas Han'ın da sözü edilmektedir. Diğer birçok aşiret reisleri gibi, o da, aşiret halinde yaşıyan hanların otoritesini kırmaya ve onları merkezî hükümetin otoritesine boyun eğdirmeye çalışan Rıza Şah tarafından 1926'da hapse atılmıştı. 1941'de salıverildikten sonra, 1944'te kendisini Kermanşah milletvekili seçtirmeyi becerdi. Aşiret-

lerin 1946 sonbaharında Tahran'a karşı giriştikleri hareket sırasında Abbas Han'ın da belli bir rolü olmuştur. (Bak. *Orient-Occident*, 15 ekim 1946, sayı 722, *La-Documentation française*).

Yukarıdaki sayfalar, okuyucuya, Türkiye ve İran'daki birkaç büyük Kürt aşiretinin kaderi üzerine hızlıca bir göz atma olanağını vermiştir. Kürt ulusal hareketine ayırdığım bir bölümde, burada şöyle bir değinip geçtiğimiz bazı noktalara yeniden döneceğim; ama şimdiden okuyucuyu uyarmalıyım ki 1. Dünya Savaşının ertesinde Ön Asya'daki siyasal durumun çok hızlı bir gelişim göstermesi nedeniyle, Kürt aşiretlerinin statüsü de derin değişikliklere uğramıştır. Özellikle Türkiye ve İran'da hükümet otoritesi o ölçülerde artmıştır ki bütün bağımsızlık hevesleri çok şiddetli misillemelerle karşılaşmıştır. İran'da çok iyi gördüğümüz üzere, 1. Dünya Savaşı ertesinde Şekkak aşiretinin reisi İsmail Ağa Simko, İlk önce şartların elverişliliği sayesinde otoritesini Urmiye gölüyle Türk sınırı arasındaki bütün bölgeye yaymayı başarmış, ama sonunda yenilgiye uğrayıp kaçmış ve 1922'de Uşnu dolaylarında öldürülmüştür. İngilizler de, Irak'a yerleşirken, Kürtlerle uğraşmak, özellikle kendini «Kürdistan Padişahı» ilân eden Mahmut Paşa adlı biriyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu girişim gibi, Musul'un kuzeyinde Barzan Şeyhi'nin giriştiği bir ayaklanma da bastırılmıştır. Türkiye'de ise Şeyh Sait 1925'te bir isyan hareketi başlatmış, ama bu da, aynı ülkede birkaç kez daha çıkan diğer Kürt ayaklanmaları gibi, başarısızlığa uğramıştır. Ben bunlardan herhangi bir sonuç çıkarmak istemiyorum; sadece şunu kaydetmek istiyorum ki Kürtlerdeki aşiret ve feodalite yaşamının belli bir dönemi kesin olarak tarihe karışmış görünmektedir; köhnemiş Osmanlı imparatorlu-

ğunda ve Kacarların anarşik İran'ında bu yaşamı elverişli kılan ortam artık kalmamıştır; Doğu, modernleşip dönüşüme uğramakta ve gözlerimiz önünde, ilgili bütün milliyetlerden büyük bir uyum çabası ve sebat isteyen yeni bir siyasal gelişim evresine girmektedir. Kürtler 1914-1918'de Kutsal Cihad'a katılmakla hiçbir şey kazanmadılar. Önderlerinin şimdi, herhangi bir tarafa katılmadan önce çok iyi düşünmeleri gerekir.

NOT. Yukardaki açıklamalarda, Soane'nin anlattığı 1914 dönemi göz önünde tutulmalıdır.

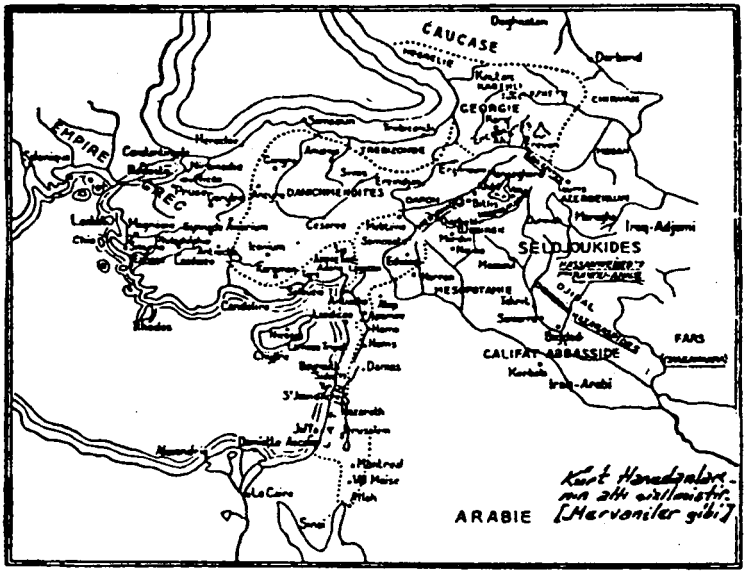

HARITA 9.— XII. yüzyılda Ön-Asya'da Kürdistan.

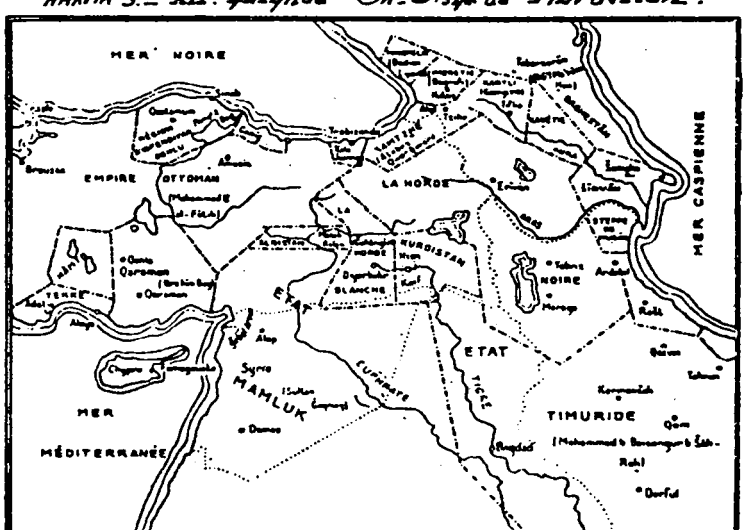

HARITA 10.— 1448'e doğru Ön-Asya'da devletlerin durumu.
(W. Hinz'e göre: Irans Aufstieg zum Nationalstaat im xv J. 1936)

KÜRT VE DEVLET, KÜRT ULUSU

1. *Devletle Ulus Arasındaki Ayrım*

BİRİNCİ CİLT'de, dilinden ve etnik kökenlerinden söz ettikten sonra, Kürdü, coğrafi, sosyal, ailesel ve aşiretsel çevresine yerleştirmeyi denemiştik. Şimdi Kürdün, ulus probleminin de ortaya çıktığı daha üst bir düzeydeki, yani devlet düzeyindeki kaderi konusuna geliyoruz. O halde burada Kürt tarihi sözkonusudur. Bu tarih gerçi başhbaşına bir cilt yazılmasına değerdi. Ancak, Kürt yaşamının bütün yönlerini tasvir ederken önemini gözden kaçırmamakla birlikte bu tarihin genişliği karşısında, hızlı bir inceleme ile yetinmemiz zorunludur.

Herşeyden önce de fikirlerimizi tesbit edelim. Devlet, hukuksal otorite ilkesine dayalı siyasal bir olgudur. Ulus, birliğini, psikolojik bir ilke olan ortak bilince borçludur. Devlet, ulus gibi, Doğuda ve Batıda farklı bir evrim geçirmiştir. Bu evrim, içlerinde şurada burada hukuksal ve ahlâksal anlayışların oluştuğu birtakım koşullara bağlıydı.

Batıda, önce ırk, dil, örf vb. ortaklığının oluşturduğu topluluklar, kişiliklerinin yavaş yavaş bilincine varırlar. 18. yüzyılın sonuna doğru bu topluluklar kendi iradeleri bulunan, birbirinden ayrı birer oluşum olan uluslar halinde kesin olarak kurulurlar.

2. *İslâmda Devlet ve Ulus.*

İslâmda, başlangıçta dinsel bilinç ulusal bilinçten önde gelir. Bir yanda müslüman topluluğu olan Dar-ul-İslâm vardır, öte yanda şavaşılması gereken yabancı bir alan olarak Dar-ul-Harb vardır. Evrenselci (ümmetçi) İslâm, her türlü ırk kavramının üstündedir. Buna rağmen,gerek âyinlerin gerekse bütün kamusal işlemlerin dili olan Arapçayı tek bir dil olarak empoze etmekten geri kalmaz, nitekim Kur'an aynı zamanda hem bir kutsal kitap, hem de bir kanunnamedir. En yüksek otorite olan Halife, Allah'ın iradesini temsil eder. Bireye gelince, onun haklarından çok Allah karşısındaki ödevleri üzerinde durulur.

Müslümanlığın bu devlet anlayışının ana çizgileri, İslâmlık yayıldıkça değişikliklere uğrayacaktır. Gerçekten de İslâmlık, kendine özgü gelenek ve özellik leri bulunan (İranlı, Türk, Moğol) unsurları içine alacaktır. İran, 16. Yüzyılda sünni İslâmlığın karşısında Şia'cı bir devlet halinde ortaya çıkar. Türkiye ise, sünni meşruluğa bağlılığını vurgulayacaktır: 1. Selim halife ünvanını alacaktır.

Şurası muhakkak ki ulusal fikir ikinci plana itilmiş olarak kalıyordu. Bu fikrin ortaya çıkması ancak 19. Yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Tam gelişmesine ise 1914 Savaşı ertesinde ulaşacaktır. Bizim konumuz burada bu gelişmenin aşamalarını incelemek değildir. Bizi ilgilendiren Kürt'tür.

Görmüş olduğumuz gibi, Kürdün bir topluluğun üyesi olarak davranışını ve zihniyetini belirleyen şey «aşiret» içgüdüsü, yani korunma içgüdüsü idi. Kürt, kuralını en yüksek yasa olarak gördüğü aşiret potasında yoğrulmuştur. O, kişiliğini, dilini, örf ve âdetlerini aşirete borçludur; aşiretten aynı zamanda dar bir zihniyet almıştır. Aşiret sınırları içine çakılı olan bu zih-

niyet, onun devamlı bir ulusal devlet tasarlamasına ve gerçekleştirmesine engel olur.

3. İslâmın Siyasal Evrimi İçinde Kürtler.

İslâm tarihinde bir «doğum hazırlığı» dönemi olmuştur. Bu dönemde Türkler ve İranlıların, daha sonra da Moğolların, 13. ve 14. Yüzyıllarda çeşitli girişimleri görülmüştür. Kürtler bu girişimlerden yararlanmamışlardır. Gerçi aktif olarak olaylara katılmışlardır, ancak rakip ve iktidara aday taraflardan kimi zaman bazılarıyla, kimi zaman ötekilerle birleşmişler, Halifeler, Buyiler, Daylamiler, Selçuklular vb. arasında manevra yapıp durmuşlardır. Bunun suçu, Kürtlerin aralarındaki o uğursuz anlaşamamazlıktır.

Bir Doğu efsanesi, Kürt başarısızlığını kendine göre şöyle açıklar: Hz. Muhammed ortaya çıktığı zaman, dünyanın bütün beyleri ona boyun eğdiklerini bildirmeye koşarlar. Türkistanda hüküm süren Oğuz Han bu iş için, Zemîn adlı Bağdatlı bir Kürt beyini Peygamberin yanına gönderir. Delici bakışlı ve kara tenli bu devi gören Muhammed, korkuya kapılıp adamın milliyetini sorar. Kürt olduğunu öğrenince bu denli korkunç bir düşmanı birgün birleşik bir kavim haline getirmemesi için Tanrıya dua eder. İşte efsaneye göre Kürtlerin sonsuz anlaşmazlıklarının kaynağı budur! (Bk. Marr, *Çelebi*, S. 126.)

Gerçekte Kürtler, ırkdaşlarından Eyyubî Hanedanının kurucusu Salahaddin'in (1169-1250) kendilerine sunduğu fırsatı kaçırmışlardır (1). Yine Kürt olan Kerim Han Zend, İran tahtını işgal ettiği zaman da

(1) Salahaddin konusunda bk. Prof. Minorsky'nin şu son düzeltici açıklaması: **Salahaddin'in Tarih Öncesi**, Kembriç Üniversitesinin Doğubilim dizisinde yer alan **Kafkas Tarihi İncelemeleri**, 1953.

durum böyle olacaktır (1760-1779). Zend Hanedanının hasımları olan Kacarlar, bazı Kürt unsurlarının (Ardelen, Mukri) desteği ile onun hakkından geleceklerdir. *Şerefname*'den, Kürt reislerinin kimi zaman İran Şahıyla, kimi zaman da Türk Sultanıyla birleştiklerine birçok örnekler gösterilebilir.

Kâh birinin, kâh ötekinin tâbisi olan Kürtler, kendilerinin olmayan bir dava uğruna güçlerini tüketmişlerdir. Meğerki onları, Şiilere karşı savaşan gayretkeş Sünniler saymayalım (?). Kürt yazarı ve yurtseveri Hüseyin Hüzni, *Gonce-i Behar* adlı incelemesinde, İslâmlığın yurttaşları üzerindeki uğursuz etkisinden yakınır. Ve Kürt tarihinin bu yüzden bozulduğunu söyler. Arap uygarlığının Kürtler üzerindeki baskısını kendiside Guran olan Profesör Reşid Yasemî, kesin bir olgu sayar (Bk. *Kürt* adlı Farsça eseri, s. 178, not).

4. Kürt Ulusal Duygusu.

Bununla birlikte, müslüman bir Kürt seçkin zümresinin yanında bir başka seçkin zümre vardır. Bu konuda, Hicretin 1061 yılında (17. Yüzyılda) doğmuş büyük Kürt ozanı Ehmede Xanî'yi anmak yeter. *Mem-ù -Zin* adlı başlıca yapıtında Kürdistam simgeleştiren bir mahpusu anlatan ozan, tutsak yurdu kurtarmak için girişilecek çabalar ve yolları gösterir:

«Tanrının Kürtlere reva gördüğü kadere şaşarım... O Kürtler ki kılıçla şan kazanmışlardır... Nasıl olup da dünya egemenliğinden yoksun kalmış ve başkalarının boyunduruğuna girmişlerdir?... Türkler ve İranlılar Kürt duvarlarıyla çevrilidir... Ne zaman Araplar ve Türkler seferberliğe girişseler, kan deryasında boğulan hep Kürtler olur... Her zaman bölün-

müş, her zaman anlaşmazlık içinde olup birbirlerine baş eğmezler... Eğer birleşseydik, o Türk, o Arap ve o Acem bizim uşaklarımız olurdu.»

Eğer 11. Yüzyılda bir Xani yaşamış olsaydı, Kürt tarihi bir başka yön alabilirdi. Ulusal bir devletin oluşumu için gerekli olan ruhla donatılmış bulundukları halde Kürtler, böyle bir devletler yoksun kalmışlardır ve âdeta potansiyel halde bir ulus, devletsiz bir ulus oluşturmaktadırlar; oysa devlet, ulusun en üstün ölçüde tanınmasıdır.

Böylece, görüyoruz ki aşiretsel dağınıklık İslâmlığın uluslaşmayı önleyici etkisi Kürt devletinin kurulması aleyhinde rol oynamıştır. Şimdi, bu kayıt altında, Kürdistanın siyasal tarihinin incelenmesine girişebiliriz. Bu inceleme, ne yazık ki büyük çapta bir tarih kopukluğu taşıyacaktır, çünkü antik çağdaki Kürdü İslâmlaşmış torunundan ayırmaktadır. Gerçi bu savaşçı kavmin, Roma, Bizans, Sasanî krallarına silâhlı birlikler sağladığını (Bk. Bölüm I, «Bergamadaki Kürt Ücretli Askerleri») varsayabiliriz, ama onun savaş başarıları hakkında kesin belgelere sahip değiliz. Çok olasıdır ki, bu kavim Zerdüşt dinine bağlıydı, nitekim bu dinin bazı kalıntıları halk inançlarında yaşamaktadır. Nihayet, Profesör N. Marr'ın da (Bölüm. I.) düşüneceği gibi, Kürdün, Ön-Asya kaynaklı iken Hint-Avrupalılaşan dilini de bu karanlık dönemde değiştirmiş olması mümkündür (?).

Bunlar birtakım tahminlerdir. Ancak müslümanlık dönemi için bile, Kürt tarihi yazılmayı beklemektedir. Bu konuda henüz bölük-pörçük incelemeler dönemindeyiz. Elimizde Kürt Tarihine ilişkin bir tek eser vardır: 16. Yüzyılın sonlarına doğru Farsça yazılmış

(1) olup, Iraklı devlet adamı Muhammed Emin Zeki' nin 1938'de Kürtçe olarak kaleme aldığı ve 1945'te Muhammed Ali Avni'nin Arapçaya çevirdiği eserle tamamlanan *Şerefname*. Aynı yazar, aynı tarihte ünlü Kürt kişileri üzerine bir derleme de yayınlamıştır. Ayrıca mahalli Kürt tarihleri de vardır. (Ben, bunlardan Ardelan valileri ile ilgili olan birini *R.M.M.*'de özetledim). Bu tarihlerden bir çoğu herhalde henüz yayınlanmamıştır. Çağdaş bir Kürt yazarı olan Ravanduzlu Hüseyin Hüzni, bunlardan bir kaçını kitaplarında anar. Bu yazar, yaşamının son yıllarını Kürt tarihini incelemeye ve monografiler yayınlamaya hasretmiştir; bunun için de birtakım malzeme ve elyazmaları, sözlü rivayetler kullanmış ve Arap, Kürt, İran kaynaklarını taramıştır. İranlı yazarlar arasında, S.A. Kasravi Tabrizi (M.R.A.S.) anılabilir; bu yazar, İran ve Transkafkasya'daki Kürt hanedanlarını *(Şehriyarâni-gomnâm*, 1950) incelemiştir; ayrıca, yukarıda sözü geçen Profesör R. Yasemi'yi de anmak gerekir. Sovyet Kürt uzmanı O.L. Vilçevsky, bildiğimize göre, Kürdistanın sosyal evrimi konusunda toplu bir eser hazırlamaktaydı, ama sonucun ne olduğunu bilmiyoruz. Ancak, Kürt incelemelerinin piri denilebilecek kişi, Profesör V. Minorsky olup (Bk. *B.S.O.A.S.*'daki çalışmalarının bibliyografyası ,cilt XIV, kısım 3) bu bilginin adı özellikle anılmak gerekir ve eserleri bu alanda birer otoritedir.

İşte, bütün bu bilginlerin araştırmaları sayesinde, burada, müslüman devletlerin tarihi içinde Kürtlerin kaderinin bir özetine girişebiliriz. Bu özet üç döneme

(1) 1860'ta Petersburg'da Fransızca çevirisi ile birlikte yayınlanmıştır. M. A. Avni tarafından son yayını Kahire'de yapılmıştır.

ayrılacaktır. Birincisi, 6-15. yüzyıllar arasında, Arap istilâsıyla Moğolların son torunları arasında yer alır. Bu dönemde hanedanlar doğar ve batar; şans kılıcın ucundadır; birkaç Kürt reisi bundan yararlanacak, ama devamlı hiçbir şey yaratamayacaklardır. İkinci dönem, 16. yüzyılın başından 19. yüzyılın ortasına kadar sürer; Türkiye ve İran, birkaç tâbi Kürt beyliğini içine alan, nisbeten billûrlaşmış devletler oluştururlar. Üçüncü dönem de, bu feodal beylerin ortadan kalkmasından başlayarak Jön-Türk ve İran devrimlerinde son bulur; Kürt ulusal hareketinin ilk belirtileri ortaya çıkar.

Bu dönemde kayda değer belli başlı noktalar arasında, ilk önce, Kürtlerin, Holvan, Tekrit (607-616), Musul, Cezire ve güney Ermenistan'ın istilâsı sırasında Araplara karşı gösterdikleri yırtıcı direnişi saymak gerekir (Bk. İbnül-Asîr, Taberî, Baladorî). Bunun nedenini belki de dinsel alandan çok sosyal alanda aramak gerekir. Kürt aşiretleri, otlaklar için mücadelelere sahne olan Kürt-Arap temas hattında (bk. harita) görüldüğü gibi, Arap aşiretlerine karşı direnmekteydiler. Dikbaşlı Kürtleri yola getirmek okşayıp, yumuşatmak için kız alıp verme diplomasisi bile denenecektir: Son Emevî hükümdarı Mervan Hakim'in annesi Kürttü.

İslâmlığı kabul ettikten sonra bile Kürtler, birçok isyana katılmışlardır (875'te Zenci kölelerin Ayaklanması). Hüzni (*Mijui devri imaret*'te) Harunu Reşit (786-809) devrinde bir şövalyeyi düelloda yenen Faris adlı Cezireli bir Kürt savaşçısının ve Efşin Muhammed adlı birinin öyküsünü anlatır: Bu Efşin Muhammed, Tolunoğullarına (868-905) karşı savaştıktan sonra Halife Muvaffak'tan Şehrizur'la Azerbaycanı almıştır ve

bu güzel mülkü Abbasilerin zararına daha da genişletmiştir.

5. *Kürt Tarihinin 7. ve 15. yüzyıllar Arasındaki İlk Dönemi.*

Belli bir süre devam eden ve tarihçe tanınmışlığı bulunan Kürt sülâleleri arasında Şeddadileri analım. Bu sülâle, 951'e (hicrî 340) doğru, Salahaddin'in de mensup olduğu Ravadi aşiretinden Muhammed Şeddad bin Kartu tarafından kurulmuştur. 1072'de (hicrî 465) sülâle, Gence ve Ani kolların olarak ikiye ayrılır. Ani, sırasıyla Gürcülerin (1124-1126), sonra Şeddadilerin (1126-1161 ve 1185-1174) eline geçer. Şeddadileri Selçuklu Melik Şah ortadan kaldırmıştır. Bu sülâle konusunda Kasravînin güzel bir incelemesi ve Minorsky'nin daha da derin bir incelemesi vardır (Bk. *Kafkas Tarihi İncelemeleri, I. Gence Şeddadileri Üzerine Yeni Aydınlatıcı Bilgiler*, II. *Ani Şeddadileri, Kembriç Üniversitesi Doğu Dizisi* içinde, cilt 6, 1953). Şurasını belirtmek gerekir ki, bu Kürt prensleri, çoğunluğu Ermeni olan bir nüfus üzerinde hüküm sürmüşlerdir. Dikkate değer mimari eserleri bırakmışlardır. «Binbir Kilise Şehri» denen Ani'deki, mahallî uslupta yapılmış iki cami de bunlar arasındadır. Gerek Gencede, gerekse Ani'de İran kültürü egemendi. İşte Şeddadilerin tarihi, hem ince zevkli, hem de İslâmlık ideali adına silâh şakırtılarıyla dolu bir yaşam tarzı içinde kendini göstermektedir.

959'da (hicrî 348) Cibal eyaletinde (Bölüm II.), Barzikan klanı reisi olan ve Buyi'lerden Rüknüddevle'ye hizmet eden Hasan veyh bin Hasan tarafından bir başka Kürt sülâlesi kurulmuştur. Rüknüddevle, kendisine Kürt çapulculuklarından şikâyet edildiği zaman, «Kürtler de yemeğe muhtaçtır...» diye cevap ve-

riyordu. Arap tarihçileri, 1015'de (hicri 406) Buyi Şemsüddevle tarafından iktidardan ve mülklerinden atılan Hasanveyhi'lerin kişisel ve siyasal meziyetlerinden övgüyle söz ederler (1).

Üçüncü ve en tanınmış sülale, Ebu Ali bin Mervan bin Dustak tarafından kurulan ve 990'dan (hicri 380) 1096'ya (hicri 489) kadar süren Kürt Mervaniler sülalesidir. Bu sülalenin mülkü Diyarbekir ülkesine, bazı Ermenistan şehirlerine, ayrıca bir süre için (1025-1031) Urfa'ya kadar uzanıyordu. İbnül-Azrak-ül-Fariki'nin Meyyafarkin Şehri konusundaki, British Museum'da ve H.F. Amedroz tarafından kullanılan (*J.R.A. S.*, 1903) Arapça bir elyazması sayesinde, bu sülale iyi tanınmaktadır. Amedroz'un incelemesinin gösterdiğine göre, reislerinin Kürt kökenli oluşu dışında, bunların tarihinin o devirdeki diğer bir sürü müslüman prensliğin tarihinden hiç bir farkı yoktur. Bunlarda özgül bir Kürt niteliği aramak boşuna olur. Selçuklu devleti birkaç entrika sayesinde Mervani hanedanına son vermiştir.

Mervaniler'den Ebu Nasr Ahmed (hicri 402-453), biraz sefahata düşkün olmakla birlikte, becerikli, adil ve aydın bir prens olmakla tanınmıştır. İktidarı, kendisine aynı anda şu üç hükümdar tarafından yetki verilmesiyle başlamıştır: Halife, Buyi hükümdarı ve Bizans Kralı İslav Vasil. Böylece, bu Kürt prenslerinin

(1) Hasanveyhi sülalesinin torunları, M. Emin Zeki'nin söylediğine bakılırsa, (Bk. Arapça yayını 1945'te yapılmış **Tarih** adlı eseri, s. 388), İrandaki Baradost Prensliğinde yerleşmişlerdir. Minorsky (**Göttingische Gelehrte Anzeigen**, sayı 3-4, 1953, s. 190-203), Bedr bin Hasanuya'nın eğitici rolünü belirtir: Bu adam aşiretini sertlikle yönetiyor, en küçük bir kabahati bile, duruma iyice hâkim olmadıkça, bağışlamıyordu (Bk. **Miskaveyh'in Sürdürücüsü, Eclipse**, III, 288).

sözde bağımsız iktidarının hangi himayeler altında yürüdüğü görülmektedir. Sosyal yapı açısından da, «azatlı» bir Kürtten söz eden bir pasaja işaret edelim. Bu durum, Kürt aşiretinde (Bölüm VI), köylü («guran») unsuru yanında, herhalde azatlanmış bulunan köle Kürtlerin de var olduğunu düşündürür.

Şimdi de şu hanedanları analım: Cibal'de, hicri 380 ile 510 (1116) arasında hüküm süren Banu Annaz Hanedanı (Bk. Cl. Huart, *Syria*, 1922); 11. yüzyılda Fars'ta hüküm süren ve Kürt kökenli oldukları tartışmalı olan Şabankara hanedanı (Bk. Kürt kökenli oldukları görüşünü savunan Yasemi'nin *adı geçen eseri*, S. 167-170 ve 192.); Büyük Loristan atabekleri olan Hazaraspî hanedanı (1148-1339). Her ne kadar *Şerefname* Lor'ları Kürt sayıyorsa da, bu noktada ihtiyatlı olmaya gerektiren nedenler vardır.

Nihayet, tartışma götürmez şekilde Kürt olan Eyyubi hanedanı (1169-1250), çoğunluğu Türklerden oluşan bir orduya sahip bulunuyor, otoritesi ise, Mısır ve Suriye'ye, kısmen de Mezepotamya'ya ve Van gölü üzerindeki Hilat'a kadar uzanıyordu.

Şerefname'nin yaptığı sınıflama ile yetinilirse, sözkonusu hanedanlar, birinci kategoriye girerler ve bütün krallık *(saltanat)* imtiyazlarından yararlanırlar. Buna göre, bu kategoriye şunlar girer: 1. Diyarbekir ve Cezire prensleri; 2. Dinaver ve Şehrizur prensleri (Hasanveyhiler) 3. ve 4. Büyük ve Küçük Loristan Hazaraspileri (Fazluiler); 5. Eyyubiler (1).

(1) Muhammed Emin Zeki (Tarih, S. 28). 14 Kürt hanedanı sayar. Bunlardan benim listemde yer almayanlar şunlardır: Azerbaycan Salârileri (hicri 300-420); Küçük Loristan Atabekleri (hicri 570-1250); Ardelan prensleri (hicri 617-1284); Zend (hicri 1167-1202); Horasan prensliği (hicri 643-785); Belucistan Brahuileri (hicri 1172-1300).

Yukarıda konuya yaptığımız kısa değinmenin genel olarak gösterdiğine göre, İslâmlığın ilk yüzyıllarında Kürtler, halifeliğin ve onun rakiplerinin kaderinde ünlü ve aranan bir savaşçı unsur olarak belli bir rol oynamışlardır. Selçuklular devrinde, hiç değilse Profesör N. Marr'ın *(Çelebi)* kanısına göre, «bağımsız, gururlu ve yılmaz savaşçılar olan Kürtlerin, özellikle, yine çok savaşçı bir kavim olan Türklerde korkulu bir saygı uyandırmamaları olanaksızdı». Marr, aşağı tabakalarda Kürt kanıyla Türk kanının yoğun bir karışmaya uğradığını da öne sürer. Ayrıca, Küçük Asya Türklerinin gerek etnik gerek kültürel tipinin oluşmasında, o zamanlar onlara sosyal bakımdan en yakın olan Kürt kavminin etkisinin doğal olarak bulunacağını da ekler. Bunun yanında Kürt-Hristiyan karışmaları da oluyordu (Bk. benim *Kürtler ve Hristiyanlık* adlı incelemem, Revu d'ethn. et de trad. popul). Minorsky, bir Ermeni rivayetine göre, Gürcistan Kralının emrinde ünlü birer komutan olarak hizmet gören Zahari ve İvan adlı iki Ermeni prensinin Kürt kökenli olduğunu hatırlatır (Bk. *Kafkas Tarihi İncelemeleri:* «Ani Şeddadileri»):

«Thamar (1184-1213), zaferlerini en başta, aileleri Gürcüce *Mxargrdzeli* «Longimani [Uzun elli]» adını alan general Zak'ari ve İvan'a borçlu olmuştur. Her bakımdan doğru görünen bir rivayete göre, bunların ataları, *Babirakan* aşiretine *(xel)* mensup Mezopotamyalı Kürtlerdi. Resmi bir yazıta göre, generaller, babası Zakari, dedesi I. Avag-Serkis olan II. Serkis'in oğulları idi».

Esasen, Kürt çevrelerinde meydana gelen etnik ve kültürel kaynaşmalar ne olursa olsun, Kürtlerin kendi aşiret çerçevelerinden çıkıp da kent ya da devlet

hayatına katıldıkları anda, en başta göze çarpan nokta —bunu ne kadar tekrar etsek azdır— İslâmın etkisidir. Hüzni *(Avriyeki paşava)*, Erbil'in soydan geçme valilerinden, Bektaginî ailesine mensup Muzaffereddin Kökbörü'nün pek ilgi çekici bir portresini çizer. Her ne kadar bu adam, isminin de gösterdiği gibi, Kürtleşmiş bir Türk ise de, Hüzni ondan bir Kürt olarak sözeder. Bu kişi, devri için (12. yüzyıl) çok dikkate değer bir müslüman sosyal politikası izlemekteydi; ancak eserin[illegible]erçevesi bu konu üzerinde fazla durmaya [illegible]ırakmamaktadır. Bir Kökbörü'nün ortaya [illegible] Kürt-Türk kaynaşması sorunu, henüz yeterince açıklığa kavuşturulmuş görünmemektedir. Ancak şu var ki, Kürt yıllıkları gözden geçirildiği zaman, insan, tümüyle Kürt ortamına uydurulmuş Türk ad ve lâkaplarının çokluğuna şaşar.

Esasen, tıpkı Ön-Asyanm öteki kavimleri için olduğu gibi Kürtler için de, İslâmlık, uzun zaman, onların siyasal ve sosyal evrimini belirleyen büyük bir uygarlaştırıcı güç olmuştur. Bu konudan [illegible]da, Kürt dinsel yaşamıyla ilgili bölümde sözedile

Moğolların ortaya çıkmasıyla Kürtlerin [illegible]olü daha silikleşir. Hüzni *(Avriyeki paşava)*, Ebu Farac'dan naklen, Hulâgu'nun Bağdada yaklaşması sırasında iki Kürt reisinin önemli kuvvetlerle ona karşı durmaya çalıştıklarını, ama yenilgiye uğradıklarını anlatır. Erbil şehri (Kürtçede Hawler), Hulâguya yetmişbin gümüş miskal ödenerek geri alınabilmiştir.

Ancak, Hulâgu'nun Bağdada saldırmadan önce Süleyman Şah'm emrindeki Kürtlerin desteğini sağladığı söylenir. (Bk. Abbas İkbal, *İran Tarihi*, Cilt I, S. 182). Bu kişi, Küçük Loristan atabeki Hisameddin Halil'in rakibidir. Süleyman Şah, Halife El-Mu'tasım-bil-

lah'ın, hasmı da Moğolların desteğine sahipti. Hisameddin Halil bu iç savaşta hayatını kaybetti. Ama kardeşi ve halefi Bedreddin Mes'ud, Bağdadın alınmasında Hulâgu'nun yanında yeraldı; Süleyman Şah da bu savaşta öldü (A. İkbal, *aynı eser*, S. 450). Şurası esasen kayda değer ki, kaynaklarımız, Süleyman Şah'ın etnik kökeni konusunda birbirinden farklı görüşler ileri sürmektedirler. A. İkbal onu «saygıdeğer bir Kürt reisi» diye nitelerken, M. Emin Zeki'nin Kürt tarihinin Arapça nüshasını yayınlayan Muhammed Ali Avni ise onun, Eyvai adlı *Türkmen* aşiretinin reisi olduğunu söyler. (*Tarih-üd-düvel 'vel-imarat-ül-kürdiyye*'nin 153. sayfasındaki not) (1). Genel olarak varsayılabilir ki, Moğolların Kürtlere karşı tavrı şundan ileri geliyordu: Celâleddin Mingburni, direnişinin son evresinde Kürdistanda eylemini sürdürüyor ve Curmagun Noyan'ın yönetimindeki Moğol ordusu tarafından kovalanıyordu (A. İkbal, *adı geçen eser* S. 136).

Kürtler dağlarına çekilirler ve tetikte beklerler. Kürtlerin oturduğu eyaletler, Moğol emirlerinin yönetimi altında yavaş yavaş düşer. Ancak Şerefname, yine de, Timur tarafından Kürt reislerinin hakların

(1) 12. yüzyıl sonundaki Türkmen-Kürt karışmaları konusunda bk. C 1. Cahen, **13. Yüzyılda Küçük Asya Türkmenlerinin Tarihi İçin Notlar**, J. A., 1951, fasikül 3. s. 352. Aynı yazarın, **14. Yüzyıl Diyarbakır Tarihine Katkı** adlı, J. A., 1955, fasikül 1'de yeralan ilgi çekici bir incelemesi, bu devirdeki Kuzey Dicle Kürt aşiretleri hakkında bilgi verir: Moğollara düşman oldukları halde bu aşiretler en başta kendi aralarında didişmektedirler. Nihayet, 15. yüzyılda Türkmen hanedanlarının yönetimi altında, Vangölü havzasında (Ostan, Hakkari, Bitlis, Hizan) yaşayan Kürtlerin durumu konusunda bk. Prof. V. Minorsky, **Thomas of Metsop (1378-1448) on the Timurid-Turkoman War, in Muhammed Shafi Presentation Volume**, Lahore, 1955.

tanındığı hallerden sözeder. Akkoyunlu Türkmenler (15. yüzyıl), büyük Kürt ailelerini sistemli bir şekilde yoketmekle, Kürtler için Moğollardan da zararlı olduklarını göstermişlerdir (Bk. VII. Bölümdeki ilgili pasaj).

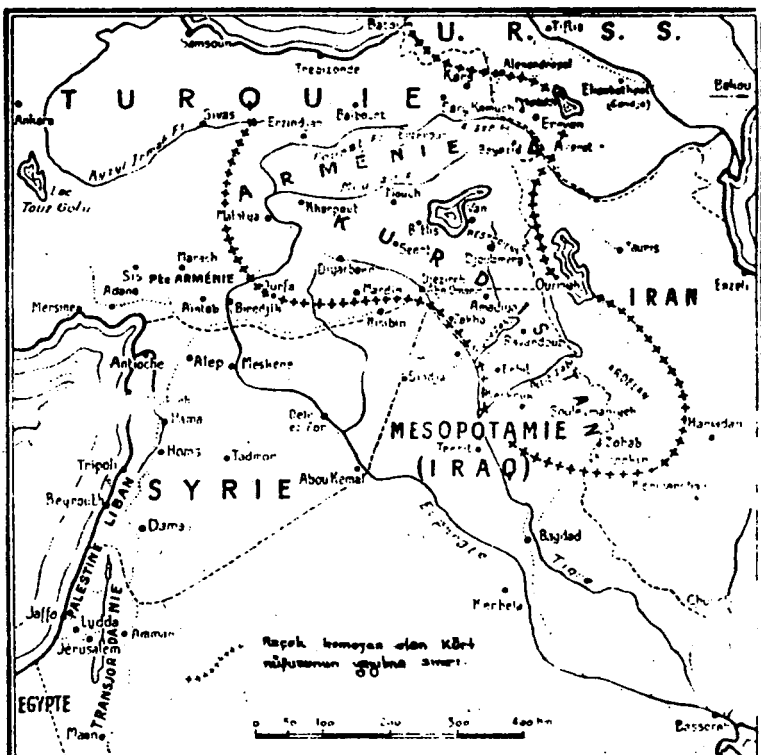

Harita 11.- Kürt yayılmasını gösteren, ön-Asyanın siyasal haritası.

KÜRT VE DEVLET (devam)

6. *Kürt Tarihinin İkinci Dönemi: 16. Yüzyılın başından 19. Yüzyılın Başına Kadar, Türkiye ve İran'da feodal rejim.*

Bu dönem içinde büyük Türk ve İran devletleri kesin olarak kurulmuşlardır. Bu yüzden Kürtler için bağımsızlıklarını elde etme şansı daha az olmuştur. On bir sünni Kürt reisi, ateşli bir şii olan Safevî hanedanının kurucusu Şah İsmail'in Hoy'da huzuruna çıktıkları zaman, Şah İsmail hemen hepsini hapse attırmış ve onların yerine kendi taraftarlarını atamıştır. Buna karşılık Padişahlar daha diplomatça davranmış ve İranlıların büyük bir bozguna uğradığı 1514 Çaldıran savaşından sonra Kürtleri kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardır.

Esasen, soydaşlarını Türk devlet sistemine sokmakla görevlendirilen, Bitlisli bir Kürt, Hakim İdris olmuştur. Böylece Diyarbekir eyaletinde, Kürt reislerince yönetilen sekiz sancak *(akrâd beyliği)* bulunmuştur. Ayrıca beş *Kürt hükümeti*, soydan geçme hanedanlarını korumuşlardır. Bu sistem, Malatya'dan Bayazıt ve Şehrizur'a kadar bütün Türkiye Kürdistanı'na yayılmıştır. Onaltıncı yüzyılda yaşamış Türk

seyyahı Evliya Çelebi bize bu konuda görgü tanıklığı eder. (Bk. Minorsky'nin *E.I.*'de çıkan *Kürtler* adlı makalesi ve benim Kürt feodalitesi konusundaki incelemem, *R.M.M*, cilt LX, 1925).

Kürt yurtseverleri (Bk. örneğin, Süreyya Bedirhan, *Türkiye'ye karşı Kürdistan'ın davası*, Princeton, N.J., 1928, s. 27-28), 1514'te Türkiye ile yirmi üç Kürt devleti arasında bir dostluk ve ittifak andlaşması yapılmış olması üzerinde dururlar. Bu yazarın belirttiğine göre, bu andlaşmadan itibaren yüz elli yılı aşkın bir süre boyunca Kürtler Türkiye'ye karşı yükümlülüklerini yerine getirmişler ve Türkiye'nin bütün savaşlarına katılarak on binlerce kurban vermişlerdir.

Türk ve İran devletlerinin sahneye çıkışı Kürt tarihinde yeni bir aşamayı gösterir. Bundan önceki bölümde söylediğimiz gibi, bu devletler Batı kamu hukuku ilkelerine göre örgütlenmemişlerdir. Merkezi iktidarın niteliği, devletin çeşitli kısımları arasındaki bağ mahalli otoritelerin yetenekliliği ve sorumluluk derecesi, hatta siyasal sınırlar, bir devletten diğerine çok büyük ölçüde değişiklik gösterir; bunun dışında, belki normal yönetim dönemlerinden de daha sık görülen ara yönetim, savaş vb. dönemleri haliyle mevcuttur.

Kısacası, böyle bir ortamda Kürtler, keyiflerince örgütlenir ve bu müzmin anarşi haline razı olurlar (1). Burada, hem *Şerefname*'deki birinci kategori

(1) Petruşevsky (adı geçen eser, s. 291, 332, 335), Azerbaycan'daki Kürt isyanlarına değinir, özellikle de Hoy ve Salmas'taki hicri 1025 (1616) ve hicri 1156 (1743-1744) isyanlarını, ayrıca Tebriz ve Mugan bölgelerine yayılan, 1709-1715 arasındaki Sauc Bulak isyanını anar. Bu isyanlar ağır vergiler yüzünden patlak vermiştir.

ye mensup «bağımsız» hanedanlar, hem de görünüşte tâbilik bağlarıyla yönetilen ikinci kategoriden feodaller ya da sadece az çok güçlü aşiret reisleri söz konusudur. Feodaller arasında Şerefname şunları anar: 1. Ardelan valileri; 2. Hakkâri yöneticileri (Şenbo'lar); 3. Amadiya yöneticileri (Behdinan'lar); 4. Cezire yöneticileri (3 kol: Azizan, Gurgil ve Finek); 5. Hısn-keyf yöneticileri. Bu feodaller para *(sikke)* basmışlar ve adlarına *hutbe* okutmuşlardır. Üçüncü kategori, daha önemsiz dereceden kalabalık bir bey gurubunu kapsar. Dördüncü kategoride ise, sadece, yazarın da dahil olduğu Bitlis prensleri söz konusudur.

Kürdü siyasal açıdan çok katı yargılamamak gerekir. Onun içinde yetiştiği okul, devlet karşısındaki hak ve ödevleri konusunda doğru bir anlayış edinmesi için gerekli ilkelerden hiç birini ona aşılamamıştır. Moltke *(Mektuplar...*, s. 277-279), aşiret Kürdünün, modern ulusal toplumun temeli olan şu üç kuruma karşı köklü biçimde serkeş davrandığını haklı olarak belirtir: mecburî askerlik, vergi ve gümrük.

Herne olursa olsun, merkezî otoritenin Kürt işlerine karışmasının Türkiye'de 1683 Viyana bozgununa rastladığı söylenebilir. Sultan Süleyman özellikle Diyarbekir'e, Kürt feodalleriyle İstanbul arasında aracı hizmeti görecek bir genel vali atamıştır. Süreyya Bedir han'ın belirttiğine göre, daha sonra, «böl ve yönet» politikası herzamanki başarısıyla izlenmiştir. *(Adı geçen eser)*. Kürt yurtlukları (tımarlarıl Türk eyaletleri haline çevrilmiş, aşiret reisleri ancak sözde kalan bir özerkliğe sahip olmuşlardır. Bu süreç, 19. yüzyılın ortasına doğru Sultan Abdülmecit devrinde en belirgin haline gelmiştir. Son direnme hareketi,

1847'de Cezire prensi Bedir han'ın girişimi olmuş, bu prens, Türkleri bir dizi bozguna uğrattıktan sonra kuzeninin ihanetine uğrayarak hayatını kaybetmiştir.

İran'da, Hazaraspi Lor hanedanının sönmesinden sonra, tek bağımsız Kürt reisleri olarak kalan Ardelan feodal prensleri, yavaş yavaş imtiyazlarından yoksun edilmiş ve 1860'ta yerlerine bir Kacar geçirilmiştir. 18. yüzyılda, Nadir Şahın son Safevilere karşı savaşlarıyla ve Kacarlar, Bahtiyarlar, Afşarlar. Zend'ler arasındaki boğuşmalarla dolu geçen arayönetim döneminde Kürtler, olaylara aktif olarak katılmışlardır; bunu Hüzni, *Kürd ve Nadir Şah* adlı ve *Navdarân-ı Kurdan* adlı eserlerinde anlatır. Kürtlerin, Kerim Han Zend'in (1760-1769), bu adil, insancıl ve sanatsever hükümdarın şahsında iktidara gelişi, geçici bir ara durumdan ibaret kalmıştır.

Hüzni, daha az önem taşıyan tarihî kişiler arasında, bize, Mir Muhammed'in *(Mirân-ı Sorân)* ilginç bir portresini çizer. Bu adam, 19. yüzyılın başında (hicri 1229-1254 arası) Ravanduz'da otuz bin kişilik bir orduyla hüküm sürmüştür. Bu Mir'in kendi adına hutbe okuttuğundan söz edilmemektedir, ama para bastığı belirtilmektedir. Mir Muhammed fetih yoluyla, batıda Nisibin ve Mardin'e kadar (Musul ve Süleymaniye hariç) uzanan Kürt topraklarını ilhak etmiştir. 1826'da bağımsızlığını ilân etmiştir. İran ve Mısırla diplomatik ilişkiler kurmuştur. Türkler'den İnce Bayrakdar Muhammed paşa ve Diblomatlı Mustafa Reşit paşa ile uğraşmaları olmuştur. Moltke, Mısır Paşasının isyanının Türkiye'de yarattığı şaşkınlıktan yararlanmasını bilen Kürt feodali tipini temsil eden bu ilginç âsiye karşı Babıâlinin, ordusunu büyütmek için nasıl Kürtlerden zorla adam toplamaya çalıştığını anlatır.

7. *Kürt Tarihinin 19. Yüzyılın Ortasından*

1. Dünya Savaşına kadarki 3. dönemi, Türkiye ve İran'da feodal rejimin ortadan kalkması.

Vilçevsky'e göre (Bk. bölüm VI), Kürdistanda feodal rejimin çökmesi, Kürt beylerinin, uyruklarını fazla sömürmekle sonunda bizzat kendi askerî güçlerinin temellerini kundaklamış olmalarından ileri gelmiştir. Aynı zamanda bu beyler, Kürt çevresindeki ekonomik dönüşümlere uymasını bilememişler, bu dönüşümlerden *Cbabaşı*'lar yararlanmıştır. Bu toprak «kapitalistleri» feodalitenin çözülmesine yol açmışlardır; nasıl ki feodalite de vaktiyle Kürt topluluklarının gens'e özgü yapısının kaybolmasına sebep olmuştu. Son olarak buna, Süreyya Bedir Han'ın andığı sebepleri, yani gerek Padişahların, gerekse Şahların merkeziyetçi politikasını da eklemek gerekir.

Şu halde, Kürdistan'ın 19. yüzyılın ortasına doğru varlığının yeni bir evresine girmesi, bu ekonomik ve siyasal güçlerin birlikte etkisi ile olmuştur; bu yeni evre, bazı durumlar bir yana bırakılırsa, günümüze kadar sürmektedir.

Kürdün geleneksel reislerinin soydan geçme otoritesinin sarsıldığı ve bu kadrolar yerine, kürtleri devletin normal hayatına sokabilecek bir başka iktidar koymak yolunda ciddi hiç bir şey yapılmadığı sıralarda, Kürt ne durumda bulunuyordu?

19. yüzyılın sonuna doğru Kürdistanı gezmiş olan Kont de Cholet bu konuda bize bazı bilgiler verir. Örneğin, Türkiye'de yapılmış hukuksal reformun etkileri konusunda şunları söyler *(Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya*, Paris, 1892, s. 235-237):

«...Bizimkinden kopya edilmiş olan bugünkü organizasyon, içte sakin ve uysal halk toplulukları karşısında iyi işlemektedir, ama sadece korkunun güdebileceği ve zaten defalarca asi olup, ihzar müzekkerelerini de, bu müzekkereleri getiren jandarmaları da umuruna takmayan dağlılar karşısında hiç bir yarar sağlamamaktadır. O zavallı savcı her yıl aşağı yukarı elli kişiyi idama mahkûm ettirir, ama bunlar yine de sağ salim dolaşırlar...»

Yine Cholet'de, Türk ve İran sınırları arasında yaşayan Hemavend aşiretinden bazı reisler üzerine hoş bir hikâye buluruz. Yolcuların ödünü patlatan, kervanları soyan bu kişiler, yine de, hediyeler sayesinde resmi makamlarla uzlaşmayı, hatta zaman zaman kendileri de idarî mevkiler işgal etmeyi başarmaktaydılar!

Bu koşullar içinde, söylemek zorundayız ki, yöneticiler, lâyık oldukları nitelikte yönetilenlere sahip olmaktadırlar. Kürdistanın toplumdışı bir ocak olmaktan çıkması için, onu, Kacarlar İran'ından, yada son çöküntüsünden önceki Osmanlı Türkiyesinden başka bir ortam içinde bulundurabilmek gerekirdi. Kürtlere karşı o zamanlar nasıl davranıldığını gösterecek bir kaç örnek verelim.

Şeyh Ubeydullah isyanından (1885) sonra, Emir Nizam (700 yıldan beri Gerrus valilerini yetiştiren eski bir aileye mensup İranlı bir kumandan) Kürt reisi Hamza ağayı çağırır ve, Kur'an üzerine yemin ederek, yeryüzünde kaldığı sürece kendisine hiçbir kötülükte bulunmayacağını söyler. Bu arada çadırının içine bir çukur kazdırır ve Hamza ağa içeri girince bu çukura saklanarak işareti verir: Çadırı boydan boya kurşunlar deler ve Kürt can verir. Emir Nizam'a göre

yemin bozulmamıştır, çünkü sözü kendisini yer *üstünde* olduğu sürece bağlamaktadır. Oysa o, yer *altına* girmiştir. Mindoab'da bir şenliğe çağrılan Bilbas reisleri de böyle katledilmiş ve ünlü Yezdanşêr de Türkiye'de yine böyle yakalanmıştır.

Kürtlerde güvensizliğin niçin yerleştiği ve niçin mensup oldukları siyasal topluluklarla kaynaşamadıkları böylece anlaşılmaktadır.

Türklerin, Kürtleri belli bir disipline baş eğdirmek ve düzene alıştırmak üzere *Hamidiye* denen başıbozuk alayları kurmak yolundaki girişimi üzerine de birkaç söz edelim. Bu fikri ortaya atan Şakir paşadır. 1892' de İstanbul ve Bağdat'ta *«aşiret mektepleri»* kurulmuştur. Göçebe Kürt ve Araplara Türkiye'ye bağlılık ilkeleri aşılamak amacını güden bu okullar kısa ömürlü olmuştur. Bu asker sağlama yeniliğine gelince, bunun gerçekleştirilmesi Mehmet Zeki Paşaya verildi. Cholet, bu paşayla Erzurumda karşılaşır. Kendisi de asker olduğundan, bu tasarıdan kuşkuyla söz eder *(adı geçen eser,* s. 172-173):

«...Yetkili bir çok kişiler, bu askerî stajın, onların savaşçı içgüdülerini daha da fazla uyandırarak... isyan ettikleri zaman, onlara sahip olmadıkları bir taktik ve silâhlanma yeteneği vermesinden korkmaktadırlar».

Esasen Türkler de, sonunda, Hamidiye başıbozuklarının düzenli *hafif süvari* haline dönüştürülmesi gerektiği inancına varmışlardır.

Kürtlerle Selçukluların aynı sosyal düzeyde ve çoğu zaman müttefik oldukları dönemden bu yana neler, neler geçmiş!

Hamidiye alayları konusunda Alman subayı E.J. Graf von Westarp'ın da bazı değerlendirmeleri vardır

(Unter Halbmond und Sonne, s. 153-154). Yirmi yıl kadar sonra Kürdistanı gezen bu subay da bu konuda daha az kuşkucu değildir. Süvariyi etkili bir savaş aracı haline getirmek için, askeri ve taktik bir eğitim görmüş şeflerin yönetimi altında uygun bir hazırlık gereklidir. Oysa Hamidiye alayları, ilk üç yılda sadece 2-6 aylık dönemlerle, sonraki 9 yılda ise iki aylık dönemlerle hizmette tutulmuşlardır.

Bilindiği üzere, Türkler tarafından silâhlandırılan Kürtler yazık ki özellikle Abdülhamidin Ermenilere karşı politikasında kör âletler olarak kullanılmışlardır. Daha uyanık Kürtler, bu iğrenç politikanın sebepleri konusunda pek aldanmıyorlardı. Örneğin Şeyh Ubeydullahın (1885), kendisine Urmiye hristiyanlarını kılıçtan geçirmeyi öneren taraftarlarına şu cevabı verdiği söylenir: «Biz Kürtler Türkler için, ancak hristiyanlara karşı bir ağırlık unsuru olarak gerekliyiz. Hıristiyanlar kalmayınca, Türkler işkencelerini bize karşı yönelteceklerdir».

Daha yakın bir dönemde (1928) Süreyya Bedirhan, andığımız eserinde şöyle yazar:

«1927 Ekiminde, Kürt halkını temsil eden *Hoybun* (Ulusal Komite) ve Ermeni halkının temsilcileri, Türkü ortak düşmanları bilerek ve çıkarlarının birliğini kabul ederek genel bir uzlaşmaya vardılar. Irkımın adına ben, yiğit Ermeni halkına derin sempatimi ifade ediyor ve onların, bağımsız ve birleşik bir Ermenistan yolundaki meşru ulusal isteklerine saygı duyduğumuza inanmalarını istiyorum.»

Jön-Türk'lerin Kürtlere karşı davranışı üzerinde bilmem durmaya gerek var mı? Kürt'ler konusundaki Rusça eserinde Minorsky bu davranışı kınamaktadır.

Yazık ki İran'da da Kürtler lehine olumlu hiç bir

girişim gösteremiyoruz. «Belki de Kürt tarihinin en büyük trajedilerinden biri şudur ki aynı ırktan gelen, aynı dinden olan ve aynı sosyal ve kültürel mirasa sahip olan İranlı ile Kürt, aralarındaki önemsiz tarikat farkının yarattığı açıklığı gideremişlerdir». (*Kürdistan'ın Davası*, s. 27).

Esasen İran'da Kürt problemi, hâlâ çözümünü bekleyen daha genel aşiretler probleminin bir parçasıdır. Demorgny projesi (R.M.M., c. XXII ve XXIII, mart ve haziran 1913) ölü doğmuş bir metin olarak kaldı. Rıza Şah yönetiminin aldığı tedbirler, pek başarılı olmuşa benzememektedir. (Bk. örneğin, Fars aşiretleri konusunda Mohammed Behmen Behmen Begi'nin *Aşair-i Fars* adlı Farsça eseri, Tahran, hicrî 1324 (1945) ve Bilova'nın *Rıza Şah Krallığında Toprak Mevzuatı* adlı Rusça incelemesi, Recueil sur les problémes nationaux et coloniaux, s. 168-189).

★

İkisi birlikte yürüyen devlet ve ulus fikirleri bakımından, Kürtlerin kaderi, gördüğümüz gibi, şimdiye değin bu iki siyasal varlık unsurunun tam bir kaynaşmasına ulaşmamıştır. Oysa bu kaynaşma olmaksızın bir kavim (Profesör N. Marr'ın deyimiyle) «tarihçe unutulmak» tehlikesiyle karşı karşıya kalır.

Gerçi Kürt, bir devletin kurulması için zorunlu olan otoriteden yoksun değildir ve hatta 11. ve 12. yüzyıllarda birkaç prenslik kurmuştur. Ama ulusal fikir, «bir ve bölünmez» bir ulus oluşturma iradesi onlara yabancı kalmıştır. Hep müslüman karakterde Araplaşmış yada İranlılaşmış kişisel hanedan başarıları sadece isim bakımından Kürt olmuştur.

Aşiretlerin coğrafi dağınıklığı, reislerinin daha geniş bir çıkar anlayışına yükselemeyişi, disiplin ve birlik yokluğu, ortak bir Kürt bilinci bulunmayışı ve özellikle İslâmlığın —uygarlaştırıcı yönü de inkâr edilemez olmakla birlikte— ulusallıktan uzaklaştırıcı etkisi, şimdiye değin Kürtleri ulusal devletlerini kurmaktan alıkoymuştur.

Ancak yine de, önce aşiret içinde hissedilmez şekilde yoğrulan, sonra da feodaller arasında oluşan Kürt ulusal kişiliğini görmemek mümkün değildir.

Özet olarak, Türkiye ve İranda varlığı tanınmamakla birlikte, bir Kürt ulusunun var olduğuna inanıyoruz; bunun inkârı ise, feodal dönemin sonundan bu yana bu kavim için alınan bütün tedbirleri etkisiz kılmıştır. Bundan sonra ele alacağımız Kürt ulusal hareketinin incelenmesi, bu hareketin birbirini izleyen aşamalarının, yöntemleri ve programının ne olduğunu gösterecektir.

Öte yandan, şunu da gözden kaçırmayalım ki Kürtlerin kaderinin esas olarak bağlı olduğu Türkiye, İran ve Irak da, bütün Doğu ülkeleri gibi, kendi yönlerinden ulusal bir devlet anlayışına doğru ilerlemektedirler.

BÖLÜM : X

KÜRT ULUSAL HAREKETİ

1. Bu Problemi İncelemenin Yararı.

Bu konuya girerken konunun nazik karakterini hiçde gizlemiyoruz. Kürt, kendi öz devletini kurmaya yetenekli midir, lâyık mıdır? Bu devlet yaşayabilir mi? Bir barış ve güvenlik unsuru olacak mıdır? Yoksa onun sahneye çıkışı, tersine, Orta Doğudaki durumu daha da karıştırmaktan başka bir sonuç vermeyecek midir? Cevaplar değişebilir, ama Kürt ulusal probleminin bir çözüme ulaşması gereği hiç bir şekilde ortadan kalkmaz. Çünkü Kürt ulusal iradesinin bütün belirişlerini sadece birer serkeşlik ya da haydutluk eylemi olarak görmek hem yanlış, hem de haksız olur. Ulusal hareketlerin tarihi bize, bu hareketlerin, ancak silahı ele alarak başladığını göstermektedir. Bunların başarıya ulaşması bu «haydutları» birer «ulusal kahraman» haline getirmektedir.

Esasen Kürt hayatının çeşitli yönlerini inceledikten sonra, araştırmalara devam ederek bu halkın evriminin bugünkü aşaması üzerinde bir şey söylememek bu kitabın amacını yerine getirmemek olurdu.

2. Ulusal Hareketin Üç Aşaması.

Kürt ulusal hareketi şimdiye kadar üç evreden geçmiştir. Önce, bir serkeşlik, sosyal kargaşalık, ayrıcalıklarını kıskançlıkla korumak isteyen feodallerin

ayaklanması dönemi vardır. Jön-Türk hareketiyle birlikte Kürtlerin, ulusal özelliklerini tanıyacak bir statü elde etme yönünde bazı örgütlenme girişimlerinde bulunduklarına tanık oluruz. Bu, ikinci evredir. Ve nihayet, 1. Dünya Savaşı ertesindeki üçüncü evrede Kürt problemi uluslararası alana getirilir (Sevr antlaşması, Lozan antlaşması). Bugünkü evre, Kürt Ulusal Komitesi'nin (Hoybun) 1927'de kuruluşundan başlar ve bundan böyle bu Komiteyi hareketin sorumlu organı saymak gerekir (?).

Şimdi olayları bu ana çizgilere göre özetleyelim.

A. BİR GENEL PLAN OLMAKSIZIN YAPILAN AYAKLANMA VE İSYANLAR.

1. Abdurrahman Paşa İsyanı (1806).

(Bk. Rich, *Narrative...* cilt I, s. 384). Süleymaniye şehrinin kurucusu (1786) İbrahim Paşa Babanın yeğeni olan bu Abdurrahman Paşa, Koy-Sancak'taki Türk valisini hançerledikten ve kendi yerine Sülemaniye valiliğine atanan rakibi Kürt Halit Paşayı yendikten sonra, İran'a geçer. Şahtan yardım görmesine rağmen, Halit Paşanın oğullarının desteklediği Türkler tarafından yenilgiye uğratılır ve İrana sığınır. Savaştaki başarıları halk türkülerine geçmiştir *(Bk. O. Mann, Die Mundart der Mukri-Kurden,* Bölüm II, s. 454-460, Berlin, 1909).

2. Bilbas'ların Ayaklanması (1818).

Rus askeri raporlarına göre (Veliaminov'un Ermolov'a gönderdiği 24 Nisan 1818 tarihli rapor ve Ermolov'un Nesselrode'ye gönderdiği 10 Ağustos 1818 tarihli mektup), veliaht Abbas Mirza, asilere baş eğdiremez ve büyük kayıplara uğrar. Aynı döneme doğru,

1815'de, Bayazit ve Van Türk *paşalık*larındaki Kürtler ayaklanırlar; bunlara İran'da (Erivan, Nahçivan, Hoy) göçebelik eden Kürtler de katılır. Ayaklanma Erzurum seraskeri tarafından bastırılır. Vilçevsky'e göre *(adı* geçen eser, s. 157-158), burada sadece bir kaç reisin entrikası değil, kitle halinde bir ayaklanma sözkonusudur. Gerek soydan geçme efendileri, gerekse yöneticiler tarafından ezilen, büyüyen bezirgânlık yüzünden yıkıma sürüklenen, en sonunda da savaşlarla telef olan bu göçebeler, askere alınmaları nedeniyle kol gücü olarak da azalmışlardır.

1818, 1820, 1822 yıllarında gerek İrana, gerekse Türkiyeye karşı ayaklanmalar çıkmıştır. 1825'de bir İran kalesindeki garnizon Kürtler tarafından kılıçtan geçirilmiştir.

3. *Rus-Türk Savaşı (1828-1829) Sırasında Kürtler.*

Ravanduz, Botan, Behbehan ve Hakkari prensliklerı çatışmaya katılmaktan kaçındılar. Bayazitli Kürt Behlül Paşa Ruslarla birleşmeye çalıştı. Ama başaramadı. Muş'taki Emir Paşa, Türk bağımlılığından Kurtulmaya uğraştı. Vilçevsky bunun nedenini Rus dostluğuna değil, en başta, Kürt feodallerinin uyruklarını askere alma imkânsızlığıyla karşı karşıya kalınmalarına bağlar. Bunlar, zaten çok azalmış bulunan el emekçisini artık topraktan koparamıyorlardı.

Bu sosyal gerginlik yanında ulusal istekler de belirmeye başlar. Vilçevsky, bunları «haydutluk» ve «barbarlık»la nitelemenin haksızlık olacağını söyler. Vilçevsky'nin andığı Trotter'e göre *(Küçük Asya Kürtleri)*, 1828-1829 savaşı sırasında Kürtler duruma hakimdiler. Birbirinden ayrı ayaklanma yuvaları, sonunda birleşerek büyük bir başkaldırı ateşi yaktılar. Bu hareket, baskı ve haraç alma eylemleriyle göçebe eko-

nomisine zarar veren Kürt yada Türk feodallerine karşı yöneltildi. Kırsal burjuvazinin embriyonu olan *obabaşı* bu ayaklanmaların kışkırtıcısı oldu. Bununla birlikte, Kürt ulusal bilincinin ilk önce seçkin tabaka arasında reisler ve onların çevresi içinde billürlaşıp, sonra kitleler içine işlediğini unutmamak gerekir. Burada rol oynayan tek faktör ekonomik faktör olmamıştır.

4. Kürtler ve Mısır İsyanı (1832-1839).

Başka birkaç Kürt reisinin de kendisine katıldığı Ravanduzlu Mir Muhammed, Türklere karşı ayaklanma fırsatını yakaladı. Türkler Sivastan acele Muhammed paşayı gönderdiler. Bu paşanın askerleri, Bağdat ve Musul paşalarının askerleriyle birleşerek çoğaldı. Yenilgiye uğrayan Mir Muhammed, İstanbula g[illegible]türüldü, Sonra affedildi. Başka bir rivayete göre, donuşte öldürüldü. O zamanlar Türk ordusuna bağlı genç bir yüzbaşı olan Moltke, Kürt asileri için duyduğu sempatiyi saklamaz. Örneğin, teslim olmak üzere Hafız Paşanın huzuruna gelen Said Beg'in teslim oluşundan şöyle söz eder *(adı geçen eser*, s. 264):

«Onun güzel bir kaleyi teslim etmekte olduğunu ve kendi başını kurtaracağından da emin olmadığını düşündüğüm zaman, Paşaya yaklaşışındaki ve el öpme ye duruşundaki serbest ve emin tavra hayran olmaktan kendimi alamıyordum.»

Ayaklanmalar birbirini izler. 1839'da Nisibin'de Türklerin bozguna uğramasından sonra, Süleymaniyede Mahmut Paşa isyan eder. Yerine başka bir vali geçirilen Paşa İrana sığınır. 1843'deki Rus-İngiliz müdahalesi bir Türk-İran savaşını önler.

5. *Bedirhan Beg'in isyanı* (1843-1846).

Bu isyandan söz eden yazarlar (Minorsky, Soane,

Adamov, Wigram), bunu daha çok, Hakkari Nesturileri üzerinde Bedirhan ve Nurullah Beg'in giriştikleri baskı ve haraca kesme hareketlerinin sonucu olarak görürler. Bu beyler Topal Paşa karşısında yenildiler (Bedirhan, yukarıda gördüğümüz üzere, kuzeninin ihanetine uğradı). P. Rondot'nun görüşüne (*Aşiretler*.., s. 6) katılarak diyebiliriz ki bu olay, sosyal bakımdan birbirlerine çok benzeyen Kürtlerle dağlı hristiyanlar arasında «bir mezhep meselesinden çok bir aşiret meselesi olmuştur». Bedirhan soyundan gelenlerde yeni bir hengâme (Bk. *Kürt Sorunu*, Dr. Bleç Şirguh, Kahire, 1930, s. 14-17). Bedirhan, Nisibin'den sonraki Türk şaşkınlığından yararlanarak nüfuzunu Van, Musul, Şauc-Bulak, Urmiye ve Diyarbekir'e kadar yayar. Aralarında Acara ve Kars begi Kör Hüseyin'le Ardalan Emirinin de bulunduğu birçok büyük Kürt reisinin ittifakını sağlar. İşte tam 1845'de hazırlıklarını yaptığı sırada Nesturiler isyan ederek Bedirhan'a vergi ödemeyi reddetmişlerdir. Bedirhan onları yeniden itaat altına almak zorunda kalır (Nesturiler konusunda, bk. benim *E.İ.*'deki söz konusu makalem).

Her halükârda, Bedirhan'ın din konusunda bir asimilasyon politikası güttüğünü kanıtlar görünen Ermeni tanıklıkları vardır. Bedirhan, kendisini Türk egemenliğinden kurtulmuş bölgelerin manevî reisi sayıyordu (Bk. Agop Şahbaz'ın İstanbul'da, 1911'de Fransızca olarak basılan *Kürt-Ermeni Tarihi* ve İstanbul'da yayınlanan *Hayrenik* dergisinin Ocak 1930 sayısındaki bir makale).

Bedirhan uzun yıllar Girit'teki Kandiye'de ve Şam'da sürgün yaşadı, 1868'de Şam'da öldü (Bk. *Tarih-i Lutfi* s. 227).

6. Yezdan Şêr İsyanı (1853-1855).

Bu isyan, o zaman Rusya ile savaşta olan Babıâli'nin içinde bulunduğu zorluklardan yararlanılarak Hakkari ve Botan'da çıkarılmıştır. Yezdan Şêr, önce Bitlis ile Musulu, sonra da Van'la Bağdat arasındaki bütün bölgeyi ele geçirdi. Nesturiler onun bayrağı altında toplandılar. 1885'de Yezdan Şêr, İngiliz konsolosluğunun ajanı Nimrud Rassam'ın vaadlerine kapılarak yakalandı ve İstanbul'a götürüldü. Abdurrahman Paşa Bebe gibi, o da bir ulusal kahraman haline gelmiştir. Kürt halk türküleri anısını sürdürür. (Bk. *Kurdische Sammlungen, Erzählungen u. Lieder in Dialekt des Tür Abdin*, Prym ve Socin. Petersburg, 1887, s. 64 ve gerisi).

7. Nehri Şeyhi Ubeydullah'ın isyanı (1880).

Jön-Türk hareketinden önce çıkan bu son önemli isyanın amacı Kürdistan'ın bağımsızlığı idi. Bu isyan, Şemdinan'la sınırdaş olan İran topraklarında (Urmiye, Binab, Maraga) patlak verdi ve bir an Tebriz bile tehdit altında kaldı. Kürt'ler sonunda Türkiye'ye geri çekilmek zorunda kaldılar. İran hükümeti şiddetli protestolarda bulundu; bunun üzerine Türkler ve İranlıların ortaklaşa askeri müdahalesi ile asi şeyhin eylemine son verildi. Önce İstanbul'a götürülen şeyh Ubeydullah sonra Mekke'ye sürüldü; oradan Jön-Türk devriminden sonra geri dönebilen, yalnızca, daha sonra Türk Ayan Meclisi üyesi olan küçük oğlu şeyh Abdülkadir oldu (Bk. İngiliz *Mavi Kitap*'ı, 1881, no 5; albay Kamsarakan'ın Rusça eseri, Urmiye kuşatmasıyla ilgili olarak, ayrıca benim Afşarlar konusundaki incelemem, *J.A.*, Ocak-Mart 1929, s. 100-105).

Bir de, Bedirhan'ın oğulları Emin Âli ve Mithat

beyin, bir pusuya düşürülmeleriyle sonuçsuz kalan isyan girişimlerini ve de Milli Kürtleri reislerinden İbrahim paşa'nın bu yoldaki girişimini hatırlatalım (Bk. Rondot, *adı geçen eser*, s. 34-39 ve E. Banse, *Auf den Spuren der Bağdâdbahn*, bölüm VI, in *Schatten Ibrahims Pasha*, s. 76-94). Bazı Kürt aşiretleri örneğin Mutki'ler, Türk otoritelerine karşı uzlaşmaz tavırlarıyla tanınmışlardı.

B. ULUSAL HAREKETİ ÖRGÜTLEME DENEMELERİ.

1. *İstanbul'da ilk siyasal Kürt örgütü (1908).*

Arap yurtseverlerinin ve bizzat Jön-Türklerin durumunda olduğu gibi, hareketin öncülerinin ilk temasa gelişi ve ulusal kurtuluş taleplerinin billürlaşması bir gazete etrafında olmuştur. 1898'de (hicri 1315) Kahire'de kurulan ve Kürtçe-Türkçe olarak iki dilde yayınlanan *Kürdistan* gazetesi, sonradan Cenevre ve Folkestone'a göç etmiş, Jön-Türk döneminde yine İstanbul'a dönmüş ve 1914 savaşı sırasında yeniden Kahire'de çıkmıştır. Gazetenin yazarları değişmiş, ama hepsi yine Bedirhan ailesinden emir Mithat, emir Abdurrahman ve emir Süreyya beyler olmuştur. Öte yandan Şeyh Abdulkadir de, 1908'de, bir yardımlaşma ve ilerleme derneği organı olarak *Hetav-i Kürd* («Kürt Güneşi») gazetesini çıkarmıştır. Bu derneğin ayrıca bir eşi kurulmuştur. Çünkü iki klan, yani Bedirhanilerle Nehri Seyyidleri hemen rekabete geçmişler, birbirlerini casuslayıp ihbar etmişlerdir. Böylece gazete askıda kalır. Birleşik yürütülmeyen hareket dağılır.

Abdürrezzak Bedirhan Rusya'nın niyetlerini yoklamaya gidecek, sonra Parise yerleşecektir. Ailenin di-

ğer üyeleri ise Mısır'a gideceklerdir. Şeyh Abdülkadir' in taraftarları olan Halife Selim ve Ali ağa Bitliste bir isyan çıkaracaklar, ama isyan zalimce bastırılacaktır. 1909'da Jön-Türkler, dernekleri ve Çenberli'deki Kürt okulunu kapatırlar. Buna rağmen 1910'da. *Hêviya Kurd* («Kürt umudu») adlı yeni bir dernekte toplanan bir gurup öğrenci ve hukukçu, *Roj-a Kurd* («Kürd günü») adlı aylık bir dergi yayınlamağa başlarlar.

Böylece atılım başlamış görünmektedir ve 1914 savaşı öncesinde bu atılım fikir alanında yolunu aramaktadır.

2: 1914-1918 savaşı sırasında Kürtler.

Savaş, bu ilk örgütlenme ve ortak bir ulusal kamuoyu oluşturma denemelerini durdurur. Kutsal Cihad'a çağrı, bir kez daha, Kürtlerin savaşçı iç güdülerinin İslâmlık kisvesi altında gerçek ulusal çıkarlarına tam karşıt bir yöne çevrilmesine olanak verir. Türkler Kürtleri kendi askeri amaçları için kullanmak isterler, ama bir yandan da onları yakından gözetlerler. Bu konuda, savaş sırasında idam edilen Kürt yurtseverleri ile ilgili uzun bir liste çıkarılabilir.

«Cihad'ın İncelenmesine Katkı» adı altında ben, 1935'te Brüksel'de toplanan VI. Dinler Tarihi Uluslararası Kongresine bir bildiri sunmuştum. Ayrıca 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Uluslararası Doğubilimciler Kongresi'nin Organizasyon Komitesi'ne «Cihad konusunda bir Kürdün tanıklığı» adlı bir bildiri göndermiştim. Bu bildiri «kayboldu».

Bilindiği üzere Bedirhanilerden Botanlı Kâmil bey, 1916'da Tifliste, Çarın Kafkasya genel valisi ve Türk cephesinde başkumandan olan Grandük Nikola nezdinde Kürt ulusal davasını anlatmakla aktif şekilde

uğraşmıştır. Rus hükümetinin belli bir Kürt politikası yok gibiydi. Kürt problemi, bağımsız bir Ermenistan yönündeki perspektiflerle karışmaktaydı. 1917 yılının sonuna doğru, benim Ürmiyedeki konsolosluk makamıma *İstihlas-ı Kürdistan* («Kürdistan'ın Kurtuluşu») cemiyetinden bir haberci geldi ve bana Seyyid Taha'nın bir mektubunu verdi. Bu mektupta, Kürdistan'ın kurtuluşu için Türklere karşı ortak bir eylem üzerinde anlaşmak amacıyla kendisine Rus komutanlarıyla bir görüşme sağlamam isteniyordu. Rus esaretinden kaçmış bulunan Seyyid Taha, Şeyh Abdülkadirin yeğeniydi. Bu Şeyh ise 1917'e kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Mekkedeki Melik Hüseyin'in yanına kaçmıştı. 1925'te Türk makamları kendisini Diyarbakır'da idam ettiler. Oğlu Seyyid Abdullah aynı dönemde Musul'da tutuklandı.

Benim kolleksiyonumdaki Kürt metinleri arasında, hocam Molla Saidin, soydaşlarının Türkler ve Ruslar karşısındaki tavrı ile ilgili 1917 tarihli bir açıklaması vardır. Bu aydın ve ince Kürt, açıklamasında, yırtıcı Kürtleri kazanmak için her şeyden önce onları reislerinin boyunduruğundan kurtarmak ve sefaletlerine bir çare bulmak gerektiğini ima etmektedir. Bu açıklamada Sovyet meslektaşım Vilçevsky'nin teziyle karşılaşmaktayız. Kültürlü ve aklı başında bir Kürdün kaleminde vurgulanan bu sosyal hak talepleri yönündeki görüş dikkate alınmaya değer.

Genellikle bilinmeyen bir olgu vardır ki üzerinde sözetmeden geçemeyiz: 1914-1918 savaşı sırasında Kürtlerin kitle halinde sürülmesi. Bu sürgünler, Rus ilerlemesi karşısında tahliye kisvesi altında yapılıyor ve Kürtleri, Türk köylerine dağıtarak, geleneksel reislerinden koparark, ulusal benliklerinden uzaklaştırmak amacını güdüyordu. Bu şekilde sürgüne gönderi-

len 700.000 kişi arasından çok sayıda telef olanlar oldu. Sağ kalanlar yurtlarına döndüler.

Türkiyenin bozguna uğraması sırasında Kürt reisleri, 1919 mayısında Malatya yakınlarındaki Kâhta'da toplanarak anti-Kemalist bir hareket yaratmak isterler. Halepteki İntelligence Service şefi albay Bell, oraya gelip hükümeti adına onları bu işten vaz geçirmek ister ve Müttefikler adına Kürt ulusal taleplerinin dikkate alınacağını vaad eder. Sevr andlaşması hazırlanmaktadır...

Bu andlaşmanın Kürt ulusal hareketi için taşıdığı önemi incelemeden önce, ulusal eylemin Komiteler kurulması şeklinde yeniden ele alınışına değinmek yerinde olur. Örneğin Emir Süreyya, Mondros Mütarekesinden hemen sonra Kahirede bir Kürt Bağımsızlık Komitesi kurmuştur. İstanbulda Emir Emın Âli, Kâmuran Ali beg, Ayan üyesi Abdülkadir ve diğer kişiler *Kürt Teali Cemiyetini* («Kürt Kalkınma derneği») kurmuşlardır. Bir süre sonra *Kürt Millet Fırkası* ve *Kürt Teşkilâtı İçtimaiye Cemiyeti* ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal İstanbul'u işgal ettikten sonra bu örgütler, faaliyetlerini bırakmamakla birlikte dağılmışlardır. 1927'de, *Hoybun* Ulusal Komitesi'nin Kuruluşu sırasında bütün bu örgütler onunla kaynaşmışlardır.

C. KÜRT İSTEKLERİNİN ULUSLARARASI ALANDA BENİMSENMESİ

1. 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr ve 24 Haziran 1923 tarihli Lozan antlaşmaları

Sevr antlaşması, ölü bir metin olarak kalmış olmakla birlikte, yine de kuşku yok ki Kürt probleminin evriminde çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Tarihte ilk defa olarak bir diplomatik belge, «Kürt unsurunun hakim olduğu bölgeler için bir mahalli özerklik» öngörüyordu. (Kısım III, madde 62-64). O tarihten bu yana problemin uluslararası bir nitelik kazanması kesinleşmiştir. Kuşku yok ki Sevr antlaşması yerine geçirilen Lozan antlaşmasının, azınlıklar konusunda uzman olan Profesör A. Mandelstam'ın dediği gibi, «medeni ve siyasal haklarda eşitlik şartını yalnız müslüman olmayanlar için koyması» (madde 39) iyi olmamıştır. (*Azınlıkların Korunması*, Devletler Hukuku Akademisi, Hachette, 1925).

2. Musul Sorunu.

Lozan antlaşması, Türkiye Kürtleri için ne kadar haksız ve eksik olursa olsun, yine de, Musul sorununu ortaya koymuş olması ve 1924 ekiminde «Brüksel hattı» denilen geçici bir sınır çizgisi saptadıktan sonra, Milletler Cemiyetini bu Kürt bölgesi üzerinde bir anket yapmaya zorlamış (bk. hüküm 2, madde 3) olması bakımından çok önemli bir rol oynamıştır. Kont P. Teleki, M. Wirsenve albay Paulis'ten oluşan anket komisyonunun 16 Temmuz 1925'de Milletler Cemiyeti Konseyine sunduğu rapor. Milletler Cemiyetinin 25 yıl süreyle bir manda yönetimi kurmasını öneriyordu. İdarî mekanizma adalet, eğitim Kürtlere bırakılacak ve Kürtçe resmî dil olarak tanınacaktı.

Şurasını hatırlatalım ki raporun tartışılmasından önce, Şubat-Nisan 1925'de Şeyh Said Kürt isyanı patlak vermişti. Bu rastlantı, Musul vilâyetinin Irak'a bağlanması yönündeki İngiliz tezini güçlendirdi. İsyan, aynı zamanda, Lozandaki Türk heyetinin, müslüman azınlıkların «Türk rejimi altında kaderlerinden tamamiyle memnun oldukları» yolundaki beyanını da yalanlamış oluyordu.

Her ne olursa olsun şurası kesin ki 16 Aralık 1925' de Milletler Cemiyeti Konseyi, Türkiye ile Irak arasında sınır olarak Brüksel hattını kabul etti; aynı zamanda Irak üzerindeki manda 25 yıl için İngiltereye verildi. İngiliz hükümeti, Kürt halkına raporda tavsiye edilen statüyü vermek üzere gerekli tedbirleri hazırlamaya davet ediliyordu. 1926 şubatında, Irak Başbakanı Bağdat Parlâmentosunda şunları söylüyordu: «Kürtlere haklarını vermeliyiz. Kendi dilleri onların resmî dili olmalı ve çocukları okullarda bu dili öğrenmelidir».

Irak Kürtlerinin, bir çeyrek yüzyıl önce ilân edilen bu statüye şu 1955 yılında tamamıyle kavuşmuş olduklarını söyleyebilmeyi ne kadar isterdik!

3. *«Hoybun»un Kuruluşu ve yeni isyanlar.*

Şeyh Said isyanının zalimce bastırılmasından sonra, 1925-1930 yılları sadece görünüşte sakin geçti. 1927 ilkbaharında bir köyde toplanan bir kongre, «Hoybun» («kendi kendisi olma, özbenlik») adında bir Ulusal Komite kurdu. Bunun Üyeleri Kürdistan'ın bağımsızlığı için mücadeleye devama yemin ettiler. Eski bir subay olan İhsan Nuri Paşa, mücadeleyi organize etmekle görevlendirildi. Üs olarak Ağrı dağını seçerek bu mücadeleyi inceden inceye hazırlamaya başladı.

Böylece 1930 ilkbaharından itibaren bir dizi yeni Kürt isyanı çıktı (1). Burada ayrıntılar üzerinde durmadan bu isyanları saymakla yetineceğiz. Ancak ayrıntılar da çok ilgi çekicidir. Özellikle 1930 isyanı İranla Türkiye'yi, Kürtlerin zararına olarak yakınlaştırmaya yaradı: (Ağrı'daki sınır hattının düzeltilmesi ile ilgi-

(1) 1930 Ağustosunda Zürih'te toplanan .. Enternasyonal Kongresinde Kürt problemi bir Ermeni önerisi sayesinde söz konusu edilmiştir.

li 23 Ocak 1932 anlaşması.) Bu isyanın aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde de yankısı oldu. (Sovyetlerin Türkiye lehine tavır takınması.) Eski Çeka'cı Agabekof, 1930'da Fransızca olarak yayınlanan hatıralarında, Tebriz Başkonsolosluğunda memur Minasyan adlı biri tarafından yönetilen, Kürtler arasındaki Sovyet faaliyetleri üzerinde birtakım «açıklamalar» yapar. Bu açıklamalara ne ölçüde değer vermek gerektiğini bilmiyoruz.

Mareşal Franchet d'Esperey, Ortadoğudan dönüşünde, 1930 isyanı konusunda şöyle konuşuyordu (*Le Matin*, 1 Ocak 1931): «Kürt ayaklanması söylenildiğinden çok daha vahim olmuştur ve henüz bastırılamamıştır. Kürtler, Mustafa Kemale düşman olan bazı Türklerce desteklenmekte ve gerici unsurlar başlarını kaldırmaktadırlar».

Gerçekten de, 1930 sonu ile 1931 başında Menemen'deki Nakşibendi dervişleri çevrelerinde anti-Kemalist bir hareket patlak verdi. (Şeyh Sait de bu tarikata mensuptu). *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde yayınladığı bir dizi makalede Burhan Asaf bey, Ermeni-Kürt «entrikalarını» (Papazyan ile Bedirhaniler arasındaki temasları) yeriyordu.

1932'de, af vaadi üzerine Irak'tan gelen, Şeyh Saitin oğlu Salahaddin Erzurumda askeri mahkeme tarafından yargılandı. Bu kişinin ayrıca Dersim isyanına karıştığını göreceğiz. 1933'te Diyarbekir civarında, Şeyh Fahri'ye karşı bir «polis harekâtı»na girişildi. 1934'te bunun sonucu olarak bir dizi idam, müebbet hapis cezası verildi.

1934 ile 1937 arasında (Kürt şeyhi Bediüzzaman'ın katılmasıyla 1935 Mayısında ortaya çıkan İsparta «komplo»su ve 1935 haziranında Muş'ta meydana gelen

Kürt «vergi grevi» hariç olmak üzere) nispeten uzun süren bir ölüm sessizliği dönemi vardır. Bunun nedeni, 5 Mayıs 1932'de Kürtlerin sürülmesi ve dağıtılması yönünde bir kanun çıkarılmış olmasıdır. Kürtler, nüfusun % 5'i oranında Türk köylerine dağıtılacaklardı. Şehirlere yerleştirilen reislerin diğer Kürtlerle ilişkide bulunması yasaktı. Bu kanun esasen 1914 savaşı sırasında uygulanan kanunun hükümlerini yeniden ele almış oluyordu. Kürt hayatiyeti, yine de, Türklerin idari gayretkeşliğinden daha güçlü olduğunu bir kere daha göstermiştir, öyle ki bu önlemlerin etkileri Kürdistanın nüfus durumunu değiştirememiştir ve bugün bu nüfus çok tatmin edici bir düzeydedir.

1937'de Dersim-Tunceli isyanı çıkar. Batı Kürt tezini benimser: «Uygarlık» «barbarlık»la savaşıyor... İhtiyarların, kadınların ve çocukların kaçıp sığındıkları ormanları ateşe vererek ve mağaraların ağızlarını tıkayarak (yürek paralayıcı ayrıntılar için, bk. sözü geçen *Kürdistan Tarihinde Dersim* adlı kitap).

4. İranda Kürtlerin Durumu.

İranda yaşayan Kürtlerin durumu üzerine kısa bir bakış, bize, bu ülkede problemin özel bir görünüm altında ortaya çıktığını gösterir (bk. yukarıda IX. bölümdeki Süreyya Bedirhan'ın kanısı). Kürtlerle İranlıların aynı etnik kökenden geldiklerinin akrabalar arasında geçerli düşmanlık nedenleri olamayacağının vurgulanması, resmi demeçlerde ve basında her zaman tekrarlanagelen şeylerdir. R. Yasemi'nin Farsça eseri de aynı sonuca varır. Ancak Tahran, Ağrı yöresinde Celâli Halid Ağa'nın veya Uşnu yöresinde ünlü İsmail Ağa Simko'nun (bu Kürt reisi hakkında bk. Westarp, *adı geçen eser*, s. 212-224) ya da 1932'de Aora-

man'da Cafer Ağa Soltan'ın karışıklık çıkarma girişimlerini yine de şiddetle bastırmaktan geri kalmamıştır. Daha sonra Kürt-İran ilişkileri maalesef adamakıllı bozulacaktır. Yeri gelince bundan söz edeceğiz.

5. *Irakta Kürtler.*

İsyanlar, Kürtlerin statüsünün ilke olarak uluslararası garantiler altında bulunduğu Irakta özellikle ayrı bir önem kazanır. Alman coğrafyacısı Profesör S. Passarge «bu sertleşmiş, iradesi güçlü, gerçeklik duygusuna sahip çobanlar kavminin, sayıca azlığına rağmen, bütün Irakta siyasal yönetimi ele geçirmesinin şaşırtıcı bir şey olmayacağına» inanmaktadır (*Mısır ve Arap Doğusu*, s. 63). Bununla birlikte, 1920 Ekimi ile 1922 Martı arasında, İngiliz Yüksek Komiserinin Irak yönetimiyle ilgili raporunun da gösterdiği üzere, Kürtler Kral Faysal'ın seçimlerine hiç katılmadılar. 24 Aralık 1924'den itibaren, bir İngiliz-Irak bildirisi «Irak Kürtlerinin bir Kürt hükümeti kurma haklarını» tanıyordu. Bilindiği üzere, Iraktaki İngiliz politikası bir dizi yoklama, ilerleme ve gerilemeden ibaretti (bk. ayrıca: R. Pinor, *Doğu Hummaları*). Kürtlerin tavrı bunlardan etkilenir. 1919'la 1930 arasında, Süleymaniye'de Şeyh Mahmud Berzencei'nin İngilizlere karşı mücadelesiyle karşılaşıyoruz. Kendisini «Kürdistan Şahı» ilân eden bu Şeyh, kâh esir düşerek, kâh affa uğrayarak ya da kaçarak İngilizlerle bıkıp usanmadan dövüştü ve sonunda 1931'de Bağdatta gözetim altında ikamet cezasına çarptırıldı. (Bu konuda, olayların canlı tanığı olmuş bir kişinin bir kitabı vardır: G.F. Muller, *Einbruch ins verschlossene Kürdistan*, Reatlingen, 1937). «Lozan'da işlenmiş hatanın çapı, şeyh Mahmudun teslim oluşu türünden olaylar sayesinde

ölçülebilir» (Dépêche Coloniale, 20 Mayıs 1931 sayısı).

1932 Mayısında, Irak'a özgürlüğünün verilmesi yönündeki İngiliz önerisinin Milletler Cemiyetinde incelenmesi sırasında, Paul-Boncom, Kürtler için idari özerkliğe yakın bir azınlık rejimi kurulabileceğini beyan etti. Böylesi, ileride kontrol işini kolaylaştırmış olurdu. Öyle görünüyor ki «bağımsız» bir Irak'ı destekleyen İngiliz politikası, Milletler Cemiyetindeki Manda'lar Daimi Komisyonunun vesayetinden kurtulmak ve Bağdatta istediği gibi davranabilmek arzusundan ileri gelmekteydi (bk. ayrıca: Baron E. Nolde, *Irak, tarihi kökenler ve uluslararası durum*, Paris, 1934).

Hiçbir geçerli garanti olmaksızın mandanın terkedilmesinden sonra (bk. *İngilterenin Asurilere ihaneti*, Yusuf Malik, 1935, The Assyrian National League of America), yeni bir Kürt isyanı bu defa Kuzey dağlarındaki Barzan'da patlak verdi. Royal Air Force (Kraliyet Hava Kuvvetlerinin giriştiği misillemeler sonunda 79 Kürt köyünde 1.365 ev yıkıldı. Buna karşı birkaç İngilizin sesi yükseldi. 14 mayıs 1931'de (Profesör Gilbert Murray'in, 21 Mayıs 1931'de Sir Arnold Wilson'un ve 8 Temmuz 1931'de eski yüksek komiser Sir Henry Dobbs'un *Times*'a mektupları; ayrıca, Sir Francis Humphry'nin 1931 Kasımında Manda'lar Komisyonuna verdiği rapor).

«Kendimi İngiliz uşaklarına teslim etmektense açık düşmanlarım olan Türklere teslim olmayı yüz kere yeğ tutarım». Barzan şeyhi, İngiliz siyasal komiseri Yüzbaşı Holt'a böyle diyecektir. Kısacası, Iraktaki Kürt-Arap ilişkileri adil bir çözümden uzak kalmıştır ve az çok şiddetli münferit olaylara yol açacaktır. (Haziran 1933, Temmuz 1935). İnsanda, Irak'ın bağım-

sızlığından beri Kürtlerin bu ülkede hemen hemen savaş halinde yaşadıkları izlenimi uyanmaktadır. Genç bir Alman gezgini (bk. yukarıda adı geçen eser), 1936 yılında Irak'ın Kürt kesimini gezebilmiş ve Bağdatta Şeyh Mahmutla uzun bir görüşme yapmıştır. O sıralarda Kürt bölgesini ülkenin geri kalan kısımlarından gerçek bir askeri kordon ayırmaktaydı. 1937 Haziranında, Süleymaniyede bir ayaklanma girişimi olduğu öğrenilmiştir: Dört Kürt reisi tutuklandı. Aynı yılın eylülünde Kürt asıllı general Bekir Sıdkı tarafından bir askeri hükümet darbesi yapılmış, bu general bir yıl sonra katledilmiştir. 1941'de Irak'ı İngilizler'e karşı ayaklandıran Reşid Ali Geylani de Kürt asıllı idi (Nureddin Mahmud da Kürt asıllıdır). Şurası gerçek ki bir Kürt lejyonu onun emrine girmiştir.

6. Suriyede Kürtler.

Suriyedeki 250.000 Kürde gelince, bunlar hakkında P. Rondot'nun mükemmel incelemesi sayesinde (*Akdeniz ve Afrika Fransası*, 1939, s. 81-136) bilgilere sahibiz. Bu incelemeyi, bazı noktalarda Madam V. Vacca'nın incelemesi tamamlamaktadır. (*Notizie biografiche su Uomini politici, ministri e deputati Siriani* [Suriyeli politikacılar, bakanlar ve milletvekilleri hakkında biyografik notlar], *Oriente Moderno*, 1937). Fransız mandası döneminde Kürtler belli bir politik rol oynayacak durumda olmamışlardır. Olsa olsa, Türkiye sınırı boyundaki varlıkları arasıra birtakım komplikasyonlar doğuruyordu. Türkiyenin kaygılarını yatıştırmak için Fransız yüksek komiseri, Bedirhan kardeşlerin büyüğü Prens Süreyya hakkında bir sınır dışı etme kararı aldı; bu Prens de, bundan böyle, yine hep ulusal davaya kendini adamış olarak, 1938'de ölümüne değin Pariste yaşadı. Şurasını ayrıca belirtelim

ki Fransız mandası döneminde Kürt kültürel faaliyeti, *Hawar* dergisi ve yayınlarının pazarlaması sayesinde ortaya çıkabilmiştir.

Suriye Kürtleri, Iraktaki, kendileriyle teması olmayan bölgeleri ilgilendiren hareketten hiç bir şekilde etkilenmemişlerdir. Buna karşılık, Anadolu olaylarından derin bir sarsıntıya uğramışlardır. (Bekri Kotraşa'nın 1937'de Milletler Cemiyetine çektiği, Dersim'deki Türk terörünü protesto eden telgrafı).

7. Sovyetler Birliğinde Kürtler.

Son olarak, Sovyetler Birliğindeki Kürtler hakkında birkaç bilgi verelim. Trans Kafkasya'daki Kürtlerin tüm sayısı 100.000'i geçmese gerektir, ancak bu bölge, Sovyetlerin milliyetler politikası sayesinde, yabancı ülkelerdeki Kürtler için bir çekim merkezi meydana getirebilecek durumdadır. Günümüzde en fazla Kürtçe eserin Erivan'da yayınladığını, bir Kürt gazetesinin, bir Kürt öğretmen okulunun, bir Kürt tiyatrosunun da yine bu kentte bulunduğunu söylersek abartma yapmış olmayız. Kollektifleştirilmiş Kürt köylerinde, ilkokullar, kitaplıklar, radyolar, tarım makinaları, kooperatif birlikleri bu köylerin görünümünü derinden değiştirmektedir.

Burada, Ereb Şemo'nun *Kürt Çobanı* (tarafımızdan Fransızcaya çevrilen bu kitap tekrar Kürtçeye çevrilmiş ve Beyrut'ta yayınlanmıştır!) ya da *Kızıl çiftçi* (1930) gibi, bu azınlıkla ilgili Sovyet faaliyetini kavramamıza imkân verecek Kürtçe yayınlardan birkaç alıntı yapamadığımız için üzgünüz. Sovyetler Birliğindeki Kürtlerde gerçekleşen gelişmenin yararını kabul etmekle birlikte, aşiret yapısını kırmaya yönelen politikanın, varlığını bu yapı sayesinde sürdürmüş

olan Kürtlüğe (folklor, destanî şiir, giysi, geleneksel âdetler gibi Kürt benliğini oluşturan şeylere) zarar vermek tehlikesini taşıyıp taşımadığı sorulabilir.

D. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI (1940 - 1945) SIRASINDA VE SONRASINDA KÜRT PROBLEMİ

Birinci dünya çatışmasının ertesinde Wilson prensipleri Kürt ulusal çıkarları lehinde işleyememişse, ikinci çatışma sırasında ve ertesinde de uluslararası konjonktür bu çıkarlar için daha elverişli olmamıştır.

1943'de, Barzan'da, Şeyh Ahmedin Kardeşi Molla Mustafamn yönettiği ve Şeyh Latifin desteklediği yeni bir isyan patlak verir. Bağdat, gerçek hiç bir anlaşma olmaksızın asileri kandırıp yumuşatmaya çalışır. 1945'de, San-Fransisko'da Birleşmiş Milletler Örgütü Kurucu Konferansının toplandığı sırada, bir Kürt Lig'i, Konferansa bir mektupla başvurarak özgür ve bağımsız bir Kürdistan yönündeki Kürt ulusal taleplerini açıklayan bir muhtıra ve bir harita gönderir. Kürt problemi bir çözüme kavuşmadıkça Orta-Doğu' da barışın sağlanamayacağı yolunda bu belgede yer alan ifade boş bir söz değildir. 1945 Ağustosunda Barzan'da kan yeniden akar. Teslim olmak durumunda kalan Molla Mustafa İran'daki Mah-Abâd'a (yani Sauc-Bulak'a) kaçar. Kasım ayında Bakû'da bir Kürt Kongresi toplanır. Türkiye Kürtlerinde bir kaynaşma başgösterir. Azerbaycan'daki olaylar sonucunda, 13 Ocak 1946'da, Mah-Abâd'da Kadı Muhammed'in başkan olduğu bir Kürt cumhuriyeti ilân edilir. Ancak bu cumhuriyet kısa ömürlü olacaktır. Aralık ayında

Azerbaycan yeniden İran devletine bağlanır ve Mah-Abâd Cumhuriyeti, acımasız misillemeler bahasına ortadan kaldırılır (bk. *Mah-Abâd Kürt Cumhuriyeti, Frchie Roosevelt Jr.*'un *Middle East Journal*'ın nisan 1947 sayısındaki makalesi).

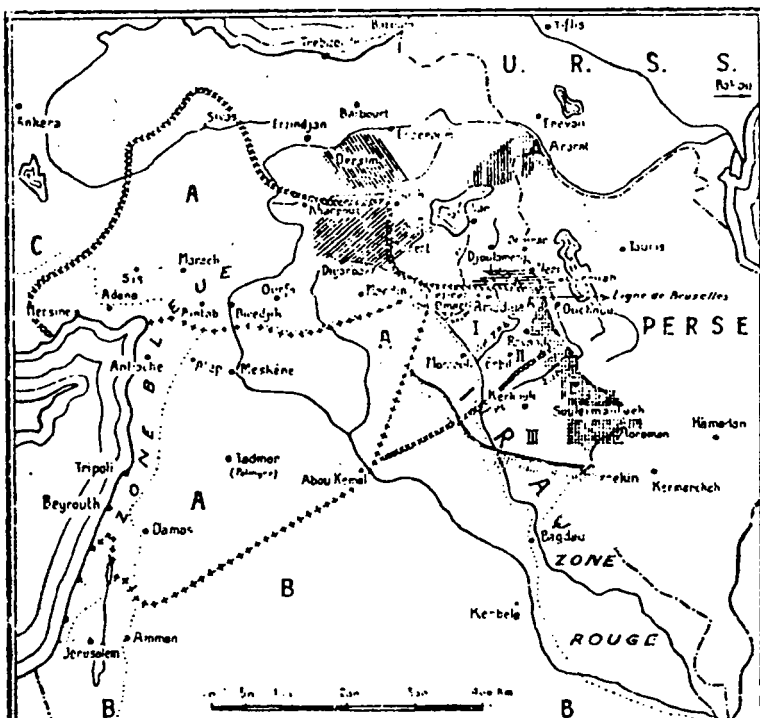

++++ Fransız mandası döneminde Suriyenin sınırları
xxxxx Fransız nüfus bölgesinin sınırı (1916 anlaşmalarındaki Mavi Bölge ve A Bölgesi)
Lozanda Türklerin talep ettikleri bölge
vvvvv Brüksel hattı
I Musul Livası — A ve B: Bağımsız Arap Devleti
II Erbil (Kawler) » — A: Fransız nüfus bölgesi (Mavi)
III Kerkük Livası — B: İngiliz » » (Kırmızı)
IV Süleymaniye » — C: İtalyan » » (Yeşil)

1925 Kürt İsyanı (Şeyh Said)
1930 » » (Haybun)
1931 » » (Şeyh Ahmet Barzani)
1937 » » (Dersim-Tunceli)
1922 den bu yana müfrezeler yerleşimler (Şeyh Mahmut ve diğerleri)

Harita 12. — Nüfus bölgelerini ve Kürdistandaki Kürt isyan odaklarını gösterir harita. (1925 — 1937)

O günlerde Kürt reislerinde iki eğilim kendini göstermektedir. «Gençler» Sovyetlerin desteğine güvenilebileceği kanısındadırlar. «Yaşlılar» ise Sovyetlerle her türlü eylem birliği düşüncesinden nefret etmektedirler (Le Monde, 8 Mayıs 1946). Bu dönem hakkında, P. Rondot'nun her zamanki gibi net ve objektif olarak verdiği bilgilere sahibiz. Kadı Muhammedin programı; İrandaki Kürdistan Gençler Derneği, Irak'ta yayınlanan Komünist misakı anayasası (*En Terre d'Islam*'da, 2. trimestr üç aylık 1946 2. üç aylığı trimestr'i). Ayrıca, muhafazakâr milletvekillerinden Mr Philips Price'ın *Times*'a gönderdiği, Sovyetlerin politikasını öven 24 nisan 1946 tarihli mektubuna değinmek de ilgi çekici olur! Onun kanısınca, Kürt problemini ekonomik görünümü yönünden ele alarak yaklaşarak, aşiretlerin yoksulluğunu gidermek için çalışarak bu probleme yalnız Sovyetler bir çözüm yolu bulmuşlardır. Mr Price, Irak hükûmetinin, Barzan Kürtlerini kurşunlamak yerine, beyaz kömür bakımından zengin olan bu dağlardaki su kaynaklarını değerlendirmeye koyulsaydı, bölgeyi sürekli bir barış haline kavuşturabileceğine inanmaktadır.

Esasen, bilinen bir olgudur ki ikinci dünya savaşının arkasından bütün Orta-Doğu, savaşın, enflasyonun, askeri ihtiyaçlar yüzünden Amerikalılarca önce fazlasıyla ödenirken, sonra birden bire kuruyan ücretlerin etkisi altında, sosyal bir kaynaşma içine girmiş, bu kaynaşma meydana çıkmak için Sovyetleri beklememişti (bk. *Middle East Currents* [Orta-Doğu Akımları], *Economist*'in 3 ağustos 1946 sayısı).

Kürt siyasal problemini yerli yerine koyma yönündeki bu denememizin sonucunda, Kürtlere karşı duyduğumuz içten sempatiyi saklamıyoruz. Aynı zamanda, 2. Dünya Savaşından bu yana İran'da, Türki-

ye'de ve Arap ülkelerinde sürdürülen modernleşme ve ulusal ruh oluşumu sürecinin ilgi çekiciliğini inkâr edemeyiz.

Bizce, bu konuda en büyük engel ve Kürtlerle anlaşma zorluğu buradadır. Eski feodal ayaklanmalardan bu yana bir evrim geçirmiş bulunan Kürtler, şimdi ,açıkça ilân edilen ilkeler adına ulusal hak taleplerinde bulunmaktadırlar. Bu yüzden, Kürt probleminin, teorik ve kısmî bir şekilde de olsa, uluslararası alanda tanınmış olması oranında, bu taleplerin kulak ardı edilmesi ya da reddedilmesi daha da zorlaşmaktadır. Problem böylece onulmaz bir şekilde ortaya konulmuştur.

Ancak işbirliği yönündeki siyasal bir tersine dönüş çıkmazdan kurtulmaya imkân verir. Zorunlu gerekli jest ilgili hükümetlerden gelmelidir, ama sorumlu Kürt reisleri de iyi niyet ve güven göstermelidirler.

Probleme etkili bir çare (ki bu çare elbet ülkeden ülkeye değişecektir) bulmakta geçikildikçe, her türlü entrikaya meydan boş bırakılmış olacaktır (1).

N. B. — Vilçevsky'nin 1945 tarihli bir incelemesinden aldığımız aşağıdaki tablo, 1913-1934 arasında Sovyetler Birliğinden başka yerlerde yapılmış Kürt yayın faaliyetinin gidişini göstermektedir

Periyodik olmayan yayınlar şunları kapsamıştır: 41 bilimsel, sosyal, edebi eser; 22 tarihî eser; yasa ve yönetmeliklerle ilgili 14 eser; 13 dinî eser; 11 dilbilim eseri; 2 askerî eser.

---

(1) Bk. Uluslararası Diplomasi Akademisi tarafından yayınlanan Diplomatik Sözlük'ün IV. cildindeki, Kürtler üzerine sözü geçen makalem.

	1913	1914	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	TARİHSİZ	TOPLAM
Periyodik olmayan yayınlar		–		1	5	3	3	1	2	3	9	15	5	7	7	8	6	11	12	1	103
Periyodik yayınlar	1	1	2	1	2	2	4	1	2	2	3	1	–		–	1	1	–			12

★

Kürtlerin tarihi konusunda geçmişe doğru gitme yararına olarak, eserimde Kürtler ve Kürdistan hakkında doğru bir fikir vermeye çalıştıktan sonra, şimdi, henüz bilmediğim birçok ayrıntıları olabilecek olan en yeni bazı bilgilere göre, Kürtlerin hâlâ ulusal bir azınlık olarak tanınmadıkları ve bu etnik adı kullanmanın bile hâlâ yasak olduğu Türkiye'de, onların maddi refahı devamlı yükselme halinde görünmektedir ancak böyledir diye asimilasyon yoluyla bir ulusallıktan uzaklaştırma politikasının başarıya ulaştığından söz edilemez, çünkü Kürt halkı ana diline bağlı kalmaktadır. Doğdukları iller dışında, Kürt yüksek öğrenim gençliğince kurulmuş birtakım kültür derneklerinin faaliyette olduğu anlaşılmaktadır ve Türk basınında doğu vilayetlerindeki yönetimi eleştiren makalelere de sıkça rastlanmaktadır.

Türkiye'de Kürt probleminin tümü çözüme ulaşmamış olmakla birlikte, bu birkaç olumlu nokta —ne kadar ufak olursa olsun— belirtilmeye değer İranda da durum aynı olup, bu ülkede, 1950'de Civanrud aşi-

retine karşı girişilen bir cezalandırma harekâtı sırasında da görüldüğü üzere, şiddet tavrı anlayış yoluna tercih edilmektedir. Esasen İranda, gerçekte çok karmaşık olan tüm aşiret problemi askıda kalmaktadır.

Nitekim, Harward'da Arapça profesörü olan William Thomson şöyle demektedir. (*Milliyetçilik ve İslâm*, Orta Doğu Enstitüsü, Waşington, 1952): «Açıkça anlaşılmaktadır ki Türkiye ve İran'ın liderleri, milliyet problemini ilk olarak ortaya çıkaran Polonyanın paylaşılmasının verdiği dersi unutmuşlardır, ya da belki bu dersin kendi durumlarına uygulanabileceği inancında değillerdir. Kendi varoluşlarının temeli ve haklılığı üzerinde derince düşünmemişlerdir.»

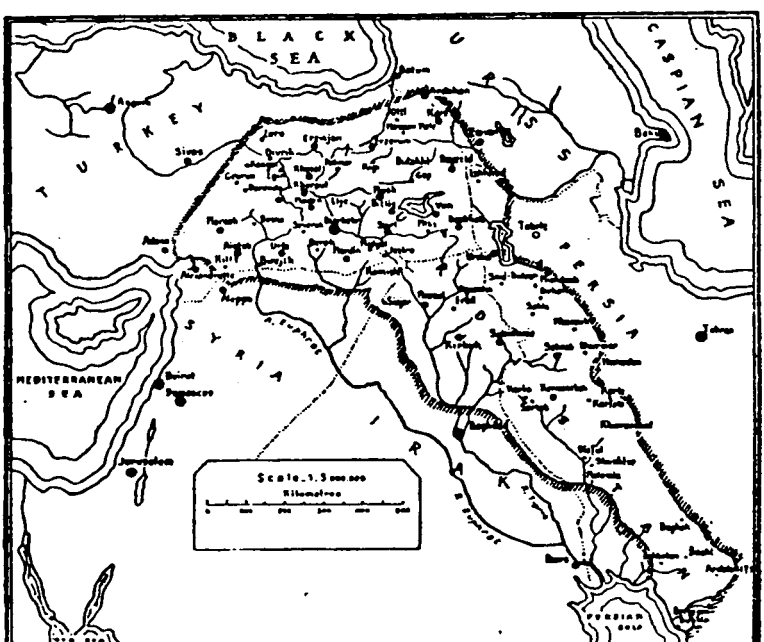

Harita 13.— 1945 San Francisco Konferansına sunulan harita.

İranda, Rıza Şah'ın aşiretler politikası, özellikle hükümdarlığının başlangıcında, aşiret reislerinin yerlerinden sürülmesi, topraklarının ellerinden alınması, aşiretlerin zorla iskâna tâbi tutularak göçlerin yasaklanması ve koca Kürt aşiretlerinin (örneğin kelbağı aşiretinin) yerlerinden sökülüp çok uzaklara yerleştirilmesi şeklinde belirmiştir. Bu davranışların ülke ekonomisi için uğursuz sonuçları, Hükümeti, Rıza Şah yönetiminin son yıllarında bu sert politikayı yumuşatmak zorunda bırakmıştır. 1941'de Şahın tahttan çekilmesinden sonra durum eski haline döndürülerek sürgündeki reisler ve nakledilmiş aşiretler yerlerine iade edilmiştir. Daha sonra, 1946'da, Mah-Abâd misillemelerinin acı bunalımı meydana gelmiştir. Şimdi ise, öyle görünüyor ki İran kamuoyu artık Kürtlere düşmanlık göstermemekte, Tahran'da çıkan *Bahtiyar* gazetesinin bir makalesindeki şu parçaya bakılırsa, Kürtlerin askeri değerleri takdir edilmekte ve vatansever tutumları kabul edilmektedir (1954):

«Merkezi iktidarın aşiretlere sempati ile eğilmesi için, İran'a yabancı askeri uzmanların gelmesi gerekmiş, aşiret bölgelerinin coğrafi önemi bu uzmanların dikkatini çekmekten geri kalmamıştır; ancak İran'ın 2. Dünya Savaşından beri geçirdiği sarsıntıların da aşiretlerimizin hayatı ve durumu üzerinde etkileri vardır. Onlara, yabancı ajanların, Irak, İran ve Türkiye topraklarından bir kısmını içine alacak bir «Büyük Kürdistan» kurulması yönündeki bütün çabalarına rağmen vatanseverliklerini kaybetmedikleri için minnettar olmalıyız... Kürdistan aşiretleri bütün ayartmalara karşı durmuş, tersine, yabancı ajanların faaliyetine karşı Tahran Hükümetini güçlendirmede yardımcı olmuştur».

Şöyle ki, Kürtler kendi ulusal sorunlarını Birleşmiş Milletlere ancak Birleşmiş Milletlere üye olan bir devletin aracılığıyla götürebilirler. Bu davanın, Milletler Cemiyetinde görüşülen diğer davalardan hiçbir ayrıcalığı yoktur. Gerçekten Uluslararası Adalet Divanına bir sorunun götürülmesi sadece Konseye üye olanlara aittir. Konseye üye olmayan devletler ve azınlıkların üyeleri sadece bilgi edinme ve başvurma hakkına sahiptirler. Bu nedenle Kürdistan Konseye başvuramaz ve Konseyden müdahale etme isteminde bulunamaz.

Iraktaki kürt aydınları, Kürtlerin kültürel ve ekonomik çıkarlarını ihmal eden Bağdat hükümetini itham etmektedirler. Karşı çıkışlarını şu şekilde dile getirmektedirler: «Bağdat bizim için nedir ki? Yabancı bir dil konuşan yabancı bir kent. Bir başka halk olan biz kürtler, her zaman dağlarda yaşadık. Onbinlerce yıldan beri Kürtlerin yaşadığı Kürdistan'da serbestçe yer değiştirebilen biz çoban kabileler için Türkiye ve İran sınırlarının anlamı nedir? Sınırın bir tarafında İranlı Kürtlerin öteki tarafında Iraklı Kürtlerin yaşadığı ve dağın bir eteğinde kabilenin yarısının dağın öteki eteğinde de aynı kabilenin diğer kısmının yaşadığını onlara nasıl anlatmak gerekiyor?» Soruna Bağdat Parlamentosunda milletvekili olan genç Kürt avukat Mesut Muhammed Dicleli'nin cevabı şu: «Eğer Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Irak Kürtlerinin Sovyet çerçevesi içinde büyük bir Kürdistan kurma yetkisini verirse, Irak kürtlerinin tepkisi ne olabilir? Buna cevap vermek güçtür. Bağımsız Kürdistan'ın kurulması için hiçbir ülke hükümetinin yardımını reddetmeyeceğiz.» (bak. New Times, 7 Temmuz 1954).

Birçokları için Türk-İran anlaşmasının sonucu

Kürtler hakkındaki Bağdat ile Ankara'nın görüşlerinin ayniyetiyle açıklanabilir. Oysa Arap birliği bu sorunla çok az ilgilenmiştir. Örneğin Suriye Kürtleri bireyselliklerini koruyarak Araplarla aynı ölçüde özel bir statü istemeden siyasal hayata etkin bir biçimde katılmışlardır.

İstemiyerek bu cildin çerçevesini geçmemek için bölümleri içeren tarihi olayların açıklanmasını kısaltmaya mecbur kaldık.

Şubat 1955 [B.N.]

KÜRTLERDE MANEVİ HAYAT - DİN

1. *Kürt dindarlığının özelliği.*

Önceki bölümlerde, Kürdü aile ve aşiret ortamı içinde tanıtmağa çalışmış, onun ulusal ve siyasal sorunlar karşısındaki tavrını belirlemek istemiştik. Kendine ulusal bir Devlet kurma olanağı vermemiş olan inişli yokuşlu tarihindeki bütün kararsızlıklara karşın, güçlü kişiliğini yüzyıllar boyu korumuş olduğunu kimsenin inkâr edemeyeceği bu kavmin ayırıcı özelliklerini ortaya koymayı başardığımızı umuyoruz.

Çeşitli görünümler altında Kürtlerin hayatım çözümlerken, daha önce de, bu hayatta İslamiyetin oynadığı role değinme fırsatını birkaç kez bulmuştuk. Görmüştük ki, Kürtler, Müslüman-Arap nüfuzuna karşı, hiç değilse reislerinin kişiliğinde, büyük ve güçlü bir direnç gösterdikten sonra, yeni inanca katılmışlar, Halifeye hizmet etmişler, Haçlılara karşı etkin bir biçimde karşı koymuşlar (Selâhaddin Eyyubi), İslam uygarlığını benimsemişler (Mervaniler, Şeddadiler), XVI. Yüzyıldaki Türk-İran mücadelesinde, bölünmeci şiiliğe karşı sünni ortodoksluğunun yanında yer almışlar, daha sonra da Abdülhamid'in pan-islamist siyasası içinde elverişli bir araç olarak görünmüşlerdir.

Bu böyledir ya, başka birçok Doğu kavimleri gibi, Kürtlerin de, İslamiyeti benimsedikten sonra, kendi dinsel geçmişlerinden vazgeçtiklerini, dinsel plandaki

manevî hayatlarının bütünüyle yabancı bir öğretinin egemenliği altına girdiğini, Kürt halkının dehasına özgü orijinal hiç bir katkı taşımaksızın, yalnızca bir uyarlanma ve kaynaşma niteliği gösterdiğini ileri sürmek de sorunu iyice basite indirgemek olur.

Üstelik, bereket versin, gerçek durum böyle değildir. Açıklamış olduğumuz başka alanlarda olduğu gibi, dinsel alanda da, Kürt, iyice belirgin kişiliğini ortaya koymaktadır; işte bu bölümde okura bunu anlatmağa çalışacağız. Burda, özellikle, önce Kürt ortamında belirdiği biçimiyle İslamiyeti, sonra gerçek anlamda Kürt dini olarak Yezidiliği, daha sonra bütünüyle Kürt olmayan ama Kürtlerin de büyük ölçüde katıldığı Ehl-i Hak mezhebini, inceleyeceğiz, en sonunda da hurafe ve halk inançları konusunda birkaç söz edeceğiz; çünkü bir halkın dinsel hayatının bütünü incelenirken bunlara değinmemek doğru olmaz. Gerçekten de, kutsal kitaplarda ortaya konmuş ve tanrıbilim uzmanları tarafından yorumlanmış dinsel öğretiler ve âyinler, kültürlü bir seçkinler topluluğunun tekelinde kalmakta, onların kendilerine zorla kabul ettirdiği reçeteleri izleyen halk kitleleri ise, kuşaktan kuşağa geçen ve resmî kurallara göre belki daha da büyük uyum tutturan eski bir gelenekler ve inanışlar temeli üstünde yaşamaktadır. Halk ruhunun derinlerinde yaşayıp giden bu eski dinsel düşünceler, ayrıca, araştırmacılara karşılaştırma olanakları sağladığından, ilgili ortamdaki manevî hayat konusunda kuşku götürmez bazı görünümler ortaya koyduğundan, ayrıca yararlıdır.

2. *İslamiyet karşısında Kürt tavrı.*

İsterseniz, önce, Kürdün İslamiyet karşısındaki (bu halkın çoğunlukla müslüman olduğu kabul edilmek-

tedir) tavrının ne olduğunu ortaya çıkaralım. Daha önceki bölümlerde vardığımız sonuçlarla söyleyebiliriz ki (bu konuda özellikle VIII. bölüme bakınız), İslamiyet, Kürt tarihinin tarihsel gelişiminde büyük ölçüde belirleyici rol oynamış, ve Kürt ortamında kendi adına savaşmaya her zaman hazır bir topluluk bulmuştur; İslamiyet adına ve onun yayılması adına Hevlêr Begin'in soyundan gelen Muzafereddin gibi din kurallarını hayat kuralları olarak ele alan ve toplumsal görevlerinin gereklerini ona bağlayan sofu kişiler çıkmıştır. Ayrıca, *Şerefname*'de, örnek olarak verdiğimiz Erbil Begi kadar tutkuyla İslami erdemler konusunda yetişmedikleri halde, camiler yapmada, medreseler kurmada, hayır kurumları vakfetmede ondan daha az gayretli görünmeyen birçok Kürt kişiliği sıralanmaktadır.

A. SEÇKİNLERDEKİ İSLAMİYET VUKUFU.

İşte bunu pekiştiren birkaç alıntı.

Her şeyden önce, Selahaddin'in (Eyyubî) bütün eyleminin Kürdistan dışında oluşmasına karşın, bu büyük Kürdün Müslümanlık için ortaya koyduğu eserlere bir bakalım: özellikle Kahire'de, birkaç *medrese*, bir manastır ve bir hastane yaptırmış ya da onartmıştır: İmam Şafii'nin mezarının yanında Karafe Medrese-tül Kübra ve Sügra, İmam Hüseyin'in mezarı olarak bilinen yerde Ma'ziye medresesi; Şafii Zeynuttucar Medresesi; «Abbas bin Salar» sarayının yerinde Maliki, Hanefi medreseleri; İsmailiye halifesi Said-üs Sadâ sarayının yerinde, bir Haneka, kendi sarayının çevresinde bir darüşşifa onartmıştır (*Şerefname*, Kahire baskısı, s, 96-97). Kudüs'te de bir medrese ve bir haneka yaptırtmıştır. Öte yandan, Selahaddin, bütün

mal varlığını hayır işlerine, insancıl işlere harcamıştır. Öldüğü zaman, hazinesinde 47 dirhem gümüşten başka bir şey bulunmadığı söylenmiştir.

Şerefname'nin yazarı, onun ataları ve kendisi tarafından, Bitlis'te islâmî bilgiyi geliştirmek ve hayır işleri için yapılmış çalışmalar üstüne bize doğru bilgiler vermektedir. Altı medrese kurulmuştur: İhlâsiye (burada çağının teoloji ve astronomi otoritesi Şemseddin Mevlana Muhammed Şeranşi ders veriyordu); Hacı Bekiye (mistik-sofi Mevlana Muhammed Zarki); Edrisiye (Mevlana Abdullah Rec; «kara Molla» adıyla da anılan bu hocanın özel bir manevi otoritesi vardı); Kâtibiye, Şükriye, Şerefiye medreseleri (burda da şafii otoritesi Mevlana Hıdır Bebi ders vermekteydi). Ayrıca öğrenciler için bir manastır ya da yatılı okul niteliği taşıyan bir Şemsiye Zaviyesi vardı. Bitlisli Şemseddin bir müslüman Saint François'sı olarak ün yapmıştı. O abdest alırken, yabanî kuşlar ve hayvanlar avucundan su içmeğe gelirlerdi (*Şerefname*, s. 455-495).

Bu büyük Kürt İslam merkezler (okur, bunlara Muzaffereddin yönetimindeki Erbil'i de ekleyebilir) dışında, belki onlar kadar önemli olmayan, ama Kürdistan'da çok iyi bilinen birkaç yeri daha analım. Burda Cezire, İslam teolojisi konusunda ün yapmış bazı doktorların yurdu olarak birinci planda görülebilir; bu doktorlar özellikle Bedir bin Şah Ali Beg zamanında korunmuşlardır. sayıları da o dönemde iyice artmıştır (*Şerefname*, s. 171). Mevlana Muhammed Beg, M. Ebubekir, M. Hasan Sürci (ya da Sürçi çünkü bu adın Hakkâri'daki aşiret adından geldiği kanısındayım); M. Zeyneddin Bebi. M. Seyit Ali Bu bilginlerden dördüncüsü *batını* bilimler kadar *zâhiri* bilimlere de

vukufu dolayısiyle ün yapmıştı. İkincisi de, gücendirildiği için, Cezire'yi terketmek istemiş, ancak, başta beg olmak üzere, kentin bütün ileri gelenleri, yalvar yakar olarak onu bu isteğinden vazgeçirmişlerdi. Bu üstadların verdikleri hakem kararları *(müsnifat)*, müslüman Kürt hukukuna girmiş bulunmaktadır. Cezire'deki durumu özellikle dikkate değer bulmaktayız, çünkü bu bölge Yezidiliğin merkezlerinden biri olmuştur. Zaho kenti de Kürt vukufunun merkezlerinden biriydi; Kürdistan ülema'sının büyük çoğunluğu burdan çıkmıştır. Bununla birlikte, *Şerefname*, bu konuda adlar vermiyor bize (s. 147). Hizan'da, yerel Kürt Begi Emir Malik oğlu Emir Davud, kendi adını taşıyan Davudiye medresesini kurmuştur. Kürtlüğün temel kenti olan (Hüzni'ye göre) Ahlat'ta, büyük bir fikrî gelişme vardı: Nasreddin Tûsî tarafından çağrılan Mevlana Muhyiddin Ahlati *(Şerefname*, s. 460), bu kentteki Marağha gözlemevinin yapılışında (XIII. Yüzyıl) hazır bulunmuştur. Pelengân'da da *(Şerefname*, s. 409), Şah Tahmasp'ın kızıyla evli olan Gaybullah oğlu Muhammed Beg bir medrese ve bir cami yaptırmıştı.

Yalnızca *Şerefname*'nin yardımıyla ortaya çıkardığımız bu liste tam olmaktan uzaktır kuşkusuz; ama Kürdistan'ın, okullar, inanç, dinsel düşünce ve duygulara dalma yerleri kurma yönünden başka müslüman bölgelere göre hiç de geri kalmadığını göstermeğe yetmektedir.

Ben de, nitekim, 1935'te, Bruxelles'de toplanmış bulunan, XVI. *Uluslararası Antropoloji Kongresi*'nde, *«toplumsal-ekonomik bir envantere dayanarak folkloru sınıflandırma denemesi»* başlıklı bildirimde, *Mem-ü Zin* üstüne şöyle diyordum (s. 9): «... şiir bütünüyle

iyice ortodoks bir müslüman espri içindedir. Sık sık tekrarlanan dua sözlerine, tanrı çağrılarına bol miktarda rastlanmaktadır; Kur'an üstüne edilmiş yeminin kutsal karakteri yüceltilmektedir.»

IX. Bölümde birçok kez sözünü ettiğimiz Socin'in derlemesinde, müslüman espriyle iyice yüklü öyküler, şiirler de bulunmaktadır. Burada, özellikle, müslümanlarla hristiyanlar arasındaki bir savaşı anlatan ve Peygamber'in, Ali'nin, onun oğulları Hasan ile Hüseyin'in, Halid ibni Velid'in, Ömer ibni Hattat'ın adlarını anan «Sezeban» şiirinden söz edeceğim. Socin'in de belirttiği gibi bu öykü iyice Araplaşmış niteliktedir (II. Abteilung, s. 175). Peygamberin Siyah Atından söz eden başka bir öykü ise Kürt kaynaklıdır (II Abteilung, s. 192).

Müslüman El-Ezher Üniversitesinin müderrisleri arasında Kürtler de vardı. Bana bunların arasında, kimyacı olup bu alanda bir el yazması eser bırakmış bulunan Abdüselam el-Mardinî'nin adından söz edilmişti. Ayrıca elimde 1934'te (Hicrî 1352) Kahire'de yayımlanmış bir teoloji eseri var. Bu kitabın yazarı, Mevlana adı, Sennehli Kürt Medümü takma adı altında bilinen Seyit Abdürrahim el-Hüseyni'dir. XIX. Yüzyılın ortalarında yaşamıştır. Bu eserin bir kısmı Kürtçe *(gurani)*, geri kalan kısmı da Farsça ve Arapça olarak yazılmıştır. Yine Sennehli bir Kürt olduğu sanılan yayımcısı Muhyiddin Sabri Neimî de, 36 yıl El-Ezher'de incelemeler yapmış ve İbni Sina, Ar-Râzî, Gazalî üstüne çalışmalar yayımlamıştır.

B. KÜRT SÜNNİLİĞİ

Kürt, sünnî-şiî çatışmasına karşı kayıtsız kalmamış, bu çatışmada bölünmeye karşı ortodoks görüşün

yanında yer almıştır; tıpkı Türkiye ve Iran arasındaki savaşlarda çoğunlukla birincisinin safında savaşmış olması gibi. Bu konuda bir analiz incelemesinden ve Kürtçe bir metnin çevirisinden meydana gelen bir kitabımız vardır; *Sünniliğin Kürt Gözüyle Bir Savunusu* başlıklı bu kitap, «Rocznik Orientalistyczny» de yayımlanmıştır (1933, c. VIII, s. 116-160). Kitapta bir Kürt dervişi Kerbela şiilerinin üstadlarıyla çekişmeden yana olduğunu kesinlikle belirtmektedir.

O incelememizde, Kürt-İran ilişkilerinde, mevcut dinsel karşıtlığın, bir islamcının orda her şeyden önce arayacağı dogmatik yararı da gözden kaçırmaksızın, toplumsal koşulların farklılığıyla (Kürtlerin, aşiretçi, dağlı, göçebe oluşu; İranlılarınsa kentçi, yerleşik ve ovalılıkla karakterize olmuş niteliği) ortaya çıkan, çok şiddetli bir çelişki haline geldiği zaman, nasıl özel bir dinsel katılık kazandığını söylüyorduk. Elimizdeki Kürt metnini yalnızca teorik bir görüş açısından değil, bütün büyük gelişimi içinde incelemeğe giriştikten sonra hemen dinsel kaygıların dışına çıktığımız da görülecektir.

Kürt bu kin duygusunu Aceme (şii İranlı) karşı olduğu gibi Türke (sünni Türk) karşı da besleyecektir; çünkü onun zihniyetinde ağır basan şey, nisbeten yeni bir olay olan İslamiyet cilâsı değil de, aşiret adamının, hiç bir zaman boyun eğmemiş dağlının yırtıcı soyaçekimi olmaktadır. Kendisini uygarlaştırmağa, nasıl uzlaşacağını bilmediği siyasal bir organizmanın, bir «site»nin çerçevesine sokmak isteyen bütün güçlere karşı inatçı ve sürekli mücadelesinde, bağımsızlığından ödün vermemektedir Kürt. Kürtteki bu zihniyet görünümü ancak çok yavaş ölçüde değişikliklere uğramaktadır; bakışlarımızı saptırınamak için bu nok-

tayı zorunlu ve vazgeçilmez bir ölçü olarak aklımızda tutmamız gerekiyor.

Kürtler ve İranlılar arasındaki ilişkilerin temelini yalnızca dogmatik şii-sünnî ayrılığı yaratmış değildir; ve olayların gözlemine dayalı analizimizi ileri yürütünce göreceğiz ki, Kürt dervişçiliği, ortodoks sünni görüşün savunuculuğu konusunda kendinden beklenen rolü de oynamamıştır.

Kuşkusuz, derviş birliklerinin, bu arada da Kürtlerinkinin, belli bir anda Abdülhamid'in pan-islamist siyasasına bir araç olarak hizmet ettiğini biliyoruz. Daha sonra, Büyük Savaş sırasında (Birinci Dünya Savaşı, ç.n.) Cihad fikrinin Kürt şeyhleri arasında çömezler bulmuş olduğunu da biliyoruz. Ama, müritçiliğin Kürt çevrelerinde, halife-sultan'nın kişiliğine bile koloyca yönelebilen savaşçı, anti-Türk bir karakter kazandığını da bir incelememizde belirtme olanağı bulmuşuzdur (1). Büyük Savaş sırasında, Cihad partizanı Kürt şeyhlerinin yanında, ona inançla karşı çıkanları da görmüştük. Nihayet, savaştan sonra, 1926 büyük Kürt isyanının lideri bir Nakşıbend olmuştur; ve daha sonra Türkler tarafından alınmış tedbirler, yalnızca, ailelerinin bütünüyle Kürt olmayan bölgelere doğru sürülen Kürtleri değil, geçmişte Türk Devleti içinde oynadıkları rol ne olursa olsun, bütün derviş birliklerini de, bu arada Bektaşileri de hedef tutmuştur (2). Bu gözlemlerden de çıkarabileceğimiz gibi, resmî Kürt sünniliği bu halkın gerçek özlemleriyle büyük bir iç çelişki içindedir.

---

(1) **Kürtler Kendilerini Anlatıyor, Bulletin de l'Asia française,** Mayıs 1925, sayı 231.

(2) Aşağıdaki yazımıza bakınız: **Musul'da Kürt Sorunu. Przeglad Wspolezesny,** sayı 50-51, 1926, Krakov.

C. KÜRT MİSTİSİZMİ, ŞEYHLERİN ETKİSİ

Kürtte eylem halinde beliren, ayrıca onu ilkel bir biçimde açımlayan dinsel düşüncenin, özellikle derviş birlikleri içinde geliştirilmiş mistik düşünce olduğunu söyleyeceğiz (1). «Dogmatik açıdan, Ülema»nın resmî kabulüne hiç bir zaman mazhar olamamış (2), ama toplumsal açıdan ortama iyice uyarlanmış bir mistisizmdir bu (Kürdün bu dinsel tavrının gücünü açıklayan bir öğe). Bu da, önce nakşıbendi öğretisine, sonra da, bugün Kürt aşiretleri arasında iyice yaygın bulunan Kadirîliğin kurucusu Abdülkadir El - Geylanî'nin (3) öğretisine uygun biçimde gerçekleşmiştir. (Kadirîliğin Kürt aşiretleri içinde yaygınlık kazanmasının nedeni, belki de, Abdülkadir El-Geylanî'nin kendisinin de Kürt kökenli oluşuna bağlanabilir). Kürt dervişçiliği aşiret planında örgütlenmiştir. Gerçek öğretiyi elinin altında tutan ve çevresi çömezlerle *(müritler)* sarılmış olan Şeyh, o öğretiyi kendi evinde *(Haneka)* öğretmekte, yorumlamaktadır. Müritlerin en iyileri ilerde aşiretler nezdinde temsilci *(halife)* olacaklardır. Böylece Kürdistan, bir uçtan bir uca, aşiretlerin coğrafya durumuna uygun bir biçimde, bir «mistik hücreler» ağıyla kaplanmıştır.

Öte yandan, hatırlarsak, bu şeyhler okurumuzun da meçhulü değillerdir. Aşiret hierarşisini ya da Kürt ulusal hareketini ele aldığımız sayfalarda da onlara

---

(1) V. Minorsky, **Kürtler**, Rusça, Petrograd, 1915, s. 22-23.

(2) L. Massignon, **Essal sur le lexique technique**, Paris 1922, s. 93-96. Yazar, «Ülema»nın mistikler karşısındaki tavrını ele almaktadır.

(3) M. A. Aynî ve F. J. Simore-Munir: **Büyük Bir İslam Azizi: Seyit Abdülkadir Geylanî, 1106-1168**, Paris, 1938; **Grandes Figures Orientales, VI.**

rastlamıştık. Ama bu kişiliklerin Kürdistan'daki önemini daha iyi belirtebilmek için, bu bölümde konunun üstünde biraz daha durmanın uygun olacağı kanısındayız. Sözgelimi, başlıca Kürt şeyh aileleri hangileridir? İlk olarak akla «Sadat-e Nehri» diye anılan Şemdinan ailesi geliyor (bak. VI. bölüm)'. *Asie française*'de, Mayıs 1925'te yayımladığım incelemeyi hatırlayalım.

Bu ailenin kökeni Abdülkadir El-Geylanî'ye dayanır; onun oğlu Şeyh Abdülaziz, kadiri görüşleri yaymak için Akra'ya gelmiştir. Şeyh Abdülaziz Akra'da ölmüştür; mezarı bugün de bir «ziyaretgâh» olarak dolup taşmaktadır. Onun oğlu Şeyh Ebubekir gidip Hariki bölgesinde Stuni köyüne yerleşmiş; ölümünden sonra oğlu Şeyh Haydar, sonra da ailesi, üç dört kuşak orda oturmuştur. Daha sonra, Molla Hacı zamanında, bu aile, Humaru'da, Melayan köyüne gidip yerleşmiştir. Birkaç kuşak da, önce orda, sonra da, Demane Sufla köyünde Molla Salih zamanına kadar oturmuştur. Oğullarının kadiri öğretisini bırakıp nakşıbendi öğretisini benimsemeleri de bundan sonra olmuştur. Bu ailenin Nehri'ye (Şemdinan merkezi) yerleşmesinin tarihi de aynı zamana raslar. Nehri'li şeyhlerin soyağacı aşağı sayfadaki tablo gibidir.

Nakşıbendî dervişleri arasında, siyasal bir rol üstlenmek istemeksizin, müritleri üstünde çok güçlü bir manevî etki yaratmış olan Süleymaniyeli Mevlana Halid'i anmak yerinde olacaktır.

Şehrizur (1) bölgesinden, sıradan bir Kürt'tü bu; bir medresede öğrenim gördükten sonra, Molla Halid olmuş ve Süleymaniye'de dersler vermiştir. Bir gün

(1) Şehrizur, Musul vilayetine, Süleymaniye sancağına bağlıdır.

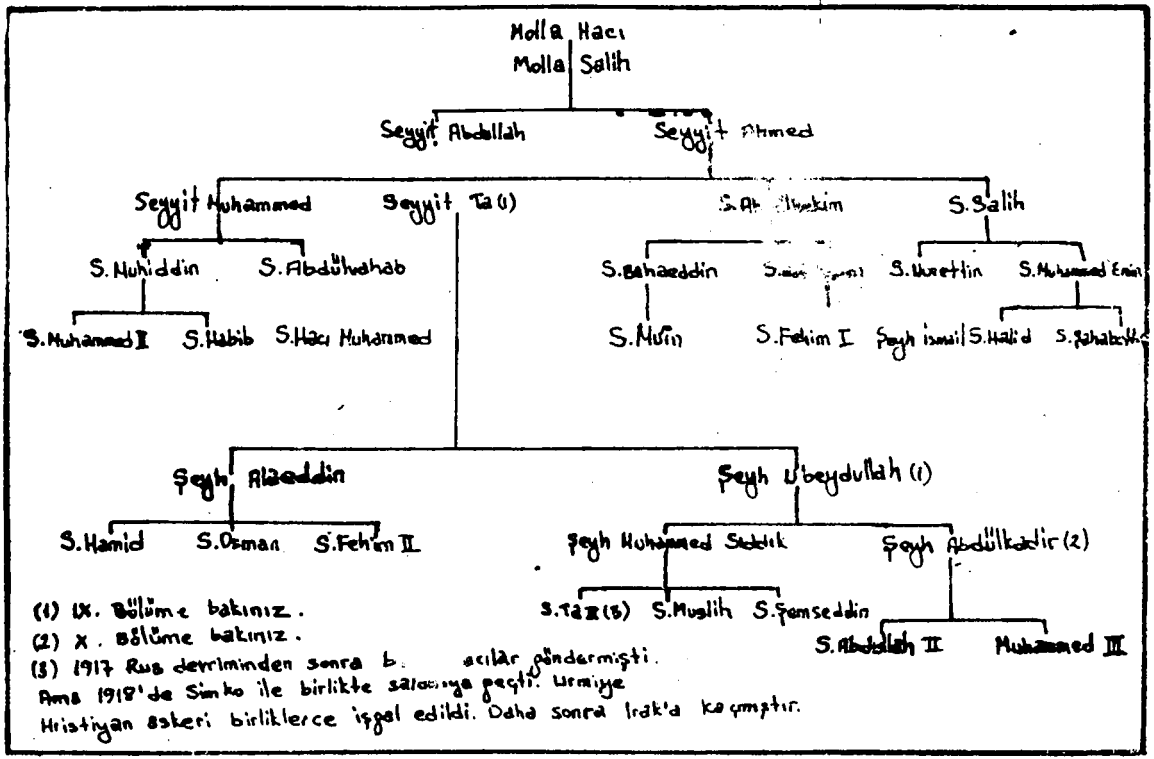

(1) IX. Bölüme bakınız.
(2) X. Bölüme bakınız.
(3) 1917 Rus devriminden sonra b[illegible] asilar göndermişti.
Ama 1918'de Simko ile birlikte salaoniya geçti. Urmiye
Hristiyan askeri birliklerce işgal edildi. Daha sonra Irak'a kaçmıştır.

rüyasında basit bir derviş olan Şeyh Abdullah Dehlevî ona şöyle buyurur: «Ya Halid, Hacca git; Kâbe'de oturmuş, üstündeki bitleri ayıklayıp kıran tıpkı bana benzer bir derviş göreceksin; onun bu durumuna kızma, yalnız abasının eteğini şöyle bir salla: istediklerini elde etmende sana yardımcı olacaktır». Halid bu rüyaya hiç önem vermez ve aradan yıllar geçer.

Gördüğü rüyayı iyice unutmuş bulunan Halid, Hacca gittiği zaman, Kâbe'de, üstündeki bitleri ayıklamakta olan o dervişi görür, kızar, ve ona bir uyarıda bulunur: «Hangi din kuralında var bu uygunsuz iş?» Dervişse ona yalnızca şu karşılığı verir: «Ya Halid, gördüğün rüyayı unutmuşsun; şimdi hemen Dehli'ye gitmezsen, senin için kurtuluşun yolu çok uzun olacak». İyice utanan Halid, Süleymaniye'ye döner ve uzun yolculuğuna hazırlanır. Ülema, ona bunu yapmamasını öğütler; zaten yeterince bilgin olmuş olduğunu söylerler. Ama hiç bir uyarı işe yaramaz ve Halid yola çıkar.

Yolu üstündeki, Şemdinanlı Seyit Abdullah'ı «müderris» olarak bulunduğu Nehri'yi ziyaret eder (soyağacı tablosuna bakınız). Seyit Abdullah ona şöyle der: Niçin gidiyorsun oraya? Nafile bir iş bu! Daha doğrusu zorunlu bir iş, ben de seninle geleceğim». Halid'in karşılığını İranlı şair aşağıdaki mısralarda şiirleştirmiştir:

Edib-e men celiss-e men şeved der halge-ye rindan
Be guşeş güer resanem naley-e mestaney-e hodra.

Yani: «Saçma sapan sarhoş sözlerimi efendimin kulağına fısıldarsam, o da benim oturduğum sofraya oturacaktır».

Dehli'ye gider, Şeyh Abdullah'ın yanında yalnızlık ve yoksunluk içinde birkaç yıl geçirir, sonra yine

Süleymaniye'ye döner. Nakşıbendî öğretisinin mürşidi olur; ama adının iyice yaygınlık kazanması çok kişinin kıskançlığını ve düşmanlığını da üstüne çeker; bu düşmanların içinde en etkilileri Süleymaniyeli Şeyh Maruf ve Balekli Molla Mehmed'dir.

Bunlar Mevlana Halid'in Kürdistan'da oturuşuna karşı şöyle bir muhakeme yürütürler: «Kürtler basit ve saf adamlardır; şimdi nakşıbendî zaviyelerini büyük bağışlarla beslemeğe başlayacaklar, onlar da giderek zenginleşeceklerdir. Bunun sonucu olarak, din işlerinde olduğu gibi dünya işlerinde de büyük güçlükler doğacaktır. Bu nakşibendî şeyhlerinin çocukları, babalarının zenginliği sayesinde, büyük bir rahatlık ve lüks içinde yetişeceklerdir. Gururlu ve kendinden emin bir insan kuşağı yaratacaklar, bu kuşak ataların ilkelerini ve yalın hayatı unutacaktır. Din işleri ikinci plana atılacaktır; dünya işlerine de burunlarını sokmağa itilecekler, ve şeyh ünvanlarıyla iktidarı ele geçirme özlemi içine gireceklerdir. Basit tabaka üstündeki nüfuzlarını kötüye kullanarak, onları gerçek dinden saptıracaklar ve onları yalnızca korku ve yalnızca kendilerine boyun eğme içinde tutmağı düşüneceklerdir. Bencil planları hükümetin hoşuna gitmeyecek Kürdistan'a aralıksız olarak askerî birliklerin gelmesine yol açacak, ortalıkta ne dirlik ne düzenlik kalacaktır».

Mevlana Halid'in düşmanları böyle düşünüyorlardı işte; sonunda da onun öldürülmesi gerektiği sonucuna vardılar. «Bir adam kötüyse, ya da bir adam iyi bile olsa, çevresinde uyandırdığı etkiler sonuçta Kürdistan için uğursuz olaylara yol açabiliyorsa, onu öldürmek çok doğaldır, çünkü *irtikâb ul-qabih li daf'i l'aqbahi vâcibun* (daha kötü olayları önlemek ama-

cıyla yapılıyorsa, kötü bir şey yapmağa izin vardır).

Kısacası, bu kadar Mevlana Halid'e duyuruldu, o da, dürüst bir adam olarak, hiç karşı koymadı; kalkıp İstanbul'a gitti. Başkentte hocalığıyla öylesine başarı kazandı ki, ülema ona Arabistan'a gitmesini öğütledi. «İnsanlar orda inançlarında daha katıdırlar ve yeni öğretilerin etkisine girmeğe daha az elverişlidirler». Mevlana Halid, Suriye'de birkaç yıl vaazlar verdikten sonra orada öldü; mezarı Salihiye'dedir (Şam'ın dış mahallesi). Bu öyküyü kendisinden dinlediğim üstadım Molla Said sözlerini şu cümleyle bağlamıştı: «Dindar ve dürüst bir adamdı; ama Kürdistan'a ektiği tohumlardan, bu ülke yararlanmadı».

Şimdi de Kürdistan'da başka nüfuzlu şeyh ailelerine bakalım.

Peygamberin aşireti olan *Kureyş* kökeninden geldiğini ileri süren Şeyh Kak Amedi'nin oğulları da Süleymaniye'de büyük ün yapmıştır. Onun oğlu olup aynı kentin *naqib*'liğini yapan Şeyh Said (1906'da Musul'da öldürülmüştür), Abdülhamid zamanında, İranlı Kürtler arasında, «bu anlaşmazlık bölgelerine» Türklerin sızmasını kolaylaştırmak için aktif bir propaganda yürütmüştür (bak. X. bölüm). Bununla birlikte, üstadları tarafından katledilerek hayatını kaybetmiştir. Kardeşi Şeyh Maruf tek kelime Türkçe bilmiyordu! Şeyh Said'in oğlu Şeyh Ahmed, babasının öldürülmesinden sonra Hemavend'lere sığınan (bak. VII. bölüm) ve orada Barzan şeyhleriyle de birleşerek (bak. aşağıdaki açıklamalar ve X. bölüm) Türklere karşı bir isyan hareketini başlatan ağabeyi Şeyh Kadir'e oranla çok az tanınmıştır. Türkler bu hareketi bastırmanın üstesinden gelmekte büyük güçlükler çekmişler ve sonunda Şeyh Said'in *naqip* ünvanını ve bü-

tün mülkünü kardeşi Şeyh Maruf'a bırakarak işin içinden çıkmışlardır. O da, kardeşinin ölümünü hazırlamış olan Türklere karşı daha az bir hınç içinde olmuş değildir.

Aoraman'da (bak. VII. ve X. bölüm), nüfuzlu aile, Tavile ve Beyare köylerine yerleşmiş olan Şeyh Osman ailesidir. Şeyh Osman'ın iki oğlu vardı: Şeyh Muhammed ve Şeyh Ömer. İkincinin oğulları Şeyh Necmeddin ile Şeyh Alâeddin ile biricinin oğlu Hüsameddin, bugün bu soyu temsil etmektedirler. Mukri, Mamaş ve Mangur aşiretleri arasında çok dinlenmişlerdir. Nakşibenddirler.

Kerkük'te, kadiri topluluğuna bağlı Şeyh Ali Talabani'nin oğlu Şeyh Muhammed Ali ünlüdür. Zengene Kürt aşiretlerinin bir bölümü Talabani adını taşır. Söz konusu şeyhler de belki burdan gelmektedir. Ayrıca, Kuretu ve Sirvan kavşağında, Guri-Şala köyünde, bu aşiretin kırsal kesimde kalmış başka şeyhlerinin de oturduğunu ekleyelim: Şeyh Hamid ve Şeyh Nasreddin.

Kerkük'te ayrıca, Şeyh Abdurrahman Zadeh seyit Ömer'in kişiliğinde Seyit Abdürrahman'ın oğullarını temsil eden ve şafii mezhebine bağlı aileyi de anmalıyız (bu mezhep Kafkasya'ya ve Dağıstan'a da yayılmıştır). Seyit Abdurrahman, XIX. yüzyılın 40 ve 50. yıllarında bütün Kürdistan'ın en etkin dinsel kişiliklerinden biri olmuştu. Otoritesi altında, söylendiğine göre, her yere yayılmış ve propagandasının uysal araçları olarak görev yapan elli bin *mürit* vardı (1).

(1) Seyit Abdurrahman, Dağıstanlı ünlü Şamil'in ve onun Ruslara karşı yürüttüğü mücadelenin çağdaşıdır. Bu iki dağlı müslüman kişilik arasında ilişki olup olmadığının araştırılması (aynı tarikat kurallarına bağlı olduklarından, mümkündür de bu) ilginç olacaktır.

Amadiya'da, Behdinan'da, kadiri öğretisi, Şeyh Nureddin Berifki ailesi tarafından temsil edilmiştir. Kendisinin oğlu olmadığı için, şeyhlik ünvanı ağabeyine geçmiştir.

Bitlis ve Van bölgesinde, Şeyh Muhammed Küfrevi'nin oğlu Şeyh Bahaeddin'e raslayacağız. Hakkâri bölgesinde ise Şeyh Fehim Arvasi'nin oğulları, özellikle de 1914 savaşından önce Başkale'de yaşayan Şeyh Taha'nın oğlu Şeyh Abdülhakim görülmektedir.

P. Rondot, Şam Fransız Enstitüsü'nün yayın organı *Bulletin d'Etudes orient*'da (1936, sayı VI.) yayımladığı «Eski Asya'nın Dağ Kabileleri» başlıklı incelemesinde, «yerel şeflerin kızlarıyla yaptığı ustaca evlenmeler sayesinde elde ettiği feodal ve aşiret nüfuzuyla iki katma yükselen dinsel nüfuzuna dayanarak başlattığı, ve büyük bir zenginlikle desteklettiği 1926 isyanının kahramanı» Şeyh Said'in ailesinin bağlı bulunduğu Palü şeyhleri üstüne de bazı ayrıntılı bilgiler veriyor bize.

Nihayet, Akra'da ve Zibar'da iki nakşibend aile daha biliniyor. Bunların birincisi, Şeyh Abdüsselâm Barzani'nin soyundan gelenler (bu konuda *Kürtler kendilerini Anlatıyor* başlıklı incelememde kısa bir tarihsel özet vermiştim), ve onun torunu olup Büyük Savaş sırasında Türklerin buyruğuyla katledilen ve dedesiyle aynı adı taşıyan oğlu tarafından temsil edilmektedir. Oğulları ileri yaşta olduğu için şeyhlik ünvanı X. bölümde öyküsünü anlatmış olduğumuz kardeşi Şeyh Ahmed Barzani'ye geçmiştir. İkinci aile ise Becili köyünde oturmakta olup bugün Şeyh Badi Becili'nin oğlu Şeyh Muhammed tarafından temsil edilmektedir. Becili şeyhleri de, Şemdinan şeyhleri gibi büyük servetleriyle ün yapmışlardır. Siyasal açı-

dan, merkezi Kürdistan iki nüfuz bölgesine ayrılmış bulunmaktadır: Nehri (Şemdinan) şeyhlerinin ve, Tavile ve Biyare (Aoraman) şeyhlerinin nüfuz bölgeleri: bu yörelerin coğrafi anlamda en ulaşılmaz iki noktası söz konusudur burda.

Dinsel planda, şeyhlerin, derviş birliklerinin (ki bunların Kürdistan'da en yayılmış olanları nakşıbendiler ve kadirilerdir) reisleri olduğunu gördük. Buhara'lı Pir El-Hoca Muhammed Bahaeddin tarafından kurulmuş olan ve «altın zincir» diye anılan birincisi, en eski mistik topluluklardan biridir (von Hammer, Geschichte des Osmanichen Beiches, I. s. 138); şeyhlerine *Havacegân-ı azizan* denmektedir (bak. Ferheng-i-şu'urî, s. v. Naqchbend). Hammer'e göre Nakşıbendiler kendi zincirlerinin ilk halkası olarak Ebubekir'i görürler, oysa öbür derviş birlikleri için bu halka Peygamberin damadı Ali'dir (dervişlerin hayatı konusunda birçok yapıt arasında özellikle Vambery'nin *Sittenbilder aus dem Morgenlande* adlı kitabına bakınız, Berlin, 1876). Bununla birlikte Nakşıbendi öğretisi Kürdistan'da kadirilikten sonra yayılmıştır... (1)

Dervişliğin ya da sofiliğin ayrıntılarına burda giremeyeceğiz (2). Derviş olmak isteyen kimseler *(mürid)*, *mürşid* tarafından yönetilen birçok sınama derecelerinden *(tarikat)* geçerleri; bunlar, istiğrak durumu içinde, manevi yönden temizlenirler, ve Tanrı'

(1) Uşnu'da Nakşıbendî ve Kadirî rekabeti konusunda Bittner'e bakınız. 1096'da kadirîliği kurmuş olan Abdülkadir el-Geylanî (ya da Ceylanî) Irak başbakanı Reşid Alî el-Geylanî'nin atasıydı.

(2) Bu konuda, otorite olan L. Massi[illegible]on'un çalışmalarına, özellikle de onun **La passion d'al-[illegible]ayn ibn Mansour al-Hallaj** adlı incelemesine bakınız.

ya dalmak, onunla bir olmak (unio mystica) için çalışırlar. Bu duruma ulaşmak için uygulanan dinsel dış pratikler, mistik bir anlam taşıyan özel dualardan *(zikir, telkin)* ibarettir; zaman zaman bunlara bazı jestler, hatta danslar da eşlik etmektedir bu toplantılar, Kürdistan'daki Sauc-Bulag, Nehri, Barzan, Berifkan, Becil vb. gibi merkezlerde *tekke* adı verilen dua evlerinde yapılmaktadır.

Şeyhlerin hem dinsel hem de siyasal nitelik taşıyan etkilerini sürdürmek için *halife* adı verilen ajanların kurduğu ağın yardımı sağlanmıştır. 1914 savaşı sırasında bunların birçoğu gösterilmişti bize. Aoraman şeyhlerinin halifesi, Seyit Zenbil'in oğlu Baba Hâkim'di; Baba Mirî mukri serdarlarının yerleşme yeri olan Bukân yakınlarında aynı adı taşıyan bir köyde oturmaktaydı (bak. VII. bölüm). Şeyh Yusuf Şemseddin ve Sauc-Bulag yakınlarındaki Şerefkend köyünde, bir Mevlana tarafından temsil edilmekteydi. Baba Hâkim'in nüfuzu Beg Zade, Delolri ve Govrik aşiretleri üstünde yayılmaktaydı; Mariuş ve Mangur aşiretleri üstünde de Mevlana'nın etkileri vardı. Ayrıca Sauc-Bulag yakınlarında, Kovs-Abad köyünde Türkler tarafından idam edilmiş kadirî şeyhi Bâbâ oturmaktaydı. Tarikatının bir risale'sini göndermesini sağlamak için ona bir mektup yazmıştım; ancak onun trajik sonu, ilişkilerimizi sona erdirmişti. Nihayet, Balek'te, Garuşin[illegible] yanında, Şeyh Kemaleddin'in oğlu Şeyh Cel[illegible]ddin yaşamaktaydı; 1914 savaşı sırasında kendisini etkili bir biçimde Cihad uğrunda çalışmalara vermişti. Kürt mistik tarikatlerinin bu siyasal-dinsel organizasyon olayında bizi asıl ilgilendiren nokta, İslâmiyetin düzelmesini ve Halifeliğin itibarının yükselmesini düşleyen derviş-

lerin faaliyetinin (Kürtlerin Türk Sultanına karşı bağlılığı konusunda daha önce belirttiğimiz sınırlar içinde), panislamist bir propaganda karakterine bürünmekte olmasıdır (1). Şeyhler, kendi çevrelerine her türlü yabancı etkinin sızmasına karşı göz yumamayan bir tutum içindeydiler. Bu duygu, onlarda, İslâmiyet kaygılarının yanısıra, kişisel yararlarını düşünmekten ve günün birinde Kürdistan o soyut durumundan çıkarsa kaçınılmaz bir biçimde nüfuzlarını da yitirecekleri korkusundan doğmaktaydı. Molla Said (bak. IX. bölüm) bu konuda, daha önce de gördüğümüz gibi, böyle bir kuruntuya kapılmıyordu. Yine de bu gözlemleri genellememek gerekir. Bütün şeyhler hırs ve zenginleşme amacı peşinde değildiler. Aralarında manevî kaygılar içinde yaşayanlar, müslüman olmayanlar karşında ve siyasal sorunlarda hoşgörüyle hareket edenler de vardı. Barzan ve Bâbâ şeyhlerinin Türklerin eliyle yıkılışının nedeni de, işte, özellikle bu hoşgörüye ve onların Cihad-ı Mukaddes'ten yana propaganda yapmaktan uzak durmalarına bağlanabilir.

Kürt ortamı üstüne yapılacak her incelemede, şeyhlere, onların nüfuzuna, sempatilerine ve antipa-

(1) **Kürtler Kendilerini Anlatıyor** başlıklı yazımıza bakınız. «Onlar (Kürtler) silâh satın almağa başlamışlardı. Çok iyi biliyoruz ki, Kürdistan'daki bütün aşiretler içinde en vahşileri Zibariler, Şirvanîler ve Mizurilerdir. Şeyh Muhammed'e sayıları 5000'i aşkın, çok bağlı birlikler sağlamışlardır. Bunlar, hepsi bir araya gelince, kimsenin karşılarında duramayacağını açıklamışlardı. «Musul'a gideceğiz, orayı alacağız; sonra Şam'a yürüyeceğiz, Şam'dan da İstanbul'a saldıracağız; şu hiç bir şey olmayan küçük Hamid'i bacağından asacağız, tahtından alaşağı edeceğiz onu. Yerine Mehdî Hazretlerini getireceğiz. Peygamberin temsilcisi onun olması gerekir.»

tilerine, muridlerinin sayısına vb. bir yer vermek zorunludur. Dikkatimizi onlara çevirmekle, aynı zamanda, arkasında İslâmiyetin çeşitli gizlerini saklayan örtüyü de biraz olsun kaldırmış olmaktayızdır çünkü. Şeyhlerin etkileri kimi zaman Kafkasya'da (Şamil ve müridleri), kimi zaman Fransız Afrikası'nda (bir sürü *zaviye*'siyle) ve İtalyan Trablus'unda (Bugünkü Libya: Senusi) hissedilmektedir. Bütün bu durumlarda rasladığımız olgular aynı niteliği taşımaktadır. Kürtler, şeyhlerinin tek bir sözü üstüne hemen silâha sarılmaktadırlar. Okur, Kürt ulusal hareketini anlattığımız bölümlerde bunun birçok örneğini görmüştü (IX. ve X. bölümler). Büyük Savaş sırasında, Urmiye gölünün güneyindeki hemen bütün aşiretler (İran parlamentosunun ters yöndeki bildirilerine kaşın), Cihad-ı mukaddes adma, şeyhleri tarafından, hatta kimi zaman aşiret reislerinin isteklerine sırt çevirerek ayağa kaldırılmıştı (sözgelimi Mamaçların Karani Ağası). Ayrıca, aşağıda bir örneğini de verdiğim bir noktayı belirtmek isterim: Kürtlerin kendi aralarındaki iç mücadelelerde, düşman aşiretinin ne camileri, ne mollaları, hatta ne de Kuran'ı savaş kudurganlığının dışında kalmakta; aşiretin çıkarı, hemen bütün dinsel kaygıların da, müslüman kardeşliği düşüncesinin de üstünde yer almaktadır.

Bütün bu olaylar bize şu noktayı belirtme olanağı verir gibidir: Kürt ruhu, dinsel görünümüyle ele alındığında, sünni ortodoksluğun doğrultusunda değildir. Bu konuda, müslüman öğretisine ilişkin birkaç Kürtçe yazıyı anabiliriz; Elimizdeki örneklerden de anlaşılabileceği gibi, müslüman Kürdün belirgin özellikleri, hak mezheplere biraz aykırı düşen, ya da genellikle aykırı düşen bir mistisizmde toplanmakta-

dır (1). M. Driver bu konudaki incelemesinde açıkça şunları söylüyor (2): «...kimi zaman İslâmiyetin pagancı batıl inançlara ve tuhaf âyin usullerine karışmış bir biçimine raslanmaktadır; bunların çoğunda da Zerdüştçülüğe, Budizme, ve başka eski Dinlere benzeyen noktalar vardır; İbn-el-Athir bunları «müşrikin» olarak adlandırmakta, çoktanrılı, putatapar nitelikte bulmaktadır *(Kâmil*, III, 37)». Bütün bu gözlemler bir Türk özdeyişinde özlü bir biçimde dile getirilmiştir; bu özdeyişte, hiç bir kaçamağa yer verilmeksizin, şöyle denilmektedir: «*Kürt, gâvura göre müslümandır*».

D. CİHAD-I MUKADDES.

Ne var ki, Kürt, bu kötü müslüman, İstanbul'un yaptığı Cihad çağrısına karşılık vermekte hiç de az sabırsızlık göstermiş değildir. Gerçektir bu (1923'te, Paris'te toplanan Dinler Tarihi Kongresinde sunduğumuz bildiride belirtilen bazı noktalar hariç tutulursa) (3); ama; İran'da bile, Türklerin amacıyla birleşen ve Cihad bayrağı altındaki belli-başlı savaşçı takımı meydana getiren Kürtler için dinsel Kaygılar pek bir şey ifade etmemekteydi; çünkü onlar, Cihad'

(1) Bu konuda çok değerli meslektaşımız ve dostumuz Profesör V. Minorsky'nin Ehl-i Hak mezhebiyle ilgili çalışmalarına bakınız. Minorsky, bu mezhebin Avroman'da, Perdiver yöresindeki kutsal makâmını ziyaret etme olanağını da bulmuştur.

(2) **The Religion of the Kurds**, BSOS, II, 2 (1922)

(3) **B. Nikitine'in kolleksiyonundaki Kürt Metinlerinde Dinsel Temalar**, Ekim 1923'te Paris'te toplanan Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi'nin oturumları, c. II, s. 415-34, Paris, 1925, H. Champion.

da, her şeyden önce, hristiyan topluluklara karşı kendi savaşçı güdülerini doyurmağa elverişli bir fırsat bulmaktaydılar. Burada, Urmiye'de Rus konsoloslu-ğu görevimiz sırasında, o hüzünlü gözlem olanağını elde ettiğimiz biçimde, Cihad-ı Mukaddes dâvâsım burda yine ortaya sürecek değiliz (1). Uluslararası siyasa konusundaki yüksek yeteneği herkesçe kabul edilen, aynı zamanda doğubilimcisi, hukukçu ve diplomat olan seçkin yurttaşımız ve dostumuz M. André Mandelstam, yayımladığı yapıtta (2), Cihad'ın Türk Sultanı tarafından ilânı gerçeğini analiz etmiştir. Bu arada, Profesöf C. Snouck Hurgronje'un İslâmiyetçilerin Nestor'u olarak ileri sürmüş olduğu tanımı da unutmayalım. Müslüman Doğu'da çalışmağa çağrılmış doğubilimciler Yönünden büyük bir önem taşıyan bu dosyayı tamamlamak için aşağıdaki başlığı taşıyan ve Doktor Gttfried'in kaleminden çıkmış kitapçığı da anımsayalım: *Wesen, Wandel und wirken des Heiligen Krieges des Islams*, Kaiserl, Generalkonsul Z. D. (3). Bu kitapçıkta, birçok konunun yanısıra, Profesör Snouck Hurgronje'un fikrinin onaylandığı da görülüyor:

«Evet, Harbin kutsallığı hristiyan düşüncesine göre o kadar derine iniyor ki, İslâmların kutsal harbi de Almanlardan soruşturuluyordu, acaba hristiyan olmayanlarla Silâhlı eylem birliği yapmakla günah işlenmiyormuydu...»

---

(1) **Revue des Sciances Politiques** dergisinde (1921), **Les Assyro-Cal déens, une petite nation victime de la guerre** başlığı altında yayımlanmış incelememizde bu konuda kısa bir özet vermiştik.

(2) **Le Sort de l'Emplre Ottoman** (Payot yayınevi, Paris, 1917).

(3) **Der Neue Orient.**, Halle a. d. s. 1918, XIII.

Cihad-ı Mukaddesin «bilimsel» öncülleri ne olursa olsun, Lord Curzon'un pek haklı olarak «Pers Lombardiya'sı» adını verdiği Urmiye bölgesinin yakılıp yıkılması anlamını taşımıştır. Kâğıtlarımız arasında, Urmiye'de bu dönemin tarihine ilişkin iki el yazması belgeyi muhafaza etmişizdir: 1° İranlı bir mollanın bize son savaş sırasında vermiş olduğu ve son savaş sırasında İran'daki Cihad'ın meşruluğunun şii görüş açısından çürütülmesiyle ilgili bir metin; 2° Urmiye'de, 19 Aralık 1914'ten Mayıs 1915'e kadar (Türk-Kürt işgali sırasında) meydana gelmiş olayların kısa bir tasviri; bu metin o dönemde valilik görevi yapan, Afşar ileri gelenlerinden Azim-us-Saltaneh Serdar tarafından yazılmıştır (1). Burda, Türklerle birlikte İranlı «mücahidiin»dan birkaç kişinin de bulunduğunu, bunların arasında Mehdi Bakir, Mirza Ağa Balvuri, Hacı Pişnamaz, Zenveri Gaffer Han, Gafgazi Amir Aslan Han vb. gibi adların da olduğunu belirtmekle yetineceğiz (Mücahid adı İran'da devrimcilere, bir Cihad-ı Mukaddes olarak görülen ulusal bağımsızlık mücadelesine girmiş savaşçılara verilmektedir). Bu mücahidlerin bir de önderleri vardı: Urmiye'li Afşar ileri gelenlerinden Mecid-üs-Sültani. «Halil Begin çıkışından sonra, bu mücahid efendilerin ve onların Şeytan adamlarının işledikleri işleri ne kalem tasvir edebilir, ne dil anlatabilir...» İranlı mücahidlerin, şiiliğin ancak savunma biçimi altında bildiği Cihad-ı Mukaddes desteği bahanesiyle kendi yurttaşlarına yaptıkları zulümleri hatırlayan yazarımızın içine girdiği öfke ve hoşnutsuzluk duygusunu anlamak mümkün (2).

(1) J. A., Ocak - Mart 1929, 108.

(2) Eylül 1935'te, Brüksel'de toplanan **Dinler Tarihi Ulus-**

Okurun bu kitapta artık iyice içli dışlı olduğu Molla Said, benim isteğim üstüne, Kürtlerde dinsel sorunlara değinen belli sayıda metinler hazırlamıştı. Bu derin bilgili Kürt müslümanı, Nehri şeyhleriyle içli dışlı bir hayat sürmüş ve onların gerçek yüzlerini öğrenmişti. Ayrıca, iyi gözlemci ve iyi anlatıcı nitelikleriyle ,benim için, kendi yurttaşlarının dinsel hayatının birçok çizgisini not etmiştir. Bu metinler bana, yukarıda sözünü ettiğim *Kürtlerde Dinsel Temalar* başlıklı bir bildiri hazırlama olanağı vermiştir. Şimdi, müslüman Kürdün bazı yanlarını kusursuz bir biçimde ortaya koyan bu metinlerden birkaç bölümü aşağıya almanın yararlı olacağı kanısındayım.

Bunlarda, sözgelimi «mistik» öğretimin nasıl yapıldığını görüyoruz. Aşağıdaki parçada Barzan şeyhlerinden biri anlatılmakta.

«Şeyh Muhammed (Abdüsselam'ın halefi) iyi yetişmiş bir mollaydı; Kürdistan'da böylelerine söylendiği gibi bir «yarı molla»ydı. Kekemeydi. Ama o da öğretime başlamış ve müridlerinin sayısı gittikçe artıp durmuştu. Her salı ve cuma günleri, erkekler ve kadınlar Barzan'da toplanmakta, Şeyh de onlara «teveccüh» göstermekteydi. Kürtlerde dinsel görenek şöyledir: şeyh, müridlerinin arasında oturur, tarikatinin şeyhlerinin bütün soyunu sopunu anlatır; o sırada çömezler gürültü yaparlar, köpekler gibi ulurlar ya da eşek gibi anırırlar. Kısacası, diye ekliyor Molla Said, uygarlığa, güzel geleneklere ve mantığa aykırı bir şey söz konusu burda.»

Adı geçen şeyh, böylesi kaba, ama dinleyicilerinin zihniyetine yine de iyi uyarlanmış yöntemlerle-

---

lararası Kongresi'ndeki Cihad'ın İncelemesinde Katkı başlıklı bildirimize bak.

dir ki Kurtleri kendine boyun eğdirmenin yolunu bulmuştu. Gerçekten de, Şeyh Ubeydullan, Rumiler (Türkler) tarafından Hicaz'a sürgün edildikten sonra, Şeyh Muhammed'in nüfuzu büyümüştü. Dolaylardaki aşiretlerin ağaları çoğunlukla onun otoritesini tanıdılar. O zaman, müridler, Mehdi sözcüğünü yeniden ileri sürmeğe, hadislere göre, Mehdi'nin adının aynı zamanda Muhammed olması gerektiğini söylemeğe başladılar. Böylece bizim şeyh de gerçek bir Mehdi olup çı[illegible] cihad-ı Mukaddese ve Musul'a karşı sefere [illegible]rar verilmiştir. Karşı gelenler de öldürülmü[illegible] Zibari aşiretinde, o aşiretle aile bağları olan, bilgin, vukuflu, onurlu olarak tanınmış bir adam vardı: Molla Perisey. Şeyh Muhammed'in müridleri işe ilk onunla başladılar; parça parça ettiler onu, parçalarını yaşlı bir ceviz ağacının oyulmuş gövdesinin içine koyarak yaktılar. Katiller, hep bir arada, o ağacın çevresinde dolandılar, sopalarıyla ağaca vurarak şöyle bağırdılar: «İşte Hacı iti için Cihad-ı Mukaddes». Öbürleri ise şu nakaratı tutturmuşlardı: «Evet, hiç bir fark yok arada, ve senin kaderin daha önce Allah tarafından yazılmıştır».

Aşağıda, Becil şeyhinin, Becil ve Barzan şeyhleri ve aşiretleri arasında bir insan kaçırma yüzünden çıkmış kanlı bir çekişmede hakem olarak ortaya çıkan Nehri'li Şeyh Muhammed Sıddık'a verdiği karşılığı okuyacağız; burdan da anlaşılıyor ki, Kürt ortamında dinsel kaygı ve düşünceler her zaman yüksek bir çıkara, her şeyin üstünde olan aşiret çıkarına bağlıdır.

«... Ben bir şey diyemem, ey Efendim. Sen her şeyi biliyorsun, seni vekilim ediyorum bu işte, vereceğin karar başım üstünedir. Benim uğradığım mad-

di zararlar hesaplanamayacak kadar ağırdır, ama bunları unutuyor ve her şeyi senin şerefli kararına havale ediyorum. Burda adlarını bile ağza almak istemediğim bu rezil aşiretin ve bu kötü ruhlu ailenin bana ettikleri namussuzca işler, onur kırıcı işler de var ayrıca. Burda senin tarafsız kararını istiyorum. Bilirsin ki, onlar Kuran-ı Kerim'e bile acımamış ve onun sayfalarını çöplüğe atmışlardır! Benim mescidimi kirletmişlerdir! Küpelerini almak için karılarımın ve cariyelerimin kulaklarını kesmişlerdir! Senin vereceğin her türlü kararı şimdiden *kalben ve lisanen* kabul ediyorum».

Molla Said, *Cihad ilân* edildiği zaman, bu çağrının yanlış olduğunu ileri sürmekten korkmayan Kürt aydınlarından biri olmuştur. Tutuklanıp Türk yargıcının önüne çıkarıldığında, Cihad-ı mukaddese karşı *fetva* vermiş olmakla suçlandırılmıştır. Molla Said mahkemede kendini şu cümlelerle savunmuştur: «Tutalım ki fetvalar verdim, ama bunlardan ötürü, dinsel yasalara göre de *(şer'an)*, hükümet yasasına göre de *(kanunca)* sorumlu tutamazsınız beni. Çünkü bizim *Şer*'iye'mizde, savunmasız ve suçsuz insanların öldürülmesini isteyen bir hususa rastlamadım. Öte yandan, hükümet yasası da bugüne kadar adam öldürmeği buyurmuş değildir; tersine, daha çok, hakların savunulmasını gözeten bir tutum içinde olmuştur... Fetva verildiği ve irade buyurulmuş olduğu konusuna gelince, Şeyhülislam'ın ilim ve merhametinin de, Halife'nin adalet ve bağışlayıcılığının da, Hazreti Peygamber zamanından bugüne kadar ellerine silâh almamış ve savaş yapmamış olan zavallı *raiyet*'in (nasturi hıristiyanlar) öldürülmesini ve mallarının yağma edilmesini isteyen bir fetva verebilmekten, bir

buyruk çıkarabilmekten çok, çok uzak olduğuna inanmaktayım».

Benim Kürt üstadım, 1915'te, Musul'a götürülürken, yolda, partizanları tarafından serbest bıraktırılarak hayatını kurtarmıştı. Daha sonra, 1918'de, öldürüldü. Molla Said, başka bir vesileyle de «Kafkas Cephesi Tarihinde Rusların da, Türklerin de, iyi bir siyasa gütmediklerini» (Kürtlere karşı demek istiyor) belirtmişti.

Molla Said'e göre, Kürtler yalnızca Ruslara iyi kabul göstermekle kalmayarak, aynı zamanda, anti-Türk duygularla dolu oldukları için, Kafkas ordusunun askeri faaliyetini de kolaylaştırıcı bir durumdaydılar. Gerçekten de, Kürtler, ancak Rus birlikleriyle temasa geldikten ve Ruslarca desteklenen hıristiyanların (Ermeniler ve Kaldeliler) gidişatından zarar görmeğe başladıktan sonradır ki tavır değiştirmişler ve bütün güvenlerini yitirmişlerdir.

«Yağmurdan kaçmak isterken doluya tutulmuşlardır». Rus ordusu Kürt halkının canını yakmakla, Osmanlılara öyle hizmet etmişler, onlara karşı öyle büyük bir Kürt bağlılığının doğmasına yol açmışlardır ki bunu Sultan Reşad'da, Enver Paşa da, hiç bir zaman sağlayamazdı... *El-harbu hudatun* (savaş hile demektir). Kişinin, amacına ulaşması için, mümkün olduğu kadar, hoşa gitme, ödünler sağlama yöntemlerini kullanması gerekir; ve ancak bu yolda bir başarı sağlamaması halindedir ki iş kavgaya, savaşa dönüşmelidir. Peygamber şöyle demiştir: *Ahiru-l-halli-s-sayfu.* Türklerin arasına girmiş birkaç Alman subayı, ceketlerinin astarları üstüne *La ilahe illallah ve Muhammed Resulullah*'lı işaretler dikmişlerdi. Kuşkusuz, Almanlar, hıristiyanların (ve Türkleri yok

etmek isteyen İslâm düşmanlarının) başında gelmektedir. Ama önemli değil bu. Onlar, anlık bir uyum, bir uzlaşma sağlamak için, bu (sahte) işaretleri icat etmişler ve dünyanın her yanındaki 350 milyon müslümanı memnun kılmışlardır. «Basit insanların zekâsı, gözlerindedir». Halk tabakası, duyumlarını izler. Bir şey hoşuna gidiyorsa, benimser onu; o şey gerçekte kötü de olsa.

Türklere gelince, onlarla savaşmağa karar verdikleri zaman, Ermeni ve Süryani topluluklarının, Kürtlerle kardeşlik içinde bulunmaları ve Ruslara karşı sağlam ve ortak bir duvar örmeleri bakımından, o toplulukların iyice memnun ve güvenli bir duruma getirilmesi zorunluydu. Türkler kafkasyayı alamamışlardır, ama Rusların birçok Osmanlı toprağını işgal etmesine de olanak vermemişlerdir.

Ne yazık ki, şimdi, Molla Said'in Müslüman din adamları üstüne hesabına büyük bir incelikle anlattığı ve Kürdün alaycı esprisini ortaya koyan hiciv metinlerini burda anamayacağım. Buna karşılık sünni Müslüman olan Kürdün başka inançlar karşısındaki tavrının ne olduğuna değineceğim. Kürt - İranlı çatışmasının nasıl yorumlanması gerektiğini daha önce öğrenmiştik; fikrimce, bu çatışmada dinsel inançlar toplumsal ve siyasal düzen farklılıklarına göre çok daha az rol oynamaktadır. Burası doğru, ama siyasal kaygılar nedeniyle âsi Kürt reisleri, Türkiye'ye karşı İran Şahı'nın desteğini aramakta gecikmeyeceklerdir (Abdurrahman Paşa örneğini hatırlayalım. Bölüm IX.); öte yandan, İran Kürtleri, sapkın olarak değerlendirdikleri Şah'ın gereğinde sadık uyrukları olduklarını açıklayabileceklerdir (X. bölüm)! Kürt tarihi konusunda bilgilerle donattığımız okur her iki duru-

mu da iyi kavrayacaktır: iki büyük Devlet arasında yerleşmiş bir ulus olarak, her şeyden önce, hayatın sürdürülmesi söz konusudur. Ulusal çıkar, Kürtlerin hayatında görece bir yer tutttuğunu birçok kez belirttiğimiz İslamiyete bağlılıktan daha ağır basmaktadır.

3. *Kürdün Yahudilere Karşı Tavrı*

Okur Kürdün Yahudiler karşısındaki tavrı konusunda pek bir şey bilmemektedir; oysa önemli bir yanı vardır bunun da; çünkü ilginç ve genellikle pek iyi bilinmeyen Doğu «yahudiliği»nin görünümlerinden birine bu noktada raslıyoruz. Kafkasyalı dağlı Yahudiler Farsça bir diyalektle konuşmaktadırlar *(tat)*, İran'da, Ester Hatun'un mezarı dolaylarında ve Isfahan gettosunda (Cubara), hatta daha uzakta, Buhara'ya kadar Yahudiler bulunmaktadır; Kürdistan'da da, kasabalarda ve köylerde, her zaman Yahudi topluluklarına raslanmaktadır. Bu İsrail oğulları bir Doğu Aram diyalektiyle, yani Asur - Kalde hristiyanlarının konuştukları dialektle konuşmaktadırlar. Giyim konusunda Kürtlerden pek az farklılık gösterirler. Ticaretle ve küçük zanaat işleriyle uğraşmakta ve ırklarına özgü doğuştan nitelik sayesinde, bu alanlarda başarı kazanmaktadırlar. Belki de bunun için, bazı durumlarda, onların bu yöntemleri oldukça sert eleştirilere neden olmuştur; sözgelimi Şemime Hamadani'nin eserinde (bak. III. bölüm) böyle bir eleştiriy buluyoruz. Ama, Yahudilerin, öfkeli bir Ağa nezdinde kız istemek gibi bazı nazik diplomatik işler gördüklerini de biliyoruz (bak. V. bölüm). Socin'e, Yezdan efopesini Yahudi kökenli bir ozan olan Pinhas'ın anlatması olayı da, onların Kürtlerin hayatıyla nasıl sıkı sıkıya bütünleşmiş olduklarını gösteriyor zaten

(bak. VII. bölüm). Nihayet, 1840 yıllarında dağlı nasturileri ziyaret ettikten sonra, onların Babil tutsağı Yahudilerin («los tribes») torunları olduğu sanısına kapılan Amerikalı misyoner Grant'ın hipotezine de burda değinmeden geçmek istemiyorum. Bununla birlikte Molla Said'in bana anlattığı bir öykü Yahudilerin Kürdistan'daki varlıklarının hiç de tehlike dışında kalmadığını gösteriyor[1].

Bu olay, Amadiya dolaylarındaki aşiretlerin kan bağı yoluyla reisleri olan Mirsevdinan beylerinden birinin, büyük bir olasılıkla geçen yüzyılın ilk yarısında, Kürdistan'da Türk otoritesinin kuruluşundan önce başa geçmiş Sadık Beg'in zamanında ortaya çıkmıştır. Bize anlatılan öyküye göre, Yahudilerin, her pazar günü, ırmak kıyısında Süleyman'ın kendilerini güçlü kılacağına inandıkları kılıcını aradıklarını öğrenen Sadık Beg, hizmetkârlarına onların dolaştıkları yere eski bir kılıç saklamağı buyurmuş. Bir yandan da, çevresindeki herkese, Yahudiler efsanevî kılıçlarını buldukları zaman onlara karşı numara yapmalarını, gerçekten güçlenmişler gibi boyun eğmelerini tenbih etmiş. Kılıcı bulan Amadiya Yahudileri birkaç gün bir yanılsama havasına girmişler, sonunda da korkunç bir biçimde yok edilmişler.

Yine de belirteyim ki, Kürt, genel olarak, Yahudi-

(1) Bu konuda Fallischan'da (Moldavya) oturan yazar ve gezgin Israel Joseph Benjamin II'nin yazdığı **Doğuda Beş Yıl Yolculuk, 1846 - 1851** adlı esere bakınız, (Paris, 1856). Kitapta, bir Müslümana sokakta çamur sıçrattığı için Erbil'de katledilen bir Yahudiden söz edilmektedir. Ayrıca, yolculuk ederken Erbil'de ölen bir hahamın cesedinin topratan çıkarıldığı, parçalandığı anlatılmaktadır. Musul yakınlarında, Alkoş'ta, Yahudiler, ilk Pentecâte gecesinde Nahum Peygamberin mezarı başında dinsel bir tören yaparlar.

ye karşı bir aşağılama tavrı yanında bir hoşgörü içindedir. Kürtler arasında şu cümle iyice yaygındır: «Yahudi olmayacağım» *(ez ne bima cû; hu nakema cû)*. Ama ırksal ya da dinsel aşağılamanın toplumsal yönden olan aşağılamaya göre daha hafif olduğu kanısındayım; savaşçı bir kimsenin o niteliği hiç taşımayan birine karşı olan aşağılama tavrı söz konusudur.

Bize Kürdün dinsel ve ulusal çevresindeki (daha önce, VIII. bölümde de belirttiğimiz gibi bu iki terim Müslüman Doğu'da çoğunca birbirine karışmakta, iç içe geçmektedir) bütün yabancı öğeler karşısında tavrını görme olanağı veren bu kuşbakışı geziyi yaparken, önceki bölümlerde incelediğimiz Kürt - Hristiyan ilişkilerine değinmekte de gecikmeyeceğim (bak. IV. ve IX. bölüm). Şu konuda aldandığımı hiç sanmıyorum: Cihad-ı Mukaddes, bazı dönemlerde (Haçlılarla Selahaddin arasındaki savaşlarda, Şeddadilerle Ermeniler, Gürcüler, Bizanslılar arasındaki savaşlarda) belki Kürtlerin Müslüman fanatizmiyle zorla kabul ettirilmiştir; ama Hristiyanlık dünyasının da İslamiyete karşı aynı biçimde din adına savaştığını bizim de hiç unutmamamız gerekmez mi? Bununla birlikte, günümüzde, yetkili kişilerin (Şeyh Ubeydullah, Süreyya Beg Bedir Han, Molla Said) düşüncelerinden de öğrendiğimiz gibi, Kürtler, bu türden her eylemin kamuoyunun gözünde kendilerini düşürdüğünü ve bağımsızlık hareketlerine çomak soktuğunu anlamış bulunmaktadırlar. Kürtler, tarihleri içinde Hristiyanlarla iyice kaynaşmışlardır. Profesör Marr'ın Yezidilik konusunda yapmış olduğu derin analizde bunun ilginç kanıtlarını göreceğiz. Ben ayrıca, Kürtlerin bir kısmının bir zamanlar Hristiyanlığı benimsediğini[1]

(1) Bak. Revue de l'Historie de Religions'da yayımlanmış Kürtler ve Hıristiyanlık başlıklı yazımız, 1922.

gösteren birkaç bilgiyi de bir araya getirmeğe çalıştım; böylece büyük yurttaşımın onca parlak bir biçimde ileri sürdüğü görüşe karınca kararınca bir katkıda bulunmak istedim.

4. Kürtlerin Yezidilere Karşı Tavrı

Nihayet, Kürdistan'da, Kürtlerce benimsenmiş dinsel inançlardan biri olan Yezidiliğe rastlıyoruz. Marr'a göre, zaten, Kürtlerin İslamiyeti kabulden önce çoğunlukla benimsedikleri din bu olmuştur. Onun bu konudaki analizine geçmeden önce, Müslüman Kürtlerin Yezidî kardeşleri karşısındaki tavrını belirleyen bir öykü anlatmak, böylece de Kürt İslamlığı konusundaki gözlemler dizisini tamamlamak istiyoruz. Ayrıca belirtmeliyim ki, burada, aşiretler arasındaki savaşlardakinin tersine, barışçıl bir tartışma söz konusudur (Kürtler, aşiret savaşlarında, Yezidileri ya öldürmekte, ya da köle yapmaktaydılar (bak. Mirâni-Soran, Huzni'li)[1].

Daha çok mizahî bir nitelik taşıyan ve başlığı *Hekayeta Ali Begi ve melayêd huseynan ve kuçekêd dazeynan* olan öykümüzde Müslüman din adamları (Melayed huseynan) ile Kürdistan'da *Kuçek* adı verilenYezidi rahipler arasındaki bir tartışma anlatılmaktadır. Tartışma o dönemde Yezidilerin reisi olan Ali Beg Dazaye'nin kasrında yapılmıştır *(Dazeni* Kürtçedir, Dazaye Suriye'de kullanılır, aynı sözcü-

(1) Yezidilerin oturduğu bölgeler: Şeyhan nahiyesi (Musul bölgesinde: Musul'un Batısına 160 km. uzaklıktaki Cebel Sincar; Diyarbekir ve Halep dolayları; nihayet, Sovyet Ermenistanı ve Tiflis dolayları. Sayıları ise yaklaşık olarak 60-70.000'i aşmamaktadır. Oysa yarım yüzyıl önce bu sayı 120.000.--150.000 dolaylarındaydı.

ğün Arapça'da tekili *Dâzin*, çoğulu *davâzin'dir)*. Ali Beg bu tür karşılaşmalar düzenlemeğe son derece meraklı bir adamdı, ve tartışma sırasında eksiksiz bir tarafsızlık içinde olurdu. *Kuçekler* bu oturumda, şeyh Hâdi'nin esinlerine uygun bir biçimde, melekler, göklerde tahtlar, büyük balıklar vb. gördüklerini ileri sürüyorlar, böylece manevî yol göstericilerinin kehanetlerini kanıtlamak istiyorlardı. Mollalar ise İslam dininin alışılmış kanıtlarını ortaya koymaktaydılar: Tanrı elçisi olarak ortaya çıkan bir peygamber; onun, getirdiği dogmayı kanıtlamak için kendi varlığından vazgeçmeğe hazır oluşu; kelâm, ve kelâmın bilge ve doğru kişilerin yüreklerine yayılışı ve etkisi... Ali Beg tartışmayı izledikten sonra hizmetkârlarına sofranın kurulmasını buyurdu. Mollaların önüne bol pilâv ve nefis, yağlı koyun eti konuldu. Kuçeklere ise yalnızca pilâv verildi. Bunlar pilâva ellerini sürmediler ve ev sahibine içerlediler. O zaman, Ali Beg, onların tabaklarında, pilâvın altında, mollalara verilen etlerden bulunduğunu açıkladı. Şöyle dedi onlara: «Demin göksel işaretlerin esinleyici görünümlerinden söz etmiştiniz. Ben de sandım ki pirincin altındaki eti de hemen keşfedeceksiniz.»

5. *Yezidîlik.*

A. YEZİDİLİĞİN KAYNAĞININ İSLAMDA OLDUĞU GÖRÜŞÜ

Bu görüş, R. Lescot'nun sorunu eksiksiz bir biçimde ele alan *Suriye ve Cebel Sincar Yezidileri Üstüne Anket* adlı eserinde ortaya atılmıştır (Şam Fransız Enstitüsü, c. IV, 1938). Yezidîliğin kurucusu, 1073-1078 yılları arasında Suriye'de doğan ve doksan yaş-

larında ölen Şeyh Âdi (Kürtçede Hâdi) bin Misafir' dir. Şeyh Âdi, ömrünün ilk yarısım geçirdiği Bağdad' da birçok önemli kişiye, bu arada da Abdülkadir el-Geylani'ye raslamıştır. Şeyh Âdi, kendi öğretisini açıklayan bir iki yazılı eser de bırakmıştır. Lescot'ya göre, bunlarda İslamiyet ilkelerinden hiç ayrılmamakta ve Yezidi dogmasının ortaya çıkışını etkilemeğe elverişli hiç bir özel çizgi izlememektedir. Bununla birlikte, Âdi'nin yorumlarına göre her şeye kaadir göksel gücün Tanrı olduğunun, Şeytanı ve kötülüğü de onun yarattığının ileri sürüldüğünü unutmamam gerekir. «Kötülük, Tanrının iradesinden bağımsız bir biçimde var olsaydı, o zaman Tanrı güçsüzdür demek olacaktı; oysa güçsüz bir varlık Tanrı olamaz.»

Mısır'da yaşamış bazı Kilise Babalarının (sözgelimi Zosime ve Pandore) görüşlerine göre eski yerlerini yitirmiş melekler, insanlar için acı çekmekteydiler; tıpkı ateşten insanlığı yararlandırmak istediği için cezalandırılmış olan ateş hırsızı Promete gibi (bak. D. Merejkoski, *Doğu'nun Esrarı*, Belgrad, Rusça, s. 70 - 79, 70 ve 82).

Âdi, Bağdad'dan sonra, Hakkâri'de, Laleş'te, bir Hristiyan manastırının yıkıntılarına yerleşti. Nefsine hâkim oluşu, yoksunluk içinde yaşayışı ve mucizeleriyle bütün o eyalette kendisine tam bir nüfuz sağladı. Ölümünden sonra müridleri arasında iki karşıt grup meydana geldi: ortodoks Müslümanlar, aykırı azınlıklar. Bir yüzyıl süren iç mücadelelerden sonra, bunların ikincisi Kürdistan'da, birincisi Mısır'da ve Suriye'de üstünlük sağladı. Böylece Yezidi öğretisi, XIII. Yüzyılın sonlarında oluşmuş bulunuyordu; ancak henüz Şeytana tapmayı önerme tavrı yoktu; bu tavır daha sonraki bir dönemde başlayacaktır.

Ümeyye halifesi Yezid'in imamet'ine inanış ve Âdi'nin kutsallığına inanış: Yezidilik sisteminin belli-başlı çizgileri bunlardır işte. Ayrıca, henüz yeterince incelenmemiş bâtıl inanç kalıntıları da söz konusudur belki. R. Lescot, bu konuda, benim de aynı düşünceyi paylaştığım *Sünnîliğin Kürt Savunusu* adlı eserimden söz etmektedir. Gerçekten de, Yezidiliğin Müslüman kökeni olduğu görüşünü ileri süren büyük İslamiyet uzmanı Michel Angelo Guidi'nin eserini hiç de azımsamadan, bu kalıntıların büyük önem taşıdığına inanmaktayım. Zaten bu yüzdendir ki N. Marr'ın Yezidiliğin bütün çevresiyle olan ilişkileriyle birlikte incelenmesi gerektiği görüşünü yeniden ele almağı zorunlu görmüşümdür.

Burda, R. Lescot'nun her okurun edinebileceği eserinin ayrıntılarına girişmeyecek ve yalnız ondan birkaç nokta almakla yetineceğim. Çağdaş Yezidi inancı (dünya işlerini yardımcısı olan yedi meleğe emanet etmiş bir tek Tanrı) ile ilgili olarak hemen belirtelim ki, listesi değişen melekler arasında Şeyh Mansur el-Hallac'ın adına da rastlanması oldukça ilginçtir. Öyle görünüyor ki Müslüman mistikler ve Yezidiler arasında bir temas olmuştur; R. Lescot da işte bu noktayı hesaba katmakta (yukarda *a.g.e.*, s. 40, not 2).

Hallaciya mezhebinin son temsilcileri Hicri V. Yüzyılda, Âdi'nin kurucusu olarak bilindiği Kadiriye tarikatının içinde erimişlerdir. Ayrıca, R. Lescot, Yezidilerin, Şeytanı, Tavus-e Melek'i (Mandalar, Dürzüler, Tahtacılar tarafından da tanınan) niçin yüceltikleri konusunda düşünürken, V. ve V' yüzyıllardaki Müslüman mistiklerin İblis'in mahk[illegible] edilişi sorunu üstünde kafa yorduklarını söylüyor. Abdülkadir el-

Geylani, el-Hallac, İbni Arabî, Ahmed el-Gazali, Şeytan'ın Adem'in önünde secde etmeği ve ona saygı göstermeği reddederken, bu kusuru sadece Tanrı'ya karşı duyduğu büyük sevgiden ötürü işlediği kanısındaydılar (burda, yukarda sözünü ettiğimiz bazı Doğulu Kilise Babalarının düşüncelerine yaklaşılıyor). Bu mistikler, Şeytan'ın sonsuz lânetlenişi yerine, müminlerin onu yüceltmelerini önermekteydiler. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Şeytan'a inanma konusundaki ilk kayıt xvii. Yüzyıldadır; oysa Yezidîler üştüne ilk yazılı tanıklıklar xii. Yüzyıla inmektedir.

Bu inancın yükümlülüklerini (dualar, perhizler, bayramlar, kurbanlar, yasaklar) ele alan paragrafa, Osetler'de Kötülük Tanrısına bir kuzu kurban edildiğini de ekleyeceğim. (*La civilisation du Caucase*, A. Byhan, Payot, 1936, s. 222 - 223). İki halk da İranlı kökenden geldiğine göre, İranlı bir düşünceyi mi aramak gerekir burda? Yezidî misyonerlerinin *(keval)* yıllık turnelerinde yanlarında taşıdıkları tavus biçimindeki metal heykellere *(sincak)* gelince, Osetlerde de buna benzer bir «horoz-ruh» vardır; cenaze levazımı arasındadır. Öte yandan Yezidî tavusu kimi zaman da «*horoz*» olarak anılmaktadır (yukarda *a.g.e.* s. 72, n. 2, tavuğun yasaklanışı konusunda).

Kısacası, R. Lescot, Yezidiliğin Müslüman kökenli olduğu konusundaki görüşünü burdan çıkarmaktadır. Ayrıca İslam öğretilerinin yanında İran kökenli inançların ve bâtıl inanışların bulunduğunu söylemektedir; ona göre İran kökenli bu inançlar ve bâtıl inanışlar «yavaş yavaş ön plana gelmiş, Yezidiler de giderek vaktiyle Müslüman olduklarını unutmuşlardır.»

Ben kendi payıma, Yezidî Kürtlerin hiç bir zaman Müslüman olmadıkları kanısını taşımaktayım. (bu

konuda Th. Menzel'in «bu bağdaştırıcı ve tuhaf dinin» bütün öğeleri sıralayan *Yezidiler* başlıklı yazısına bak, E. I.) Aşağıda okuyacağımız N. Marr'ın görüşü ise, benim kanımca, Yezidî Kürtleri gerçek «ortamlarına» yerleştirmektedir. Âdî'nin öğretisi, Kürt müridlerinin kendi istedikleri gibi çeşitli durumlara uyarlanarak hiç de Müslüman olmayan o aykırı biçimiyle yayılmıştır; çünkü Kürt ortamı bu koşula iyice hazır durumdaydı. Daha Âdî'nin ortaya çıkmasından önce de, Kürtlerin temelde hiç de Müslüman olmayan, ama çeşitli etkilerle olgunlaşmış (N. Marr bize bunun zenginliğini, karşılıklı bağımlılık ve temas noktalarını göstermektedir) kendi öz inançlarından çıkardıkları dinsel görüşlerden ve uygulamalardan meydana gelen bir Kürt ortamı vardı. Yezidilik, dinsel evrim aşamalarından sadece biri olmuştur. Burda önemli olan nokta, genel perspektifi gözden kaçırmamak ve Kürt ortamını bütün girdisi çıktısıyla hesaba katmaksızın sorunu sadece Yezidilikle sınırlamaktadır. Ben, ayrıca, R. Lescot'nun şu gözlemine de tam olarak katılıyorum: «Kürt folkloru konusunda yeterince belgeler toparlanıp bir araya getirildiği gün, Yezidilik üstüne bugünkü bilgiler de bütünüyle değişmiş olacaktır» (yukarda, *a.g.e.*, s. 81, n. 2).

Yezidiliğin dinsel hierarşisi (şeyh, pir, fekir, keval) konusunu inceleyen R. Lescot, onu Şeyh Âdi tarafından kurulmuş çileci (ascétique) topluluğa bağlamakta ve onda sofi geleneğinin sürüp giden bir ucunu bulmaktadır; bu konuda daha derine gidilebilir miydi acaba? Kürdün aşiret yapısını (şeyhlerin, halifelerin ve mirlerin, ağaların vb. görevlerinin yan yana sıralanışını) ve Hristiyan toplulukların mümkün etkilerini düşünüyorum da..

R. Lescaut, sonuç olarak, kast sisteminin Yezidi toplumunun orijinalliğini meydana getirdiğini söylüyor. Manevî reisler, çoğunca, dünyevî reislere göre daha yüksek bir otoriteye sahiptirler. Lescot'nun bu gözlemi benim de her zaman altını çizmeğe çalışmış olduğum görüşü çok güzel bir biçimde desteklemektedir. Kürtlerde dinsel kavrayış aşiret zihniyetiyle yan yana yürümektedir. İkisi de iç içe geçmekte ve birbirini derinden derine etkilemektedir.

Yezidîlerin savaşçı erdemleri ve başarıları konusunda Socin de (II. Abteilung, s. 260), Ahmed Çerşaşki tarihi de (*a.g.e.*, s. 270, lirik bir türkü) bize bilgiler vermektedir. Muhammed Emin Zeki'nin eserinde de Dazeni'lere, yani Yezidîlere ayrılmış bir bölüme raslıyoruz (*Tarih*, s. 399).

6. *Profesör Marr'ın Gözüyle Yezidîlik*

Şimdi Profesör Marr'ın Yezidîliği yorumlayışına geçiyorum.

A. *ÇELEBİ* SÖZCÜĞÜ

Prof. Marr, incelemesinde, *Çelebi* sözcüğü üstünde durmakta, bu sözcüğün ilk kez XIV. Yüzyılda Selçuk Türklerinde ortaya çıktığını, Kürtlere onlardan geçtiğini, onların da bu sözcüğü Aramların «resim, put» anlamına gelen *Çelem - Çalmâ* sözcüğünden almış olduklarını saptadıktan, dilbilim açısından hiç bir güçlükle karşılaşmadığı bu aşamadan sonra, bu deyimi yaratan toplumsal ve etnik ortamın analizine giriyor.

«Gerçekten de, diye söze başlıyor Prof. Marr, *Çeleb* (Çalab, Tanrı) sözcüğü yafetik, özellikle de Güney

yafetik kökenli ise, ve ondan çıkan *Çelebi* sözcüğü yalnızca «Tanrısal» anlamına gelmeyip aynı zamanda *iyi soydan gelme, soylu, senyör, aile reisi* anlamları gibi ayrıca *müzisyen* (türkücü), *şair*, daha sonra *okumuş, bilgili, kültürlü, onurlu, ince, kibar*, nihayet *bey-efendi* anlamlarına da geliyorsa, şurası belli ki başka hiç bir kanıt aramadan o sözcüğü yaratmış olan halkın tarihinin önemli bir bölümünü onda bulabiliriz. Ayrıca, bunca tartışmalı nitelikteki bu sözcüğü varatan halk için şu saptamaları yapabiliriz: *1°* Bu halk, yafetik (Japhétique, Yafes oğullarına ilişkin İndo-Avrupa kökenli) dünyanın Güney sınırlarında oluşmuş bir dine bağlıydı; *2°* İyice belirgin toplumsal bir örgütlenme içindeydi ve birçok sınıftan, hiç değilse iki sınıftan meydana gelmekteydi: kan soyluları ve sıradan topluluk; *3°* Soylular sınıfı içinde, eskiden, Tanrı'nın yafetik adıyla çağrılan, önemini bununla kazanan bir klan bulunmaktaydı; ve soylulara inanç bu kutsal klanın içinde yoğunlaşmaktaydı; *4°* bu inançla birlikte okumuşluk niteliği, türkü ve müzik de yine o önceliği olan klanın ayrıcalığını temsil etmekteydi; *5°* bu klanı her yönden ayrıcalı kılan bu durum, ona, yavaş yavaş, toplumsal bir örgütlenişe sahip olan o halk içinde, özel bir soyluluk ünü sağlamakta, ve onun dinsel adlandırılışına bir sınıf özü, ya da genel planda toplumsal bir öz taşıyan bir anlam katmaktadır; *6°* Kendi yapısı içinde, ve yazılı kaynaklar dışında, bu olgunun geliştiği bu halk VII. Yüzyıla doğru önemli ölçüde Selçuk Türkleriyle kaynaşmış, onların dillerine binlerce yıllık ulusal tarih boyu[illegible] gelişim geçirmiş [illegible]nan *Çeleb* (Çalab) ve *çelebi* sözcüklerini de geti[illegible]ştir. Bu tartışmalı sözcüğün içindeki gizli tarihin sahibi olarak Kürt halkın[illegible] ancak bir

olasılıkla mı gösterebiliriz? Burda da ayrıca karmaşık bir sorun karşısında kalıyoruz.»

Marr, *çelebi* sözcüğü üstüne yaptığı bu güçlü analizden çıkış yaparak ve araştırmasını derinleştirerek, Yezidiliğin, ön-Asya toprağı üstünde oluşan, ve ancak eleştiri duygusuyla ve çok geniş bir görüş açısıyla donanmış bir din tarihçisinin o gerçek labirentin içinde kendine bir yol belirleyebileceği o çok çeşitli inançların birbiriyle iç içe geçmiş, karşılıklı etkileşimlerle kaynaşmış kalıntılarının şaşırtıcı mozayiği içinde tuttuğu yeri bir gözlemler bütünüyle önümüze sermektedir. Biz burda Marr'ın düşüncelerini ve vardığı sonuçları özetlemeğe çalışacağız. Şimdi, daha sonra yine bu noktaya dönmek üzere, türkülerin ve ozanların Kürdün manevi ve toplumsal hayatında tuttuğu yerle ilgili olarak daha önce söylediklerimize geçeceğiz (bak. VI. bölüm). Sadece şunu hatırlatalım ki, Marr bunlarda İslamiyetten önceki Kürt paganizminin mirasını görmektedir.

B. ÖN-ASYA'DA ESKİ İNANÇLAR

Marr'a göre, Kürt ortamındaki bugünkü dinsel bölünme ve inanç farklılığı, Hristiyanlığın ve İslamiyetin eski Ön-Asya inançları karşısında kazandıkları (ama her zaman kesin ve dönüşsüz olmayan) zaferlerin bir sonucudur. Buna karşılık, öyle görünüyor ki, özellikle Kürt halk dini, kendi yönünden yenilgiye uğramış olmayı kabul etmemekte, hatta zafer kazanmış dinlerin içinde sapkın olarak adlandırılan şu ya da bu hareketler yoluyla darbelere yol açmaktadır. Sözgelimi, Hristiyan Ermenistan'da «Güneşin çocukları» *(arevordik)* dahil, çeşitli aşırı ve bağnaz dinsel yolla-

ra, usullere tanık oluyoruz; bunların payen Kürtlerle karşılaştırılması, bize, ülkenin dinsel hayatının tarihinde yeni ufukların açılacağını vâdetmektedir. «Elbet, Yezidileri, Ermeni Kilisesinden bir zamanlar ayrılmış bulunan sapkınlar olarak gören eski Ermeni araştırmacılarının, Çamçıyan'ın ve Aboviyan'ın görüşlerine katılamayız»[1]. Ama bunun tersi de, yani Kürt Yezidiliğiyle ya da ona özdeş bir inanışla aynı özde bir payen halk dininin etkisi altında kalmış Ermeni Kilisesinde sapkınlıkların ortaya çıkmış olması da mümkündür[2].

Bakın Marr bu durumu nasıl görüyor.

Türklerin Ön-Asya'da görünmesinden çok önce, Ermeni Kilisesi içinde, Ermenistan sınırlarını aşıp bütün Bizans'ı geçen, tâ Batı'ya kadar yayılan, çeşitli adlar altında sürdürdüğü yolunda türlü türlü biçimler içinde beliren tehlikeli bir dinsel hareket ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında, Ermenistan'da, tarihsel bir sıra içinde *mesegnay* ya da öşitler, polisyenler, tondrasyenler, tülayyenler vb. sayılabilir. Ermenistan dışında da, Doğu'dan Batı'ya, yine tarih sırasıyla, polisyenler ve öşitler, bogomiller ya da fundaciyajitler, albijuvalar ve katarlar vardır. Bogomilciliğin de sıkı sıkıya bağlı olduğu temel öğreti, polisyencilik, bilindi-

(1) Bak. M. Wagner, **Reise**, s. 259 ve devamı. Eglazarov bu düşünceyi kabul etmemekte haklıdır. (**Bref essal ethne-jurid, sur les Yezidis**, s. 179-180). Başkaları, sözgelimi F. Nève de bu mezhebi İran kökenli olarak düşünmektedirler (**Exposé des guerres du Tamerlan**, d'après la Chronique du Medzoph Bruxelles, 1860, s. 65).

(2) İlginç bir saptama da Yezidilerdeki üç günlük oruçla Ermenilerin bugün dek kaynağı da, adı da açıklığa kavuşturulamamış olan sacavora'ları arasındaki benzerliktir. Daha önceleri Gürcülerde de vardı bu.

ği gibi Suriye'ye kadar özellikle de Ermenistan'da yayılmıştır. Ermenistan daki kökleri de yerel dinlerin yarattığı koşullar içinde silinip gitmiştir. Başka bir çok koşul içinde demin andığımız koşullar, Kürtlerin de yurdu olan Ermenistan'da, payen bir halk dininin varlığıyla belirmiş olabilir; ve bu payen halk dini Yezidiler arasında günümüze dek varlığını korumuştur. Ünlü Alman Tanrıbilimci Auguste Neander'in bogomilcilikle Yezidiliği karşılaştırarak vardığı sonuçlar bu açıdan büyük bir önem taşımaktadır *(Ueber die Elemente aus demen die lehren der Yeziden hervorgegangen zu sein scheinen, gelesen in der Ak. d. Wiss. 20 Haziran 1850, Berlin)*. Bu inceleme birçok yönüyle bugün aşılmış ve eskimiş olduğu halde, Marr, orda bu konuyla ilgili bölümü ayrıntılı olarak ele almıştır.

Neander, Şeyh Âdi ile Adiment'i aynı kişi olarak düşünüyordu; onun Yezidilikle manişeizmi yaklaştırma çabaları bir temele dayanmamaktaydı. Kuşkusuz, Yezidilerde Güneş'e tapma belirleyici bir çizgi olarak görünür, ama bu olguda manişeizmin etkisini görmek de mutlaka gerekmez. Yahudi Esenyenler mezhebi konusunda Joseph Flavius'tan öğrendiğimize göre, öbür mezhepler daha çok parsizmin etkisi altında kalmışlardır: «Bu yüzyılda, Güneş yükselene kadar, aralarında günlük hayatla ilgili hiç bir işlem yapmazlar; bu arada atalarından kalma dualarla Güneş'e seslenerek yükselmesi için dua ederler».

Burada, sorunun tersine dönmeğe hazır bir biçimde olduğunu da belirtmeliyim. Avrupalı gözlemcilerden biri şöyle diyor: (L. Krajevski, *Le culte de «Satan»*, *Mercure de France*, 15 Kasım 1932):

«Yezidi hiç bir zaman dua etmez. Bununla birlikte Güneş için bir istisna yapıldığını da belirtelim. Gü-

neş doğduğu zaman Yezidi üç kez onun önünde secde etmek ve şunları söylemek zorundadır:

«— Güneş üstümde yükselди. Ey sefil kişi! Kalk da ibadetini yap. Tanrı birdir ve Şeyh Âdi Tanrı'nın dostudur Selâm Şeyh Âdi, Gökkubbenin altında o bulunmakta ve Yezidi soyunun Şeyh Âdi'nin kolları arasından çıktığına tanıklık etmektedir.»

Bundan sonra, ilk ışınların değdiği yeri öper, ve toprağa Şeyh Âdi'nin ziyaretgâhını temsil eden bir taş diker, onu üç kez çevirir. Bunu yaparken başka bir dine bağlı hiç bir kimseye bakmayacaktır.

Bununla birlikte Emir Kâmuran Ali Han verdiği tebliğde (*Atlantis*, 54, VII - VIII, 1934) Yezidilerin Güneş'e taptıklarına inanmıyor. Yine de, «ateşli Yezidilerin ağaç fidanlarının gövdeleri üstüne düşen sabah güneşini öptüklerini» söylemekten geri kalmıyor; küçük, ama hiç de önemsiz olmayan bir ayrıntı bu.

Nihayet, elimizde bir tanıklık daha var; buna göre IV. Yüzyılda, Hristiyan misyoner Subhaleraman, Güneş'e tapan Kürtlere din değiştirtmekteydi (bak. *Kürtler ve Hristiyanlık* başlıklı incelememiz, *Revue de l'Histoire des Religions)*. Bütün bu belirtiler karşısında, Kürtlerde bazı zerdüştçü kalıntıların bulunduğunu kabul etmek doğru gibi görünüyor.

Kürt epik poemi *Mem-û-Zin*'de şöyle bir olay geçmektedir: Prens Mem, okul çağındayken, bir arkadaşıyla oynarken, içine hiç gün ışığı sızmayan bir yere girer; duvardaki bir taşı kırarlar; böylece içeriye gün ışığı dolar. Çocuklar şöyle bağırırlar: «Bir Tanrı bu!»; ve ışığı yakalamak isterler. Daha sonra, hocaları onlara Güneş'in ve Ay'ın, gecenin ve gündüzün ne olduğunu, Tanrı'nın tek sahip olduğunu açıklar. Bur-

dak. Güneş'in tanrısal rolüne ilişkin ima da oldukça anlamlıdır[1].

Yine Neander'e dönelim. Marr'a göre bu yazar daha sonra, Yezidilerde de bulduğumuz bir çizgiden söz etmektedir: Güneş ışınlarının pâk olmayan şeylerin üstüne düşmesini görmekten korkmak. Kısacası, Neander, manişeizmin değil, daha çok eski Doğu dinlerinin, özellikle de Yahudilikle karışmış parsizmin etkilerinin söz konusu olduğu düşüncesindedir. Yezidilerin öğretilerindeki önemli yan, başlangıçta iyiliğin olduğu gibi her türlü kötülüğün de bağlandığı bir Ruh düşünmeleridir; o Ruh yalnızca Tanrı'dan ayrılmıştır. Hatta ona daha da çok inanmaktadırlar; çünkü sonunda bu Ruh'un Tanrı'yla uzlaşacağı kanısındadırlar. Bundan şu sonuç çıkıyor: Yezidilere göre Kötü Ruh, yaradılış sırasında İyi'nin karşısına zorunlu olarak çıkmış olması gereken belirli bir ilke değil, bilinçaltı hareket eden bir Doğa gücü olarak vardır. Şurası açık ki, onların öğretilerinde, temelde, Mir-Nerseh'in ünlü bildirisinde ima etmiş olduğu gibi bir Kötülük teorisi yoktur. Burda üstünde durduğumuz teorinin temelinde bütün bütüne ayrı bir dünya görüşü yatmaktadır: Kötülük, Tanrı'dan ayrılmadan ileri gelen, ama sonuçta, genel planda, yine Tanrı'yla uzlaşmaya gidilecek bir özgürlük belirtisi olarak vardır. İkinci olarak, Yezidî mezhebine özgü bir nitelik söz konusudur. O da şudur: lânetlenmiş, eski yerini yitirmiş olan Şeytan'ın başlangıçtaki mevkii, görevi özel bir inanışın temeli olmaktadır. Neander'e göre,

(1) Zerdüştçü kalıntılar Yâssenâ'da da belirmiştir (yukarıda a.g.e., s. 123). Fr. Spiegel ,Dersimli Duçik Kürtlerinde Anahita ve Mitra dinlerini kök alan inançlar buluyor (**Eranische Altertumskunde**, II Band s 65-66)

Benzeri bir olguya başka herhangi bir mezhepte raslansa da, sözünü ettiğimiz nokta son derece özel bir nitelik taşımaktadır. Bundan şu sonucu rahatça çıkarabiliriz: *ya Yezidilerin bu mezheple dış bir bağlantıları vardır, ya da her iki mezhep de ortak bir kaynaktan çıkmaktadır. Öte yandan, bu özel çizgiye, Trakya' da, Bizans Devletinde ve onun dolayındaki ülkelerde ortaya çıkmış olup dualarından ve vecde geliş belirtilerinden ötürü kendilerine evkhitai* ya da enthusiastai** denen bir Hristiyan tarikatinde de raslıyoruz.*

Neander daha sonra Öşitlerin öğretisinin derin bir incelemesine geçiyor. Öşitleri Michel Psellos'un yaptığı araştırmayla tanıyoruz, ve onun verdiği bilgiler bunların Yezidilerle akrabalığını ortaya koymaya yetiyor. Biz burada bütün bu ayrıntılara giremeyeceğiz. Neander, iki öğreti arasındaki bütün temas noktalarını bulduktan, ayrıca bazı âyin usullerini karşılaştırmalı olarak inceledikten sonra, bogomilizmle öşitizm arasındaki, ve bu sonuncuyla polisyanizm arasındaki bağlantıları saptamaktadır. Marr'ın da bu konuda belirttiği gibi, Ermenistan'da ve Suriye'de Kürt aşiretlerinin yerleştikleri bölgelerde polisyanizmin köklerini araştırmağa giriştiğimiz zaman, eskiliği tartışılmaz bir dinsel öğretinin itici rolüyle karşılaştık: günümüzde Kürt aşiretlerinin bir kısmında yine de katkısız bir biçim altında sürüp giden Yezidiliktir bu.

C. *ERMENİSTAN'DA PAYEN KÜRT MAYASI*

Marr, aynı payen halk dini mayasının Küçükas-

(*) Kendinden geçerek coşmak (Ç.).
(**) İçinde tanrıyı taşımak (Ç.)

ya'daki Müslüman dünyasına doğrudan doğruya Kürt kitlesi tarafından atılmış olabileceğini saptıyor. Kürt kitlesi, halk dinleri hareketleriyle mücadelesinde yitmiş, tükenmiş olan resmî Hristiyan dininin yıkıntıları üstünde yeni bir Müslüman hayatın doğduğu bir sırada Selçuk ortamına akmıştır. Bu yeni dinsel dünya burada, İzoryen dağlarından Kuzey-Batı Ermenistan dağlarına kadar bir yay gibi uzayan o ünlü çizgiyle sınırlanacak biçimde oluşunca kendisine karşı zafer kazanmış İslamiyete karşı, yine bildiğimiz bir halk dini hareketiyle temsil edilen bir savaşçı tavır buldu önünde. Profesör V. D. Smirnov'un[1] da keşfettiği gibi, içinde manişeizmin cisimlendiği dervişlik söz konusudur burda. Biz burda dervişliği soyut, genel ve kozmopolit biçimde değil, bizi ilgilendiren yörelerdeki doğuş biçimiyle ele alıyoruz. İkili (düalist) ilkeye dervişlikte de raslanıyor; ayrıca elbise rengindeki simgecilik[2], başlığın *(külah)* biçiminin ve renginin önemi[3], çembere bağlanan mistik anlam[4], ışığının gizli rolü[5], müziğin eşlik ettiği meclisler ve vecde gelişler... bütün bunlar Yezidîlikte de görülen ortak çizgilerdir. Kuşkusuz, bir edebiyat kültürüyle belirlenmiş olan *mevlevi* dervişlerinin düzeni (XII. Yüzyılda Konya'da oluştuğu biçimiyle), kendi gelişimini Yezidîliğin yalnız dinsel âyinlerinin sınırları içinde kapatamazdı. Bütün bu yörelerde, âyinlerin ve hiyerarşinin dışında, Tan-

---

(1) **Le christianisme des Turcs et el soufisme dervichc.** 127.

(2) **John Brown. The Dervisches or oriental spiritual** n Londra, s. 53.

(3) a.g.e., s. 56

(4) a.e.g., s. 54

(5) a.g.e., s. 57, 65

rı'yla doğrudan doğruya alışveriş yoluyla, insanın iç hayatının yenilenmesi fikri hâkimdi. Komşu Ermenistan'da, X. ve XI vüzyıllar, Kilisenin halk dini hareketlerine karşı çetin mücadeleleriyle geçmiştir. Bunlar arasında bizi ılgilendiren; XI. yüzyılda Hark' lı (Bayazıd'ın paşalığı) jacob tarafından yayılmış olan dervişliktir. Bunların çoğunlukla halktan gelen soyluları gibi çömezleri de, yalınayak, kaba yün kumaştan elbiseler içinde, hayatın temizliği, oruç, kefaret ve kusursuzluk üstüne vaazlar veriyorlar, din adamlarını ve resmi Kilisenin âyin usullerini inkâr ediyorlardı[1]. Dinsel önyargıların üstüne çıkan, bu yüzden de, yalnızca Hristiyan topluluklar için bulaşıcı nitelik taşımayan güçlü bir halk dini hareketi söz konusuydu. Selçuklular zamanında, Konya'daki gibi, tarih ve yer olarak belirlenmiş dervişliğin temellerini kalkıp Hindistan da ya da İskenderiye'de aramadan önce, coğrafya üstünde birbirine bunca yakın ve tarih olarak da birbirinin ardından gelen iki dinsel hareketin kaçınılmaz ilişkilerine ışık düşürmek daha gerekli olmaz mı? Onlarla ilgili olaylara gelince, bu olayları açıklarken, XI ve XII. yüzyılların Küçükasya'smdaki Ermenistan'a bağlamağa başladığımız o «büyük dinsel etki»yi gözden kaçırmamak gerekir[2].

Sivas'taki ve Konya'daki Selçuk derviş ocaklarının, Batı değil Doğu halk dini geleneklerinin, bunların da en yakınlarının etkisi altında ortaya çıktı-

(1) Bak. M. Wagner, yukarıda a.g.e., II, s. 262-263.

(2) Bak Gerhard Ficker, **Die Phundagiagiten, Ein Beitrag zur Katzer geschichte der byzantinischen Mittelalters, Leipzig, 1908, s. 194, n. 1**

gını da varsayabiliriz[1]. Sofilerin *ışk* (aşk) sözcüğü ile *Ahdi Cedid*'deki agape*'in özdeş olduğunu kanıtlayan Whinfield'in yaptığı gibi, dervişliğin kaynağını Hristiyanlığa götürme yolundaki genel eğilim konuyu açıklamakta yeterli değildir[2]. Sorun, büyük çizgileriyle belirlenmiş felsefî din öğretilerinde kullanılan somut olmaktan ileri gitmeyen benzer kavramların kökleri arama sorunu değildir; kendilerini somut biçimlerle donatmış olan yer ve zaman öğeleriyle belirlenmiş dinsel hareketler arasındaki akrabalık bağlarını araştırmak söz konusudur. Râbiâ adlı sofu kadının 752'de Kudüs'te oturmuş olması olayının Selçuk sofiliğinin kaynağı sorununun çözümünde bir rolü varsa, Celaleddin'in ki onun gittiği yerlere göre yargılar vermek kaçınılmaz gibi görünüyor— kendi mizacına uygun düşen Ermenistan'la kurduğu ilişkileri de söz konusu etmeli değil miyiz? Çünkü Celaleddin, birçok yerde olduğu gibi, Erzincan'da da dört yıl oturmuştur[3].

Müslüman olmayan Kürtler arasında, bugüne dek, Yezidîliğin dışında, az ya da çok ölçüde Yezidilikle soydaş bir paganizmin kalıntıları olan çeşitli halk dini inanışları mevcut olmuştur. Bir kısım Yezidiler

---

(*) Sevgi (Ç.).

(1) Bak. Prof. V. Barthold, **Encyclopédia de l'Islam, I, 1913**, s. 852, m. **Tcheléble**): «Kürt paganizminin, müslümanların dini üzerinde, özellikle de Küçükasya'daki dervişler üzerindeki açık bir etkisi olmuştur; bu durumu, İran'da onca büyük bir yayılma göstermiş **Ehli Hak** adıyla tanınan Kürt mezhebine benzetmek te mümkündür.»

(2) Whinfield, **Methnevi of Djelaloud-Din Rouml**. Nicholson'a göre, Whinfield, sofiliğin Hristiyanlığa olan borcunu abartmaktadır (bak. **Selected Poems from the Divani Shamsi Tabrizi**, Cambridge, 1898, XXXV, n. 3).

(3) Nicholson, **a.g.e.**, s. XVII.

kendilerine Dazan adını vermektedirler; Profesör Chwolson, Bar-Dayçan'ın müritleri olan Dayçani'ler tanımak istemiştir[1]. Daha ötede, dinlerinin gereği olarak Yezidi Kürtlerle akraba olmaları gereken Ali İlahi'ler oturmaktadır. Konya'daki dervişçiliğin kurucusu Celaleddin'in etki alanı içinde yaşayan Erzincanın Güneyinde, Dersim dağları yükselir (bak, X. bölüm); burası, belli bir süre Müslüman olarak kabul edilen, gerçekte ise Yezidiliğe yakın bir dine bağlanmış olan Kürtlerin elinde kalmıştır. Bunlara kimi zaman Tüjik, kimi zaman Kızılbaş denmektedir. XIX. Yüzyılın 50 yıllarına kadar bağımsız bir hayat süren bu Kürtler 30 - 40 bin savaşçıyı silâh altına alabiliyorlardı. Elbet, Antik çağda, Yezidil'ğin çok daha fazla müridi vardı. Kürtler, İslamiyeti kucakladıktan sonra, güçlerini gitgide kaybederken, Yezidilik de önemini yitirmeğe başlamıştır. Ama şu da var: aynı Kürtler, yeni inanç içinde, atalarından gelen, doğuştan kazanmış oldukları dinsel halk inançlarından da kopamıyorlardı. Konyada dervişçiliğin doğuşunu, uzun bir süre önce İslamiyete kucak açmış ve türkleşmiş bulunan Kürtlerin âşiret inançlarının bir rönesansı, bir kalıntısı olarak düşünebilir miyiz acaba?

Özetlersek, Marra göre, Yezidilik, Kürdün İslamiyetten önceki gerçek dinidir ve bu halka Müslüman inancı sızdıktan sonra çok şey yitirmiştir. Sözünü ettiğimiz bilginin ileri sürdüğü kanıtlar, görüşünü (1911de ileri sürmüştü bu görüşü) destekleyen güçlü belgelerden hiç de yoksun değil; çünkü Marr, büyük bilimsel gücünün yardımıyla, Ermenistanda ve Küçük asya'da Kürtleri çevreleyen ve belki de onlarla yan

1) Chwolson, **Dieszabier** s 812

ıgı temaslarının sonuçlarını da kapsayan dinsel ortam tarafından oluşturulmuş etkiyi ortaya koymağa çalışmaktadır Yezidilik konusunda, bizimkine daha çok yaklaşan ve yukarda değinme fırsatını bulduğumuz başka görüşler de var. Biz, Marr'ın, Kürt uzmanlarının ve dinsel düşüncelerin hayatına merak duyan her okurun ilgisine lâyık görüşlerinin gelişimini (ayrıca, Rus bilgininin bu incelemesi Batı'da bilinmiyor) göstermek istiyorduk.

D. KÜRTLER HİNT-AVRUPA KÖKENLİ DEĞİL

Marr, kendi görüşlerini pekiştirmek için, Kürtlerin kökeni sorununu ele alma gereksinimi duymuş ve onları asyalı, alarodyen, ya da kendi deyimine göre yafetik (eski Kaldeliler, Maneenler, Elamlılar, Ermeniler, Gürcüler, vb.) olarak adlandırılması uygun bir etnik bütüne bağlamak istemiştir. Kısacası, Hint-Avrupa (âri) ya da sâmi[1] olarak özeşleştiremediğimiz

(1) «Yezidi aşiretleri arasında iki farklı tipi ayırmalıyız: bunlardan biri, kendilerinin de ifade ettikleri gibi, özellikle gelişmiş bir saç ve sakal biçimiyle asur-sâmi yapısındadır; öteki de daha çok Hint-Cermen karakteri taşımaktadır. Her hâlükârda, onlarda, ülkede eskiden oturan kavimlerin kalıntılarının bulunabileceğini söyleyebiliriz. Eski Van Ermenileriyle bazı fizyolojik benzerlikleri de var; onlarda bir Ermeni yapısının bulunduğunu inkâr edemeyiz» (Th. Menzel, Enc. Isl.'da Yezidi maddesi). Yukarıda son cümle çok önemli (B.N.). Ama Menzel'in şöyle de dediğini görüyoruz: «Yezidi hareketi, Suriye'deki Ümeyyeler döneminde doğmuş gibi görünüyor. Kendi aralarında hâlâ geçerli geleneğe göre, XIV. Yüzyılın sonunda, Timur döneminde, Basra'dan ve Aşağı Fırat bölgesinden gelmişler, ve yavaş yavaş XV. Yüzyıldan önce ele geçiremedikleri Sincar'a ve Kürdistan'a doğru ilerlemeğe başlamışlar, ve orda Kürtleşmişlerdir.» Bu yeni kürtleşme görüşünün tutarlı bir desteği olduğunu sanmıyoruz. Şeyh Adi'nin X. Yüzyılda vaazlar verdiği Hakkâri çok eski bir Kürt ülkesiuir (B.N

Ön-Asya tarihince iyice kanıtlanmış olan bütün bu öğelere bağlanıyor Marr. Biz bunların ortak özellikleri konusunda tam bir anlaşma içinde değiliz, bu yüzden de ayrıntılar üstünde tartışma yolları açılmış sayılmaz. Okur, bu sorunlara ayırdığımız birinci bölümde, Kürtlerin Hint - Avrupa kökenli olduğunu ileri süren görüşlerde bile, bazı kuşkuların bulunduğunu, Asya kökenini ileri süren görüşe açık bırakılmış noktalar olduğunu görmüştür. Marr işte bundan yararlanıyor ve *bugünkü* Kürt dilinin Hint - Avrupa karakterinin saptanmasında fazla acele edildiğini söylüyor bize. Onun bu konuda formülleştirdiği ihtiyat paylarından daha önce söz etmiştik. Şimdi bile, diye devam ediyor Marr, Kürtler içinde tanınmış olan iki sınıfı, hatta iki ayrı etnik tipi gözden kaçırmaktayız (bak. VI. bölüm). Hint - Avrupa kökeni konusundaki görüş kabul edilmiş midir? Michaelis, Schlötzer. Frederich, Heeren gibi birinci sıradan Avrupalı bilginler henüz bu kuşku içindedirler; Ernest Renan tarafından günümüzde genellikle benimsendiğini söylediği bu görüş, Lassen ve Karl Ritter tarafından «kanıtlanmıştır». Ancak bir şeyin genellikle benimsenmiş olması her zaman bilimsel kanının doğru olduğu anlamına gelmemektedir. Ermenistan'da yalnız Hint - Avrupa tabakanın organik durumda olduğu söylenmemiş midir? Ya da, daha önemlisi, Gürcüler ya da onlarla akrabalık bağı olan halklar gibi, ârî de, sâmî de olmayan onca eski etnik toplulukların varlığı bütünüyle görmezden gelinmek istenmemiş midir?

O halde Kürtlerin Hint-Avrupacılığı tamamen söz götürmez değildir. Başarısız olmakla beraber yezidiliğin içinde özellikle samiliğe değin birşey bulma-

ğada çalışıldı ( ) (Marr keza yezidliği çok zayıf bir düşünce düzeniyle kusursuz bir kürtlükle karıştırıyor.) Şimdiki halde tek birşey belirgin olarak ortaya çıkmaktadır: Yezidiliğin içinde bu çevrelerin çok eski bir din doktrinin kalıntısının varolduğunu görüyoruz Bundan bağnaz dediğimiz doktrinlerle ve genellikle salt halka değin gizli doktrinlerle hısımlığı olan bağlar ne kadar çok bulunursa kaybolmuş arî öncesi yerel tanrı kültürünün burada o kadar çok kanıtlarının varolduğu görülür. Bu ari-öncesi tanrı inancı daha önce ortaya çıkmış ama, resmî destekten yararlanan yabancı doktrinlerle mücadele eden ve kendini savunmak için hint halk yığınları içindeki hep yeni güçlerden yararlanıyordu. Bu bağlar bize bir yanda Mezopotamya'ya diğer yanda Ermenistan'a giden yolun varlığını ortaya çıkarıyor.

Burda izlediğimiz araştırma için, Yezidilikte Kaldelilerden Aramanlere devredilmiş çizgiler taşıyıp taşımadığını bilmek bütünüyle önemsiz bir şey değildir. Bu konuda Marr tarafından *Kardukoy* ve *Kartvels* arasında yapılmış karşılaştırmayı (bak, I. bölüm) ve onun, Asyalı ilkel Kürt dilinin yerine bugün konuşulmakta olan Hint - Avrupa kökenli bir dilin geçtiği konusundaki varsayımını hatırlayalım. Ayrıca, çağdaş Yezidiliğin içinde, bir yandan mandeizmle, sabeizmle vb. akrabalık bağı bulunan, öte yandan Ermenistan'da ortaya çıkmış çeşitli sapkın öğretilere ve

(1) Chwolson'dan sonra Lidzbarki de (Z.D.M.G., c. II, s 598) Yezidi putu **Melek Tavus**'ta **Tamuz** sözcüğünün bozulmuş Kürt diyalektiğini buluyor. Ama bu yaklaşmayı daha özel bir biçimde niteleyen Clermont-Ganneau, hiç bir bayramın «Tamuz tanrısının özel ayı olan» Temmuza raslamadığını belirtmektedir (**Rec. d'archéol. orient**, c III, s 86)

Gürcistan'a kadar uzanan daha uzak bir kesimdeki dinsel hayat olgularına bağlayabileceğimiz özel türde halk inançlarından birini bulmamız için Marr'ın gözlemi bize yetecektir[1].

Çok daha önce, Yezidiliğin mandeizmle akrabalığını ortaya koyan ve Yezidilerde eski paganizmin kalıntısını bulan bilgin ise Profesör Chwolson olmuştur (*Die Ssabier*, I, s. 292, 648 - 650). Marr, Chwolson'un yaptığı gibi, Yezidileri Şemsiye tarikatıyla özdeş göstermenin (belki de) erken bir iş olacağını söyler; ama, Sabéien'ler dahil, bütün bu yerel, temelde dinsel öğretiler arasında belli bir akrabalık bağı olduğu da gözden kaçmamaktadır. Ama biz, yine de, Aramen toprağında en iyi biçimde yaşayakalmağı başarmış olan bu yafetik-sâmi dinin, bugün bir Hint-Avrupa diliyle, özellikle İran kökenli (Kürtçe) bir dille konuşan bir ulusça muhafaza edildiğini söyleyeceğiz. Burdan, doğal olarak, günümüzdeki teolojik terminolojisinin İran kökenli olduğu, ve daha eski başka bir terminolojiyi tasfiye ettiği sonucu çıkıyor; o eskisinin sâmi ya da yafetik oluşu pek önemli değil.

Marr'a göre, bu eski terminolojiden gönümüze yalnızca *Çeleb* (Tanrı) sözcüğü, o sözcüğün Kürtçede «i» harfi eklenmişi (*Çelebi*, tanrısal, Tanrı'ya ilişkin, bu Tanrı'ya bağlanmak dileğinde olan) kalmıştır. Bu

(1) Bu açıdan, açıklamasız kalmış sabéien (zabarklı) teriminin (Chwolson, **Die Ssabier**, II, 24. 37, s. 191, n. 179) yafetik kültür ortamında, özellikle de Ermeni ve Gürcü kiliselerinde yerli paganizmin bir kalıntısı olarak kullanıldığını belirtmek ilginç olacaktır. Bak. Marr, **Le baptème des Arméniens, des Géorgiens, des Abkhazes et des Alans par saint Gregoire** (Arapça çeviri), Zap de la Sect. or. de la Soc. archéol. russe, c. XVI. (1904-1905), s. 203).

özdük Sabéien'lerde ay sözcüğüyle birlikte. *selem-sin* ay putu birleşik sözcüğü biçiminde kullanılır[1]. Yezidî âyinlerinde ay inancının belirli çizgileri bulunduğu için, Kürtçe *çeleb* sözcüğü doğrudan Aramen kaynağına bağlanmak istenmiştir. Buna göre, *tselem* sözcüğü «sîn» (ay) eklenerek Kürtçeye dönüşmüş olmaktadır.

E. KÜRTLERİN YAFETİZMİ

Ay inanışı bizi yafetik ortama götürüyor. Strabon, İberya sınırında Ay Tanrıya inanıştan söz etmektedir[2]. Bunun bazı işaretlerini Ermenistan'da da buluyoruz. Bu böyle de olsa, Yezidiler *Çeleb* tanrıya tapındıkları için, çok doğal olarak kendilerine *çelebi* adını verebileceklerdi. Burda, Yezidilikle akrabalık bağı olduğunu gördüğümüz Polisyenlerde, Öşitlerde, Bogomillerde bu sözcüğün mümkün paralel biçimleri üstünde durmayalım, ama yine Yezidlikle akraba olan *Ali İlâhî* tarikatının adının altını çizelim; bu ikinci terim doğrudan doğruya Arapçadan çevrilmiş olabilir (anlamı: tanrısal) ve *Çeleb*'le aynı özü taşımaktadır. Profesör V. A. Jukovsky'nin incelemiş olduğu Ali İlâhî'lerde[3], inancın ilk sırasında *Hoda* «Tanrı» sözcüğünden çıkmış bir ad olan *Hevendekor*'un tanrısallığı yer almaktadır. Ayrıca, Jukovsky'ye göre, «gerçek»

(1) Chwolson, Coğrafyacı Yakut'tan söz eder, a.g.e., II, s. 551.

(2) Sorun, 23 Mart 1906'da, Eski Gürcistan'da Payen İnanış konulu, Rus Arkoloji Derneğinin bir toplantısında yaptığı bir bildiriyle, Prens Cavakov tarafından ele alınmıştır. Bak Zap. I. XVII (1906), s. XX.

(3) Doğrunun Adamları tarikatı —Ehli Hak— İran'da (Zap. II, (1887), s. II).

Ali İlâhi'lerde ya da Surive'deki Nusa[illegible] Ali'nin bizzat Tanrı old[illegible] unutmamak gerekir. Bu [illegible] Yezidiliğin mutlerinin bugün [illegible] anlandırılmış konusunda Mes[illegible] düşüncesini büyük ölçüde etkilemek ted[illegible] göre, Yezidi sözcüğü eski biçimi Farsça tanrı anlamına gelen *(ized) Yezia* sözcüğüne «İ» harfi getirilerek Kürtçeye geçirilmiştir. Kısacası, *Yezidi* sözcüğünde, yatetik *yeteb* sözcüğünün ayağını kaydıran İran kökenli bir terim bulmaktayız (1). Türklerde bu terim dervişçilikle belirlenmiş ortamlarda kendini muhafaza etmiştir. Ermenicede de rastlıyoruz ona. Kürtçede özel bir anlamı korumuştur: gezgin bir çalgıcı. Aynı sözcüğün hem bir soyluyu, hem bir gezgin çalgıcıyı ifade etmesini, Kürtçe *Begzade* (bak. VI. bölüm) sözcüğünde de buluyoruz; bu sözcük hem «begin oğlu» hem de «göcebe çingeneler, şarkıcılar, oyuncular» anlamına gelmektedir. Burda rastladığımız «göçebe» niteliği, bizi, Yezidilikle temas noktaları yakalamış olduğumuz dervişler ortamına götürüyor. Bu konuda [illegible] da ilginç bir gözlemden söz edelim; gezgin çalgıcı anlamıyla *çeleb* sözcüğü, Farsçadaki «müzik âleti» anlamındaki *çeleb* sözcüğünden de gelmiş olabilir. *Çeleb*, Farsçada, birbirine vurulan iki bakır levha [illegible] dürülü, üşüşme, kalabalık» anlamlarına gelir. Bu Farsça terimlerin anlamını, Araçe *çeleb* sözcüğünden bağımsız olduğu ortamda, Payet, Tan-

(1) Bir burda bu düşünceyi destekleyen Mann'ın kanıtlarını anmadan geçmek zorunda kalıyorum. [illegible] Yezidilerin İslâm Ansiklopedisi'nde Yezidi [illegible] ilgisi [illegible] Yezidilerin kendilerinin de [illegible] duygusunu taşıdıkları Yezidi adının, Yazıd bin Muaviye ile de Yazıd bin Ünaysa ile de bir ilgisi yoktur. Onların Farsçadaki İzed [illegible] Tanrı» sözcüğü [illegible] ilgisi söylenebilir.»

ri *çeleb* onuruna yapılan «dinsel toplantı» çok lamak çok daha doğal bir yol olacaktır Nitekim Profesör Jukovsk, Ali İlâhi'ler tarikatını anlatırken, toplantılardan, kesilen kurbanlardan, bir müzik âletinin ve el çırpmalarının eşlik ettiği türkülerden söz ediyor. Marr'a göre de, burdan, yani *Çeleb*'in özel olarak aydınlık bir Tanrıyı, bir Ay Tanrıyı anlattığı noktasından hareket edilirse, o zaman bakır levha, dinsel bir müzik âleti kullanılması özel bir anlam kazanacaktır.

F. ÇELEBİ VE YEZİDİ SÖZCÜKLERİ EŞANLAMLI SÖZCÜKLERDİR.

Böylece, Marr'a,*Çelebi* sözcüğünü Türklerin Kürtlerden aldıkları, Kürtlerde bu sözcüğün çeşitli anlamlarla zenginleşmiş olduğu, aşiret sorunu içinde soylu, iyi huylu vb. anlamlarını kazandığı yolundaki varsayımını pekiştirmek için yapacak fazla bir şey kalmamaktadır. O zaman, Marr, her şeyden önce, *Yezidi* sözcüğüne genellikle bağlanan anlamın, onun dıştan yapılan yorumundan çıktığına dikkat ediyor. Bununla birlikte, gerçekte, burda söz konusu olan, bütünüyle tarîûat değil de, kendini Yezid'in ahfadı olarak gören ve içinden şeyhleri, o dinsel topluluğun reislerini çıkaran klandır (1). Bu üstün klan da ayrıcalı bir sınıf sırasına geçmiştir. Febvre'e göre, Yezidiliğe bağlı Kürt aşiretleri iki sınıfa ayrılmakta, bunlardan biri siyah, öteki beyaz elbise giymektedir (2).

(1) Neander'e göre Febvre, a.g.e., s. 11.

(2) R. Lescot, yukarıda a.g.e., Siyah, Yezidiliğin bir çeşit keşişleri olan, ve rahipler örgütüne katılmayan fakirler kastının rengidir. [B.K.]

Birincisi kendisini ayrıcalı olarak görmekte, rahipler kastını da o meydana getirmektedir. Halk inanışı üstünde yüksek bir denetim uygulayan bu kastın, başkalarının gözünde soyluluğun özel itibarını taşıyacağı açıktır. Bütünüyle aşiret örgütlenişine sahip bir halk içinde, bu saygınlık, hiç bir zaman azalma tehlikesiyle karşılaşmaz; din değiştirme durumunda bile. Gerçekten de Müslüman Kürtlerde, yeni manevi hayatın koşulları içinde, bu yönetici klanların geleneksel iktidarına bağlılığın hiç azalmadığına tanık oluyoruz. Benzer bir durumu da Araplarda görmekteyiz. Payen döneme hâkim olan Kureyş klanı, bu ayrıcalı rolünü İslâmiyetten sonra da uzun süre muhafaza etmiştir.

Kürtlerde, bu ayrıcalı klan, eskiden *Yezidi* adını değil, *Çelebi* adını taşımış olmalıdır; bu da, bu sözcüğün öbür anlamları arasında, «prens, kişizâde, soylu» anlamını önümüze sermektedir. Biliyoruz ki Yezidiler toplumsal yapısı günümüze dek teokratik ilkeler üstüne kurulmuştur; halk, dinin y[illegible] birkaç kapalı kasta bölünmüştür (1). Yezidiler kendi aristokrasilerinin safkan niteliğinden ötürü böbürlenmektedir (2). Bugüne dek, Kürtlerde, *Çelebi* adının

(1) Bak. Eghlazarov, **l'Extrait des notes de. M. Siouffi sur les Yézidis** (Zap. de la Sect. du Caucase de la Soc. Géorg., Trflis, 1891. XIII, fasc. 2, s. 264-266). Ayrıntılar bu yapıtın şu bölümündedir: **Bref essai ethno-jurid. Sur les Yézidis**, s. 194 ve sonrası. s. 200 ve devamı.

(2) Bak. Chabot, **Notice sur les Yézidis**, J. A., 1896, bir Asur kroniğine göre: «Bizde hiç bir karışıklık yoktur, kendi rakiplerini ve mollalarının belirlenmesinde kökeni hesaba katmayan Hristiyanların ve İsmailiyetlerin tersine, bizde emir her zaman emirin oğlu, şeyh şeyhin oğlu, hoca hocanın oğlu olmaktadır.»

sınıf ya da klanını bulamadığımız doğrudur; ama ne yazık ki, Quatremère'in de [1] daha önce belirttiği gibi, «Kürt aşiretlerinin ad dizini çok büyük değişikliklere uğramıştır» (bak. VI. bölüm).

Çelebi sözcüğünün, Türkçede de taşıdığı *ev sahibi* anlamına gelince, bunu da şöyle açıklayabiliriz: Ayrıcalı klan, durumu sayesinde, başlangıçta, özellikle *mülk sahibi* rolünü de oynamaktaydı. Aynı şekilde, her yerde gözlemlendiği gibi, *gentilhomme, gentleman* sözcükleri de şu ek anlamları taşımıştır: a) Soylu, şerefli; b) kibar, ince; c) iyiliksever; d) kültürlü. Bu son sıfat konusunda bir ihtiyat payı ayırmak gerekir. Zamanın akışı içinde tamamiyle yitmiş olmasına karşın, Yezidiliğe bağlı Kürtlerde edebiyat eğitimi vardı. Gezginler, Yezidilerin, *furkal* adlı kendi kutsal kitapları[2] olduğu konusunda bilgiler vermektedirler. Bir Yezidi şeyhi, 1842'de, eski Ninova dolaylarında, misyoner Grant'a [3], kendilerinde eğitimin ancak belli bir klan içinde yayıldığını, ve o klan üyeleri dışında kimse-

(1) **Notice sur les Curdes**, s. 59. Bununla birlikte O. Mann' da, («**Stamm der Tschelebi**»), Ardebil dolaylarından, yani Kürtlerden değil, Türklerden söz ediliyor [B.N.].

(2) **Bu kitaplar, Kitabûl Cilva (Esinler Kitabı) ve Mushaf Reş'tir** (kara Kitap). Buradaki «Kara» sözcüğü «saygıya değer» anlamına kullanılmış görünüyor. Th. Menzel bu kitaplar yönünden fazlaca kuşkulu görünmekte; çünkü bunlar Arapça yazılmıştır; oysa din dili yalnızca halk dilidir, yani Kürtçedir. Bununla birlikte, Hoybun'un **Kürt Sorunu** broşüründen (sayı 6, s. 13, n. 2) şunu çıkarıyoruz: «Yezidinin kutsal din kitabı Kürtçedir... Şeyh Adi'nin bütün törenleri... yapılan bütün dualar gibi Kürtçe yapılır... Günümüzde de, Müslüman olsun Yezidi olsun, Botan Kürtleri en büyük yemini bı **mushafê reş kavile Cezirêde** (Cezire yıkıntılarında kaybolmuş Kara Kitap) üstüne yapmaktadırlar».

(3) Grant and Hinsdale, **Missionary Herold**, 1861, Mart.

nin okuma öğrenmediğini söylüyordu. Edebiyat eğitiminin aynı *Çelebi* klanına kalıtsal bir ayrıcalık sağlıyor olduğu da düşünülebilir; çünkü onun, oynadığı dinsel rolün geregi olarak yetişmeye gereksinimi vardır. Nihayet, bir alay nüansıyla birlikte, bir *gentilhommeun* bir kişizâde, şık bir kimse olarak düşünüldüğü de anlaşılıyor. *Çelebi* sözcüğünün bu anlamına, Suriyede halk arasında Arapçası da söylenen bir halk türküsünde raslanıyor (1): *Halebî çelebi, Şami şumi, Masri harami* (Halepli kibardır, Şamlı yas kuşudur, Mısırlı haramidir).

Vaktiyle Kürtçe olan *çelebi* sözcüğünün içerdigi bütün anlamları gözden geçirdikten, sözcükteki kutsal ve törensel niteliği saptadıktan sonra, Türkçeye geçen Marr, görüşünü desteklemek için şu sonuca varıyor:

«Bu sözcük her türlü görünümüyle, *in nuce* olarak, Kürt halkının tarihini kapsamaktadır; ancak doğrudan doğruya yazılı kaynakların bulunmamasından ötürü, bu tarihi, kendisine karşın, Antik çağdan oraya yansımış olup hâlâ yaşamakta bulunan bütünüyle halka ilişkin, dilbilimsel ve dinsel olgulardaki kalıntılar ve yoğrulup kalmış parçalar aracılığıyla ve «paleontolojik» bir biçimde yeniden kurma zorunda kaldık.»

Dillerin yafetik dalı konusundaki teorisinin tamamiyle eksik ve bilisiz yargılarla saptırılıp değiştirildiğini bilen Marr, görüşünün kabul edilmemesi halinde ne yapacağını da öngörmektedir: «Bu durumda bana aşağıdaki postülaya sımsıkı sarılmak kalıyor: konu kültür tarihi sorunlarıyla ilgilidir; *çelebi* sorunu,

(1) Kremer, **Mittelsyrien und Damascus**, 1853, s. 95.

Bizans polisyanizmi ve Konaya dervişçiliği sorunları için de böyledir; bunların çözümlenişinden sağlam sonuçlar çıkarılması için, araştırıcının, istisnasız bütün komşu halk hayatlarının verilerini de, antik çağdan günümüze dek, etnofrafiye ve diyalekte ilişkin bütün malzemeyle ele almalı, bunu yaparken kitabi tarih geleneklerine aykırı düşmüş olmaktan da çekinmemelidir.»

Bizim fikrimize göre, dilbilim alanında bütün bilimsel düşüncelere cesaretle karşı çıkan Rus bilgini tarafından önerilen araştırma yöntemi, uygulama açısından ilginç bir yan taşımaktadır. Burda Marr'ın incelemesinin özetini yapmamız da, zaten, ona karşı bir tavır almak için değil (çünkü bu bizim kişisel yeteneğimizi de fazlaca aşan bir şeydir), okuru bazı dilbilim yöntemleri ile içli dışlı kılmak içindir. Ayrıca bu özetin buraya alınışı çok yerinde olmuştur; çünkü bizim, Yezidilik ve bir iki uzman dışında [1], belki de herkesin kuşkusuz olarak kabul ettiği Kürtlerin manevi hayatının zenginliği konusunda söylemiş olduklarımıza dikkati çekici şekilde bu özet tamamlıyor.

7 Doğrunun adamları (Ehli Hak)

N. Marr tarafından anılan bu tarikat öğretisi büyük ölçüde Kürdistan'ı ilgilendirmektedir. Onun için burda kısa bir açıklama yapacağız. Konu, ünlü İran uzmanı Profesör Jukovsky, ve özellikle İran'da tarikatın reisiyle yakınlık kurabilmiş olan Minorsky ta

(1) Yezidilerle ilgili birkaç eser: J. Campanile, **O. P. Storia della regione del Kurdistan e delle sette di religione ive existenti** Napoli 1818. Abbas Azzawi, **Tarikh al Tazidiyya wa asluhu aqudatihim**, Bagdad 1935. Ismail Beg Col, **El Yazidiyya quadman wa ihaditha**, Berlin 1936.

ra'ından incelenmiştir (bak. *Matériaux pour l'étude de la secte persane des Gens de la Vérité ou Ali İlâhi*, Moskova, 1911, Rusça; *Notes sur la secte des Ahlé Haqq*, Paris, 1921, R.M.M.).

Minorskyden öğrendiğimize göre, burda yalnızca dördüncü halifenin tanrılaştırılması söz konusu değildir. Tanrısallığın yedi çeşit cisimlenişi vardır, Ali bunlardan biri olmuştur. Tanrıya eşlik eden, ve her seferinde, her biri tanrısal niteliklerden birini temsil eden dört melek vardır. «Sırrın İlhamı», Ali döneminde başlamış değildir, Baba Hoşin ve Sultan Sohak zamanından beri vardır bu.

Tarikat mensupları tenasüha [1] inanmaktaydılar. Farklı cinsten kişiler arasında bile bir çeşit mistik sözleşme uyguluyorlardı. Tören usullerinden biri olarak bir ekmeğin ve pişmiş etin mecliste hazır bulunanlar arasında bölüşülmesi gösterilebilir. Bunu ekmek ve şarap âyininin bir kalıntısı olarak yorumlamamalıyız; tarikatın Hıristiyanlarla hiç bir ortak yanı yoktur (tersine, bazı noktalarda Tavsî tarikatına yaklaşır; bak. bu konuda E. I.'de çıkmış yazımız). Dersim'deki Kızılbaşlar da onun bir koludur. Rusların, Ali'nin kendilerine emanet ettiği Zülfikârla Türklere karşı mücadele edeceklerine inanırlar. Ali İlâhî'lerin Guran diyalektiyle başka diyalektlerle olduğu gibi yazılı bir edebiyatı vardır. (bak. VII. bölüm). Minorsky, onların el yazması eserlerinden *Serencâm* başlıklı birini elde etmeği başarmıştır.

Minorsky'ye göre, tarikatın içinde oluştuğu tarihsel ve coğrafî koşulların incelenmesinden bir olum

---

1) Ruhun insimden öteki insandan hayvana veya hayvandan insana geçmesi (Ç.N.)

ru vermeı bütünü ortaya çıkmaktadır. Böylece, Ehl-i Hak öğretisi, kendi topluluklarının gerçek dinsel tarihini yansıtmaktadır. Sözgelimi, Üçüncü dönemde, Lorestan'da, birçoğu saptanabilen bir sürü olay geçer. Melekler arasında, Bavalin hacıları tarafından kutlu sayılan Baba Bozorg ve şiirlerini yerel diyalektle yazmış şair Baba Tahir de vardır (bak. XII bölüm).

Bu dönemin dört meleği arasında, imam Hüseyin'in cisimlenişini temsil eden Baba Yadegâr'ı da anmadan geçemeyeceğiz; o da aynı dönemin adı çok yaygın bir kişiliğidir Mezarı Zohab'da, Guran nahiyesindedir.

Dördüncü dönem, Zohab'ın Kuzeyindeki Sirvan kıyıları üstünde sınırlanır. Beşincisi de Kürdistan'dadır, ama altıncı ve yedinci belirtiler Azerbaycan'da ortaya çıkmıştır. XV. Yüzyıldaki Karakoyunlular hanedanının anılması, son iki belirtiyle ilgili olayların tarihsel akışı konusunda açıklayıcı olabilir.

Tarikata bağlı Kürt aşiretleri Kelhorların Meni şı klanı; Sencabiler ve Guranların çekirdeği olmalıdır Ancak, Ehli Hak mensuplarına, geleneklerinde onca önemli bir yer tutan Perdiver dolaylarında da, Senneh'ten Sauc-Bulag'a kadar uzanan İran Kürdistanında raslanmamaktadır. Minorsky bunu sünniliğin güçlü egemenliğiyle ve Nakşıbendî şeyhlerinin Tavile deki ve Beyare'deki nüfuzlarıyla açıklıyor

Aynı usulleri arasında armağanlar ve manevi reise sunulmuş para katkıları anılabilir Sir H. Rawlinson, yukarıda sözünü ettiğimiz haşlanmış et dağıtılması sırasında «kurban törenini yöneten pîrin ellerinde mersin ve söğüt dalları tuttuğunu» söylüyor Aynı save Surıve'deki Nusayrîlerde de raslanmaktadır

Minorsky'nin de belirttiği gibi, «başın adanması» (müptedinin manevî reise) âyini yalnız Ehli Hak mensupları arasında değil, Tavsilerde de yapılmaktadır. Bir ceviz ikiye bölünür. Bir yarısı töreni yöneten kişi tarafından saklanır. Çocuğun şapkasında taşıdığı öbür yarı ise muska yerine geçer. Bu âyinde, bir gümüş parçası ya da bir ipek mendil de aynı rolü oynayabilir. «Doğruluk birleşmesi» olarak da adlandırılan mistik birlik âyininde de tarikata yeni giriş âyiniyle birçok ortak nokta vardır. Safavî şahlarının müritleri de XVII. Yüzyılın başında benzer bir âyin usulü uygulamaktaydılar.

Ehli Hak mensupları oruç ve bayram ödevlerinin gereğine uyarlar. *Barh Borân* (kurban) bayramı oruçtan sonra kutlanır. Nevruz da büyük bir neşeyle kutlanan bir bayramdır.

Sofî dervişler gibi, Ehli Hak mensupları da müzikli *zikirle*. Tanrı sevgisi, kardeşlik sevgisi üstüne yapılan konuşmalarla uygulanan vecd meclisleri düzenlemektedirler.

Evlenme, cenaze ve giyim konularını geçelim. Tarikat mensupları için zorunlu ahlâk kurallarına gelince, bu konu biraz belirsiz kalmış görünüyor. Kötülüğün kökeni konusundaki düşünceler henüz yeterince aydınlanmış değildir. Ehli Hak mensupları inançlarının ödüllendirilme sorununu tenasühle çözme çabası içindedirler.

Gobineau'ya göre (*Trois Ans en Asie*, 1859 basımı, 338-370), tarikatin dogmasında, insanın, günahları ölçüsünde, daha sefil koşullar içinde yeniden hayata geleceği belirtilmektedir. *Pir'lik* düzeyine ulaşmış erlerin ruhu ise tanrısal kata yükselecek ve ordan do[illegible]

Kıyamet yeri olarak belirtilen yerler de şunlardır: Zencan, Şehrizur, Kazvin.

Gobineau nun çok daha önceleri doğru olmadığını söylediği gece [illegible] gelince, bunlarla Yezidileri, Kızılbaşları, Nusayrileri suçlayacak mıyız? Manişenler, ilk Hıristiyanlar da bu iftiraya uğramışlardı. Minorsky, bu söylentileri doğrulayacak hiç bir olumlu kanıta sahip olmadığımızı kesinlikle ortaya koymuştur (bak. Grenard sur les Kyzyl Bach, J. A., 1904).

Fr. Cumont, Minorsky'nin eserini ele alıp özetleyen kitabında (Suriye, 1922, s. 262-263), Nusayrilerde ve Kızılbaşlarda olduğu gibi, Ehli Hak mensuplarında da «paganizmin çok eski âyin usullerinin muhafaza edildiğini» söylüyor. Bizim verdiğimiz şu kısa bilgiler okura Kürtlerin dinsel hayatının ne kadar zengin ve çeşitli olduğunu, ve hâlâ ne büyük bir araştırma alanı olma niteliği taşıdığını gösterebilirse çok mutlu olacağız. İşte bir örnek:

1914-1918 savaşı sırasında, İran-Türk sınırları üstündeki askeri bir olayı konu alan bir Rus öyküsünde bir Kazak birliğinin göçebe Kürtlerin konak yerlerine geçişi anlatılır. Aynı zamanda kitabın yazarı olan subayın dikkatini bir çadır çeker; çadırın içinde bir sacayağının üstüne konmuş bir kazan vardır; ve paslı bir zincirin bir ucu bir koçun boynuzlarına asılmış, öbür ucu sacayağının altına serilmiştir. (1) Bu ocağın çevresine üstlerinde desenler, işaretler, harfler taşıyan taşlar yerleştirilmiştir. Kazakların yanında bulunan Ermeni mütercim, buranın bir çeşit tapınak, bir

(1) Tarihçi G. Verdnadsky'nin bana açıkladığına göre, bu, Osetlerde de bir rolü olan «ocak zinciri»dir.

çeşit kurban yeri olduğunu açıklar. Resmi olarak İslamiyete bağlandıkları halde, bu Kürtlerin paganizmle ilişkilerini kesmediklerini ve «meçhul tanrılara kurbanlar adadıklarını» söyler. Koyunun yarı yarıya kireç tutmuş boynuzları, gerçekten de, taşlar arasında öylece durmaktadır. Bu çadırda kimse oturmamaktadır; bakımı kollektif olarak yapılan bir yerdir burası. Oraya yalnız tören günlerinde, klanın yaşlı kişileri taşların üstünde kurban kesecekleri zaman, gidilmektedir. (*Vers les rivages du Tigre*, Hacı Muguyev, s. 113)

8. Kürtlerde bâtıl inanışlar.

Kurulmuş topluluklar içindeki Kürt din inançlarını ele alan bu incelemeye, bütün Kürt çevrelerinde farksız olarak yayılmış bulunan bâtıl inanışlarla ilgili birkaç gözlemi de eklemenin yararlı olacağı kanısındayız.

Aşağıdaki verileri kaçırmış olabilirler diye, folklorcular için, Rusça yayımlanmış bazı malzemeyi buraya alıyoruz (*Kafkas Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Bülteni*, c. III, Tiflis, 1925, M. Çursin'in Azerbaycan Kürtleri üstüne incelemesi).

Yeryüzünün oluşumuyla ilgili kavramlar. Kürtler için güneş güzel bir kadındır; gözümüzü kamaştırması da bundandır. Ay ise bir erkektir(1), daha karanlık bir görünüm taşıması, lekelerle, çiçekbozuğu gibi izlerle kaplı bulunması bundandır. Bir halk efsane-

(1) Bu konu için bak: G. Jacob, Der Einfluss des Morgenlandes auf des Abendland, p.1. (Doğunun Batı üzerine etkisi, s. 1.). «En eski dinsel görüşler, tam anlamiyle zıt iki kutup oluşturmaktadırlar. Bunlardan Yunanlılar ve Latinlerde Ay dişi ve Güneş eril iken, Almanlar Ay'ı eril, Güneşi dişil bir varlık olarak kabul eden halk gurubuna dahildirler.»

sine göre, Güneş ve ay iki genç kişiymiş. Genç adamın attığı adımlar genç kızca pek iyi karşılanmamış. Baştan savılan nişanlı erkek şöyle bağırmış: «Öyle bir varlık haline gel ki, hiç kimse sana ulaşamasın!» Kız ay olmuş, kendisi de Güneş. Güneş ve Ay tutulması bazı kötü ruhlu varlıklar yüzündendir. Bunları kaçırmak için gürültü çıkarmak gerekir; silahla ateş etmek bakır kap kacağa vurmak gibi. Mollalara göre, Güneş ya da Ay tutulması Tanrının gazabını da göstermektedir. Bu olay karşısında dua edilmelidir. Gökyüzü onları yıkma gücünü elinde bulunduran Hadrat Süleyman'ın egemenliği altındaki direkler üstüne bir çatı gibi çatılmıştır. Her yüzyılda göğün görünümü değişir. Samanyolu Mekke'ye giden yoldur, onun kolu da Medine'ye uzanır. Her insanın bir yıldızı vardır, o ölünce, yıldızı da kayar. Kürt, gökte akan bir yıldız gördüğü zaman bir dua okur. Kuyrukluyıldız yakın bir felaketin belirtisidir. Gökkuşağına «Fatma ananın kemeri» *(Fatma anasi kürsağı)* denir. Kürtler başka bazı halklar gibi, gökkuşağının altından geçen erkeklerin kadın, kadınların erkek olacaklarına inanmaktadırlar. Tayfın kırmızı bölümü mutluluk ve bolluk vâdeder; sarı bölümü ne iyi ne kötü demektir; koyu bölümü ise felaket işaretidir. Çocuklar gökkuşağını görünce şöyle bağırırlar: «Benim kırmızım!» Yağmuru Tanrı bölüştürür. Hadrat Süleyman'a şu ya da bu bölgeye yağmur göndermesini buyuran odur. Hayvanların ve kuşların yüce başkanı olmak sıfatıyla, Hadrat Süleyman, bu buyruğu, bütün kuşları ayağa kaldıracak olan Hüma'ya (1) geçirir. Hüma, hemen bü-

(1) Bak. M. Stasiak'ın. Kataka kuşu üstüne ilginç incelemesi, R. O., II, s. 33-117.

tün kuşları bir araya toplar ve onlara şöyle buyurur: «Falan okyanustan ya da falan denizden su toplaya caksınız, bunu yukarı çıkaracaksınız ve gagalarınızla şu yere boşaltacaksınız. Kuşlarda hükümdarlarının buyruğunu yerine getirirler. Yağmur tanelerindeki farklık, bunların büyük ya da küçük oluşu, kuşların büyük ya da küçük olmalarından ileri gelmektedir. Dolu ve karın kökeni aynıdır, kuşların gökte yükseliş noktalarına göre ısının daha yüksek ve daha düşük oluşuna göre meydana gelirler. Gök gürültüsü ve şimşek, gökte, elinde ateşten bir kırbaçla dört nala giden bir süvariden doğar. Nevruz bayramından önceki son perşembe *(ahir çarşamba)* [1] günü, derelerde ve ırmaklarda suyun akışı durur; hareketsiz kalır su; bütün doğa uyuklamamağa başlar, ve gök açılır. Bu olaya tanık olacak, ve o anda hemen bir dilekte bulunacak kimseler, bunların eksiksiz olarak gerçekleştiğini görürler. Yer sarsıntısı, dünyanın kırmızı bir boğanın sırtında duruyor olmasından doğmaktadır. Boğa, zaman zaman kulaklarını dikeltir, kuyruğunu sallar. Kimileri de şöyle demektedir: «Boğanın çevresinde dönen bir sinek vardır. Gözüne yaklaştığı zaman, boğa gözünü kırpar, ve yeryüzü sarsılır. Günün birinde, sinek boğanın sırtına konacak olursa, boğa silkinecek işte o zaman bütün dünyanın sonu gelecektir.»

M. Çursin'in incelemesinde büyü düşünceleriyle ve uygulamalarıyla ilgili bazı açıklamalar da buluyoruz. Sözgelimi, nesrelerin sayısını bilmenin bun-

---

[1] Bak. V. Mar «Muhammed Mirza Kaani'nin otob[iyografisi] ve törel inançları ve töreleri kısa[ca] çarşambaya bağ[lı]... Bull. de l'Acad. des Sc. de l'URSS., 192[9]

ları üstünde bir güçle ilgili olduğu konusundaki [illegible]tan ötürü, Kürtler, sürü hayvanlarını saymaktan [illegible]rlar; komşularının da o sayıyı öğreneceğinden korkarlar. Aynı nedenlerle, Kürtlerde, evcil hayvanlarının sayısını tam olarak söylemek caiz değildir. Bolluğu sağlamak için, hayvanlarından henüz süt almamış komşu'ya, ilk kez süt vermiş ineğin sütünü yollamak gelenektir. Sütü aldıktan sonra, gelmiş kabı boş göndermemek gerekir. Kabın içine her zaman biraz tuz ya da bir yumurta konur; yoksa gelecek yıl o süt gönderen aile sütsüz kalabilir. Vaftiz babası (Kürtçede, *krvo;* Azerilerde, *kirva;* Asur-Kaldelilerde *kariva)* sünnet ettiği vaftiz oğluna *pilov* gönderdiği zaman, boş kap geri getirilirken yanında bir armağan da bulunacaktır (bir parça kumaş, bir inek). M. Çursin'e göre, karşılıklı armağan alıp verilmesi âdeti burda büyü düşüncesi mantığını taşımaktadır; kendisine boş kap getirilen kimse, evine girecek o "boşluğun" huzurunun da [illegible] duygusuna girmiş olmalıdır. Bir inek satın alınırken yapılan işlemde de aynı düşüncenin [illegible] görülüyor. Önce yerden [illegible] alınır, sonra el sıkılır [illegible] dizginleri ve üstündekileri [illegible]; yoksa anıcı için hayırlı olmayacaktır. Başka birçok halk gibi, Kürtler de [illegible] bilgisizliğine inanmaktadır. Issız ve bir [illegible] bir [illegible] bırakacağı zaman, kendini kötü ruhlardan [illegible], çevresine bir çember çizer. Ayrıca çemberin çevresine [illegible] sürülecek olursa, Şeytan oraya yapışamaz ve [illegible] kalınabilecektir. Kuraklık [illegible] mücadele etmek için, kadınlar pınara giderler, orada karşılıklı yıkanırlar. Yine kadınların bir sabana koşuldukları onu ırmağa kadar çekerek suyu sür-

dükleri de görülür. Tersine, yağmurun kesilmesini sağlamak için, bir ip alınır, ipe yedi ya da dokuz düğüm atılır, her düğüm atışta kel bir adamın adı söylenir, sonra ip ateşe atılır ve şu sözler söylenir: «Ben kellere ateş verdim, Allah'da bana ateş versin». Keller, herhalde parlayan dazlak kafalarıyla güneşi de parlatacaklardır. Kuraklık ve yağmurla ilgili bu uygulamalara başka birkaç Kafkas halkında da raslanıyor. Rus köylü kesimlerinde de, birçok bölgede, kelliğin özel erdemlerine inanılmaktadır. Yağmurun kesilmesi için başvurulan başka bir Kürt âdeti var: *Kodü*. Ononiki yaşlarında bir sürü çocuk bir değneğin üstüne çamaşırlar vb. geçirerek, değneğin kalın tarafı baş olacak biçimde, bir bebek yaparlar. Bu bebekle birlikte dolaşırlar, bir yandan da «Kodü, Kodü» diye bağırmaktadırlar. Evlerdeki kadınlar onlara armağanlar, peynir, buğday verirler. Bu da çok yaygınlık kazanmış bir âdettir.

Kuşkusuz, çok iyi biliyoruz ki, birkaç büyüsel ya da dinsel kavramı çerçevelememize yardımcı olmaktan uzak bulunan bu alan, bizi, daha çok, çeşitli ortamlarda bir âdetin, bir düşüncenin geniş bir yayılma gösterdiği sonucuna varmak zorunda bırakmaktadır. Öte yandan, bu etnik düzen farkı, hayat koşullarının toplumsal evresindeki benzerliklerle de hafiflemektedir. Bununla birlikte, aynı toplumsal gelişim evresindeki başka etnik topluluklar için olduğu gibi, Kürtler için de, bu yaşama kurallarının büyük bir bölüğünün, dinlerinden değil, çoğunca hayat tarzlarının, çalışma biçimlerinin sonucu olan bâtıl inanışlarından ve inançlarından doğduğunu burda hatırlatmanın yararlı bir şey olacağı kanısındayız. M. Çursin'in incelediği Azerbaycan Kürtlerinin bâtıl inanış-

larında ve bizim Asur-Kaldeliler üstüne yayımladıklarımızda ortak bir temel olduğu görülüyor. Bunla komşu halkların inanışlarına da bağlanıyor. Bu gözlem, bizim için, sözgelimi Kafkas aşiretlerindeki ağaçlar ve taşlar kültünün (1) kalıntısının M. Driver tarafından Kürtlerde de bulunduğu konusunda yapılan saptama kadar değerlidir. M. Dreiver şöyle diyordu «Ayrıca bazı kabileler vardır ki, bunlar ziyaretlere taparlar ve ülkelerinin gizli köşelerinde, büyük taş kulübeleri ya da menhir'ler gibi kaba taş bloklardan yapılmış mihraplara sahiptirler». Biz, ancak hastalıktan, ölümden ya da delirmekten önce görülen iğrenç görünümlü devle *(alki)* (2), M. Y. Marr'ın *al* adıyla sözünü ettiği ruhu, hem İran'ın ruhlar başkentinde hem de Kafkasya folklorunda bilinen bir varlık olarak karşılaştırmanın mümkün olduğu kanısındayız

---

(1) Bak. M. Mesçaninov'un, Moskova'daki **Novvel Orient** da yayımladığı çok ilginç yazısı, no 26-27 (**Histoire et Préhistoire**, s. 244-245); ayrıca, olaylar için, Bodenstaedt'in eski eserine bakınız, **Les peuples du Caucase.**

(2) Bak. **Quelques observations sur les Kurdes** başlıklı yazımız, **Mercure de France** dergisi, 1921.

(3) «**Âl**, lohusa kadına işkence eden ve onun karaciğerini söküp bir sepetin içine atan bir çeşit dişi Şeytandır. **Âl**, sepetiyle birlikte suyu geçmeği başarırsa, lohusa ölür» Adı Türkçeden gelen bu şeytan, H. Massé'ye göre (Benim bu konudaki yorumum başka, [B.N.]), «el ve ayakları zayıf, yüzü kırmızı kilden bir burnu olan bir kadındır Ermeniler de onlar kor karlar» (vide infra [B.N.]; bak. Arthur Cbristensen, **Essai sur la démonologie iranienne**, 1941, s. 85)

«**Âl**'den kimi zaman insan biçimine giren bir canavar olarak da söz edilmektedir. **Âl**, özellikle evde yalnız kalmış gebe kadınlar için tehlikelidir. Böyle bir durumda, canavar [illegible] kadının kalbini söker ve onu öldürür. Bir [illegible] bir kadının kalbini tutmak[illegible]

Aynı şekilde, bize öyle geliyor ki, «çöllük yerlerde oturan *(piravlülk* ya da *pir-hulk)* da *al* tipi yaratıklardan biri olabilir (dilbilim açısından, sözcüklerin başına getirilen *h*, Kürtçede kullanılan bir sesi ifade eder; oysa Farsçada yoktur bu; öte yandan, *k*, *ki* öneki yanılmıyorsak, Kafkas dillerine özgüdür, daha doğrusu Ermeniceye; Farsçada bu ek küçültme anlamı yaratır). Öyleyse, Kürt-İran-Kafkas bağlarını sıkılaştıran bir folklor olayı karşısında olduğumuzu mu söyleyeceğiz yoksa? (1)

---

mıştır. Kâhin, âl'la döğüşmüş, onu yenmiş, âl'da, bir kitap, bir çivi, bir kuş, ya da kâhinlerde bulunan herhangi bir nesnenin olduğu bir eve artık girmeyeceğine yemin etmiştir Âl'ın, özellikle lohusalığın ilk kırk günü içinde daha tehlikeli olduğuna inanılır.» Bu inanışa, Fırat dolaylarındaki Akn'lı Ermenilerde raslanıyor (bak. F. Macler, **Quatre conférences sur l'Arménie**, s. 99-100).

«Christensen'deki **karaciğerle** Macler'deki **yürek** arasında bir çelişki yoktur. Birincisi, gerçekten, cesaret ve dirim merkezinin karaciğer olduğuna inanan müslüman görüşü açıklamaktadır. İkincisinin sözünü ettiği yürek kavramında ise belki de Hristiyanlığın bir etkisi var.»

---

(1) Profesör N. Marr'ın bir eserinde «**La politique linguistique de la théorie japhétique et la langue oudmourie**, Moskova, 1931), **örümcek** sözcüğü üstüne etraflı bir analiz gördük. Kürtçede **pirçulk** sözcüğünün hem örümcek, hem de «kocakarı», «büyücü» anlamına geldiğini belirtmeliyiz. **pir ha - vu-k** (burda yine I harfinin silindiğini söyleyelim). N. Marr, bu kitabında dikkatimizi özellikle bu sözcüğün «bâkire-analar» kurumu sorununun çözümünde taşıdığı değere çekmektedir. Kitabın ikinci bölümünde de özellikle ve bağımsız olarak Kürtlerde (**he-vü, he-vi**) «nikâhsız kadın», «harem kadını» sözcüğünü işlemektedir. Aynı kocanın karıları karşılıklı olarak **ha-vi**'dirler. N. Marr, «bâkire-analar» kurumunun, aileden önce gelen kollektif ve toplumsal bir örgütleniş olduğuna (bak. 1 bölüm, N. Marr'ın hadımlıkla ilgili gözlemi), ve bazı Gürcü Ermeni vb.

9. *Ku ·ançlarında yılan*

Bu hızlı açıklamalar, bize, Kürtlerde dinsel hayatın büyük bir olay zenginliği sunduğunu, yüzeyden bir analizin bile, her biri farklı, İslâmiyet cilâsı altında gizlenmiş karmaşık bir bütünün oluşumuna katkıda bulunan birçok tabakayı ortaya çıkardığını görme olanağı vermektedir.

Burda, yalnızca, İsmail Hakkı Çaveş'in Kürt bâtıl inanışları ve atasözleri konusunda yazmış olduğu değerli kitapçığa değinebileceğim (*Hende prupuçu peşinan ve matal*, Bağdad, 1938).

Nihayet, Kürtlerin dinsel hayatlarına ilişkin bu bölümü, yılanla ilgili birkaç gözlemle bitireceğim. Bu sürüngen Yezidî simgeciliği içinde belli bir rol oynamakta ve, belki de, çok eski bir dinin çizgilerini ortaya çıkarmağa olanak vermektedir. Gerçekten, yılanı Cehenneme ilişkin bir yaratık olarak ele alırsak, Küçükasya'daki Yunan ve Asya kökenli görüşler arasındaki dinsel ve aynı zamanda toplumsal mücadeleyi de kavramağa girişmiş oluruz... Birçok bilim adamının yanısıra Profesör Doktor F. Kern'den bunu öğreniyoruz (*Die worein die Griechen traten in Anthropos*, XXIV, 1929). Ona göre Grekler, ilginç bir karşılıklı etkileşim süreci içinde, kendi babaerkil ve hierarşili Pantheon sistemlerini Asya kökenli ana erkiliğin cehennem Tanrılarına kabul ettirmişlerdir. Böylece, bizim için, içine Kürt bâtıl inanışlarını aralavarak gireceğimiz «dinsel yeraltı» kesimlerinden biri değilse birine ışık düşürülmuş oluyor.

---

sözcüklerinin içinde yaşadığına inanıyor (a.g.e. s. 53-54 ve 54 sayf. n. 1). Biz burada Kürtçede örümcek anlamına gelen başka bir sözcük (dapiruşk) daha olduğunu, ve yine kötülükle «sebe» anlamlarını da kavradığını da belirtelim.

Burda, özellikle, Ermeni, Kürt, Med ve İskit alanlarını katederken rasladığımız, yılanlara ilişkin geleneklerin bir bütünü söz konusudur.

Bunun için de, yapılacak ilk iş, Fr. Spiegel'i izyerek (bak. *Erânicshe Alterthumskunde*, III. Band, s. 227 ve devamı), Moiz Korenatzi'nin naklettiği efsanenin karşılaştırmalı biçimde ele alınması olmalıdır; bu efsaneye göre Ermeni kahramanı Tigran yılanların med kralıyla (Azdahak-Astyages?) mücadeleye girer, yenik düşer; Ermenistan'a dönen ailesi Masis dağı yakınlarına yerleşir. Fr. Spiegel, özellikle, Moiz'in anlattıklarında tarihsel gerçekle çelişen yanlar üstünde durmuştur. Ona göre, *Azdahak* sözcüğüne Ermeni efsanesinde raslanmamaktadır; bu efsanede yılana «*vishap*», yılan yavrularına da «*visha pazounk*» denmektedir; ama, öte yandan, İran kökenli Zohak efsanesiyle benzerlik çok belirgindir (her iki efsanede de nalbantın bir rolü vardır; daglar da öyle: Demavend ve Masis). Fr. Spiegel, nihayet, İran efsanesinin Doğu İran'daki etnik çatışmaları yansıtmasına karşılık, Ermeni efsanelerinin de, bir bakıma onu tamamladığını, İran'ın Batısında Kafkas, İskit (Alan' lar) gibi vahşi kavimlerle olan benzer çatışmaları ele aldığını ortaya koymaktadır. İskitlere burada yeniden rasladığımıza göre, Herodot'un onlar üstüne verdiği bilgilerden söz etmenin yararlı olacağı kanısındayız. Herodot'a göre, İskitler kendi kökenlerini, Boristen ve Herakles ağzında yerleşmiş yarı-kadın, yarı-yılan bir tanrıya bağlamaktaydılar. Aynı folklor teması yeniden ortaya çıkıyor. Moiz Korenatzi'de (Spiegel, a.g.e. s. 228) *vishap* diye adlandırılan efsane yaratıklarına raslıyoruz: «... bunlar harika yaratıklardır ki N. T.'nin Otterngezüşte'siyle birçok benzerlik-

lere sahip görünüyorlar.» Spiegel de, soylu Ermeni klanlarının, kendilerinin, Masis dağı yakınlarında yerleşmiş Med yılanlar kıralının soyundan geldiklerine inandıklarını belirtiyor. *Karnamak-i Artashir*'de «Medlerin Kürt Kralı»ndan söz edilmektedir. Yezidi geleneğinde ve dininde yılanın rolü, belki de, Kürtlerdeki payen kalıntıları en büyük bir sadakat içinde sürdürmektedir. Yer adlarıyla ilgili birkaç belirti de bunu göstermektedir. Sözgelimi merkezi Kürdistan' m tam ortasındaki küçük Oramar ülkesi, geleneğe göre yılanların sığınağıdır. Burada, belki de, iki efsanenin içiçe kaynaşması söz konusu; biri, bütünüyle daha önce gözlemlediğimiz payen efsane; öteki birincinin üstüne eklenmiş hristiyan efsane. Mari Mummu adlı bir ermiş yılanları büyülemiş ve onları bir mahzene kapatmış; mahzenin üstüne de onun himayesinde bir kilise kurulmuş. O kilise hâlâ yerinde durmaktadır; bekçiliğini de, yalnız Kürt ortamında, Kaldeli bir aile yapmaktadır. Hristiyan bekçi her yıl «yılanların baba»sını görür. Yerel inanışa göre, hristiyan aile özel ayrıcalığını yitirirse, sürüngenler mahzenden çıkacak ve bütün bölgeye yayılacaktır.

Kafkasya'daki dağlı Yahudiler, ecdad dininden kalma «Oşdeha-mar'a ev ruhu'na inanmaktadırlar (bak. Byhan, *a.g.e.*, s. 239); büyük Rus efsanelerindekine benzeyen bu yaratık döşemenin altında yaşamaktadır, yedi başlı bir yılan biçimindedir; kendisi görünmeme niteliğine sahiptir; ama oğullarının görünmesine karışmaz; aile huzurunun bekçisidir, kendisine armağan olarak bal sunulur.» Aynı eserin 195. sayfasındaki 46. figür, altında gizli değerli nesneleri, çalınmaya ya da bozulmaya karşı koruyacak olan pirinçten bir yılanı göstermektedir. Bu düşünce, hazi-

neleri bekleyen yılanlarla ilgili folklor temasındaki düşünceye yaklaşıyor (bak edebiyat konusuna ayrılmış bölümden sonra gelen parça). Byhan'ın bu nesneyi hangi Kafkas halkına yakıştırdığını bilmiyorum (1)

Hızlı bir biçimde ard arda getirilmiş olmasına karşın, etnojenik evrim içinde. Kürt folklorunda birkaç işaret noktası aramak için, bu folkloru elden geçirirken akılda tutulması gereken bir iki çizgidir bunlar.

Zaten alan çok geniştir. Sigur'dun (Ejder Kıran), Kuzey mitini bir yana bırakalım; bilindiği gibi. Kürt öykülerinde karşılıklarını saptamış olduğumuz Cermen halk inanışlarında dragon (yılan) gizli hazineleri beklemektedir (bak. Socin'in derlediği Kürt masalları, *Die goldhütende Schlange; Die Schlange an der Guelle; Schlangenkönig)*. Cermenlerde Sigurd'-canavara karşı kazandığı zafer, ya da, şimdilik İran kökenli olduğu söylenen kesimde, Kavş'ın kazandığı zafer, metalürjinin yeni başladığı bir dönemde madenlere sahip olan insanın düşüncesini yansımaktadır. Bu yorum, bütünüyle, yafetidoloji okulunun «teknolojik» çalışmaları yönünde bir anlam taşıyor. Nihayet, dikkat edeceğimiz bir nokta daha var Marr'a göre, Med sözcüğü şu evrimi geçirmiştir: *Mê-d, Mi-d, Mâ'd. Mar'd* Ermenicede de *Mar* olmuştur Bu sonuncusu ise totemden (yılan) başka bir şey değildir *(Vichap* karşılığı). Sorun. Marr'ın 1931'de yayımlanmış *Les Vichap* adlı eserinde ele alınmıştır; payen Ermen

(1) Dersim'de, Kiştim köyünde başı vilana benzetilmiş bir değnekle gerçek bir yılan kültü [illegible] Kürdistan Tarihinde Dersim adlı [illegible]

ıstan'daki balıklar [illegible] malzeme-
nin geri kalanını da bu kitaptan öğrenmiştir.

Konuda Jacob'un gözlemi de çok ilginç (*Morchen Und Traum*, s. 50) Hellenistik çağda Plotin'in hayatını okurken (Plotin, *Enneades*, c. I, s. 3) şuna tanık oluruz: Plotin son nefesini verirken şöyle demiştir: «İçinde olan tanrısal gücü evrende olan tanrısal güce doğru götürmeğe çalışıyorum» Tam bu sırada, onun yattığı yatağın altına bir yılan kaymıştır. Ölüm ânında sık sık yılan görünmesine karşın bu efsane, Plotin'in Şeytanı çağırma konulu öyküsüyle iyice ilgili bir şey. Gerçekte bir Tanrı olan bu Şeytan, kuşkusuz, öldüğü ânda Plotin'i terkeden yılanla özdeştir. İskenderiye'de bir Yılan Tanrı'ya inanılır (Agatodemon); rolü, aşağı yukarı Hermes Thot'unki gibidir; yani bu Yılan-Tanrı, tanrısal doğrunun bir esinleyicisidir (bak. R. Ganszyniec, *De Agathodaemone*, 1921, s. 565); belki de Alexandrin Eustochius'un, Plotin'i şeytan olarak görme bâtıl inanışı bundan doğmuştur.

İskandinav Edda'lar, bilge ve erdemli Vanir yılanlarından söz ederler; bunların, Ases'lerin, yani İskitya'daki büyücülerin ilkel ülkelerinin güneyinde pek çok bulunduğuna inanırlar (Herodot, *Melpomène*, 67). Merkür Kadüse'si, çevresine dolanmış yılanlarla birlikte bir fal çubuğu meydana getirmekteydi. Kerametle hasta iyileştirenlerin Tanrısı olan Asclepios'un amblemi bir yılandı; mitik varlıklar, teokratik şeiler yılan biçimindeydiler; antik rahiplerin belli-başlı üç tarikatını bir arada temsil eden Echidna, Boreas, Tifon, Kekrops, yılanların çektiği bir araba üstünde resmedilmişlerdir.

Demeter Persefone'yi bir yeraltı mağarasına [illegible]

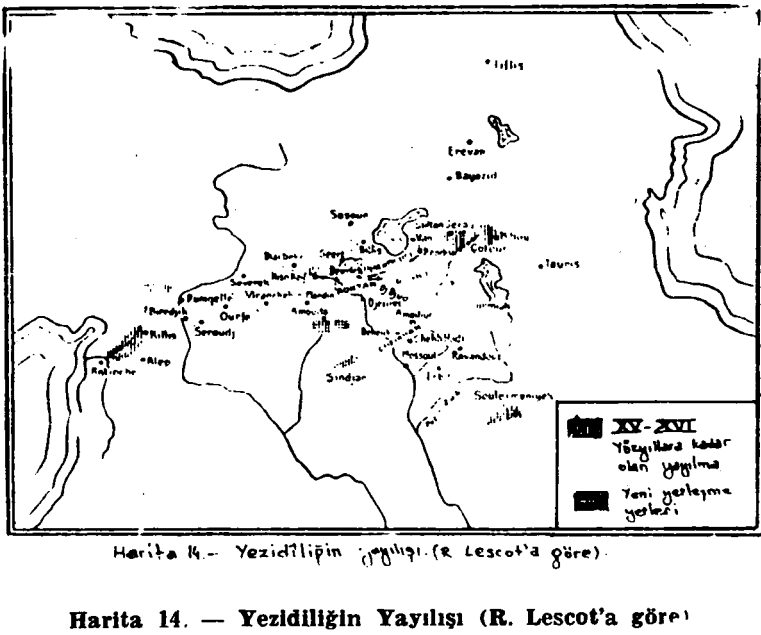

Harita 14.- Yezidiliğin yayılışı (R. Lescot'a göre)

Harita 14. — Yezidiliğin Yayılışı (R. Lescot'a göre)

nış, iyi muhafaza etsinler diye onu yılanlara bırak mıştır. Ama Zeus, kanatlı bir yılan haline dönüşe rek, bekçi yılanları kandırmış, sürünerek mağaraya girmiş ve kızına kavuşmuştur. Bu birleşmeden, boy nuzlu, boğa başlı bir çocuk, Dionis Zagreos doğmus tur (D. Merejkovsky, *a.g.e.*, s. 429) (1)

Öte yandan, yılan simgeciliği boğa simgeciliğine karışmaktadır. Orfiklerin tekerlemesinde dendiği gi bi: «Tavrus dracomen genuit et Tavrum draco genuit»

(1) Yılanın Grek ve Roma inançlarında tuttuğu yer konusunda şu eserlere bak: **Primitive Culture in Greece**, H. J. R. ... 1925; **Primitive Culture in Italy**, aynı yazar 1926. Sirdar ... de Dr Jaap Kunst'un eseri: **Cultural relation between Balkan ... and Indonesia** Amsterdam ...

(a.g.e., s. 486). Bunun için, bloklar üstünde *Vichap*'ların (balıklar-yılanlar) yanısıra sığırgillerin de temsil edildiğini akıldan çıkarmayalım.

10. Eşek kültü mü?

Kürtlerde din konulu bu bölümü bitirirken, son olarak, Profesör J. Przyluski'nin şifahî bir bildirisi üzerine, eşek inancının, bu halkın dinsel görüşlerinde bir iki iz bırakmış olabileceği kanısının bazı nedenlere dayandığına değinmek istiyorum. J. Przyluski, *Linguistique et mytologie comparée* adlı incelemesinde (*Revue de l'Histoire des Religions*, c. CXV, n. 2-3, Mart-Haziran 1937) yeni bir kitaptan söz ederken, 236. sayfada şunları yazıyor:

«Strabon'a göre, Karman savaşçılarının tek tanrıları Ares'ti; ve at bulunmadığından ona eşekler kurban ediyorlardı. Ares, Yunanca Vrdragna sözcüğünden gelmektedir; ve eşeğin kutsal karakterinin bütün Doğu'da, belki de Hint-Avrupa'lıların İran'a gelişinden çok daha eski inançların bir kalıntısı olduğunu düşünürsek, Strabon'un tanıklığının bütün değeri ortaya çıkar.

Nitekim, J. Przylusci, Malatya'ya 15 kilometre uzaklıktaki Diras köyünde (Türkçe adı: Karaköy), duvarlarının birinde eşek resmi bulunan bir tapınağı ziyaret etmiş. J. Przylusci önce bunun tavus gibi bir kuş olabileceğini düşünmüş. Gittiği yer belki de bir Yezidî tapınağıydı (iki defa temsil edilmiş iki uçlu Zülfikarın simgeciliği de söz konusu olabilirdi). J. Przylusci bu konuda bir Hindu Tanrısını hatırlatıyor, onun, atının yanında çizilmiş resminde kendisi de at kafalı olarak yapılmış. J. Przylusci, daha sonra bir Kürtçe sözlükte *Har na mut* bayramından («Ölümsüz

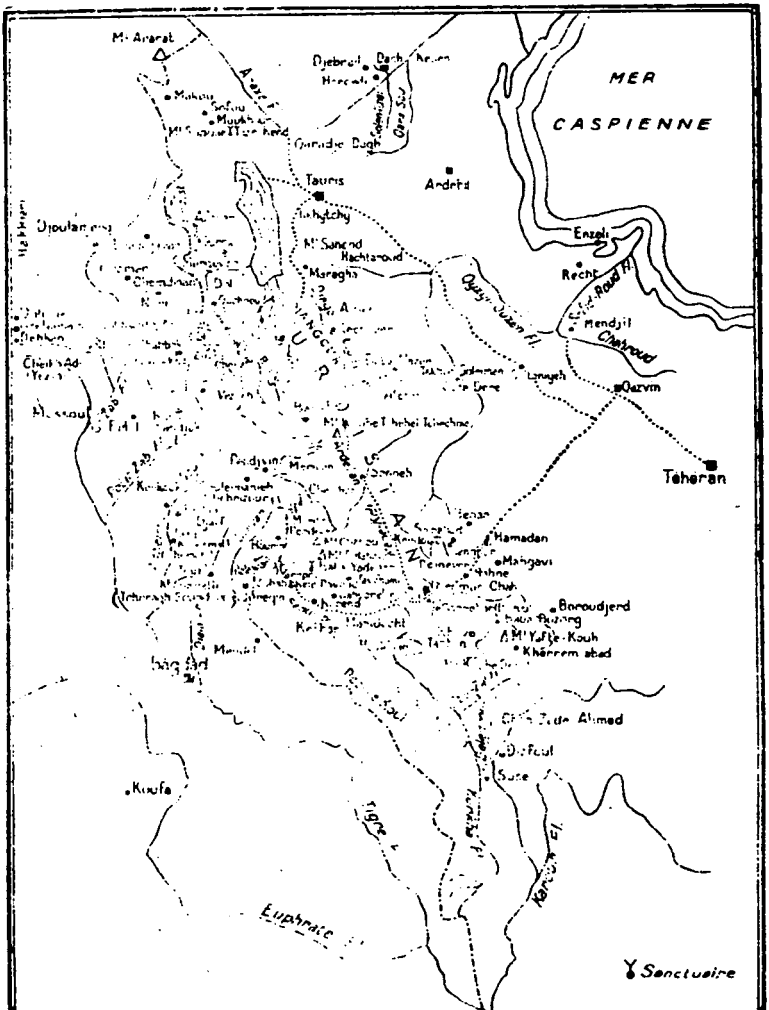

Harita. 15 - Ehli Hak'ların dağılışı. (A-Minorsky'ye göre)

Harita 15 — Ehli Hak'ların dağılışı.
(A. Minorsky'ye göre).

eşek») söz edildiğini saptamakta; nihayet eşek adı ile Kürtlerin ki arasında ilginç uyumlar bulmaktadır: Sanskritçede, *garda (bha)*; Munda dillerinde, *gadri, gadhâ, gadhai (gadhai* sözcüğü, «eşek» anlamına gelen *gadaboi* sözcüğünden gelmektedir; dravidyen dillerde, *karudei, kadi, karuda, gadhâ*.

Dikkatimizi çekmeğe lâyık bir sorunu ortaya koyan Prof. J. Przylusci'nin bu gözlemler bütününden burda söz etmenin ilginç olduğu sanısındayım. Benim fikrimce, bildiğim Kürt inanışları içinde eşeğin yüceltilişine ilişkin hiç bir ize raslamış değilim. Tersine, Müslüman görüşlerin etkisi altında, bu hayvan daha çok aşağılanmaktadır. Gerçekten, kıyamet günü Deccal'ın ona bineceğini de biliyoruz. (Kolleksiyonumda, bir mollanın, kıyamet günü bu hayvanın oynayacağı uğursuz rolü anlatması üzerine bir aşirette bütün eşeklerin öldürüldüğünü anlatan bir Kürt öyküsü var). Ama, J. Przylusci tarafından toplanmış belgelere Uşnu'da *Ker-Horân, yani* «eşek yiyenler» diye adlandırılan bir caminin adını ekleyebilirim; bu da, belki bu hayvanın kurban niteliğini içermektedir (Karmanyenlerde olduğu gibi).

XII. BÖLÜM

KÜRTLERİN MANEVÎ HAYATI (devam).—EDEBİYAT

1. Bir halkın «Somut» tarihi ve «törel» tarihi

Bir halkın başından geçenleri anlatan ve bunların bağlantılarını ve nedenlerini açıklamağa çalışan *somut* tarihin yanında, onun fizyonomisini, özel karakterini belirleyen başka bir olaylar bütünü daha vardır; bunlar, o halkın ortak manevî servetini, *törel* tarihini meydana getiren dininde ve edebiyatında yansımaktadır. Bir halkın oluşumunda, bu iki olaylar dizisi birbirine paralel olarak gelişir, ikisi de, araştırmalarının konusu üstüne mümkün olduğu kadar tam, belirgin bir fikir edinmek isteyen araştırmacı için büyük bir değer taşır. Önceki bölümlerde, Ön-Asya'nın somut tarihinin çerçevesi içinde Kürt halkının yerini daha iyi kavramamıza olanak sağlayan bütün öğeleri incelemeğe çalışmıştık, görmüştük ki, Kürt ulusu, zihniyetini ve yapısını etkileyen çeşitli nedenlerle, özellikle de coğrafî ve toplumsal nedenlerle, bağımsız bir Devlet kurmayı başaramamıştır; bu da, siyasal yönden, onun tarih içindeki yerini, kendisinden hiç de üstün olmayan, ama bugüne dek başarı gösteremediği noktada belirmenin üstünden gelmiş bulunan başka halkların yanında [illegible]termeğe yetmiş-

tir N Marr, «tarihin unuttuğu bir ulus» diyor ona, ama bir yandan da bu unutuşun hangi noktada naklı görülemez nitelikte olduğunu göstermek istiyor Bu yargısını, özellikle Kürtlerin Ön-Asya'nın kültür evriminden oynadıkları role yaslayarak inandırıcı da kılıyor. Böylece, somut tarihin karşısına törel tarihi çıkarıyor. Kürtlerde din konulu bölümü iyi kavramış olan okur, eminim, o bölümde desteklediğimiz görüşü paylaşacak, Kürt halkının, Müslüman inancı dışında, kendi özel karakteri hakkında hiç bir kuşkuya yer bırakmayacak öz manevî değerler muhafaza ettiği ya da yarattığı, bu konuda büyük bir özgünlük taşıdığı fikrine katılacaktır. Kürt halkı, hiç değilse bu alanda, kendine, her şeyiyle kendinin olan bir yer sağlamayı başarmıştır. Kürt dininden sonra, şimdi de, yine «Kürtlerde manevî hayat» planında durarak, bu kitabı yazarken genel çizgileriyle sunmayı düşündüğümüz tablo bütününe son çizgiyi de eklemek için, okura, Kürt edebiyatı üstüne birkaç gözlemimizi sunacağız.

2. *Kürt folkloru*

Kürt edebiyatına eğilen araştırmacıya en çarpıcı gelen şey «aşırı folklor bolluğu»dur (Vilçevsky'nin deyimi); bu edebiyata temel özelliğini kazandıran da budur. Kürt folklorunun bu zenginliği, diyor Vilçevsky, bu halkın ana dilinde hemen hemen genel olan okur-yazar olmama olgusuyla açıklanabilir. Bu okur-yazar olmama durumu, sözgelimi Yezidilerde olduğu gibi, topluluğun dinsel kuralıdır da (okuma-yazma öğrenmek topluluktaki bir tek kastın ayrıcalığı olmaktadır). Kürtlüğün Müslüman yanını incelerken, Kürt ülkelerinde medrese sayısının her zaman fazla

olduğunu görmüştük. Kitabımıza, Molla Said'den edindiğimiz bilgilere dayanarak, 1914 yıllarında Kürdistan'da mevcut bu tür okulların listesini ekledik. Ancak bütün bu okul kurumları, çoğunca, öğrencilere Müslüman dininin pratiklerinde gerekli bilgileri vermekle görevli din okulları niteliğindeydi: dualar, Kuran okuma, Kuran'ın yorumlanması vb. öğretim, Kürtçe değil, Müslüman dünyasının Latincesi olan Arapça yapılmaktadır. Yukarıda andığım birkaç halk öyküsünde de görüleceği gibi, Arapça bilmek, hiç değilse dinsel dilde birkaç cümle öğrenmiş olmak, derin bilgi sahibi olmakla bir tutulmaktadır. Kürtlerin kafasında okul ve cami kavramları öylesine içiçe geçmiş bir durumdadır ki, Kemalist rejim sırasındaki isyan hareketlerinde, camide değil de okulda öğretim yapmağa kalkıştıkları gerekçesiyle öldürülmüş ilkokul öğretmenlerine raslanmaktadır. X. bölümde andığımız Kürt bildirilerine bakılırsa, İran Kürtleri kendi dillerinin onurunun bilincini daha bir kavramışlardır: «İran dili yok olsaydı, gerçekte Kürtçe olan saf İran diline başvurularak onu yeniden kurmak mümkündü». Bu dile lâyık olduğu yeri verecek tek yol olan Kürtçe öğretim henüz o kadar yeni bir olay ki, bu konuda elde edilmiş sonuçlardan söz etmek için vakit daha çok erken. Zaten bu öğretim, sadece Kürt azınlığının belli bir kültür özerkliğinden yararlandığı ülkelerde, Irak'ta ve Sovyet Ermenistanı'nda gerçekleşebilmiştir.

Irak'ta, on yıl kadar önce, 1470 öğrencinin okuduğu 26 ilkokul ve bir ortaokul vardı; bu da, özellikle Süleymaniye, kerkük ve Erbil illerinde oturan Kürt nüfusunun %2'sini bile karşılayamıyordu. Ayrıca Bağdad'da, yüksek okullarda 40-50 öğrenci [illegible]

[illegible] Kürt okul kitapları, bazı ayrık durumları saymazsak, öğretim gereklerini karşılayabilecek nitelikte görülmemektedir. İlerde bundan yine söz edeceğiz.

Anadilde öğretim yapılmasının, kendi ulusal karakterini korumak, kendisine gelişme olanakları sağlamak isteyen bir halk için vazgeçilmez öncüller olduğu açık bir gerçek değil midir? Yine de, buradaki yararı görmeyen Kürt kökenli kimselere de raslanıyor. Örnek olarak Doktor Şükrü Mehmed Sekban'ın[1] bu konuda yazdıklarına bir bakalım:

«Ben de, 1923'te, Kahire'de yayımlanmış mektubumda öğretimde Kürt dilinin tanınması konusunda ısrar etmiştim. Şu son yıllara gelene dek hepimiz için bir idealdi bu.

«Açık konuşmak gerekirse, nedendir şu asimile olmak korkusu?

«Zayıfların en güçlü olanlar tarafından emilmesi olayı her zaman daha iyi sonuçlar doğurmuştur. Yeter ki bu işte şiddete başvurulmuş olmasın.

«Süleymaniye bırakışmasından bu yana, sekiz yıl aşkın bir süreden beri, bu bölgede Kürtçe konuşulan bütün çevrelerde öğretim dili Kürtçedir. Öğretim yoluyla elde edilmiş sonuçların kocaman bir hiç olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz... Bu öğrenciler okulu bitirdikten sonra ne okuyacaklardır? Hıç bir şey. Bugüne dek, okul kitapları dışında, topu topu bir düzine kadar broşür ve kitap yayımlanmıştır. İtiraf etmek gerekir ki, bunlar hiç bir pratik yarar sunmamaktadır... Kısacası, kültür alanında bir ilerleme söz

(1) **Kürt Sorunu. Azınlıklar Sorunu**, Les Presses Universitaires de France, 1933. Hemen belirtelim ki Kürt [illegible]lar öyle düşünmüyorlar.

konusu değildir. Bir yüzyıl sonra, Kürt dili en iyi biçimde gelişse bile, «Kulturstaaten»lerin düzeyine ulaşmakta yeterli olmayacaktır.

«Kürt halkı, iyi bir miras olarak kendine hiç bir şey bırakmamış çok eski kuşaklar tarafından yönetilmeyi yeğ tutar görünüyor.

«Dürüstçe itiraf etmek gerekir ki, Kürt halkını kendi diliyle eğitmenin zorunlu olduğu konusundaki kanımız artık yıkılmış durumdadır. Kısacası, bu konudaki yaygın doğma iflâs ettiği için, geçerliliğini yitirmiştir artık.

«Soydaşlarımı, Türkiye Kürtlerini, ünlü liderleri Mustafa Kemal Paşa tarafından kendileri için en kesin biçimde çizilmiş izden yürümeğe çağırıyorum; ruh sükûnetini de, maddî mutluluğu da o izde bulacaklardır.»

Yukarıda ulusal Kürt hareketiyle ilgili bölümlerde bütün söylediklerimiz, uluslaşmaya karşı olan bu havarinin halkı tarafından izlenmeyeceğine bizi inandırmaktadır.

Sovyet Ermenistanı'na gelince, burada okullarda ki Kürtçe durumu aşağıdaki gibidir. Irak'takine göre sekiz kat daha az bir Kürt nüfusu için, 1419 öğrencinin (yani Irak'taki kadar öğrencinin) devam ettiği 41 ilkokul vardır. Ayrıca 7 sınıflı bir ortaokul ve Erivan'da bir Kürt öğretmen okulu bulunmaktadır (1934'te 161 öğrenci). Yardımcı kitapların ve okunacak kitapların sayısı da Irak'takine göre çok daha fazladır. Çeşitleri de bugün yüz başlığı çoktan aşmış olmalıdır.

Türk, İranlı ve Arap komşuları gibi okulda Kurtçe okuyup yazamadığı için anadilini geliştirme olanağından yoksun kalmış olan Kürt kendin ora[illegible] ise

zel) folklor edebiyatına indirgenmiş bulmakta, ve bu alanda, bize, doğduğu yerin bölgesel diline bağlılığının en belirgin kanıtını vermektedir.

Bu yüzden, Kürt edebiyatı üstüne yapılacak bütün incelemeler, özellikle, ve her şeyden önce, bu halkın folkloru üstüne yapılmış incelemeler olacaktır; yalnız geçmiş kuşakların zengin katkılarıyla beslenmiş bir folklor değildir o; onu sürekli olarak yenileme ve zenginleştirme yolunda şaşırtıcı bir dirim ve yaratıcı güçle beliren, çoğunca Kürt potasında komşu folklor temalarını da eriten bir bütündür.

Vilçevsky, Kürt folklorunun bu aşırı büyümesi olayının, bu oral halk yaratışındaki sınıf karakterini açıkladığı kanısında; ona göre Kürt folklorunda, Kürt toplumunun üst tabakasının uğraşları ve üslûbu üstüne yeğlemeler yankılanmaktadır. Böylece, folklor, feodallerin, Kürt çoban ve çiftçilerine kendi etkilerini ulaştırmak için kullandıkları bir araç haline gelmektedir. Birçok Kürt folklor ürününde başlıca temanın bir ağanın, bir şeyhin ve onların hısımlarının savaş başarılarına düzülmüş bir övgü olduğunu inkâr etmeyeceğim, ayrıca dilin, Arapça ve Farsça deyimlerle minelenmiş, daha kültürlü sınıfların dili olduğunu da kabul ediyorum, ama soruna bütünüyle baktığım zaman, meslektaşımın, bütün Kürt folklorunu değil de, folklorun belli bir türünü ele aldığı, bunun sonucu olarak da kendi araştırma konusunu sınırladığı kanısına varıyorum. Hiç unutmamak gerekir ki, bizim de VI. bölümde belirttiğimiz gibi, Kürt hayatı yüzyıllar boyunca feodal bir yapı içinde kaynaşmıştır; ve, Vilçevsky'nin kendisinin de itiraf etmiş olduğu gibi, Kürdistan'a özel ulusal kültürünü koruma olanağı veren de yine bu durum olmuştur Baş

ka türlü söylersek, bir Kürt ozanı, bir Yezdan Şir'in ya da bir Abdurrahman Paşa'nın savaş başarılarını dile getirdiği zaman, Kürtlük adına yabancılara karşı verilmiş mücadeleleri de anlatmakta, anıları içinde ulusal isteğini de yeniden pekiştirmektedir. Üslûp konusuna gelince, hâkim sınıfın üslûbuyla Kürt halk kitlesininki arasında bir fark olduğunu kesinlikle söyleyebilmek için, çok ayrıntılı bir araştırma yapmış olmamız gerekmez mi? Bu konuda kesin bir yargıya varmak şimdilik pek güç. Üstelik bizde, soylulara ve halka ait bu iki üslûp arasında pek az fark olduğu izlenimi uyanmıştır. Ortaya çıkan farklar da, diyalekt ayrılıklarından ve dile komşu söz hazinelerinden az ya da çok olmuş sızmalardan ileri gelmektedir. Arapça sözleri, bazı ozanların, Peygamber'in dilinden alınmış sözcüklerle, eserlerini, dinleyenlerin karşısında süslemek konusundaki istekleriyle açıklayabiliriz; bu dil, müslümanlığa vukufun ve Arap şeceresine bağlanmak istendiğini görmüş olduğumuz soyluluğun simgesidir. Bununla şunu demek istiyoruz: Büyük bir tema çeşitliliği sunan Kürt folkloru, az çok stilistik bir uyarlanmaya uğramış şarkıların ve şiirlerin yanında, en katkısız halk atardamarının kendinden ve birden birelik içinde bulunan, her türlü yapmacıktan kurtulmuş ve ilgili olay sırasında ya da ondan hemen sonra fışkıran bir düzenlemeyle gelen örnekler de pek çoktur.

Bunu böyle diyoruz ya, yine de J. Bédier'nin, en karakteristik olarak ele alınması gereken halk edebiyatı ürünlerinin lirik yaratışlar olduğu, onların özgün niteliklerini daha iyi koruduğu, yabancı temaların bulaşmasına daha az elverişli olduğu, ve karşılaştırmalı edebiyat incelemesinde her şeyi gerçek

yerine oturtmak söz konusu olduğu zaman daha iyi bir düzeyde işaret noktaları rolü oynadıkları konusundaki düşüncesini de görmezden gelemiyoruz elbet.

A. KÜRT LİRİK LÂVC'LARI.

İşte bu nedenledir ki, her şeyden önce, Kürdün şiirsel eğilimini bize olduğu gibi gösterme yönünden en iyi ölçü olduğunu sandığımız bir iki Kürt *lâvc*'ını, bu kısa lirik şiirleri, burda söz konusu etmek istedik.

Bunlarda, kimi zaman, sevgililerin ayrılık ânında birbirleri için bulundukları karşılıklı dilekler söz konusudur:

1. «(İşte) ilkbahar. Evden çıkmanın zamanıdır. Yârimin evi nasıl da sıcak. Pireler ortalığı istilâ etmiş. İki yıl önce ve geçen yıl çok küçüktü yârimin memeleri. Ama bu yıl tam dişlenecek vakte erişmiş onlar. *Hay leyli, hay leyli*[1]. Penceredeyim ben, sen de pencerede, gel de aşk için görüşelim. Sen bir küpe üstüne, ben bir hençer üstüne, söz keselim. Gel de o altın gerdanına koyayım ellerimi. Şeytanın gözleri ve kem söz sahipleri çekip gitsinler. *Hay leyli, hay leyli, eyli dılal.* Evlerimiz (hayvanların sırtına) yüklenmiş ve yemyeşil bir çimenliğe götürülmüş. Kınalı saçının örgüsü beline kadar düşüyor; başım kurban o örgülere. Ey yâr, o aptal ve sakat yetime gitme sakın. Parmağımla feleğin gözünü çıkarmalıyım bu se-

(1) Kıt'alar arasına yerleştirilen bu ses taklitlerinin bir anlamı yoktur, ya da «sevgilim, güzelim, yakışıklım», vb. anlamlarına gelir; Rus halk şarkılarına yaklaşır bu yönden: Rus halk şarkılarında da «ay lüli, oy did lado» vb. ses taklitlerine raslanmaktadır.

fer *Vay leyli, vay leyli, eyli dılal...* Gel, gitme, üzme beni. Adımı yazdır parmağındaki yüzüğün içine *Ey lo lavko dılal...* Gurbete gittiğin zaman kadınların yaptığı gibi günde üç sefer başını eğ, ve oku (yüzükteki adımı). *Vay leyli, vay leyli, eyli dılal.* Üzmeyesin canını, zayıf düşmeyesin, Yârimin sırtının çizgisi kusursuz olmalı, Ey yârim, sen ki fukara evdensin. Hiç bir şeyden değil benim derdim. Derdim, senin aptal ve sakat bir kocaya gitmendir. *Vay leyli, vay leyli, vay leyli gâvur.* Üzme canını, kötü şey üzüntü. Çiçekler bitmelidir çiçeklerin yerine. *Delili, delâli.* Getir el basayım kitaba. Sen şişsin, ben de kebap. *Vay leyli, vay leyli.*

Kimi zaman silâhlı bir karşılaşma tasvir edilir:

2. «*Olo*, yiğitler, Kela Mamu'da, tepelerde, savaş patladı. Kâfir Beşar'ın tüfengi daha şimdiden Botan aşiretinden işitilmekte. Kâfir Beşar üç talâk üstüne yemin içmiş[1]. Çar Malian'dan (dost aşire [illegible]ara başlıklı dostlardan yardım gelmedikçe ayağ[illegible]ağımın üstünden çekmeyeceğim ben. *Olo*, yağmanın babası bu, kavganın! Feli Kelo'nun desteği çok önemli, dini imanı olmayan bir hücum bu. Darbelerden sonra haykırışlar, erkeklerin savaşı, kılıç şakırtıları, mavzer sesleri, *aynalıların* (Martini tüfekleri) yaylım ateşleri. Bakın, çocuklar, köpeğin dölleri, iyi dayanasınız, er meydanım terketmeyesiniz. Elbet kaçmak da var, ama kocakarıların işidir kaçmak. Akşama doğru savaş kızışıyor. *Olo*, yiğitler, Kela Mamu'da, bahçelerde savaş patladı. Kâfir Beşar'm tüfengi daha şimdiden Har-

(1) Üç talâk (karısını üç kere boş düşürmek), öfkeli Kürt mizacının kötü alışkanlıklarından biridir.

ran aşiretinden işitilmekte. Kâfir Beşar üç talâk üstüne yemin içmiş: ama ben Çar Malian'ın ve dostum Şeyh Hamzo'nun yardımı gelmedikçe ayağımı ayağımın üstünden oynatmayacağım... («Olo, yağmanın babası»ndan sonra aynı mısralar tekrarlanıp gitmektedir).

Görüldüğü gibi Kürt şiir usulleri fazla değişik öğeler taşımıyor; imgelerde çeşitlilik yok. İzlenimin pekişmesi için aynı mısraların tekrarlanışına başvuruluyor. Bununla birlikte, mısraların sıralanmasıyla bu *lâvc*'lardan inkâr edilemez bir göç ve sevgi soluğu yükselmekte. Sözgelimi, işte duygusal bir şiir:

3. «Ey, güzelim, ben kalkıp oraya (yaylaya) gitmek isterim. Oraya hayırlısıyla gitmem ve sağ salim dönmem gerekiyor. Yârim, izin ver de gerdanının üstünde Allah'ın şu zavallı kulu gençlik elden gitmeden gezinsin. Ey yârim, uzun küpelerinle ve kesilmemiş saçınla birlikte alnına düşen o bembeyaz altınlarınla karşımdasın. Bu kusursuz süsleri ömrün oldukça bırakmayacağına dair söz verelim aramızda. Yârim, kalk, iki yanağından birer öpücük lütfet bana. Mahşer gününe çok var daha ölmek neye yarar? Yârim, erken kalkmışsın. Yârimin sesi pınardan geliyor. Onun ardından kakule, tarçın, kâfur (!) kokuları geliyor... Kıyamet gününe çok var daha bugün. Ölürsek, kimse hatırlamayacak bunu... (birlikte işleyeceğimiz bu günahı.)»

Yeniden, savaş anılarından bir parça alalım:

4. «Bak, kireçli ve taş gibi çıplak Bernava geçidinde, Solhe'nin (kızın adı) babası, iyice silâhlanmış, arap atma binmiş, koşumlarını takmış, eğerini, pos-

tunu vurmuş onun üstüne. Celâleddin, Faki Obeyd'e haykırarak çağrıda bulunuyor: «Hadi, çabuk ol, vakit geldi». Güç bir ân bu, kendini Osmanki Zoro'dan sakınasın, babası gibi tekin değildir o...» Geçit baştan başa sis içinde. O adam kıyıcısı Osman kardaşın omuzunda *kica kica* diye takırdayan *aynalı*'nın (martini tüfek) cayırtısını dinle. Geçitte küçük bir gölet var; bak, kaçmanın kapısı işte orda, öndedir. Geday dağından bize yardım gelmesinin tam da zamanıdır. Solhe'nin babası arap ata binmiş, Veysel de meyreye binmiş. İkisi yan yana... *Hoy, hoy.*» (Görüldüğü gibi kabilede aşiretteki ünlü savaş atları, sahiplerinin ünlerini paylaşmakta.)

Elimdeki *lâvc* kolleksiyonundan başka bir parça da, sevgililer arasındaki diyalog biçimi altında, savaş için bir yüreklendirme sahnesini canlandırmakta:

5. «Ey yârim, ey civan! Bak sana söylerim: «Dere-Zur'dan, Nuhu köyünden otuz atlı gelir. Kim olduklarını çıkaramadım. Yine de, zannımca, birisi *vezir* (tahsildar) Babi Hasan; onun ardından gelen atlı Hami Haci, daha uzaktan gelen iki gözüpek atlı da, Babi Emin ve gözüpek süvari Muhammed Ali.» Tutkun delikanlı karşılık veriyor: «Ey Seydi (demin kendisine sorular yöneltmiş olan kızın adı), Allah adına yemin ederim ki, Beşeriye dağlarında, ve Bil Derc ovasında, Meymuniye bozkırında (şimdi sürüp gitmekte olan) savaşın başladığı gün, Babi Emin at üstünde giderken yere yıkıldı, ve (orda bulunan) sefiller, Şubat-Mart kurtları gibi kanlı ağızlarıyla çevresini aldılar; oysa yardım için gelen Keku'nun adamları yavaş ve yavaş ilerliyorlardı. Dedim ki: «Sırta

Gola kavruk[1] bir yerdir (otları ateşe verilmiş gibi) Kalk, kılıncını al, üstünü başını düzelt, işte Hele Siran'ın ve Çeneriyan'ın, Ali Unis'in adamları, Mutkan'dan, Muhammed Dakha köşkünden gelen adamlar yardıma geliyorlar. Ey Seydi, Allah adına burda yemin ederim: Babi Emin'in tüfengi iyi bir tüfeng, *beylik* bir tüfeng. O (ağır) olayların geçtiği gün, yüz kurşun attı, yüzü de yere düşmedi (ama hedefini buldu). Oysa Hami Haci'nin tüfengi evde yapılmış (bir silâh), her yanını pas tutmuş. Köşkün sahibi cehennemde yana. Bu silâh o zor kavga gününde tek bir fişeng atamaz... Sirta Gola'da bir dağ silsilesi var. Kalk, kılıncını kuşan, üstünü başını düzelt, tüfengini omuzuna at. Yardım kuvvetleri... gayret içinde... tek bir fişeng boşuna atılmadı... Yardım kuvvetleri ya vaş yavaş ilerliyor.»

Bu parçada, tüfeklerin karşılıklı değeri üstüne okuduğumuz ayrıntılar Kürdün silâhlara karşı duyduğu ilgiyi pek güzel yansıtmakta.

Aşağıdaki bölüm de Kürtlerle Türkler'i kapıştıran bir savaş öyküsünü anlatıyor:

6. Ey Emir, caminin arkasında savaş patladı, savaşın gürültüsü caminin arkasından işitilmekte. Şeyhanlılar Alaman tüfenglerini kaptılar, ziyaret'in arkasına geçtiler. «Hadi, kırmızı şapkalıları mezarların üstünde vurun. Çavuşları, başçavuşları, onbaşıları, mülâzımları[2] ödüreceğiz, boruları ve boru çalanları babanın mezarında yakacağız. Ömer Ali Ömer Paşa zamanından beri hiç bir hükümete hiç bir *vergi* ödemi-

(1) Bir belânın çöktüğü bir yer: «lânetlenmiş», «nasipsiz» anlamında

(2) Türk ordusunda rütbeler

yorduk. Savaşçıları yüreklendirecek bir şair[1] göndersinler şimdi...»

Burada, iyice derli toplu bir biçim altında, otoritelerin vergi talebi üstüne ortaya çıkan her zaman olağan bir Kürt-Türk müsademesinin tasvirini görüyoruz. Okura daha önce bütün genişliğiyle anlattığımız bu iki halkı ayıran yüzyıllık kinin belirdiği bu savaş alanını şimdi bırakalım da, gelin bir aşk şarkısının daha tatlı vurgularını dinleyelim.

7. «Alacger (yani Ermenice Aleşkirt) bütün eyaletlerin beyidir. Başına taktığı altınlar ak alnına bir tente gibi düşen yârim. Leylim, zavallıcağızım benim, kalk, iki yanağından birer öpücük lütfet bana.

İşte ilân ediyorum: Yukarıda Allah her şeye kaadirdir. *Heri Leyli, Heri Leyli,* bu dünyada da ben senin kölenim. Bütün güzel şeylerinin hizmetkârı olacağım *Heri lülü, heri lülü.*

«Gridağ yanmış, tepeleriyle, tümsekleriyle birlikte; babamın kervanında ise (ordan mı geçiyor?) yalnız develer var; hem de püsküllü, müsküllü develer. Başım senin salınan bedeninin, süzgün gözlerinin, beyaz alnının, kara gözlerinin buyruğundadır. Kulak memelerinde kara küpeler. *Heri leyli, heri leyli.*

Bu şarkının mısraları arasında, yoksul bir hayran kişinin kendinden daha yüksek koşulda bulunan bir güzele seslendiği sezilmekte. Aşağıdaki *lâvc*'da da, şair bize sevdiği ama hafifliğinden ötürü de üzüldüğü güzeli anlatıyor:

8. «Fingirdek! Yosmanın adı şeker gibi, şerbet

[1] Önemsiz olmayan bir ayrıntı: şaire burda «gulam» denmiştir

gibi tatlı gelir bana. Tek avuntum şu: seni terketmeyeceğim, alıp seni büyük taş kapının üstündeki odaya götüreceğim, ziyaret'in pencerelerini kapayacağım, ağzımı ensendeki benin üstüne koyacağım. Sabah ezanına kadar avuntumu sürdüreceğim. *El aman, el aman!* ey yosma, insaf et! Bir yıl oluyor, belki de daha fazla, Nuhu'nun kızı şu hoppa Cazika aklımı başımdan aldı. Benim yosmam, taze bir fidan gibi esnektir, incedir, vaatlerle doludur. Saçının örgüsü yerde sürünür. Hemen birini Mardin pazarına salayım da, evinde oturmakta olan şu çılgına, her biri iki altına bir çift iskarpin aldırayım. Köyümüzde oyun-şenlik olur olmaz, şıllık yârimin ayaklarına takayım. Yosmam, benim ince ve sevgili fidanım ne zaman ki oyuna kalksın, herkes görsün bunu. *El aman, el aman!..*

Bu da güzelin verdiği karşılık:

«Cano, yosma ve oynak değilim ben, Ayağım ne kısa, ne de büyüktür. şıngırdayıp duran mercan gerdanlığım, göğsümdeki altın kapaklı süsümle, pandantifimle işte ben böyleyim. Çevredeki yiğit hovardalara pahalıya satarım kendimi, ama yakışıklı bir delikanlı karşısında, akşama doğru, para pul düşünmem... *—el aman, el aman,—* insaf yok mu sende, ey şıllık... Sakın güneşte fazla oturma ki pembe yanakların onun ışınlarıyla kızarmasın. Musul pazarına gideceğim ve altmış altı dirhem ağırlığındaki yârim için bir kemer ısmarlayacağım. Köyümüzde oyunşenlik olduğu gün hemen onu sevdiceğimin beline takacağım. Yosmam, benim ince ve sevgili fidanım ne zaman ki oyuna kalksın, herkes *görsün belinde onu. El aman el aman!..*»

Bu küçük lirik parçada, saflığı içinde [illegible] kolay olmayan bir çekicilik bulunduğu konusundaki

düşünceme okur da katılacaktır sanırım. En basit imgeler kullanılarak, yine de gerçekten inkâr edilemez bir şiirselliğe varılmaktadır. Aşağıda çevirdiğim küçük savaşçı şiiri de, Toris'te, pusuya düşürülerek öldürülen Cafar Ağanın öyküsü hatırlanmak istenirse, dikkatimizi üstünde toplayacak niteliktedir (bak. IV. bölüm). Kürt yiğitliğini belirtmek için o şiirden can alıcı yerleri aldık. Bakın, öldürülen begin çevresinden adsız bir ozan birkaç cümleyle o olayı nasıl anlatıyor:

9. «Ey, altından bir ırmak akan derin bir boğazda kurulmuş rengâren Çeri'de oturan genç Ağa. İran tahtının vârisi şehzadenin evine çökesi bir veba dolaşıyor ortalıkta[1]. O. Gülizar'ın (Cafar Ağa'nın kızı) babasına bir mektup yolladı: «Benim evime gel misafir ol» dedi. Cafar Ağa, geçen yıl, ve iki yıl önceden beri bir yarı-padişah gibi olduğundan, bu yılı Acc toprağında geçirdi. (Yani komşu Türkiye'de yaylay çıkmadı). Ey genç ağa, Ey genç ağa, sen (savaş sırasında) topraktaki demir gibisin, düşmanın gözüne diken gibisin, çölün gerçek paşasısın. Ey genç ağa! Allah yüksek tahtına kurulmuş bize düşmanlık ediyor. Bozku'nun babası (Cafar Ağa'nın oğlu sarı saçlı Aziz Han), Rişan'a binmiş, koyun postu kulküsünü ve çamaşırını *(kaputi)* bir kenara koymuş, *kaçar* kıyafetine (yani kentli İran'lı kıyafeti) girmiş, mavzerinin

(1) Çekak aşireti ağalarının oturma yeri Çerik-kala'da. Türk sınırı üzerinde, Urmiye ve Salmas arasında bulunmaktadır. Nasturî patriği Mar Şimun'un Cafar'ın erkek kardeşi tarafından öldürülmesinden sonra, Mart 1918'de, bu yerlere dağılı hristiyanlar saldırmış ve yağmalamışlardı. Burda rengârenk deyimi «kavruk»un tersi olarak kullanılmış olup çiçeklerle örtülü yeşil bir düzlüğü anlatıyor.

fişekliğini altın boynuna asmış. Evinin üstüne belâ çökesi İran tahtının vârisi şehzade. Rişan'ın üstünde giden Bozku'nun babasının vücuduna iki kurşun sıktılar; o sırada, o, altıpatlar tabancasının *(Şeş ağire)* kılıfının düğmesine üç sefer elini attı, ama, boşuna Ağa! *Hay be-mâ, hay!* Şu üç günlük dünyaya böyle felâket mi gelecekti? Yardım *(imdâd)* kuvvetinin Bozku'nun babasına ulaşması güç, onun evinden çok uzakta daha yardım kuvveti. Bu felâket Toris'te sevinçle kutlanır, ve güzel haber Kerbela seyitleri arasında yayılır'. *Hela,* genç ağa, Bozku'nun babası, süvariler içinde eşi menendi bulunmaz süvari. Hede (Cafar Ağa'nın karısı) ağlayıp sızlar; zavallı Motebere (öbür karısı), kalk, Bozku'nun babasının elbisesinin üstüne bir atkı at, üstü başı toz olmaya. O İran tahtının varisinin... vb. Lokman Hekim gele. Yaralar çok derin, irin çıkmaz. Ey genç Ağa... toprağın içindeki demir... düşmanın gözüne diken olan, ey çölün paşası! *Hela,* genç ağa, yüreğim parça parça olur onun bu durumuna. Hede haykırır durur, ve zavallı Motebere. Evinin üstüne belâ çökesi İran tahtının vârisi şehzade. Rişan'ın üstünde giden Bozku'nun babasının vücuduna iki kurşun sıktılar. İşte o ân Bozku'nun babası için acı ve şaşkınlık ânı oldu. Tamer Ağa ve İsmail Ağa o sırada nasıl oldu da ortaya çıkmadılar? (Cafar Ağa'nın amcası ve erkek kardeşi). Şu üç günlük dünyaya böyle felâket mi gelecekti? Yardım kuvvetinin Bozku'nun babasma ulaşması çok güç, onun yerinden çok uzakta daha yardım kuvve-

---

(1) Kerbela, şiilerin kutsal yeridir; burda sünnilere yani Kürtlere düşman olan bu dinsel görüşün en saygın temsilcileri toplaşmıştır.

ti. Bu felâket Toris'tè sevinçle kutlanır, ve güzel ha ber Kerbela seyitleri arasında yayılır.»

Aşağıya aldığımız şu başka *lâvc*'da da bir Kürt ağasının ihtiyatsızlığına yanılmakta, aynı zamanada ona övgü düzülmektedir. Burada da Sürmeli Mehmed Paşanın oğlu Avlâ (Abdullah) Begin öyküsü söz konusu.

10. «*Lo*, ağa! Torpakkala kalesi çok uzun zamandan beri ordadır. Ömer Beg (Muş sancağına bağlı Toprakkala'daki Türk kaymakamı), gitsin sazını getirsin diye hristiyan Petros'u yolladı. *Lo*, Petros çalmaz sazı: Sürmeli Mehmed Paşa'nın evi yas içindedir. Ey ihtiyatsız adam! (Avlâ Begden söz ediliyor). Avlâ Beg Çerkezle Ömer Bege şu haberi yolladı: «Sen iki *gulâm*'ımızı tutuklamışsın (gulâm: ağanın hizmetindeki silâhşör), onları serbest bıraksın.» Tanığı çoktur bu konuda Avlâ Begin[1]. Çerkez Ömer Begi öldürdü, ayrıca küpeli karısını da öldürdü onun[2]. *Veylâ*, (ne yazık!), ey adam, *Divan* (kaymakamın kabul salonu) dar yerdir, yiğidin omuzları orda rahat bul salonu) dar yerdir, yiğidin omuzları orda rahat dönemez (yani rahat dövüşülemez orda). Ey adam. Torpakkala kalasının mazgalları var. Aşya Hanum (Avlâ Begin anası) yanıp yakılır: «Avlâ Beg, savaşçı kişisin sen, git oraya, ama silâhlarını kuşanmadan git...» Bu acı ve belâlı duruma düşen Avlâ ortada görünmeyince, Sürmeli Mehmed Paşa arap ata bindi. İhtiyatsız adamın başına gelen belâdır bu. Toprakkala kalası gibi kala mı var bu dünyada? Avlâ Beg, Ayşa

(1) Yani anlatılan olaylar gerçektir.

(2) Bir kürdün bir kadını öldürmesi çok az raslanan bir durumdur.

Hanuma seslenir: «Biraz gel, pencereden bak, bu köpeklerle bıçak bıcağa döğüşüyoruz.» *Heilâ*, dar yerdir *divan*, yiğitlerin omuzları orda rahat dönemez. *Heilâ* ey adam, Avlâ Beg kalaya gitmeyeceğine, fenerin mumunu yakmayacağına yemin etti. Avlâ Beg bu acı ve belâlı duruma düşünce, bir zamanların zorlu savaşçısı Sürmeli Mehmed Paşa ortaya çıktı! *Heilâ*, dar yerdir *divan*, yiğitlerin omuzları orda rahat dönemez...»

Cafar Ağa, Toris'teki tahtın vârisi şehzadenin toprağına nasıl girip öldürülmüşse, Avlâ Beg de, Türk kaymakamından adamlarını serbest bırakması için Torpakkala'ya gitmiş, bu memuru ve karısını öldürdükten sonra, orda, göğüs göğüse yapılan bir çarpışmada, iki erkek kardeşini kaybetmiştir... *Lâvc*, şu sözlerle bitmektedir:

«*Heylâ*, ey adam, Avlâ Begin boyu bosu bir dut ağacınınki gibidir. Avlâ Beg ordan dönerken, iki kardaşının cesetleri de onun arkasından taşınarak getirilirdi. Avlâ Beg, Ayşa Hanuma bağırdı: «Üzülmeyesin, kardaşlarım, tüfek cayırtıları ve barut dumanı içinde (yiğitçe dövüşerek) ölmüşlerdir... *Veylâ*, ey ihtiyat bilmez adam...»

Bu *lâvc*'da sanırız, Avlâ Beg, kaymakamın şatosuna girdiği için, Kürtleri daracık bir odada çarpışma zorunda bıraktığı ve Sürmeli Mehmed Paşa'nın iki oğlunun ölümüne sebep olduğu için eleştirilmektedir.

Daha geniş, daha serbest bir savaş alanında Kürtlerin çok daha şanslı oldukları sezdirilmektedir.

Şimdi yine, o zorlu savaşçıları bir yatışma yolu aradıkları aşk *lâvc*'larına dönelim:

11. «*Delâle, ha-delâle*. Ey tatlı Esmer (kadın adı). Senin yanında gözüm bu dünyanın gelip geçici malını mülkünü görmez oldu artık. Yok, Allah için söylüyorum, seni kendi karımdan daha çok sevmekteyim. Güzelim! Aklımı başımdan aldın! Kalk, *ber kapke*'nin (üstünde yün eğirilirken giysinin yıpranmaması için göğüsten bağlanan deri önlük) bağlarını bana ver, ve tabancamın sapı o zaman, *lo, lo, lo*, dostlar gelir yayan...»

12. «Maşallah» (beğeni ifadesi) Bu sabah kız arkadaşım tencereleri tabakları alıp gölün kaynağına gitti. Güzelim! Bayılıyorum. Ayağa kalk, önlüğünün bağlarını bana ver (*ber kapké* yün eğirirken elbise eskimesin diye dize bağlanan deri parçası) o zaman da tabancamın kabzası, *lo, lo ,lo*, dostlar yürüyerek geldiler...»

Son cümle şiirsel düzeniyle pek bir açıklık taşımıyor. Yârin göğsünden geldiği için büyük değer taşıyan o deri parçasının, kılıf görevi göreceği tabancaya yeni bir erdem katacağı, mı düşünülmüş acaba?

13. «*Lê canê, lê canê!* (cancağızım). Allah benim canımı kurban etsin sana. *Lo, lo, kuru* (kadın karşılıkveriyor): «Bak oğlum, sen daha bir çocuksun, çiğsin daha (gençsin), «kal»sın (bir meyva gibi, olmamışsın), aklın başında değil daha; en iyisi, Allah'ın istediği gibi hareket et. Belki de, saçına sakalına kır düşmüş kocam Şunduk günün birinde ölür. O zaman Allah genç yüreğimde senin payını da ayırır belki. *De hoyo hoy, canu* (nakarat). *Ey lê canê*. Yukarıda, köyümüzün dağına kar indi. Yarı-viran köyün ortasına kar yağdı. Herkesin gözü dünya [illegible]nda; bana gelince, ben ki Allah'ın zavallı bir [illegible]luyum, o süz-

gün gözlere, o salınan boy posa âşık düştüm. *De hoyo hoy, canu.* Lêylâ, canım, kar düştü üstümüze, köyümüzün dağını kapladı ve tümsekler meydana getirdi. Kocan Şunduk elini senin göğsünde ve gerdanından ayırmasın. Çünkü onlar, uzakta, yolun üstünde duran bir delikanlı için rehindedir. *De hoyo hoy, canu-Lêylâ,* canım! Yüreğim seninledir. Allah da bilir ki açıktır bu, gizli değil. *Ey lâ delâlê* (ey güzelim). Benim korkum yukarıdaki Allah'tandır, yoksa senin şu sakat kocandan değil. *Le hoyo hoy,* ey kusursuz güzel.»

Başka *lâvc*'larda yine savaşçı vurguları görülüyor. Buraya aldığım oldukça ilginç. 1914'te, Urmiye kenti dolaylarında Kürtler ve Ruslar arasında çıkmış bir çatışmayı anlatıyor. Bunu olaydan iki yıl sonra, aynı kentte, Molla Sait yazdırmıştı bana.

14. «*Hey vay, hey vay!* Savaş Anhar'da (Urmiye'ye on kilometre uzaklıkta birköy), buğday harmanının yanında patladı. Benim başım Kekê Şemun Muti'ye, onun kara Kafir'ine feda olsun. Bize bağırır: «Hadi mavzere fişenk yetiştirin». Bir yandan da *gulam* birliğine bağırır: hadi *başlayın,* bu imansızların başına bir iş getirin. Öyle ki, adımız geçmiş yüzyıllardaki *ashabın* (peygamberin ilk taraftarları) arasında anılmalıdır. *Hey vay, hey vay!* İyiniyetli bir kişi yok mudur ki, şimdi heyecan içindeki Toris'e gitsin, ve ağamıza şöyle desin: «Müjde ağa, halk da bin yedi yüz kazak süvarisinin kaçtığını ve senin kölenin de onların ardına düştüğünü gör». *De hay vay!* Savaş, kurumuş (yağumurlarla sulanmış) tarım topraklarının üstünde, *Anhar'da* oldu. Kazak süvarileri bin

yedi yüz kişiydi[1], yakışıklı şeyhinkiler ise[2] yirmiden eksikti, fazla değil. Uzun boylu ve ince yapılı şeyhin[3] birçok tanıdığı var bu konuda: bin yedi yüz kazak süvarisinin ardına düştü ve onları Urmiye'de ırmağın kenarına kadar sürdü. *Heyvay, heyvay.* Toris'e haber götürecek iyiniyetli bir kişi yok mudur?..»

Hafifçe bir abartma bulunduğunu söyleyebileceğim bu *lâvc*'dan sonra, Milan aşiretinden (Muş dolaylarında) Türklerle savaşan iki kardeşin, Camil ve Beşar'ın bize kavga serüvenlerini anlatan aynı savaşçı türde bir başkasını ele alalım.

15. «*De hoyhoy hoyhoy!* Kardaşlar, savaştayız biz. Beşar'm ben, sarı Beşar. Siirt (Türk) hökümatıyla ve onun hiyleleriyle, rüşvetleriyle böyle ömrümü sürdürüp gidemem. Bütün varlığımla söylediğim şu sözler herkesçe biline: Basit askerlere ateş etmeyeceğim; çünkü (basit) askerler Devletin çocuklarıdırlar(yani yalnızca aldıkları buyrukları yerine getirirler); kaymakama, binbaşıya, yüzbaşıya, mülâzıma ateş edeceğim ben. İsyanımı kendi kalamın içinden ilân edeceğim, tıpkı bir kayanın arkasında pusuya yatmış bir kaplan gibi. *De hay bima hay.* Şu üç günlük dünyaya belâ çöker... Bê Camil üç sefer bağırır: Beşar, ey kardaş, kalk, gerekir ki adımız dünyada dolansın diye bir yiğitlik gösterek. *De hoyhoy hoyhoy!* Kardaşlar kavgayı açarlar. Camil, Beşar'a bağırır: «Kardaş, bilirsin ki şeyh evimize bir cuma gü-

(1) Gerçekte, sayıca çok üstün bir Kürt kuvvetinin küçük bir kazak devriye kolunu pusuya düşürmesi söz konusudur.

(2) Şeyh Abdülkadir'in oğlu Seyit Muhammed.

(3) İdeal erkek güzelliği ölçüsü.

nü[1] gelmiştir. *Aynalı*'yı iyi tutasın, mavzeri de omuzundan çıkarmayasın. Askerlere ateş etmeyesin, askerler Devletin çocuklarıdırlar. Bak: hepsi de sırma gümüş dikişli kayışlarıyla kılıçlarını aşağıda tutarlar. Şuna gelince, at onu yere.» *De hay be me, hay...* Beşarigilin kalası *(Kasr)* bir pınarın yanındadır. Beşar kuvvetle haykırır ve Camil'i çağırır: «Kalk, *aynalı*'yı bir güzel ateşle: Bütün varlığımla söylüyorum, sözüm erkek sözüdür, biline: «Bu dünyada elim ayağım tuttuğu sürece, korkakların ekmeğini yemeyeceğim. —Nakarat.»

Nihayet, kolleksiyonumdaki son *lâvc*, bir hristiyan kadına âşık olmuş bir müslümanın öyküsünü anlatır görünüyor. Gerçekten de burda âşık, bir *keşişin* evinden söz etmekte, ayrıca hristiyanların büyük kış perhizine değinmektedir. Yine de, bu parçada, bütünüyle ele alınırsa öbürlerindeki lirik yanı eksik değildir; gönül acısını diş ağrısıyla karşılaştıran az başarılı bir de imge vardır. Güzelin ana babası, âşığın (yatışmamış aşktan ötürü) acı çektiği absesini iyileştirirse, artık bir sıkıntısı kalmayacaktır!

Yukarıda okumuş olduğumuz bu birkaç *lâvc* örneği, Kürt halk edebiyatının bellibaşlı temalarını ortaya koyma bakımından bizim için elverecektir. Savaş ve aşk kültü, bu halkın erkek espirisinin iki belirtisidir. Böylece folklorun tanıklığı, okurun, önceki bölümleri okuyarak Kürt üstüne öğrenebileceği her şeye destek olmaktadır. Yine de, benim küçük lâvc kolleksiyonumda Kürt lirizminin dadanmaktan hoşlandığı bir motif eksik kalmaktadır: Doğanın, yazları dağların yemyeşil dekoru içinde güleç ve neşeli meraların

[1] Yani evimiz bu (mübarek) olayla kutsanmıştır.

şiirsel imgesidir bu. Okur, ayrıca, Transkafkasya Kürdü Ereb Şamo'nun edebi yapıtındaki birkaç parçadan (III. bölüm), ve Avlian köyünün güzelliklerini anlatan öyküden (VI. bölüm) Kürdün doğduğu yeri [illegible] rasına nice bağlı olduğunu anlamış olacaktır.

B. BU ŞİİRSEL TÜRÜN ÖNEMİ.

Bana sorarsanız, *lâvc*'lar, Kürt halk şiirinin bütününü genel bir biçimde temsil ettiği için de ayrıca değerlidir. Bunlar, bu halkın folklorundaki bütün temel öğeleri kendinde toplayan anlık görünümleri, hızlı ve kısa şiirsel belirtileri temsil ettiğinden, bir bakıma halk şiirini, *in statünascendi*, doğduğu gibi özetlemektedir. *Lâvc'larda* temalar şöyle bir belirir, daha ileri götürülerek geliştirilmemiş imalar görürüz onlarda; ama yüzlerce mısradan meydana gelen, şiirsel öyküyü daha düşünülüp taşınılmış bir kesiksizlik içinde sunan büyük epik poemlerde rasladığımız öğelerin tıpkısıdır bunlar. Ama, çoğunca konu dışı ayrıntılarla ve tekrarlarla dolu olan bu daha önemli eserlerin, bu daha edebi nitelikleri nedeniyledir ki *lâvc*'lardaki havai değeri ve taptazeliği yitmekte, kazanılan daha bilgili yapı ve biçim de dilin ve imgelerin katkısızlığının zararına olmakta, İran şiirinin, onun cümle biçimlerinin ve mecazlarının etkisine gi-

(1) Kış bastırdıktan sonra, kar altında, yaz meralarına çıkış, Kürt için bir çeşit yüksek moral değeri taşımaktadır. Halk şiirinde, çoğunca, arkadaşları doruklara çıktıkları halde, kendisi, yârinin güzelliği yüzünden, utana utana köyde kalan, âşığın yakarmalarına raslanır. «Culamerg'e gidişimi önledin sen...» (P. Rondo, **Aşiretler**, s. 30).

rilmektedir. Bu gözlemler yukarıdaki düşüncemizi destekliyor: Yalnız bir halkın öz duyarlığından fışkıran lirik şiir, J. Bédier'nin de bize öğretmiş olduğu gibi, yabancı eserlerin alıntılarından kaçabilmekte, ve bize ilgili halkın mizacı ve şiirsel yeteneği konusunda güvenilir bir ölçü sağlamakta, ayrıca her çeşit karşılaştırmalı incelemeler için sağlam bir temel meydana getirmektedir. Az sonra bu türde küçük bir denemeye girişeceğiz; ancak, *lâvc*'da bugün bulduğumuz niteliklerin, bir zaman gerilemesi içinde, o hemen anlık olarak beliren konu taslaklarıyla, o bir çırpıda oluşan çizgiyle daha büyük eserlerin çıkış noktası olabilmesini, ard arda gelen olayları biriktirerek, doğa betimlemelerini de onlara katarak epik bir poemde gelişebilmesini isterdik. Gerçekten de, Kürdün şiirsel varlığını meydana getiren bugünkü epik poemlerin, eskiden *lâvc* biçiminde ayrı parçalardan ibaret olduğunu, onların daha sonra aralarında bütünleşerek, bir bütün oluşturarak, özellikle aynı bir kahramanın çevresinde, bir konu birliği içinde toparlanarak bir poemi kurduklarını varsayabiliriz. Bu varsayımı ileri götürürken, bunun tehlikeli olabileceğini de hiç saklamıyoruz. Bu özellikle şiirlerin yapısının analizinde geçerli olmaktadır. Gerçekten de, Alman doğubilimcisi O. Mann'ın köklü bir biçimde incelediği Kürt şiirlerinin epik stilinde, anlatılan olayların sakin ve duru olarak verilişine uygun uzun şiirlerin ağır bastığını, ama onların zaman zaman arasına karışan lirik bölümlerin daha kısa, canlı ve hızlı bir ritm taşıyan şiirlerden geldiğinin hemen anlaşıldığını biliyoruz. Öyleki, O. Mann, zaman zaman, orijinal epik metnin içine, donmuş, değişmez bir model halinde akmış geleneksel oral öğelerin, şiiri söy-

leyen kişi tarafından araya sıkıştırılan lirik ve doğaçtan parçalar olup olmadığını da sormaktadır kendine. Bu itiraz önemlidir, ve görmezden gelemeyiz onu. Ne var ki, Kürt nazım malzemesinin, sözgelimi, *değişmez* bir düzen içinde, bilinçli bir biçimde türler yaratmış olan Arap ve Fars şiirlerinin sunduğu sıkı ve katı nazım kurallarına bağlı olmadığını da gözden kaçırmamalıyız. Kürtçede, hiç değilse Kürtçenin her türlü yabancı modelleri taklitten uzak ve gerçek anlamda halk şiiri niteliğini taşıyan (*lâvc*'lar gibi) şiirsel yaratışlarında bunun tersini görüyoruz: tam bir özgürlük, hatta, denebilirse, bir anlatım anarşisi vardır bunlarda. O kadar ki, O. Mann'ın da belirttiği gibi[1] (O. Mann, selefi Socin'in bu konuda ileri sürdüğü teorileri haklı olarak reddetmiştir; Socin, yabancı eserin etkisi altında kalmış edebi şiirle gerçek folkloru birbirine karıştırmaktadır), Kürt ozanı, bir şiiri söylerken, uzun mısralar söz konusuysa, söyleyiş ritmini hızlandırır, yalnız sondan bir önceki heceyi söyler, ritmi vurgulamak amacıyla son heceyi bir soluk halinde ifade eder; ama lirik bölümlerdeki kısa mısralarda, yine yukarıda değindiğimiz gibi, yalnız ritmi vurgulamak için, söyleyişine daha yavaş bir kıvam vererek o mısraları uzata uzata verir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Kürt halk şiiri ritmi bilmemekte, yalnızca kafiyeye dikkat etmektedir. (Sesli ya da sessiz harflerle biten kafiyeler). Bir Kürt epik poeminde kısa ve uzun mısralar nöbetleşe ard arda gelebilmektedir. Ritm, bir şiirde bulunan kısa ya da uzun hecelerin miktarıyla hiç belirlenmemektedir; önemli

(1) O. Mann, **Die Mundart der Mukri-Kurden, Teil I.** Berlin, 1906, **Grammatische Skizzen U. Kurd. Text**; t. II, **Inhalt U. Form der Ost-Kurdischen Volksepik**, Berlin, 1909.

olan onların sayısıdır. Sözgelimi, kısa bir şiirde yedi, sekiz, hatta kimi zaman on bir heceye, uzun bir şiirde on beş heceye raslanır. Bu konuda birtakım belirleyici kurallara uyma zorunluluğu yoktur. Ama, böyle de olsa, bir *lâvc* parçasını, ya da konu birliğiyle bir araya gelmiş bir *lâvc* dizisini, epik poemin bir öğesi olarak kabul etmek daha kolaydır; çünkü epik poem içinde yalnızca uzun ve kısa mısraların nöbetleşe dönüp durmasına değil (kıtalar zaman zaman üçer mısradan, çoğunca ikişer ve dörder mısradan, seyrek olarak da onar mısradan meydana gelmektedir), nesir parçalarıyla nazım bölümlerinin ard arda gelişine de tanık olmaktayız. *lâvc*'lar da, kimi zaman kafiyeli olup kimi zaman da sadece yukarıda değişik biçimlerini gördüğümüz taklidî seslerle kesilmiş niteliktedir; *lo, lo, lo; hoyo hoy* gibi.

Kısacası, *lâvc*'ın epik eserlere sımsıkı bağlılığı konusunda aşılmaz bir güçlük ya da çürütülmez bir ilke itirazı olmaması gerekir sanısındayız; *lâvc*, savaş hayatına ya da duygusal hayata ilişkin bir olayı olduğu gibi ele alarak, o kendinden yaratışı içinde, daha o sırada bildirmekte, ve o olay daha sonra epik poemde kurucu öğelerden biri haline gelmektedir.

Gerçekten de, *lâvc*'larm yapısında, dokuz, on, onbir heceli kısa mısralar ve on altı, hatta on dokuz heceli uzun mısralar, hemen her zaman dört mısralık olmayı aşan kıtalar bulunmaktadır; O. Mann bunu karakteristik görüyor ve Avesta'daki *yashts*'larla çok büyük bir yakınlık içinde olduğunu söylüyor; Profesör Joukovsky'nin de belirttiği gibi, *yashts*'lar, İranlıların en eski şiiri olup günümüzdeki Fars halk şiiridir. Nihayet, O Mann'ın da Mukri'lerde dikkat ettiği gibi, hemen bütün kafiyeler erkektir; dişi kafiye-

lere çok seyrek raslanmaktadır. Özetlersek şöyle diyeceğiz: Lirik *lâvc*'larla epik poemler arasındaki yaklaşım noktaları pek çoktur. Bununla, benim varsayımımın bütün bütüne doğrulanmış olduğunu söylemek istemiyorum, ama onda bir «kanıt başlangıcı» olabileceği kanısındayım. Bu konuda kesin bir sonuca ulaşabilmek için, bu Kürt şiir türünün daha derinleştirilmiş bir analizine girme, ve bu halkın folklorundaki başka anlatım biçimleriyle karşılaştırma olanağı verecek, bendekinden çok daha büyük bir *lâvc* kolleksiyonuna sahip olmak gerekir. Ne olursa olsun, yapılmış olan gözlemler gösteriyor ki Kürt halk şiirinin bütün örneklerini göz önünde tutmak büyük önem taşımaktadır. Bunlar parçalı ve dağınık bir karakter gösteriyor da olsa, Kürdün şiirsel yaratışı sorunu konusuna yeni bir ışık düşürmeğe elverişli değerli belgeler sunma yönünden az şey değildir.

C. *KÜRT* LÂVC'*LARININ* *ARAP* KASİDE'*LERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI.*

Öte yandan, bizim burada bir araya getirdiğimiz öğeler bile, Kürt *lâvc*'larının Arap şiirindeki aynı türden ne kadar farklı olduğunu göstermeğe yetecektir, sanırız. İslâmiyetten önce Araplarda en yaygın anlatım biçimi olmuş olan *kaside*'yi bu yönden ele alabiliriz. İslâmiyetten önce dedik, çünkü bu dönem ulusal çizgilerin en saf bir biçimde belirdiği, ve İslâmiyet'in dünyaya yayılışı sırasında ortaya çıkan yabancı etkilerin henüz görülmediği bir dönemdir. Arap *kasidesi*, son olarak, Polonya'lı doğubilimci doktor Th. Kowalski tarafından incelenmiştir (bu doğubilimcinin kitabına bakınız: ***Na Szlakach Islamu***, Krakov,

1935). Biçim yönünden olsun, içerik yönünden olsun, hiç bir katı kurala bağlı bulunmayan Kürt *lâvc*'ından farklı olarak, *kaside*, her zaman, iyice belirgin iki bölümden meydana gelmektedir. *Nasip* adı verilen birinci bölüm, sevgilisinin kabilesince terkedilmiş konaklama yerinin izlerini seyreden şairin düşüncelerine ve yakınmalarına ayrılır. Şair, yol arkadaşlarına seslenir, sorular yöneltir, onlar da, belli variyantlar içinde ona karşılık verirler. Ayrılık sahnesini anımsar şair. Aşiretlerin her biri kendi köşesinden çıkıp gelmekte, yeni meralar bulmak için yola düzülmektedir; yük hayvanlarına denkler yüklenmektedir. Güzel sevgili, bindiği devenin üstünden veda işaretleri yapmaktadır. Şair burada bize onun güzelliğini tasvir eder. Sonra konu dışına çıkarak şaraptan; şarabın verdiği tatlardan konuşur. Derken, bu sefil yalnızlığının tek avutucusu olarak kalmış olan sadık dişi devesini (ya da atını) tasvir etmeğe girişir. Bu da ona çölde dolanıp duruşlarını, geceyi, rasladığı hayvanları, avı yeniden mısra mısra yaşama olanağı verir... Bu ilk bölüm, birkaç hafif variyantla (deve ya da at; ceylân ya da devekuşu; dostların yakarı içinde yer alışı ya da almayışı), *kaside*'nin zorunlu ve klasik kısmı olup belirttiğimiz öğeleri kesinkes taşımaktadır. Ve genellikle aşkın kararsızlığı, oynaklığı, kadınların vefasızlığı, ya da şairin ayrılığa neden olan ilerlemiş yaşı üstüne bir sonuçla bitmektedir. Şairin, imgeleri seçişte, mecazları ve kafiyeleri düşürüşteki sanatı ne olursa olsun, yine de baştan belirlenmiş ve uyulması gereken bir klişeye bağlı kalmak söz konusudur. Ancak *kasd* denilen ve konuya gerçek anlamda yaklaşılan ikinci bölümdedir ki, şair, kendi düş gücüne serbest bir akış verebilmektedir.

Kaside'ler, konularına göre methiye, hieviye ve ağıt niteliği taşımaktadır. İşte kaside'nin bu lirik mısralarıdır ki bize göçebe Bedevî aşiretlerin hayatını, aralarındaki iç mücadeleleri, konukseverliği, kıtlık zamanlarındaki cömert tavırları, şu ya da bu reisin, şu ya da bu aşiretin iyi ya da kötü şöhretini tanıma olanağı vermektedir. Nihayet, belirtelim ki, *kaside* hiç bir zaman anonim bir eser değildir; bu şiir türünde çoğunca şairin kendi kendini övdüğü bir *fahriye* kısmına raslanmaktadır.

Kuşkusuz, okur da, *lâvc*'larda ve *kaside*'lerde buluşan birçok benzer motife karşın, bu iki halkın şiirsel mizaçları arasındaki farkın ne kadar büyük olduğu görmüş olacaktır. Savaşta yiğitliğe övgü, göçebe hayat sahnelerinin tasvir edilişi, kadının güzelliği, ayrılık acısı gibi motifler benzerlik içindedir... Ama, Kürt, lirizmi içinde düzensiz, özlü ve hızlı bir anlatımla yetinir, hiç bir kurala boyun eğmezken, Arap, üstünde bir çeşit düşünülüp taşınılmış, benzer duyguların dışavurumuna yaklaşmakta, ve onları, sıyrılamayacağı, iyice belirlenmiş bir çerçeve içine kapatmaktadır. Bütün Arap *kaside*'leri birbirine benzemekte, ancak çok ya da az uygun bir biçimle ya da pek önem taşımayan birkaç variyantla değişmektedir; oysa *lâvc*'lar her çeşit sınıflama girişiminin dışına sarkmakta; birbirlerini de ancak büyük bir biçim özgürlüğü içinde verilen belli-başlı temaların benzerliği ile andırmaktadır[1].

(1) Bununla birlikte Bedevilerin zaman zaman biçime önem vermeyen, kendinden şiirler ortaya koyduğunu da belirtelim. T. E. Lawrence, **Les sept piliers de la sagesse** (Payot), s. 159-187. Baron Rosen (Büyük Rus Arapça Uzmanı) da Bedevilerin bu tür şiirlerine (**irtical**) büyük yer ayırmaktadır.

Saptamış olduğumuz bu farkı neye bağlayabiliriz acaba? Bir yandan İslâmiyet öncesi Bedevîleri, öte yandan göçebe Kürtleri, karşılıklı lirik anlatım biçimleriyle yüz yüze getirme yolunu seçerken, duyarlık yönünden eşit ve aynı toplumsal evrim düzeyine yerleşmiş iki ortamı, iki ruh halini karşılaştırmış olduğumuza inanmaktayız. Bu böyledir ya, çok ilkel de olsa, Arap lirizminin tutturduğu güzel uyumla Kürt lirizmindeki her çeşit sistem yokluğu, bu iki nitelik, evrim eşitsizliğiyle değil, başka bir yolla açıklanmalıdır diyoruz. Öyleyse aradaki bu farkı, bu iki halkın ulusal karakterlerinde aramalıyız. Bunlardan biri, Arap, taşkınlığı ve aşiret adamı olma bireyciliği ne olursa olsun sâmi'dir; Kürtte de bulunan bu özellikler dışında Arap'ta yapı olarak bir düzen duygusu, bir hesaplama ve sistemleştirme niteliği de vardır; ve bunlar Arap halk şiirinde de yankılanmaktadır. Oysa âri kökenli (yoksa Asya'lı mı?) olan Kürtte bu sonradan saydığımız özellikler hiç bulunmamaktadır. Elbet burda, gerçek anlamda Kürt şiirini, gerçek folkloru anlatmak istiyoruz; yoksa Arap ve İran modellerini taklit eden, bilgiye dayalı eserleri değil. Gerçekten de, O. Mann, Kürt şairlerinden 200 kadar *gazel* ve *kaside* derlemiştir; ne var ki biz burada Kürt şiirsel yaratışının orijinal öğelerini ortaya koyma çabası içinde olduğumuz için, müslüman okulun etkisi altına girmiş bu okumuş sanatçılarla ilgilenmiyoruz.

Ama ne olursa olsun, Kürt folkloru üstüne yaptığımız bu inceleme, bizi, Kürtleri sürekli bir ulusal Devlet kurmaktan alıkoyan nedenleri analiz ederken bulunduğumuz gözlemin aynına götürmektedir. Kürtler, şiirde olduğu gibi, siyasada da iyice dağınık

ve bireyci nitelikteki aşiret aşamasının ötesine geçme yeteneğini göstermemişlerdir; ve öyle görünüyor ki onların yapıları herhangi bir alanda disiplinle iyi uyuşamamaktadır.

D. KÜRT OZAN OKULLARI

Kürt edebiyatının başka alanlarına geçmeden O. Mann'ın (c. I, s. XXVIII - XXX), *şairler* (Mukrîlerin kullandığı Arapça sözcük) ve *dengbêj'ler* (Kürdistan'ın Kuzey-Batısının bir bölümünde bu sözcük kullanılır) için, yani halk şairleri için Kürdistan'da mevcut olan özel okullar için bize verdiği bilgileri, folklor konusunda, burada anmanın yerinde olacağı kanısındayız. Bakın, ne diyor O. Mann:

«Çoğunca mollalar tarafından yönetilen okulların (bunların sayısı da pek fazla değildir) yanında, Kürtlerde, epik halk şiirini besleyen bir ezgi okulu türünün bulunmuş olduğu, hâlâ da bulunduğunu söyleyebiliriz. Türkücü olma yeteneği taşıyan delikanlılar eğitim görmek için bir ustanın (Farsça *vastâ-üstad)* yanma girmekte ve bu ustaların yalnızca sözel (oral) geleneği sürdüren repertuvarını öğrenmektedirler; okuma-yazma bilen ozanların sayısı çok azdır. Rahmân da (O. Mann'a bu bilgileri sağlayan Kürt ozanı) öyle okumuş, yazmış biri değildi. Bu delikanlıların yetenekleri belli düzeyin üstündeyse, daha sonra ikinci bir, üçüncü bir hocanın yanına girmekte ve onların *şâgird*'leri (öğrenci, çırak) olmaktadırlar. Elbet onlara bunun bedelini ödemek de söz konusudur: şâgirdler ya hocanın ev hizmetlerini görmekte, ya da minnetlerinin karşılığı aynî bir ödemede bulunmaktadırlar.

Böylece ögrenilmiş ezgili şiir okuma sanatının icra yeri de ileri gelenlerin evleridir; bunlar, akşamları ozan türküleri dinleyerek vakit geçirmekten hoşlanan *helât* (bu sözcüğünün ilk anlamı «onur giysisi» dir, bugün her türlü armağanı da ifade ediyor) konusunda elleri hiç de sıkı olmayan kişilerdir. Zaten ozan, köylerde, verdiği temsilin karşılığı olarak bir tabak pirinçle yetinmektedir. Ayrıca kentlerde, yalnızca çay içilen ve müşterilerle tıkabasa dolu kahveler vardır; buralarda, yolu ordan geçen bir türkücüyü dinlemek her şeyin üstünde tutulur. (O. Mann bu konuda, Rahmân'la birlikte çalışmalarının Sauc-Bulağ'da bir bayram dolayısıyla süreklilik kazandığını belirtir. Her yıl bir günlüğüne kırdan kente gelen Rahmân, «işten artan» saatlerinde kahvelerden birine gitmekteydi; doğubilimci için de onu çoşkun dinleyicilerinden koparark çalışmak üzere eve götürmek pek kolay olmuyordu.)

Ozanın verdiği temsil, bizim beğenimize vurulursa, iyice monoton bir sesle ezgili şiirler okumaktan ibarettir[1]. Türkücü, uzun mısralarda sözcükleri hızla ve üst üste yığarak okur; kısa mısralarda da onları iyice uzatır, sonra sondan bir önceki hecede —sanatsal bir uyumla, ve olağanüstü uzun bir biçimde— üstüne basarak durur, son hece ise hemen hemen ölürken olduğu gibi ve bir soluk halinde, vurgusuz çıkar ağzından; ama onda da uyumlu bir makam seyri, şiddetli bir titreşim vardır.

Bu adamların olağanüstü belleği bütünüyle tür-

(1) Bununla birlikte daha eski gezginler Kürt türkücülerindeki makam seyri sanatına ve çok anlamlı nüanslara dikkati çekmektedirler. VI. bölümde biz de belirtmiştik bunu. Bu sanatta, Kürt bireyselliğinin başka temel çizgileri gibi, yok olma yoluna mı giriyor acaba?

küye bağlanmış görünmektedir. Sözgelimi Rahmân, ezginin yardımına başvurmaksızın, ard-arda gelen mısraları hatırlayamıyordu. Elbet bu tür ezgili şiir okuyuşta bir irticai payı da var; ama sanıldığı kadar da değil bu.

İlk bakışta, bütün şiirlerin aynı biçime uydurularak kurulmamış olduğu anlaşılıyor. Bununla birlikte, şiiri söyleyen kimse, sözgelimi *Mem-û-Zîn* gibi bir poemin uzun ve geniş epik mısralarıyla efsaneler için kullanılan dört ayaklı ritm arasında müzikal icra yönünden hiç bir fark gözetmemektedir.

E. KÜRT FOLKLORUNA İLİŞKİN KOLLEKSİYONLAR.

Bugün elimizin altında çok sayıda Kürt folkloru kolleksiyonu var. XIX. Yüzyılda Kürtçeyle uğraşan Rusya Başkonsolosu Jaba'dan sonra aynı yüzyılın sonlarına doğru Socin ve Prym, daha sonra da, XX. yüzyılda, Makas ve Mann birçok metin derlemişlerdir. En iyi kolleksiyon da Mann'ınkidir (Kürtçe metinler ve Almanca çevirileri). Onun kolleksiyonunun başlıca parçası *Mem-û-Zîn* poemidir (s. 40-135). Öbür parçalar arasında da şunları analım: *Las ile Hezal* (s. 135-166), *Nasir ile Malmal* (s. 166-205), *Ferk ile Asti* (s. 223-310), *Cülindi* (s. 361-386), vb. bütün bu eserler, henüz ruhunu anlamak için elimizde fazla belge bulunmayan Kürt hayatı konusunda bize gerçek bir bilgi hazinesi sunmaktadır. Av ve savaş sahneleri, aşk yakarışları; dağlı ile ova halkı arasındaki yapı ve mizaç uyumsuzluğu; batıl inanışlar; manzara tasvirleri (dağlardan kopan seller; fırtına); ilginç panteizm notları (kuşlara, ata ya da yağan kara adan-

mış dualar)... Kısacası, her biri ilgimizi çekmeğe lâyık olan ve düşünce için malzeme taşıyan çok çeşitli ve zengin bir motifler kalabalığına raslarız bunlarda.

Bu türdeki en yeni tarihli derleme ise bize Sovyet Ermenistanı'ndan geliyor. 1936'da Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Devlet yayınları arasında çıkan bu kitap (bir dizinin ilkidir ve ardından yeni kitapların geleceğini sezdirmektedir) 1000 adet basılmış olup 663 sayfadır; yalnız Kürtçe basılmış, çevirileri yapılmamış olan bu derlemede, o bölgede oturan Kürtlerin bütün folklor temaları zengin bir bütün halinde bir araya getirilmiştir. Belli bir ölçüde önem taşıyan her parçanın yanında bilgi kaynağı olan kişinin adı, kökeni ve yaşı da verilmekte, ayrıca onun okur-yazar olup olmadığı vb. gibi her folklor uzmanının değer vereceği bilgiler belirtilmiştir. Gerçekten, bizler, elimize geçen bir metnin yalnızca sözel (oral) halk geleneği temeline oturmuş olmasına ayrı bir gözle bakarız; çünkü metnin gerçek orijinal karakterini yalnız o garanti etmektedir; aynı metin, okumuş bir kişinin ağzından da duyulabilir; ama o zaman, yabancı etkiler bulaşabilmektedir ona; anlatımı güzelleştirilmek istenirken o ilk durumundaki tazeliğin yitip gitmesine yol açılabilir. Metinler A. Cinci ve A. Avdal tarafından derlenip yazılmış, redaksiyonu da Cem Halil tarafından yapılmıştır (Üçü de Kürttür bunların). Onlar gibi ün yapmış bir Ermeni olan S. Kirakosyan'ın rolü de kitabın Devlet Yayınları örgütüne sunulmasında ve siyasal bir sakınca taşımadığı konusunda güvence verilmesinde (çünkü Sovyet rejiminde hiç bir şey bu sansürün dışında kalamaz) belirmiştir diyebiliriz. Kitap birçok

bölümlerden meydana gelmektedir. Tek bir konuya ayrılan 260 sayfalık ilk bölüm olan *Ker-ü-Kulik*'te otuz parça vardır: Yarı-şiir, yarı-düzyazı olarak, ya da bütünüyle şiir olarak meydana getirilmiş büyük poem türündeki bu parçalarda adları bölümün başında yer alan iki kardeşin başından geçen olaylar ve onların bu olaylar içindeki davranışları anlatılmaktadır. *Leyl u Mecnun* şiiri ayrı bir yönden de önem taşımaktadır; çünkü bu tema İran şairleri tarafından da ele alınmıştır. Üçüncü bölümde sayıları 279'u bulan lirik şiirler, çocuk şiirleri ve pastoral şiirler vardır. İncelenmesi belki en ilginç olan da bu bölümdür; kolleksiyonumdaki *lâvc*'lar konusunda yukarıda yaptığım açıklamalar bunun nedenini ortaya koymaktadır sanırım. «Efdal Zeynik'in Sözleri» bölümünde, bu tema üstüne meydana getirilmiş ve hepsi on bir tane olan şiirlerden birkaçı toplanmıştır. Nihayet, son iki bölüm şiirlere ve öykülere *(hikâyat)* ayrılmıştır; bunların içinde «zembil satıcısı» (iki metin), *Leyl u Mecnun* (üç metin) ve *Dimdim* de vardır; bu sonuncusunu O. Mann'ın derlemesine göre tanımış oluyoruz. Görüldüğü gibi, sınıflama işleminde hiç de yöntemsel bir çaba güdülmüş değil, ama Kürt folkloru konularının bu basit sıralanışı da o folklorun hangi noktalarda zengin olduğunu göstermeğe yetiyor. Erivan derlemesi, bize, Kürt halk şiiri konusunda büyük bir belgeler bütünü sunmaktadır.

F. KÜRT FOLKLOR TEMALARININ BAŞKA HALKLARINKİLER KARŞISINDAKİ DURUMU.

Elimizin altında folklor niteliği taşıyan yeter sa-

yıda Kürt metinleri varsa da, biz, bunları şimdiye kadar daha çok sözcük hazinesi, diyalekt farkları, gramer ve sözdizimi gibi konuları incelemek için dilbilimsel amaçlarla kullandık. Bu bölümde de, bu metinlerin bazılarını, başka halkların folklorlarında bilinen temalarla bağıntılarını gösterecek biçimde folklor açısından ele almağa çalışacağız. Burada açımlanamayacak kadar geniş olan konunun bütünüyle üstesinden geleceğimiz iddisında değiliz elbet. Çok daha alçakgönüllü bir niyetimiz var bu noktada: Bugüne kadar yalnızca dilbilimcilerin bildiği bazı metinleri okura da göstermek istiyoruz.

Folklorda en yaygınlık kazanmış motiflerden biri şeytanlarca gizlenmiş hazinelerin kahramanlar tarafından ortaya çıkarılmasıdır. Bu motifin kozmik yorumu ardında değerli madenlerden, değerli taşlardan oluşmuş gezegenlerin ve yıldızların varlığı yatmaktadır. Yayılan ışık karanlık ruhlarca ele geçirilmiş ve bulutların derinliklerine atılmıştır. Gök gürültüsü Tanrısı mağaralara girer, yılanı öldürür, yağmuru arttırır ve hazineleri ele geçirir. Bu yiğitlik serüvenlerinde çoğunca ejderha tarafından kaçırılmış ve hazinelerin bulunduğu yere kapatılmış bir dilberin kurtarılışı da anlatılır. Bu temaya Yunan mitolojisinde de rastlıyoruz: Herkül, Pluton'un kaçırdığı Hesione'u kurtarır. Hintlilerin Vritra'sı güzel bir kızı bir mağaraya kapatır. Cermen saga'larında da aynı temayı görürüz. Rus halk öykülerini de analım burada (Afanessiev, *Slavların Doğa Üstüne Görüşleri*, II, s. 586). Sırpların da Yastrenats yılanının kurbanı olan kraliçe Militza üstüne bir öyküleri vardır; Militza bu öyküde Despot Vouk tarafından kurtarılmaktadır. Valaklarda da dokuz başlı ejderle savaşan

Petru Firiçel'i ya da Çiçek-Prens Florianu'yu anlatan öykülere raslanıyor[1].

Aynı inanışları temel alan bir kürt öyküsü biliyoruz (bak. Prym ve Socin derlemesi, *Die Goldhütende Schlange, I)*. Yoksul bir köylü tarafından bulunmuş olan bu yılan başlangıçta iyilikçi bir roldedir; çünkü yirmi yıl boyunca düzenli olarak ona bir altın sikke getirmekte, beriki de onu onun ağzından almaktadır. Derken, bir raslantı sonucu, ve bir kaçırmayla ilgisi olmaksızın, yılanın zenginliklerle dolu yeraltı barınağına genç bir kadın gelir. Burada hiç de sıkılmışa benzememektedir. Ancak bir gün yılanla birlikte gezinti yaparken, vezirin, o sırada ava çıkmış olan bir oğlu kadını görür. Yılanın inine girer; yılan da başını kurtarmak için, ona ininde bulunan başka bir genç kızı verir. Ne var ki bu genç kız belli bir süre sonra ortadan kaybolur. O zaman vezirin oğlu gidip taç biçimindeki boynuzlarıyla öbür yılanlardan ayrı bir görünüme sahip olan yılanlar padişahına başvurur. Ne var ki genç kadınları kaçıran o yılan, yılanlar padişahının değil de, cinler padişahının buyruğu altındadır. Genç adam sonunda cinler padişahının kayrasını elde eder ve onun yardımıyla dilberi kurtarır. Bu özetlediğimiz Kürt öyküsü, olayı süslemek için kullanılmış birçok ek ayrıntıyla doludur; ama burada söz konusu ettiğimiz temaya açıkça bağlı temel öğeyi çekip çıkarmak hiç de güç değil.

Yine aynı düşünce yapısını taşıyan başka bir yılan motifini de anabiliriz: Yılan, suyun kaynağını ele geçirmiştir ve onun, hayvan (Afanassiev'in yukarıda

(1) Din konusuyla ilgili bir önceki bölümde yılanın Kürt inançlarında ne büyük bir yer tuttuğunu görmüştük. Bu motif folklora da yansımaktadır.

sözünü ettiğimiz ve gerçekliği tartışılabilir bir XVI. yüzyıl şiirinde, II, s. 557) ya da insan kurbanlarla memnun edilmesi gerekmektedir. Bir Kürt öyküsünde yılana güzel kızlar gönderilmesi gerektiği açıkça görülmektedir (bak. Prym ve Socin, *Die Schlange in der Quelle)*. Sıra prensin kızına gelir; ama tam o sırada bir *ifrit* (Müslüman cinbiliminde raslanan yaratıklardan biri) ortaya çıkar, yılanla savaşa girer ve onu ikiye böler. Canavarın daha önce yutmuş olduğu bütün genç kızlar sağ salim olarak onun karnından dışarı çıkarlar. İfrit'te, pek haklı olarak, kurtardığı prensesle evlenir. Ama yılanların padişahı ordusuyla gelip İfrit'i kuşatır ve genç karısını elinden alır. Bununla birlikte yılanların padişahı onunla evlenmemiş, onu yeraltındaki sarayına kapatmakla yetinmiştir. Günün birinde yılanların padişahının huzuruna Çelenk Abdal adlı biri gelir; karısını bir sürüngen hayvan sokmuştur; bir ilâç ister ondan. Yılanların padişahı kadının ölmüş olduğunu öğrenince elinden bir şey gelmeyeceğini söyler; ama Abdal'ı teselli etmek için de, karısının yerini tutar diye güzel tutsağını ona verir. Kızın babası prens ise onun artık ifritle değil de bir insanla yaşadığını öğrenince Abdal'ı yakalatır. Kızı Abdal'ın elinden alır. Kız da bu ayrılığın acısına dayanamadığından birkaç gün sonra ölür. Burada da Kürt folklorunu başka nedenle tanıdığımız konulara bağlayan bir motife daha raslıyoruz.

Zaman zaman da dikkati çeken anlamlı birtakım ayrıntıyla karşılaşabiliyoruz. Sözgelimi büyük Kürt poemi *Mem-û-Zin*'de, *Mem*'in babası olan Yemen Kralının çocuğu olmamaktadır, ama kendisi ve karısı sihirli bir elmayı yarı yarıya bölüşerek yedikten sonra bir oğlu dünyaya gelir. Aynı temaya Almanların

Völsungasage'sin de raslarız; orda da hiç çocukları olmayan Odin ve Frigga çifti, «dileklerini yerine getiren peri»nin sunduğu elmayı yerler, bu peri (Wunschmagd), kuş görünüme girmiştir; elmayı Odin'in kucağına atar. Bir Sırp öyküsünde, yoksul bir adamın çocuğu olmamaktadır, sahip olduğu bütün hayvanlar da yavrulayamamaktadırlar. Bir kuyunun yanında, meçhul birine raslar, meçhul kişi bir elma verir ona; ve ne yapması gerektiğini anlatır: Kendisi ve karısı elmayı yiyecekler, kabuklarını da hayvanların önüne atacaklardır. «Böylece kısır olan her yaratık döl sahibi olacaktır.» Ve öyle olur. *Mem-ê Zin*'de, aynısına *Tristan* ile *Iseuld*'de rasladığımız ortak bir motif daha vardır: Yan yana yatmış iki sevgilinin arasına bir kılınç konulması.

Kürt folklorunda gelişigüzel rasladığımız ortak temalardan biri de şudur: Uykuya dalmış kahramanın yanağına güzel bir kızın gözlerinden bir gözyaşı damlası düşer; böylece kahraman tam zamanında uyanmış olur; çünkü tam o sırada bir canavarla savaşması gerekecektir. Bir ortak tema daha: suçluyu bulmak ve ölüyü yeniden hayata kavuşturmak için, bir kurbanın mezarına (Afanassiev, *a.g.e.*, II, s. 494), ya da kötü bir kişiye (bak. *Mem-ù-Zin)* doğru uzanan bitkiler ve ağaçlar.

Başka bazı konulara eğildiğimiz zaman daha büyük gelişmelere de tanık oluyoruz.

Kurulan bir yapının daha sağlam olmasını sağlamak için duvarları içine bir canlının, bir insanî kişinin atılması gerektiği konusundaki ünlü folklor temasına Kürt geleneklerinde de raslanmaktadır.

Rahip Paul Beidar'ın *Kürt Grameri*'nde tam da böyle bir öykü var (s. 36-38):

«Büyük Zaho köprüsü yapılırken, iş büyük kemeri kurmağa geldiği zaman, mimar boşuna uğraşıp duruyordu; inşaat her seferinde yıkılıyor, yerle bir oluyordu. Mimar, o zaman, orada hazır bulunan Zaho emirine köprünün bir canlının hayatını istediğini ve hiç değilse canlı bir şey onun harcına katılmazsa kemerin hiç bir zaman kenetlenmeyeceğini açıkladı. Kendini ölümsüzleştirecek güzel bir eserin her ne pahasına olursa olsun bitirilmesini isteyen Emir, köyden çıkan ve köprüye gelen ilk canlı yaratığın diri diri inşaatın harcı içine atılmasını buyurdu; bu kararını da ulusal yeminle pekiştirdi. Emirin üstüne titrediği bir tanecik bir kızı vardı. Adı Dale idi. Çok sevdiği babasını anımsayan ve köprünün kapanış işleminde hazır bulunmak isteyen Dale, köpeğiyle birlikte, öğleye doğru köyden çıktı ve inşaata doğru ilerlemeğe başladı. Köpeğin, kızının önünden yürüdüğünü gören Emir sevinmişti, kaderin bu güzel cilvesiyle gülmeğe başladı. Dale ise, babasının, pis bir köpeğin önden yürüyor olmasını görünce kendisiyle alay ettiğini sanarak köpeği gerisine aldı ve köprüye bu şekilde vardı. Büyük bir iç acısı yarattı bu durum; orada bulunan herkes büyük bir kederle birbirine baktı. Emir, babalık duygusunu, evlât sevgisini içine gömerek, kızının inşaatın içine atılmasını buyurdu; genç kız babasının buyruğunu karşısında boyun eğdi ve ağzını açıp tek söz söylemedi; olacağı kabul etti. Böylece o çok sevgili Dale inşaatın içine konuldu; son taş da yerleştirilip gözlerini örttüğü zaman hâlâ sevgili, ama dediği dedik babasını yüce bir tavırla selâmlamaktaydı; Emirin yanaklarına iri iki gözyaşı damladı, hepsi o kadar.»

Analizimizi derinleştirirsek, bu Kürt öyküsüne

ilişkin *a priori* olarak reddedilmemesi gerek başka bir yorum da söz konusu olabilir. Gerçekten de, böyle bir durumda, bir köprünün yapımına suya göre daha az bağlı bazı inançların söz konusu olup olmadığı düşünülebilir. Bu varsayımla şöyle düşünmek mümkündür: Irmak, kendisine bir insan kurban edilmediği sürece, insanların kendi dalgaları üstünden geçişini kolaylaştıran bir köprüyle kendisine hâkim olunmasını istemektedir.

M. Toutain bu konuda bizim için çok büyük önem taşıyan bazı gözlemlerde bulunmuştur (*Les sacrifices humains et le culte des divinités fluviales , principalement dans l'antiquité grecque*, 1923'te Paris'te toplanmış *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi* oturumları, c. II, s. 156-162). Asıl Yunanistan'da olduğu gibi Küçük Asya'nın helenleşmiş bölümünde ve bütün Büyük Yunan'da geçerlik kazanmış olan bu inancın belirtilerini özellikle edebi metinlerden öğrenmiş bulunuyoruz. Artemis Triklaria'dan Aşe'li Patras'a kadar geçerli olan inançla ilgili Posanyüs öyküsünü inceleyen M. Toutain bu öykünün temel öğesinin çift insanın kurban edilmesine ve ırmağın burada çok önemli bir rol oynamasına (gaddar Amelikos, sonra da onu yatıştıran Melikos) dikkati çekmektedir. M. Toutain, daha sonra, ölen efsanevî insanlar, rahibeler ve günah ödeyici kimselerle ırmaklar arasındaki sıkı ilişkiyi belirtir. Bu konudaki en çarpıcı efsaneler, Meandr, Öratos, İnakos, Karkos, Akelleos efsaneleridir. Bir su geçidinden akıntıyı geçme korkusu ilginç olduğu gibi, Roma'da Arge'lerin, Tiber suyu üstündeki Sublicius köprüsünden acele acele geçerken ırmak Tanrısına insan biçiminde yapılmış korkuluklar, mankenler sunmaları da kayda değer. M.

Toutain'e göre, Eski Yunan'da, ırmağa saç atılması geleneği *pars pro toto* bir kurban verme biçimidir. M. Toutaine, ırmak tanrılarının henüz insan-biçimli (anthropo-Morphiqve) bir görünüm kazanmadıkları ve tanrısal öğenin suyun akışında bulunduğunun varsayıldığı döneme eğilmeyi salık veriyor. M. Toutaine, tanrısal güce verilmiş olan bu armağanlarda (para) o klasik dönem görüşünün kalıntılarını görmekte. Aynı şekilde, Antik çağda da ırmağın kutsal bir karakteri vardı[1]. Bir ırmak geçitinden geçilmesi ya da bir köprü inşa edilmesi bir kefareti zorunlu kılmaktaydı; Roma dininin gerçek önderleri olmuş olan *Pontifex*'erin, yani köprü yapımcısı rahiplerin önem kazanışı da buradan doğuyor.

Öte yandan, bu inanış, klasik Antik çağla da sınırlanmış değildir. Rus halk şiirinde de rastlıyoruz ona. Genç bir atlı Smorodina ırmağını hafife aldığı, üstünden geçmekle öğündüğü için oraya düşüp boğulmuştur. Epik şiir *Slovo o polkou Igorove*'de, («Igor' un Kırı Böyle Diyor») Prenses Yaroslavna, çoşkun dualarla Dinyeper ırmağına seslenir, ona kocasının kayıklarını üstünden sağ salim geçmesine ses etmemesi için yakarır.

Cermenler, tanrısal gücün gazabını çekmemek için suların derinliğini ölçmekten korkarlardı[2]. Aynı adı taşıyan Rus operasından tanıdığımız Sadko, Volga suyuna ekmek ve tuz sunardı. Epik kahraman İl-

(1) Sözü bu noktaya getirmişken, Fırat suyunda yıkanmanın yasaklandığını belirtelim (Prym und Socin, yukarıda a.g.e., s. 86). Ayrıca, Spiegel'e göre (**Eran, Altertumsk, II, 65**), Kürtlerde suyun tanrısallığına ilişkin Anait inancından söz etmek uygun olacaktır.

(2) Bak. Afanassiev, **a.g.e., II. s. 230.**

ya Muromets, ülkesini terketmeden önce doğduğu yerin ırmağı olan Oka üstüne ekmek parçaları atmıştı. Sakharov (*Rus Halkının Efsaneleri*, II, VII. kitap, s. 21), bir zamanlar Volga kıyısında oturan halkın bir geleneğini unutulmaktan kurtarıyor: Bunlar, 3 Nisan gününde, buzların çözülmesinden kısa bir süre önce, kış uykusundan henüz yeni uyanmış ve karnı acıkmış bulunan su tanrısı *vodiyanoy*'a yelesi kırmızı kurdelelerle süslenmiş, üstüne bal ve tuz sürülmüş bir at kurban ederlerdi.

Aynı düşünce doğrultusunda, Bretagne'da, Saint Elois dini üzerine de söylenecek çok şey vardır; burada da atın, suyunkiyle birlikte çok önemli bir rolüne raslamaktayız.

Ama biz, yine de, suyla at arasında gördüğümüz bu birleşmeyi aklımızda tutalım, çünkü bu motif, bizi, başka halk inançlarıyla temas noktalarını araştırdığımız Kürt folkloruna yeniden götürecektir. Rus efsanelerindeki şâhâne atlar çoğunca sulardan çıkmıştır. Sözgelimi Rus çarının deniz kıyısında tarlaları vardır. Denizden bir at sürüsü çıkar ve bütün ürünü yer. At sürüsünün içinde üç at vardır ki, birinin alnında yıldız, ikincisinin alnında ay, üçüncüsünün güneş görülmektedir. Hepsi de en küçük kardeş tarafından yakalanır; küçük kardeş ilk aygırı alır, bütün öbür atlar da arkasından gelir. Fin öykülerine göre de iyi bir ata sahip olmak ve binicilik hünerleri edinmek suların gücüyle temas kurmak anlamına gelmektedir. Kahramanımız önce evinin avlusunda, sonra tarlada, nihayet üçüncü bir kez bir ovada bulacağı bir pınarda yıkanmalıdır.

Polonyalılardaki ve Çeklerdeki benzer olgulara sadece değinip Arap dünyasının da bize aynı alanda

belirtiler sunduğunu söyleyelim. Gerçekten, Arapça bir atbilim kitabında (*Binicilerin Takımları*, L. Mercier tarafından çevrilmiştir) ünlü at soyunun kökeninin Süleyman'ın harasına kadar uzandığı konusunda bir not görüyoruz. Burada da yukarıda söylediklerimizle ilginç bir birleşme var: «Rivayete göre, diyor bu Arap yazarı, Tanrı denizden Süleyman için kanatlı yüz at çıkartmıştır; Süleyman da bunlara «iyi» adını vermiştir (s. 17). Tanrının Süleyman'a verdiği en iyi yarış atlarının böyle deniz kökenli olduğu konusundaki kanı halkın hayal gücünde iyice yer ettiği görülüyor; öyle ki bir Fas efsanesinde kıyıda oturan yerli halk deniz aygırıyla aşılmış bazı atların çok daha güçlü olacaklarına inanmaktadır» (*a.g.e.*, s. 17, n. 2).

Kürt ortamında benzerine raslanan inancın Yahudi-Arap etkisi altında oluştuğu söylenebilir. Sözgelimi, *Küç Osman*[1] başlıklı Kürt poeminde, anlatılan olayın hep başarılar çevresinde döndüğü ilginç bir yarış atı vardır. Bu atın erdemleri şiirde sayılıp dökülürken, babasının bir *deniz aygırı* olduğu belirtilir. Buradaki düşünce, ilk bakışta, İran değil, Arap kökenlidir.

Ama, o sıralarda yalnızca sâmi dünyasına bağlayamayacağımız aynı geleneği epik İran şiirinin de sürdürdüğünü söylemeden edemeyeceğiz. Sözgelimi,

---

(1) O. Mann, **Die Mundart der Mukri-Kurden**, Teil II, Berlin, 1909, s. 353: «Ey Sultan, Mir Seyfeddin Beg için kır bir aygır gelmiştir; babası bir deniz aygırıdır; ayrıca kanatları da vardır. Onun özengisine ayağını koyup üstüne binmek yalnız senin hakkındır».

«Sultan, aspeki bora bo mir Sefuddin begi hâtva. bâbi bahriya, bo hoa bâldâra.»

kahraman Rüstem[1] üstüne, *Şahname*'nin bir bölümünün Kürtçe çevirisinde de aynı motife raslanıyor.

Nihayet, efsanevî atların genellikle *beyaz renkte* olduğunu belirtelim.

Peygamberin beyaz katırı Düldül, Kürt şiirinde at haline gelmektedir; oysa, İranlı şiilerde Peygamberin damadı Ali'nin biniti olmak gibi özel bir onur da verilir ona. İran'da birçok yerde taşların üstünde Düldül'ün nal izlerini gösterirler size, ama, yukarıdaki sözlerimizi unutmamışsak, belirli bir kaynakla herhangi bir bağlantı kurulamıyor bu konuda.

3. *Yazılı Kürt Edebiyatı.*

A. ÜNLÜ ADLAR.

Kürt edebiyatına ayırdığımız bu bölümde, folklora çeşitli görünümleriyle büyük yer vermemizin nedeni, halk eserleri arasında, Kürtlerin karakterini yalnız yüksek tabakalarıyla değil, bütünüyle onun yansıttığına inanmamızdır; elbet bunun da istisnaları yok değildir, ve halk yapıtları da, beğeni ve tema seçimi yönünden İran ve Arap edebiyatının büyük etkileri altında kalmıştır. Ama, folklorun bu istisnaî değerini kabul etmekle, Kürtlerdeki öteki edebiyat belirtilerini, özellikle de yazılı eserleri sessizlikle geçiştirecek değiliz elbet. Okuru şimdi de işte bu eserlere götüreceğiz[2]. Öte yandan, Kürt folklorunun taşıdığı

(1) Bak. Prym und Socin, **Kurdische, in Erzahlûngen V. Lieder im Dialekt des Tür'Abdin.**

(2) Bu konuda bak: Vilçevsky, **İlk Kürdoloji Konferansı ve Edebî Dil Olarak Kürtçe Sorunu** (La Première conférance de kurdologie et le problème de la langue littéraire kurde), **Le langage et la Penst,** VI-VII, 1936, Rusça.

büyük zenginlik ne olursa olsun, bu halkın tarihin çok uzak dönemlerine kadar uzanan yazılı eserlere sahip olduğunu unutmamak da yerinde olacaktır. Daha XI. yüzyılın başında, Şemdinan'da, Ali Harirî Kürtçe yazmaktaydı. Onun günümüze kadar gelmiş *Divan*'ı el yazması biçimindedir. Bu dönemden başlayarak ve XII., XV. yüzyıllar arasında geçen uzun sürede, Kürt şairleri topluluklarının birbiri ardı sıra sökün ettiğine tanık oluyoruz; bu çiçeklenme, Kürt ulusunun evrimindeki rolünü belirtmeye çalıştığımız feodalizmin yükseliş dönemiyle aynı zamana raslamaktadır. Bu şairler arasında en ilgiye değer, adları en çok yaygınlık kazanmış olanları şunlardır: Anlatımı ve lirizmiyle eşsiz olarak gösterilmeği haketmiş Cezireli Ahmed Molla, daha sonra Mim-Hc takma adıyla yazan Fakih Têran[1], ve nihayet Hakkârili Molla Bate[2].

Bütün bu şairler, bir bakıma, «Kürt Firdevsi'si» olarak nitelendirebileceğimiz sanatçının ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Kürt ulusal duygusunun hazırlanış sürecinden söz ederken adını daha önce andığımız Ahmed Hani'ye bu sıfatı yakıştırdık; çünkü ulusal duygunun hazırlanışı, gerçek yerini ve en güzel şiirsel anlatımını onun eserinde bulmuştur. 1591'de Hakkâri'de doğmuş ve 1652'de Bayazıd'da ölmüş olan Ahmed Hani, yalnızca kitabımızın birçok yerinde adını ettiğimiz *Mem-û-Zîn* adlı en önemli epik şiirin yaratıcısı olarak değil, aynı zamanda, eserî zaman zaman Celâleddin Rumi'nin (Konya'daki Mev-

(1) Bak. Bu yazara maledilen **Siyah At** şiiri. Socin, yukarıda **a.g.e., II**, s. 192.

(2) Bak. Bu yazara mal edilen **Dimdim** öyküsü. Socin, a.g.e., s. 202.

levi dervişleri tarikatının kurucusu ve belli-başlı mistik esinleyicisi) divanının eşsiz bölümlerine yaklaşan birinci sınıf lirik bir şair olarak da okumuş Kürt çevrelerinde ad yapmıştır. Öyle görünüyor ki, Ahmed Hani kendisine model olarak Celâleddin Rumi'nin eserini seçmiştir; bilindiği gibi Farsça'nın bu büyük lirik şairinin eseri Küçük Asya'daki halk lirizmiyle derinden derine kaynaşmıştır, ve lirik Kürt folklorunun en güzel belirtilerine hayat veren aynı kaynaklarla beslenmiştir. Ahmed Hani'nin bazı teorik eserlerinden parçalar var elimizde; bunlar şiir sanatıyla ilgili; özellikle de, Kürt şiirindeki ölçüler ve kafiyeler üstüne ilk ve tek sözlüğü o yapmış.

Dil üstüne sürekli çalışması, derin bilgisi, tartışılmaz şiir kültürü, ayrıca sıkı sıkıya dile bağlı olarak ortaya koyduğu yaratışlardaki, halk deyimleriyle kurduğu imgelerdeki çok içten, yürekten gelen karakter, işte bütün bunlar, Ahmed Hani'ye en sevilen Kürt şairi olma erdemini kazandırmış ve birçok taklitçisinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlar arasında Bayazıd'lı İsmail'in, Culamerg'li Şeref Han'ın, ve Bayazıd'lı Murad Han'ın adlarını anabiliriz. Bütün bu yazarlar, ve çağdaş Kürt şairlerinin çoğu, dil yönünden olsun, biçim ya da içerik yönünden olsun, gerçekte, sadece Ahmed Hani okulunun geleneklerini sürdürmüşlerdir.

Yazılı Kürt edebiyatının bu yıldızlarının yanında, yaklaşık olarak XVI. - XVIII. yüzyıllarda, Kürdistan'm Güney-Doğu bölgesinde, lirik şiir denemelerinde az-çok bir başarı elde etmiş birkaç şairden de söz etmek gerekiyor; bunlar, bu bölgedeki Kürt diline (avromanî, guranî, bak. VII. bölüm) yaslanıyorlar ve model olarak Celâleddin Rumi'nin edebi geleneğini

değil, İran edebiyatının klasik geleneğinin başka bir «kırıcı»sının, Baba Tahir'in eserlerini alıyorlardı; Baba Tahir'in (bak. XI. bölüm, «Ali İlâhi») lirik şiiri (dörtlüklerden oluşan), İran'ın bu bölümünde oturan geniş halk tabakaları içinde çok büyük bir yaygınlık kazanmıştır; bu şiir, modern İran dili tarafından bütünüyle yutulmamış belli bir yerel beğeniyi hâlâ taşımakta, ve Kürt konuşma normlarına çok yaklaşan bazı diyalekt özelliklerini muhafaza etmekteydi.

B. ÇAĞDAŞ TEMSİLCİLERİ.

Bu edebiyat eğiliminin en iyi temsilcileri arasında, hiç kuşkusuz, XIX. yüzyılda yaşamış şairleri saymak gerekir. Bunların adlarını da verelim: Nali[1], Salim ve Koy'lu Hacı Kadir. Minorsky bunlara başka adlar da ekliyor *(İslâm Ansiklopedisi)*: 1909'da Süleymaniye'de ölen ve *divan*'ı 1924'te yayımlanmış bulunan Mahur; Sirvan üstünde, Talabani ailesinden gelen ve 1910'da ölen Şeyh Razay[2]; Alepçeli Osman Paşanın oğlu olup 1920'de ölen Tahir Beg Caf; ayrıca, *divan*'ını 1806'da tamamlamış Hakkâri'li Şah Pertev ve Büyük Savaş sırasında Sauc-Bulag'da ölen Abdullah Beg Misbah Ali Divan («Adab» takma adını kullanmıştır). Daha önce de sözünü etme fırsatını bulduğum Adab (V. bölüm), Ravanduz'da Seyit Hüseyin

(1) Seçme şiirleri Amin Faidi'nin Şü'a'at kitabı içinde, İstanbul'da yayımlanmıştır.

(2) Bu konuda C. J. Edmonds'un yazısına bakınız,A Kurdisch lampoonist: Şeyh Rıza Talabani, J. of the Royal Central Asian Society, c. XXIV, Temmuz 1937. Ayrıca, Farsça'da, Doktor Muhammed Mokri adını anmalıyız. (bak. Nethr-é farsiyé moacer, 1330)

Hüzni tarafından yayımlanmış küçük bir şiir kitabı bırakmıştır; bu kitabı da, hayatındaki karşılıksız tek aşkına, söylemekle saygısızlık etmiyorsam, bir Kürt Beatrice'ine ithaf etmiştir. Ayrıca, bu şairin, tanıştığımız zaman bana armağan etmiş olduğu ve içinde bazı *gazeller* bulunan el yazısı bir defteri var elimde.

Edebî gelenek, özellikle de şiir geleneği Kürtlerde kaybolmuyor: Bunun kanıtını, Minorsky'nin *(a.g.e.)* yaptığı ve birçok çağdaş adı bir araya getirdiği liste de göstermektedir: Bağdad'lı Abdülkâdir Zahavi; Süleymaniye'li Ali Kamil ve Ahmed Beg Fettah Sahip-Kiran; Mustafa Beg Caf (heccav); Adele Hanımın oğlu Ahmed Beg Caf (bak. V. bölüm); Kirkuki (Athir). Kürt basınından, özellikle de Şam'da yayımlanmakta olan *Hawar* dergisinden daha başka adlar da çıkarılabilirdi. Ama bize öyle geliyor ki, bu halkın acılarla dolu yayat koşulları göz önünde bulundurulursa, Asya'nın bu bölümündeki başka modern edebiyatlar karşısında pek de kötü görünmeyen yazılı Kürt edebiyatının varlığı konusunda okurun daha fazla kanıta gereksinimi yoktur.

C. KÜRTÇENİN BİR EDEBİYAT DİLİ OLARAK SORUNU.

Burada ortaya çıkan sorun, yazılı bir Kürt edebiyatının varlığı karşısında bulunduğumuz zaman, yazarların hangi dilde yazacakları, ve bütün Kurdistan çerçevesinde, herkesin anlayabileceği biçimde düşünceleri iletmeğe elverişli ortak bir edebiyat dilinin var olup olmadığı sorunudur.

Bu konuda, 9-14 Temmuz 1934'te, Erivan'da (Sovyet Ermenistan'ı) toplanmış Kürdoloji konferansı sı-

rasında bunları formüllendirmiş olan Vilçevsky'de bazı ilginç açıklamalar buluyoruz.

Okurun daha önce yakınlık kurmuş olduğu bu Kürtçe uzmanı, her şeyden önce, Kürt edebiyatının, daha doğduğu andan itibaren, büyük kızkardeşi olan İran edebiyatı karşısında bağımsız kalma yollarını aradığını, aynı zamanda da, çağdaş dönemin, yani Müslüman dönemin klâsik İran edebiyatı içinde kendini uzlaşmacı olmayan eğilimlerin mirasçısı olarak gördüğünü gözlemliyor. Gerçekten de, daha önce de, Kürt edebiyatının özellikle Celâleddin Rumî gibi bir yenilikçinin ya da bir Baba Tahir'in mistisizminin peşinden gittiğini görmüştük. Öte yandan, modellerin seçilişi, duyulur biçimde modern İran edebiyat diline yaklaşmış bulunan Kürt yazarların dilini de etkilememiş değildir.

Bununla birlikte, eserleri Kürt folkloruyla beslenen Ahmed Hani, Cezireli Molla Ahmed, Nâli vb. gibi az sayıda birkaç yazarı saymazsak, yazılı Kürt edebiyatının ulusal düşüncelere ancak dar bir feodal çember ve zayıf bir entellektüel çevre içinde ulaştığı gerçeğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

Yabancı birçok Devlet arasında bölünmüş olan Kürt kitlesine gelince, o, yazılı edebiyattan yoksun bulunmaktaydı. Ne var ki bu halkın yüksek sınıfları, hâkim ulusun aynı toplumsal düzeydeki çevrelerine bağlanmışlardı, ve edebiyat dili niteliği olarak ve kültürel ve siyasal ilişkiler için, onların dillerine (Türkçe, Farsça, Arapça, bazan Ermenice) hizmet ediyorlardı.

Kısacası, ancak geçen yüzyılın sonlarına doğrudur ki Kürt ulusal hareketi (bak. IX. ve X. bölümler), bu amaçla, Kürt dilinin bazı biçimlerini kullan-

mağa, kimi zaman büyük bir başarı kazanmaksızın (iyi anlamak gerekir bunu), ilk adımlarını atmağa başlamıştır, hâlâ da atmaktadır. Yalnız XIX. yüzyılda, daha doğrusu Büyük Savaş sonrasında, iki Kürt kültür merkezi yavaş yavaş bir oluşum yoluna girmiştir: Bunlardan biri, Ahmed Hani okulunun geleneği içinde birbirine yaklaşmış Kürt edebî eserlerinin yayımlandığı, yeniden yayımlandığı Şam; öteki de, Baba Tahir geleneğine bağlı edebiyatın yayımlanmasının merkezi olan Bağdad'dır.

Vilçevsky'nin işaret ettiği bu merkezlerin yanında, Kahire'nin de sözünü etmek gerekir belki; çünkü Muhammed Ali Avni'nin ve Faracullah Zeki'nin özenleriyle Şerefnâme'nin eleştirel bir metni ve XI. bölümde sözünü ettiğimiz Seyit Abdurrahim el-Hüseyni'nin teolojik eserinin, gurani lehçesiyle yayımı bu kentte olmuştur.

Şam'da yayımlanan edebiyat, Kemalist Türkiye'nin edindiğine benzeyen bir Latin alfabesini benimsemiştir. Belli bir süre uyarlanmış Arap alfabesini kullanmış olan Bağdad edebiyatı da, 1933'ten itibaren, yerel yazı kaynaklarına ve Güney Kürt lehçelerinin fonetik özelliklerine uydurulmuş bir Latinleştirilmiş alfabe kullanmaktadır. Şam'da yayımlanan edebiyat özellikle Suriye ve Türkiye Kürtleri arasında, Bağdad'daki ise Irak ve İran Kürtleri arasında yaygınlık kazanmıştır.

D. SURİYE'DE KÜRT KÜLTÜR HAREKETİ.

Kültür hareketinin Kürtler arasında ancak 1930 olaylarından sonra gerçek bir önem kazandığı Suri-

ye'de[1], Fransız mandası altında yaşayan ülkelerde siyasal bir eylemin elverişsizliğini de o hareketi yürüten kimseler görmüş olmalıdırlar. O zaman, birçok Kürt ileri geleninde, içinde bulunulan ortamın güçlüklerine karşın, zaten son derece ivedilik kazanmış bir çabanın gösterilebileceği düşüncesi uyandı: Dilin yeniden canlandırılması, Kürtçe eğitimin geliştirilmesi ve halk edebiyatının diriltilmesi yoluyla Kürt topluluk duygusunun pekiştirilmesi. Bu kültür hareketini başlatanlar, Türkiye'de Haco Ağa direnişine katıldıktan sonra Şam'a (Kürt mahallesi) yerleşen Emir Celâdet Bedirhan ile onun Beyrut'ta oturan kardeşi Kâmuran Ali Bedirhan olmuştur[2]. Hareketin başlıca organı da, Kürtçe ve Fransızca olarak yayımlanan, ilk sayısı 15 Mayıs 1932'de çıkmış olan *Hawar* («Çağrı») dergisiydi. Yalnız Suriye'den değil, Irak'tan, Ürdün'den de, birçok Kürt aydını bu esere katkıda bulunmuştur: Hevlnd Sori, Eli Seydo gibi profesörler, Doktor Ehmed Nafiz gibi hekimler, Cigerhun Kurdî, Evdilkhalik Esirî, Kedrican, Mustafa Ehmed Botî gibi tanınmış şairler bu arada sayılabilir. Daha dikkate değer bir olay da, çok sayıda aşiret ya da fraksiyon reisinin de harekete katılmış olmasıdır: Haco Ağa (Haverkiye) ve oğlu Cemil Ağa; Mustafa Şahin (Alâeddin) ve oğlu Şahin, Evdirrahman Favzi (Baton), Ehmed Melik (Alâeddin), vb..

Hawar dergisi kurucularının ilk işleri, uzun yıl-

(1) Bak. Les Kurdes de Syrie, P. Rondot (France méditéranéenne et africaine, fas. 1, 1939).

(2) Emir Celâdet, 1951'de bir kaza sonucu ölmüştür: Emir Kâmuran Paris'te (1952) oturmaktadır. Büyük entellektüel ve ulusal hareketin gözbebeği olan birincinin ölümü, Kürt ülküsü için ağır bir kayıp olmuştur.

lardan beri kendilerinin hazırlamış olduğu Lâtin harfleriyle bir Kürt alfabesinin ortaya konması ve kullanılması olmuştur; dergi de Lâtin harfleriyle basılmaktaydı. Gerçekten de yazıda geleneksel olarak kullanılan Arap-Fars harflerinin Kürt diline uyarsızlığı, uzun bir süreden beri bütün gözlemcilerin dikkatini çekmekteydi. Dilin dehası, farklı bir araç gerektiriyordu. *Hawar'ın* kurucuları, daha önce Lâtin harflerini kabul etmiş olan Türk alfabesi deneyinden esinlenmekten çekinmediler, ve kendileri de, otuz bir harfli, basit bir alfabe yaptılar; bunu yaparken, belirleyici işaretlerin ve çift harflerin mümkün olduğu kadar karışık olmamasına, Kürtçede kullanılan seslerin tam olarak verilmesine çalıştılar.

Bu alfabe, bazı bölgesel telâffuzları tasfiye ederek Kurmanci Kürtçesinin birliğini kurma (*Hawar* dergisi yöneticilerinin tasarladıkları ikinci çaba) girişimini başlatmaktaydı. Büyük Kürt lehçelerinin her birinde olduğu gibi, Kurmanci içinde de, gerçekten, az ya da çok farklı bir sürü «ağız» vardı. Öyleyse, Kürt klâsiklerinin dilinden ve gramer geleneğinden esinlenmiş, bu çeşitli ağızları eritmeğe elverişli, yine de bunların her birinin kullanma biçimleriyle bağlantıyı kesmeyen tek tip bir Kurmanci kurmak gerekiyordu. Ayrıca, anlatım gücünü çağdaş hayatın sorunlarına göre yayarak, dilin zenginleştirilmesi ve esnekleştirilmesi uygun olacaktı.

Bu dil yenilenmesi her şeyi kolaylaştıracağından, kendi içinde bir halk edebiyatı rönesansı oluşmalıydı: *Hawar* yöneticilerinin üçüncü bir amaçları da buydu. Dergi, sütunlarını yalnız klâsik yazarlardan parçalara ya da daha önce bilinen halk şiirlerine açıyor

değildi; bu geleneği sürdürmeğe çağrılmış çağdaş genç şairlerin yeni ürünlerine de yer veriyordu.

Nihayet, Kürtlerde Kürtçe eğitimin yoğunlaştırılması da, *Hawar* ekibinin, daha az önemli olmayan dördüncü bir görevini meydana getirmekteydi. Bunun için, dergi, sütunlarında, aydınların kendi otoritelerine zarar verecekleri korkusuyla, aşiret reislerini onlara karşı direnç içinde tutan o eski yanlış anlamaları dağıtmağa çalışarak, eğitim için zeki bir propaganda çalışmasına girişti. Ayrıca, Kürtçe eğitime, zorunlu okul malzemesini gecikmeden sağlayarak geçilmesi uygun olacaktı; *Hawar* yazarları, bu amaca karşılık verecek bir dizi defter yayımladılar: Defter no 1, *Kürt alfabesi üstüne not;* defter no 2, *alfabe sayfaları;* defter no 3, *Oğullarımın Yüreği*, çocuk şiirleri. Lâtin harfleriyle Kürtçe eğitim, 1933'te, Beyrut'ta, bir akşam dersi vesilesiyle, Emir Kâmuran Bedirhan tarafından açıldı; ve Lübnan'ın başkentinde çalışan Kürt işçileri arasında büyük ilgiyle karşılandı.

Sınırlı da olsa, bir halk kitlesine yöneltilen bir çalışmada eksik olmayacak maddî güçlükler, ne yazık ki, bu hareketin gelişimini kösteklemiştir; ne var ki işi başlatanlar bu güçlüklerden yılmadılar. *Hawar* dergisi, 1935 yazında yayımını durdurdu, bu güne dek de yeniden çıkmadı. Ama defterlerinki, üç yıllık bir aradan sonra, 1938'de, okullar için çok başarılı bir dizi temel bilgi kitabıyla yayımına yeniden başladı: Defter no 9, *Kürt alfabesi;* defter no 10, *Kürtçe* okuma kitabı; defter no 11, *Alfabem;* defter no 12, *Din dersleri.* Böylece, Kürt dilinde eğitime temel olabilecek bir metin ve temel bilgi kitapları meydana getirilmiş ve işlerliğe geçirilmiş bulunuyor. Halk kendi geleneksel edebiyat hazinelerini daha iyi anlamayı

öğrenirken, aydınlar arasında da Lâtin alfabesinin kullanılışı ve okuma zevki yaygınlaşmaktadır.

Kısacası, Suriye'de kültür hareketi, belirgin bir gelişim içindedir ve umutlar uyandırmaktadır[1]. Bu ülkede, Sovyet Ermenistanı'ndaki, Irak'taki gibi bir yüzey yayılması sağlanamamışsa da, salt Kürt bir görünümün değerli üstünlüğüne tanık oluyoruz. Kürt dilinin ve edebiyatının dehâsına yabancı hiç bir düşünce onu etkilememiştir. Bu bağımsızlık, Suriye'deki Kürt aydınlarının zekâ niteliklerini olduğu kadar, Fransız otoritelerinin tam tarafsızlıklarını da göstermektedir; bu da Suriye'de Kürt kültür hareketine yüksek bir manevî değer kazandırmakla sonuçlanmaktadır.

E. IRAK'TA KÜRT KÜLTÜR HAREKETİ.

Suriye'deki Kürt edebiyat dünyası konusunda bizi M. Rondot aydınlatmıştı. *Güney Kürtçesinin Bibliografyası*'nı da (1920-1936), C. J. Edmonds'a borçluyuz (J. of R. C. *Asian Soc.* c. XXIV; Haziran 1937). Bu bibliyografyadan önce, o dönem içinde, çıkmış ve çıkmakta olan süreli yayınları öğreniyoruz: Süleymaniye'de, yedi başlık; Ravanduz'da, Erbil'de ve Kerkük'te, her birinde birer başlık; Bağdad'da dört başlık. Daha sonra, yukarıda adlarını sıraladığımız çağdaş Kürt yazarlarının şiirsel eserleri geliyor: Hepsi dokuz kitap. Şiirler, hicivler, şarkılar, türküler: Altı başlık. Dördüncü bölüm tarihe ayrılmış; tarih alanın-

(1) Bu satırların yazıldığı günlerden beri tuhaf bir uzlaşma görülüyor. Emir Kâmuran'ın gidişi, Celâdet'in ölümü ile yeni bir siyasal ortam doğduğu söylenebilir.

da, çoğu, kitabımızda sık sık adını anma fırsatını bulduğumuz Hüseyin Hüznî'nin kaleminden çıkmış on üç eser yayımlanmış. (bak. VIII. bölüm). «Dram ve Roman» başlığı altında üç kitap var; bunlardan biri... Conan Doyle'dan çevrilmiş.

Sonraki bölümde din ve ahlâk üstüne eserleri sınıflanmış: On beş başlık. Bunların çoğu ince broşürler.

Yalnız bir istisnayla: Bahaullah üstüne İngilizce bir eserin çevirisi 336 sayfa.

Filoloji (gramer, söz hazinesi, alfabe, okuma kitapları) bölümünde on başlık; askerî, teknik ve pedagojik kitapları, altı başlık. Nihayet, 1936'dan bu yana yayımlanan birçok eserle uzama olanağı bulamamış olan bu liste, dört tartışma kitapçığı ve siyasal broşürlerle son bulmakta[1].

Kürt folklorunun zenginliği karşısında bütün yazılı edebiyat, daha doğrusu basının olanaklarını tanımış edebiyat budur; çünkü Kürdistan'a ilişkin ve Kürtçe yazılmış müsvettelerin henüz tamamını bilmiyor olmamız mümkündür; bunların hepsi yayımlandığı zaman, Şam'daki ve Bağdad'daki bu bibliyografya gözümüze daha küçük görünebilir. Bununla birlikte, bu yazılı edebiyat, olduğu kadarıyla da, Kürt seçkininin, kendi dilini, tarihini, edebiyatını geliştirmek için gösterdiği çabayı yansıtmaktadır. Kürtler, bugün oturdukları çeşitli Devletler içindeki sayılarıyla orantılı biçimde bir okullar ağına sahip olsalardı, hiç kuşkumuz yok ki, kendi diri zekâları ve folklorlarının zen-

(1) Bununla birlikte, P. Th. Bois tarafından çok güzel bir biçimde özetlenmiş bir Kürt edebiyatı tarihinin bulunduğuna dikkati çekeriz (bak. bibliyografya).

ginliği sayesinde, çok hızlı bir edebi *risorgimento* (rönesans) sürecini başlatacak ve daha büyük sonuçlara ulaşacaklardır.

F. SOVYETLER BİRLİĞİ'NDEKİ KÜRTLERDEN DİLBİLİM ALANINDA İLERLEMELER.

Gerçekten, bunun bir kanıtını Sovyetler Birliği'ndeki Kürtlerde görüyoruz; bize de bunu anlatmak düşüyor şimdi. Kuşkusuz bu Kürtlerde beliren büyük çabadan söz ederken, Sovyet propagandasının payını da unutmamak gerekir; Çarlık döneminde her türlü kültürel ilerleme özeninden yoksun bırakılmış Kürtler ve geniş birliğin sınırları içindeki çeşitli başka etnik topluluklar açısından bu propaganda hızla harekete geçmiştir. Gerçekten de, burada, Engels'in Komünist Manifestosu'nun, ya da sınıf mücadelesi, tarımda kollektivizm üstüne birkaç başka broşürün Kürtçeye çevrilmiş olmasının, Trans-Kafkasya'daki çobanlara bu yönden bir hizmet sunmak olup olmadığı düşünülebilir. Ama şu da var ki, Ermenistan'daki, Azerbaycan'daki ve başka Sovyet bölgelerindeki Kürtler, eğitimlerine yetecek sayıda bir okul ağına bugün sahiptirler; bu arada bir ortaokul, bir gazete, sayıları şimdiden yüzü bulan kitap olduğunu da ekleyelim. Asıl tarihsel Kürdistan'ın sınırları dışında kalmış, sayıları çok az olan, ve ulusal değilse de, hiç değilse ana dilleriyle konuşup yazma olanağını edindikleri bir kültür içinde örgütlenmiş bu Kürtlerin durumunu tuhaf bulanlar çıkabilir. Unutmamak gerekir ki Stalin'in ulusallık siyasası şu formül içinde özetlenmektedir: Kültür, biçimiyle ulusal, ama içeriğiyle sosyalist olmalıdır. Bu koşullar içinde, Kürt ulusunun

geleneksel kültür varlığının serbestçe gelişmesi söz konusu değildir. Yalnız Parti Siyasal Bürosu tarafından belirlenmiş «genel çizgi»yi izleyen gelişime izin vardır, yalnız o özendirilecektir.

Bu ihtiyat payları altında, işte, yine Vilçevsky'den aldığımız, ve Sovyet Kürtleri tarafından gerçekleştirilmiş dilbilimsel ilerlemelerle ilgili birkaç ayrıntı.

Kürt bölgelerinin sovyetleştirilmesi ve Sovyet otoritesi ve Komünist Partice izlenen ulusal leninist siyasa sayesindedir ki, diyor Vilçevsky, Kürt halk kitleleri için edebiyat sorunu gündeme getirilmiş ve çözülmüştür. Trans-Kafkasya Kürtlerinin, Ermenistan, Gürcistan, Acaristan, Nakişeven ülkeleri (ayrıca, Caspienne ötesinde, Türkmenistan) arasında bölünmüş olması nedeniyle, iyice yerel nitelikte, ilgili bölgenin lehçesi içinde, konuşulan dilin o yerel ağızların sınırlarını aşmadığı alfabeleri ve söz hazinelerini oldukları gibi yazıya geçirmek söz konusu olamadığından, ilk aşamada yazılı bir Kürt edebiyatının yaratılması gerekiyordu. Böylece, 1928'den itibaren, Ermenistan'da Kürtçe bir edebiyat yaratıldı; sonradan, şiveleri daha yakın olan Gürcistan ve Nakişeven için de bundan yararlanıldı. Daha sonra da, 1931'de, Azerbaycan Kürt şivesiyle birkaç kitap, yayımlandı; 1933'te de, Türkmenistan Kürtlerinin bir yazılı edebiyata kavuşmaları için işe girişildi.

Bununla birlikte, 1932'den sonra, Sovyet Kürtlerinin oturduğu bölgelerde okuma-yazma olayı genellik kazanınca, hayvan yetiştirme ve tarımın kollektifleştirilmesi sonucu sömürücü sınıflar tasfiye edilince, Kürtlerde kültür rönesansının ardından bir ekonomik yükselme başladığı görüldü; Ermenistan ve Gürcistan fabrikalarında Kürt proletaryası ortaya çıktı, ve emek-

çilerden entellektüel bir sınıf oluşmağa başladı, işte o zaman, daha güçlü, biçimiyle ulusal, yapısıyla sosyalist nitelikteki yeni Kürt kültürünün yapısını kucaklamağa ve yansıtmağa elverişli bir edebiyatın yaratılması sorunu ortaya çıktı. Buna paralel olarak, bu yeni aşamada, Kürt edebiyat dili nasıl olacak acaba?..

Kürdistan şiveleri henüz pek az incelenmiş olduğundan ve Sovyetler Birliği'ndeki Kürtlerin (yaklaşık olarak 100 bin), başka ülkelerdeki Kürt nüfuslarına göre küçük bir azınlık teşkil etmesinden ötürü, bu sorunların çözülmesi yolunda doğal olarak karşılaşılan teorik ve pratik güçlükler daha da ağırlaşmaktadır.

G. 1934 ERİVAN KONGRESİ.

1934 yazında, Erivan'da toplanan kongrenin temel çıkış noktasının, Kürt edebiyatının ve Kürt edebi dilinin yaratılması ve bunların sınırların ötesindeki Kürtlerle ilişkileri sorunu olduğu hemen anlaşılacaktır. Gerçekten de kongreye katılan herkes bu sorunun çözümünü, Sovyet Kürtlerinin siyasal ve kültürel gelişim derecesi için bir sınav olarak görmekteydi. Öyle ki, kongre sırasında çıkan başka her türlü sorun, Kürt Sovyet kültürünün bu temel sorununun çözümüne bağlanarak ele alındı ve öyle çözüldü.

Bu yüzden, karşılaşılmış yöntemsel ya da pratik güçlükler ne olursa olsun, kongre, bütünüyle, amacının yüceliğine göre davrandı, ve yaklaştığı sorunları bütünüyle çözdü. Kongrenin bu başarısını Vilçevsky şuna bağlıyor: Kongre, «önder», «en iyi korunmuş», «en saf» bir lehçe seçerek onu edebiyat di-

linin temeli olarak önermekten uzak durmuş, mevcut edebî eserlerde şimdiye kadar bulunan normları dile uygulama yolunu tutmamış, sorunu dar bir dilbilim sorunu olarak, görmemiş, tersine, gerçek anlamda gerçekçi bir espri içinde bütün bu ikincil sorunları aşmış, Sovyetler Birliği'ndeki Kürt edebî dilinin başlıca sorununu siyasal bir postüla olarak ele almıştır; o da şudur: Geniş Kürt emekçi kitlelerine ulaşabilen ve onlar tarafından anlaşılabilen bir dil yaratmak.

Bunun içindir ki, yaratılacak edebî dilin çıkış noktası olarak, Ermenistan Kürtlerinin dilini seçerken, Kongre, aşağıdaki noktaların altını çizmeyi de geri bırakmamıştır:

1° Bu dilin, Tiflis'te, Leninakan'da ve Allahverdi bakır madenlerinde doğan Kürt proleteryasının dili olarak önemli oluşu[1];

2° Bu dilin ele alınıp yaratılmasından yana görüşü paylaşan büyük bir Sovyet Kürt entellektüeli grubunun bulunması;

3° Ermenistan Kürtlerinin dilinin, edebî tereke ve dilbilim yönünden, klasik Kürt edebiyatının en iyi modelleriyle (Ahmed Hani ve okulu) sıkı bağlar içinde olmasından ötürü, bu dilde o eserlerden en iyi yararlanma olanağının bulunması;

4° Ermenistan Kürtlerinin dilinde zengin bir folklorun varlığı;

---

(1) İyi bir gözlemci, halkı olarak şöyle diyor (Little-Page, **A la recherche des mines d'or de Sibérie**, s. 232): «Sovyetler'de, bir topluluğun, sanayileşmezse ilerleyemeyeceği fikri hakim». «İlk amaç, Asya'lı çobanların fabrika işçileri, makina kullanan kimseler haline getirilmesi olmuştur.» (a.g.e., s. 233).

5° Bu dilde nisbeten önemli bir edebiyatın varlığı (birkaç yüz kitap, düzenli olarak çıkmakta olan bir gazete).

Elbet, Sovyet Kürtlerinin edebi diliyle başka ülkelerdeki Kürtlerinki arasındaki ilişkiler sorunu da ortaya çıkıyor. Daha dün Kürt kültür hareketi içinde en az ilerlemiş bir grup, Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler, doğru leninist ulusal siyasa sayesinde, ve onların bugüne dek bilinmeyen yeni bir kültürün, sosyalist toplum kültürünün kuruluşuna aktif biçimde katılmaları sayesinde, işte bu Kürtler, Kürt kültürünün öncüleri haline dönüşmüşlerdir; birçok kanıt arasında, yapılan bu kongre de bunun en parlak bir kanıtı değil midir? Çünkü dün daha okuma-yazma bilmeyen çoban ve köylü Kürtler, bu kongrede kendi dillerinin, kendi kültürlerinin geleceğini tartışmışlardır; eski bir tarım işçisiyken bugün Üniversitede doçent olan bir Kürt konferansçı olarak söz almıştır kongrede.

Öte yandan, Vilçevsky'nin bizim, başka bir iki noktada olduğu gibi buna da bütün bütüne katılamadığımız[1] bir gözlemi daha var; bu gözlem, dışarıdaki Kürt edebiyatının, Sovyet Kürtlerinin edebiyatı için ne gibi bir kültür değeri taşıyacağı konusundadır; Vilçevsky'ye göre, «Uluslararası emperyalizmin

(1) Gerçekten, bir halkın ulusal gelişiminde, hele Kürtlerinki gibi ekonomik yönden de az gelişmiş bir toplum söz konusuysa, yalnız proletaryanın öncü rolü çağrılması gerektiğinin zorunlu olduğuna inanıyoruz. Ama, bu, okurun da daha önce kavramış olduğu gibi, Kürt sorununun toplumsal görünümü karşısında gözümüzü kapamayı gerektirmez. Biz, Sovyet Kürtlerinin, bu halkın bütün başka gruplarına örnek olabileceklerine, ve öyle olmaları gerektiğine inanmıyoruz.

ajanları. Kürtleri edebî bir entrika eylemine indirgemişlerdir[1].

Kısacası, Vilçevsky diyor ki, Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler, kendi gelişimleri içinde durmuş, gerilemeğe uğramış olan yabancı ülkeler Kürtlerinin dilini ve edebiyatını körü körüne taklit edemezler ve etmemelidirler; tersine, feodal dönemden kalma klasik Kürt edebî modellerinden ve folklor eserlerinden yararlanmalıdırlar.

Oysa bunun tersinin söz konusu olması gerekir; nitekim, kongre de, Kürtçenin dilbilim sorunu konusunda, Sovyet Kürtlerinin edebî dilinin, bütün Kürdistan emekçilerinin edebî bir dili haline dönüştürülmesine karar vermiştir.

Kongre, Sovyet Kürt edebî dilinin yaratılmasına temel olarak Ermenistan Kürtlerinin dilinin benimsenmesinden yana karar vermişse de, hemen ardından, onu, bugüne dek Sovyet Kürt edebiyatında hâkim bir yer elde etmekten alıkoymuş bütün nedenleri de sıralamıştır:

1° Ermenistan'da basılmış birçok edebî yayının geniş Kürt emekçi kitleleri için anlaşılmaz nitelikte oluşu, bu alanda çalışan kimselerin pek yeterli olmayan bir edebiyat oluşunu taşımalarından ve Kürt dili bilgilerinin yetersiz oluşundan doğmuştur[2];

2° Bunun doğal bir sonucu olarak, çoğunca, Sovyetler Birliği'ndeki dillerin uluslararası karakteri he-

---

(1) Bu, Rondot'nun Suriye Kürtleri konusunda söylediklerine hiç uymamakta.

(2) Öyle ki, Kürtçeye çevrilmiş bazı komünist metinlerin yanlarına terimleri açıklayan küçük sözlükler konması gerekmiştir; metinler, bu açıklamalarla daha da anlaşılmaz hale gelmektedir.

saba katılmaksızın ortaya konmuş, açıkça pek başarılı olmayan bir terminolojiyle dilde tıkanıklıklar yaratıldığı görülmektedir;

3° Yerine oturtulmamış bir imlâ, yeterince zengin ve esnek olmayan bir terminoloji, alfabe boşlukları.., Sovyetler Birliği'ndeki Kürt dilinin gramerinden gelen bütün yanlışların önü henüz alınmış değildir.

4° Bazı yazarlarda «Konuşulduğunu işittiğin gibi yaz» parolasını bir reformmuş gibi uygulama eğilimi görülmekte; oysa bu uygulama Sovyetler Birliği'nde uzun bir süreden beri mahkûm edilmiştir.

5° Daha az sakıncalı olmayan bir eğilim de, Ermenistan'daki Kürt dilinin, bugünkü haliyle sanki daha Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler için edebî bir dil olarak biçilmiş kaftan görmektir; bu eğilime, «en saf», «en iyi korunmuş» vb. gibi dilbilimsel biçimler konusunda, Hint Avrupa'cı[1] görüşlere bağlanmış bazı burjuva Kürt entellektüel çevrelerinde rastlanmaktadır.

Kongre, bütün bu gözlemleri dikkate alarak, aşağıdaki somut dilekleri sıralamıştır:

1° Sovyet Birliği dilleri için bu yönden benimsenmiş ilkelere uygun olarak, yani dilin uluslararası kılınması olayından, buna paralel olarak da, ilgili dilin sunduğu sözcüklerin bütün yaratma olanaklarının değerlendirilmesinden hareket edilerek, terminoloji alanındaki çalışmalara hemen bir düzen verilmesi;

---

(1) Burda, Marr'ın «yeni dil teorisi»ne yerini bırakan Batı dilbilim okulunun geçici karakterine imada bulunuluyor (Marr'ın Stalin tarafından 1952'de mahkûm edilişine kadar).

2° Uluslararası ve Sovyetik terminolojinin yanısıra, ekonomi ve çoğrafya yönünden uzakta kalmış bölgelerdeki Kürt dilinin yerel özellikleri hesaba katılmalı; kitleler için hazırlanacak temel bilgi ve öğretim kitapları daha büyük bir dilbilim özgürlüğü içinde ele alınmalıdır (yine de, bu kitapların, ancak ilgili bölge sınırları içinde yararlanılabilecek biçimde basılması şartıyla);

3° Sovyetler Birliği'ndeki Kürtlerin edebi dilleri için, mümkün olan en kısa süre içinde, bilimsel ve pratik bir gramerin hazırlanması;

Kongre, bunun için görevlerindirilmiş komisyonun, raporunu Sovyetler Birliği'nin ikinci Kürdoloji kongresine sunmasına da karar vermiştir.

4° Alfabede ve bugünkü imlâ sisteminde ânî değişiklikler yapmaktan kaçınılması; bunun için, bir gramer hazırlamakla görevlendirilmiş komisyonun çalışmalarının ikinci kongrede yapılacak tartışmalarla ortaya çıkacak sonuçların beklenmesi;

Edebî dilin kültürel atılımın güçlü öğesi olarak oynadığı role ilişkin bütün bu düşünceler, kongre sırasında, dilbilimsel nitelik taşımayan başka sorunlar yönünden bir temel meydana getirmiştir. Sözgelimi, A. Şamilov yoldaşın (ki okur onu Ereb Şamo adı altında tanıyor, bak. III. bölüm, onun *Kürt çoban* kitabından parça), Kürt toplumunun toplumsal-ekonomik yapısı üstüne sunduğu rapor, Kürt ulusal kültürünün geçmişteki varlığının tarihsel plânda belirlenmesi yönünde çok hararetli bir tartışmaya yol açmıştır[1]. Kongrenin, Sovyetler Birliği Bilimler Akademisinin yanı-

(1) Bak. Kitabımızda Kürtlerin tarihi ve diniyle ilgili bölümler

rica, Oriantalizm Enstitüsü'nden, Kürt yıllıklarının (Şerefnâme) çevrilip basılmasının üstlenmesini rica etmesi, Dil ve yine Düşünce Enstitüsü'nden Kürt edebî dilinin gelişimiyle ilgili yöntemsel sorunların incelenmesini Kürt edebiyatı klâsik dönem eserleri dizisinin yayımını yönetmeği üstlenmesini rica etmesi hep aynı espri içinde yorumlanmalıdır.

Böylece, daha önce de belirtmiştim. Sovyetler Birliği'ndeki Kürt grupla ilgili olarak, biraz tuhaf bir durum karşısında bulunuyoruz. Gerçekten de, başka ülkelerde oturan soydaşlarının manevî hareketi içinde bu Kürtlere yönetici rolünü hiç bir şey vermemek tedir. Okur, Sovyet hükümetinin kendi ana dilleri içinde yetişmek, kitaplar yayınlamaktan ibaret bir çeşit kültürel özerklik tanıdığını kavramış olmalıdır. Ama aynı hükümetin, bunu yaparken, Kürtlerin ulusal gelişimini elverişli duruma getirme amacından hareket ettiğini düşünmek doğru olmaz. Erivan kongresinin çalışmaları, tersi düşüncelerin hâkim olduğunu esinletiyor bize. Bütün Kürdistan'daki bütün «Kürt emekçilerin» olması istenmiş ortak bir Kürt edebi dilinin yaratılması söz konusudur. Başka türlü söylersek, bu dil Doğu'daki Kürt kesiminde Sovyet etkisine hizmet etmelidir. Kürt edebî dili mi? Kuşkusuz. Ama o, her şeyden önce, fabrikalarda çalışan Kürt proleteryasının, yani geleneksel ortamlarından kopmuş öğelerin dilinden esinlenmelidir. Bu proleter Kürt sadece adıyla Kürt olacak, Sovyet Devletinin planlarının uygulanmasında çalışan her ırktan işçilerin anonim ve bir biçim taşımayan (amorphe) kitlesi içinde eriyecektir. Zaten, dolaylı yoldan, kongrenin şiddetli tepkiler uyandırmaksızın bu tür görüşü zorla benimsetemeyeceği anlaşılıyor. İçinde, bütün şeref, reise sadakat, doğduğu yere

bağlılık gibi bütün kavramlara yatkın biçimde, bu halkın ruhunun titrediğini hissettiği Kürt halk ve klâsik edebiyatına özellikle uygun bir yer istenmedikçe, kolay bir iş olmayacaktır bu. Öyle görünüyor ki, Sovyet Kürtlerindeki edebî sorunun nesnel açıdan incelenmesi bizi ikili bir sonuca götürmektedir. Bir yandan, eski rejim döneminde mevcut olmayan bir okul sisteminin kendine armağan edildiğini gören bu grubun entellektüel uyanışıyla kazanılmış sonuçlar inkâr edilemez; ama bir yandan da, bu okulların ve bu edebiyatın aracılığıyla Kürt kitlelerinin kafalarına sokulmuş olan düşüncelerin değeri konusunda kesin ihtiyat payları ayırmak gerekiyor.

Bu oluşumdaki Kürt entellektüellerinin, sun'î zihniyetleriyle, yurttaşlarıyla olan teması ve ortak dili yitirmelerinden, boşluğa yuvarlanmalarından korkulur.

4. Rusya'nın Kürdoloji Alanındaki Rolü.

Kürtler ve Kürdistan için kaleme aldığımız bu eseri, hiç de az bir gerçek payı taşımayan şu gözlemle bitireceğiz: Rusya, daha özel olarak da Rus Doğubilimi, Kürdoloji incelemeleri için en elverişli bir zemin sunmaktadır. Gerçekten, Minorsky'nin de belirttiği gibi[1], Kürdistan'a giden Rus gezginlerin sayısı fazla olmadığı halde (bunların çoğu da memur ya da subaydı), övünerek söyleyebiliriz ki Kürtlerle ilgili belgelerin bilimsel kullanılışı hemen hemen yalnız Rusya'da toplanmıştır. Büyük Katerina'nın isteği üzerine Akademi Üyesi Pallas tarafından 1787'de hazırlanan bütün dillerin karşılaştırmalı sözlüğü, içinde

(1) Les Kurdes, Rusça Petrograd, 1915.

276 Kürtçe sözcük de olduğu için, bu konuda yayımlanmış hemen hemen ilk bilimsel eser olmuştur. Öte yandan, bilimde sık sık olageldiği gibi, bu yeni bilim dalı, aynı anda, başka bir yerde, ve tamamiyle bağımsız biçimde, inceleme konusu yapılmıştır.

İlk Kürt grameri, aynı 1787 yılı içinde, Roma'da, İtalyanca olarak yayımlanmıştır. Yazarı da, kayıp ülke Amadia'da on sekiz yıl geçirmiş bir katolik misyoner olan Maurizio Garzoni'dir. Bundan 150 yıl önce Kürdistan'da yaşamanın ne güçlüklerle dolu olduğunu, Peder Garzoni'nin ne yoksunluklar içinde kaldığını düşünebiliriz. Çalışmalarını yaptığı dönem ve kendi erdemleri göz önünde tutularak, ona, haklı olarak «Kürdolojinin Babası» denmektedir.

O zamandan beri, Kürt incelemeleriyle, ard arda birbirini izleyen aşamalar içinde, yalnız uzmanlar ilgilenebilmektedir; ama bu alandaki bilgilerimizin ilerlemesini borçlu olduğumuz bazı özel durumlardan söz etmek de burada hiç yersiz olmaz.

XVIII. yüzyıl başında, Herbelot, Kürt aşiretlerinin, belirsiz bir dönemin kır hayatını aydınlatan bir kroniği olduğunu öğrenmişti. İngiliz gezginleri, büyük güçlükler pahasına, bunun birkaç kopyasını elde etmişlerdi, ama en iyi nüsha Rus birliklerinin eline düşmüştü. 1828'de, İran savaşı sırasında, general Sustelen, Erdebil kentini ele geçirdi ve safavilerin ünlü kitaplığını savaş ganimeti olarak Saint-Petersburg'a gönderdi. Birçok kitap arasında, *Şerefnâme*'nin 1599'da bizzat yazarı tarafından gözden geçirilmiş imzalı bir nüshası da bulundu. Rus bilginleri bu el yazması eserin önemini hemen kavradılar. Orijinal Farsça metni ilk yayımlayan, akademi üyesi Veliaminov-Zernov oldu; daha sonra, akademi üyesi F. Charmoy,

dört cilt halinde eserin Fransızca çevirisini (1868-1875) çıkardı; bilgin bu çeviri için hemen hemen bütün hayatını vermiştir.

Kırım savaşı sırasında, Smolens hükümetinin elindeki başka Türk tutsakları arasında Kürtler de vardı. Bilimler Akademisi, hemen M. Lerch'i onlarla temas ettirdi; M. Lerch, Kürt metinlerinin ilk kez eleştirel yayımını yapan bilgindir (1856-1858).

Geçen yüzyılın 40 yılları dolaylarında Doğu'da incelemeler yapmakla görevli iki Rus Üniversite doçenti, Berezine ve Dittel, Kürtçeyle de meşgul olmuşlardır; ama bu konudaki incelemeleri daha çok iki Rus konsolosuna, A. Çozko ile Jaba'ya borçluyuz. Bunlardan her şeye meraklı bir adam olan birincisi, birçok yolculuk yapmıştır. Paris'te okumuş bir Kürde raslayınca, Süleymaniye (Doğu) lehçesi üstüne Fransızca bir inceleme (*Journal Asiatique*, 1857) yayımladı. Konsolos A. Jaba'ya gelince, 1848 - 1866 yılları arasında Erzurum'da kalmış ve Batı Kürt lehçesiyle ilgilenmiştir. Çevresine aydın bir Kürt grubu toplayarak, onların yardımıyla Kürt klâsik yazarlarından bir seçmeler kitabı, Kürtçe-Fransızca bir sözlük, Fransızca-Kürtçe bir konuşma kitabı, ve, sonunda da Fransızca-Rusça-Kürtçe büyük bir sözlük hazırlamıştır. Bunlardan yalnız ilk iki eser Bilimler Akademisi tarafından yayımlanmıştır. Büyük bir pratik önem taşıyan öbür ikisi ise kaybolmuş sanılmaktaydı; ama, güzel bir raslantıyla, Minorsky, bu kitapların izini bulmayı başardı, ve 1913'te, Jaba'nın mirasçıları büyükbabalarının bütün kâğıtlarını ona verdiler. Minorsky, bu eserlerin yayımını tamamlamak için herhangi bir çaba göstermeyeceğini söylüyor.

Nihayet, XIX. yüzyılın 70. yıllarında, Profesör Eg-

hiazarov, Erivan hükümetinin sınırları içinde yaşayan Rus Kürtlerini incelemiştir. Çocukluğundan beri onların dilini bilmekteydi, bu yüzden ilgiye değer şeyleri not edip öğrenebildi.

Rusya'nın Kürt incelemelerindeki büyük payı, yabancı ülkelerde de kabul edilmiş bulunmaktadır. Öyle ki, Justi, Prym ve Socin gibi Alman bilginleri ve Avusturyalı bilgin Nakas çalışmalarını, kendi himayesinde yayımlasın diye Rus Bilimler Akademisine vermişlerdir. Evet, öyle ki, Kürtler üstüne belli-başlı her eser Saint-Petersburg'da yayımlanmıştır.

Bununla birlikte belirtelim ki, Alman Doğubilimciliği de Kürdoloji alanında Rus üstünlüğünü tartışılır kılan bir düzeye getirmiş bulunmaktadır. Sözgelimi Alman bilgin M. Oscar Mann, İmparator Guillaume II' nin bizzat yaptığı maddi yardımlardan yararlanarak, bu yüzyılın başında İran'a ve Türkiye'ye dört yıl süren bir yolculuk yapmış, ve bu süre içinde kendini daha çok Kürtler üstüne incelemelere hasretmiştir.

Nihayet, Büyük Savaştan bu yana (hattâ o savaşın hemen öncesinde, çünkü Soane'ın grameri 1913'te yayımlanmıştır) İngilizcede de Kürtler üstüne belli sayıda eser yayımlanmış olduğunu hatırlatalım: Jardin, Fossum, Driver, vb.[1].

Rusya'da, Devrimden önce, M. Orbely de Kürt incelemeleri konusunda uzmanlaşmak ister görünüyordu; bu uğraşı bırakmamıştır, yöneticisi olduğu Ermitage müzesindeki işlerinden artakalan zamanını bu incelemelere vermektedir. Ayrıca, Nicolas Marr ve

(1) Uzun süre Bağdad'da kalmış olan M. Edmonds, hâlen Londra'da Kürtçe kürsüsünde öğretim yapmaktadır.

bütün okulu, bu arada Vilçevsky, Rus Kürdolojisinde yeni bir aşama yaratmışlardır[1].

(1) Fransa'da, 1945'ten beri, Ecole des Langues orientales vivantes'ta serbest bir Kürtçe kürsüsü açılmış olduğunu da ekleyeyim; dersler M. R. Lescot, ondan sonra da Kâmuran Ali Beg Bedirhan tarafından verilmiştir.

Bağdad'da, daha yenilerde, «İlerici Kürt Klübü»nün koruyuculuğu altında ve eski ve ünlü Kürt prens ailesinin üyesi M. Muhammed Bâbân'nın yönetiminde bir Kürt dili incelemc merkezi açılmıştır.

Kürt dili dersleri öğretmenlere dağıtılacak, Kürt uygarlığı ve dili üstüne konferanslar ise eski bakan, tarihçi ve ünlü dilbilimci M. Tevfik Vehbi tarafından verilecektir («Lorien», Beyrut, 11 Ağustos 1955).

Nihayet, Leningrad Üniversitesinde, Fars filolojisi kürsüsüne bağlı, I. I. Zuckerman, Kanat Kurdoyev, Ado Cangoyev yönetiminde, 1931'den beri mevcut bir Kürt «seminer»i (inceleme grubu) olduğunu da belirtelim. (Bak. Rusça derleme, «Farsça kökenli Diller», II, 1950).

E K L E R

E K I (V. BÖLÜM İÇİN)

Konsolosluk görevim sırasında, aralarına kendimi ve Rus askeri kumandanlığını sokarak, Kürtlerin acılarını elimden geldiğince dindirmeğe, hafifletmeğe çalıştım; Rusça-Kürtçe küçük bir el kitabı yayımlayarak karşılıklı anlaşmayı kolaylaştırdım; Kürt mültecilere de Hristiyanlara verilen ödenekleri dağıttım. 1918 Nisan'ında, Urmiye'den ayrıldıktan sonra, bu kez Tahran'da, savaşın kurbanı olmuş bu halkın sefaleti konusunda bir açıklama yaparak Amerikalılara seslendim. Aldığım karşılıklar aşağıdadır.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ
ORTA ELÇİLİĞİ

Tahran, Kasım 8, 1918.

Sir,

«Kürtlerin Kaderi»yle ilgili bilgiler veren nazik mektubunuzu almış bulunuyorum. Bu bilgiler büyük bir ilgiyle okunmuş, bir kopyası Amerikan-İran Yardım Komisyonuna ulaştırılmış, birçok kopyası da Washington'daki Hükümetimize gönderilmiştir.

Bavan Minorsky metni bize çevirme lütfunda bu-

lundu. Kendisine teşekkürlerimi iletirseniz çok memnun olurum.

Size tekrar teşekkür eder, saygılarımın kabulünü rica ederim.

John L. CALDWELL.

B. Nikitine
Rus Konsolos Yardımcısı
TAHRAN

AMERİKAN-İRAN YARDIM KOMİSYONU

(Amerikan Yakın-Doğuya yardım Komitesinin himayesinde)

Harry Pratt Judsun LL. D.
Chicago Üniversitesi Rektörü

N 13

Tahran, Kasım 11, 1918.

Efendim, Kürtlerle ilgili olarak gösterdiğiniz teveccühkâr davranışı öğrenmiş bulunuyorum, bu konuda gerekli en büyük dikkati göstereceğiz.

En derin saygılarımla.

Harry Pratt JUDSON,
Amerikan-İran Yardım Komisyonu
Başkanı.

B. Nikitine,
Urmiye Rus Konsolos Yardımcısı
TAHRAN.

E K II (X. BÖLÜM İÇİN)

MUSUL SORUNU İÇİN 12 TEMMUZ 1925'TE KURULMUŞ SORUŞTURMA KOMİSYONUNUN RAPORUNDAN PARÇALAR.

«Büyük topraklarda, deniyor raporda, bir nüfus sıklığı içinde oturanlar yalnız Kürtler ve Araplardır; ırklara göre yapılacak bir ayırma çizgisi yalnız nüfusun bu iki unsuruna uygun olarak çizilebilir. Bu çizgi, bitek ve nüfus yoğunluğu yüksek olan ülkeyi tam Musul'un kapılarından ayıracak biçimde, Dicle ırmağını Küçük Zab'la birleştiği noktaya kadar izlemeli, daha sonra Küçük Zab'ın Güneyinden, Kerkük-Kifr arasındaki başlıca yoldan geçmelidir.»

Ama hemen de eklenmektedir: «Nüfusun bütün öbür unsurları dağınık olarak yaşamaktadırlar.

«Ne İran ve Suriye tarafındaki ihtilâflı toprakların siyasal sınırları, ne de bugün mevcut ya da Türkiye ve Irak tarafından talep edilen sınırlar, ırklara göre bir ayrım yaratmamaktadır.

«Yalnızca etnik kanıtlardan bir sonuç çıkarmak gerekseydi, *bağımsız bir Kürt Devletinin* kurulmasını önermek yoluna gidilebilirdi; çünkü nüfusun (Musul vilayetinde) sekizde beşini Kürtler meydana getirmektedir: Daha önce böyle bir çözüm yolu düşünülseydi, benzer bir ırk olan Yezidiler (Yezidiler Kürttür (B.N.)) ve Kürtler içinde daha kolay asimile olacak olan Türkler de, Kürtlerin sayısının değerlendirilişinde göz önünde tutulabilecek, ve böylece Kürtler o zaman nüfusun onda yedisini meydana getireceklerdi.

«Kürt halkının çoğunluğu —yaklaşık olarak 3 milyon olan— toplam nüfusun 1,5 milyondan fazlası (bak. I. bölüm [B.N.]) Türkiye'de oturmaktadır. İran'da 700.000, ihtilaflı topraklarda ise 500.000 Kürt bulunmaktadır. Ayrıca Suriye'de ve (Sovyetler Birliği'nde de? [B. N.]) Kürtler vardır. Irak'taki sayıları pek fazla değildir. İhtilâflı topraklardaki Kürtlerden Büyük Zab'ın Kuzeyinde oturanlar, şiveleriyle, etnik yakınlıkları ve kişisel ve ekonomik ilişkileriyle, Türkiye'deki Hakkâri ve Mardin vilayetlerinde, İran'daki Küçük Zab'ın Güneyinde oturan soydaşlarına yaklaşmaktadırlar. Bu iki ırmak arasında kalan topraklar içinde bir sınır çizgisi çekmek kolay olmayacaktır.

«Bu konuda, etnografik plândaki güçlükler şöyle özetlenebilir:

«a. Türk çoğunluklarının ya da önemli Türk azınlıklarının oturdukları kentler bu toprakların Güney bölümündedir; yani Irak'a doğru olan yerlerdedir; oysa bir Arap kenti olan Musul Kuzey bölümün merkezinde kurulmuştur;

«b. Bu kentin halkı yerleşik başka Arap ülkeleriyle bağlantısı ancak Kürtlerin büyük çoğunluğu meydana getirdikleri bir geniş bir toprak parçası ve Türk-Kürt köylerinin üstüne serpilmiş bulunan bir yolla kurulabilmektedir;

«c. Hristiyanlar dağınık biçimdedir, ama Musul'un Kuzeyinde büyük bir çoğunluk meydana getirmektedirler;

«d. En açık biçimde Kürt olan bölgenin, yani ülkenin Doğu kesiminin, Kuzeyle bağlantısı ancak Dicle ırmağının uzanış çizgisiyle sağlanabilmektedir; Ravanduz nahiyesine ancak Erbil'den (Hawler [B.N.]), Süleymaniye'ye ancak Kerkük'ten geçilebilmektedir.»

Soruşturma sonuçları her şeyden önce gösteriyor ki, belli bir eğitim düzeyine ulaşmış Arapların oturduğu bir bölge hariç tutulursa, ihtilâflı topraklarda Irak için ulusal bir duygu mevcut değildir; o sözü edilen bölgede oturanlarda da, çoğunca yabancı düşmanlığıyla karışık şoven çizgiler taşıyan bir Araplık duygusu görülmektedir. *Kürtlerde ise açıkça Kürt olan ve Iraklı olmayan bir ulusal bilincin doğmakta olduğu dikkati çekmektedir.* Güneyde daha gelişmiş olan bu bilinç Kuzeye doğru azalmakta ve Musul ovasının ve Akra[1] dağlarının bulunduğu bölgede silinmektedir. Sözü edilen ulusal bilinç illerde oturan Türklerde de oldukça gelişmiştir.

«Irak ulusal duygusunun yoğluğunu, daha önce sözünü ettiğimiz çok sayıda bildiri de açıklamaktadır. En ulusçu Araplar bile himaye altındaki (İngiltere'nin mi? [B.N.]) bir Irak'a karşı Türkiye'yi yeğ tuttuklarını söylemektedirler. Çok sayıda Hristiyan şefleri de, tersine, bir Türk hükümetine karşı, Avrupa'nın denetimi altındaki bir Irak hükümetine olandan daha az güvensizlik[2] duyacaklarını açıklamaktadırlar. Yezidilerde de aynı düşüncelere raslanmaktadır. Süleymaniye Kürtleri, İngiliz danışmanların varlığıyla birlikte, oldukça geniş bir yerel özerklik istemektedirler. Kısacası, tanıkların büyük çoğunluğunda, Irak için özel kişilerin ya da toplulukların çıkarlarıyla ilgili düşüncelerden esinlenilmiştir.

---

(1) Bu düşünceye katılmak güç. Kürtler büyük bir nüfus yoğunluğu içinde yaşadıkları bu bölgelerde kendilerini sadece Kürt olarak hissetmektedirler, başka hiç bir şey olarak değil. Bütün tarihte bunu göstermektedir. Bu duygu, olsa olsa, karma bölgelerde bir azalmaya uğramaktadır.

(2) Güven mi? [B. N.].

«Irak için beslenen duygular daha ılımlı da olsa, Türk hükümetinin, Musul'da yaşayan büyük halk çoğunluğunun Türkiye'ye dönmek istediklerini ileri süren düşünceleri *doğru değildir*. Fikirleri bölünmüş olan Kürtler arasında, Irak Devleti içinde bir özerklik isteyen Süleymaniye ve çevresindeki grup vilayet Kürtlerinin toplamının hemen hemen yarısını meydana getirmektedir. Britanya hükümetince ileri sürülen düşüncenin tersine, ulusallık ve dil, eğilimlerin her zaman kesin bir kanıtı olmaktadır[1]. Arapların, özellikle orta sınıftan Arapların çoğu Türk yanlısı olup bu duygularını zaman zaman çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

«Başka bir gözlem: Süleymaniye *livası* (yani Kürtlerde [B.N.]) hariç tutulursa, iki taraftan biri için (Türkiye ve Irak [B.N.]) az çok görüş birliğine vardığı görülebilen yanyana birçok *nahiye*'yi kapsayan bir bölge yoktur.

E K 3 (X. BÖLÜM İÇİN)

Paris, 21 Mart 1931.

MİLLETLER CEMİYETİ DANIŞMA MECLİSİ
SAYIN BAŞKANINA

Efendim,

Koruyuculuğunuz ve vesayetiniz altına almış olduğunuz bir ulusun yakınmalarını bilgilerinize sun-

(1) Irk ve dilden, ve bunların nisbî değerlerinden söz ettiğimiz I. bölüme; ulus ve Devlet konusunda VIII. bölüme bakınız [B. N.].

makla onur duyarım. Çünkü vesayet demek koruyuculuk demektir. Bu ulus, kendimin bağlı olmakla şeref duyduğum, ve Irak'a ilhak edilmiş Kürt yurdunun güney bölümünde yaşayan Kürt ulusudur.

Irak'a ilhak edilmiş Kürt topraklarının, Mezopotamya olayında olduğu gibi, müttefik ve itilâf güçlerinin orduları tarafından fethedilmiş olmadığı noktasına dikkatinizi çekmenin benim için bir görev olduğu kanısındayım. Kürtler 1918'de kendi girişimleriyle silâha sarılmışlar, Türk birliklerini ülkelerinden çıkma zorunda bırakmışlar, bağımsızlıklarını ilân etmişler ve «Güney Kürdistan Hükümeti» adı altında yönetimi ele alan bir hükümet kurmuşlardır. Bu dönemde Irak anarşi içindeydi, Müttefikler ve İtilâf Devletlerinin birlikleri burada hâlâ savaşmaktaydılar. Ne yazık ki, daha sonra bizim topraklarımız Irak'a ilhak edilmiş; ve hakkı, eşitliği savunmak için silâha sarıldığını söyleyen Avrupa, hukukî olmasa da, fiili bir hükümete şimdiden sahip olan bir halkın kaderini ve geleceğini, ırk, gelenekler, tarih, dil âdetler ve fizyoloji yönünden ayrı bir ulusa bağlayan bu açık adaletsizlik karşısında ses çıkarmamıştır. Bununla birlikte, Yüce Cemiyetinizin Güney Kürdistan'a geniş bir özerklik verme konusundaki vaadi bu adaletsizliği biraz olsun hafifletmektedir.

Ama, aradan yıllar, birbirini kovalayan birçok yıl geçtiği halde, o vaad yerine getirilmediği gibi, ayrıca, Araplaşmayı her zaman reddettiğimiz ve bize verilmiş sözlerin gerçekleştirilmesinde direndiğimiz için, hayatlarımız, karılarımız ve çocuklarımız, babalarımız, her gün uçak ya da mitralyöz ateşlerine hedef tutulmaktadır.

Irak'taki Arap hükümeti, Güney Kürdistan'ın

başkenti olan Süleymaniye'deki seçimlere katılmayı reddeden Kürtlerin barınaklarını bombardıman etmekten çekinmemiştir; aynı hükümet, bütün Kürt haklarını ortadan kaldıran ve gelecek için bütün umutları silen bir anlaşma elde etme peşindedir. Bu bombaların, bu mitralyöz ateşlerinin, kurbanların vücutları üstünden, Güney Kürdistan'da Yüce Cemiyetinizin itibarına da yönelmiş bir saldırı olduğuna inanıyoruz; çünkü Kürtler Cemiyetinizin vesayeti, yani himayesi altındadır.

Irak'taki Arap hükümetinin güçleri, yüce cemiyetinizin bu ülkeyi kendi adına yönetmesi için manda vermiş olduğu İngiliz uçaklarıyla ve birlikleriyle desteklenmiş olmasa, Kürtler için tarihi tekrarlamak, Bağdad'a yürümek, orayı işgal etmek bir günlük iştir. Yurdumuzu Araplara karşı her zaman savunacak haldeyiz ve her zaman öyle olacağız. Ama Yüce Cemiyetiniz adına hareket eden İngiliz hükümetiyle silâhlı bir anlaşmazlığa düşmek istemiyor, adalet ve hakkaniyet adına Ona seslenmeyi yeğ tutuyoruz.

Yurdumuzun Irak'a ilhakını isteyerek ve bu ilhakı bize silâh zoruyla kabul ettirmeyi deneyerek, Yüce Cemiyetiniz için onca değerli olan barışın ve güvenliğin sağlanabileceğini düşünmek yanlıştır. Kürt yurdunun kaderi kendi çocuklarına emanet edilmedikçe, Kürt yurdunun yönetimini bir Kürt hükümeti eline almadıkça barış da, güvenlik de bir hayalden başka bir şey değildir. Binlerce yıllık tarihsel bir geçmişleri olan, tarihin dalgalanmaları içinde varlıklarını, tarihlerini, yurtlarını, ulusal kurumlarını korumanın her zaman üstesinden gelmiş Kürtler, Irak Araplarına boyun eğmektense, son üyesine kadar el-

de silâhla kendilerini savunarak ölmeğe kararlıdırlar...

Biz Kürtler, bütün halklarla, bütün uluslarla dost olmak dileğindeyiz, hiç bir ulusa karşı kin beslememekteyiz, ama Afrika'nın bazı ilkel halklarına —sözgelimi Liberya'ya— bile tanınmış kendi kendini yönetme hakkının halkların tarihinde dürüstlüğüyle, cesaretiyle, şövalyece güdüleri ve zekâsıyla belirmiş bir ulustan esirgenmesini hoşgöremeyiz. Özellikle şu son zamanlarda, Irak'taki Arap hükümeti, İngiliz hükümetinden aldığı güçlü destekle Arap ulusal şovenizminin tutkularım zincirlerinden boşandırarak daha kanlı tedbirlerle direnişimizi ezmeğe kalkışmaktadır.

Silâhsız ve saldırgan niyet taşımayan yüzlerce Kürt yalnızca siyasal düşüncelerini ortaya koydukları için mitralyözlere ve bombalara hedef tutulmuştur. Bugün Kürtler silâha sarılmışlarsa, bunun hatasını o kanlı ve haksız zulüm tedbirlerinde aramak gerekir.

Kan ve ateş, bütün bir tarihi değiştirmeğe, Yüzbinlerce Kürdü, Selâhaddinler'i, Kerim Hand Zend'leri Araplaştırmağa yetmemektedir ve yetmeyecektir. Silâha sarılmış bulunuyorsak, buna zorlanmış, mahkûm edilmişizdir.

Hiç bir halkı, hiç bir ülkeyi egemenliğimiz altında tutmak, kimsenin hâkimi olmak istemiyoruz. Ama başkaları tarafından egemen olunmak, kendimiz dışında bir efendiye bağlanmayı da kabul edemeyiz. Son savaş sırasında bu ülkü uğrunda yüzbinlerce insan kendini feda etmiştir .Yüce Cemiyetinizin daha ilk günlerde bize tanıdığı ve onayladığı haklar söz konusudur.

Bu arada, izin verirseniz. Irak yöneticilerinin kötü niyetleriyle ortaya çıkmış bulunan bu devrim durumunun ancak bütün haklarımız tanınıp onlara saygı gösterileceği zaman sona erebileceğini size belirtelim.

Bizim istediğimiz, Yüce Cemiyetinizin doğrudan doğruya mandası altında, yurdumuzun bağımsızlığının ve «Bağımsız Güney Kürdistan Hükümeti»nin tanınması, Irak'taki Arap Hükümetiyle, her çeşit bağın, niteliği ne olursa olsun, ortadan kaldırılmasıdır. Zaten İngiltere ve Irak arasında imzalanan yeni anlaşma da İngiliz mandasına son vermekle, bizim önerdiğimiz çözümü mantıklı ve kaçınılmaz kılmaktadır.

Yüce Cemiyetinizin, olayların mantığı gereği olarak da, 1925'teki kararına dönmesi zorunludur.

En derin saygılarımın kabulünü rica ederim Ekselans.

Güney Kürdistan halkı adına

Şeyh MAHMUD

EK 4 (X. BÖLÜM İÇİN)

KÜRT AZINLIKLARI

(Times'in Yayımcısına)

Efendim,

16 Haziran tarihli nüshanızda, İstanbul muhabirinizin «Eğitime Karşı Çıkan Kürtler - Askeri Birliklerin Bastırdığı Bir İsyan» başlıklı bir yazısı yayımlandı; bu yazıda, yerel halkın mecburi eğitime ve başka reformlara karşı çıkmasından ötürü Dersimli

Kürtlerin yarattığı yeni karışıklıklardan söz edilmekte ve bu karışıklıkların, aralarında bir kadın pilotun da bulunduğu ordu ve jandarma birliklerince bastırıldığı anlatılmaktadır.

Kürtleri biraz tanıyan, dillerini ve tarihlerini bilen bir kişi olarak bu haberin bende büyük bir üzüntü uyandırdığını söylemeliyim. Bu bölgede oturan Kürtler, ırk, dil, din, gelenek ve toplumsal yapı bakımlarından Türk komşularından tamamiyle farklıdırlar. Bu Dersim olaylarında, Kürtlerin etnik bir azınlık olarak karakterlerini ortaya koyan yeni bir maceraya tanık olmaktayız. Kürtlerin eğitime karşı çıktıklarını varsaymak büyük bir yanlışlık olur; gerçekte onlar Türkleştirmeye karşı çıkmaktadırlar. Bireyin uyumlu ve doğal gelişimi ancak ana dilde yapılan bir öğretimle sağlanabilir.

Başka yerlerde Kürtlerin azınlık hakları tanınmış bulunmaktadır. Musul sorunu sırasında, Milletler Cemiyeti'nin dileğine uygun olarak, Kürtler, Irak'ta, üç livada, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye'de bir kültür özerkliğinden yararlanmaktadırlar; yasal uyruğu oldukları Devletin hiç bir zorlamasına uğramaksızın, kendi dilleri ve eski gelenekleri içinde yetişebilmektedirler. Aynı duruma Sovyet Ermenistan'ındaki Kürtlerde de raslanmaktadır; Sovyetler bunlara bir azınlık siyasası uygulamaktadır

B. NIKITINE

Rusya'nın Eski İran Konsolosu

29, rue George-Sand, Paris (XVIe).

Times, 22 Temmuz 1937.

E K 5 (X. BÖLÜM İÇİN)

1 Eylül 1937.

YAZARIN TEMPS GAZETESİ YÖNETİMİNE MEKTUBU

(Yayımlanmamıştır).

Sayın yönetmen,

18 Ağustos tarihli *Temps*'da «Kürt Sorunu Karşısında Türkiye» konulu bir yazı okudum; Dersim olayı üstüne açıklamalar yapılan bu yazıdaki genel görüşe de, bazı ayrıntılara da tutuldum. Kürtleri tanırım, dillerini ve tarihlerini bilirim; ve onların azınlık olarak iyice belirgin olan özelliklerini günümüzde inkâr edemeyeceğimiz kanısındayım. Azınlık kavramının insan hakları konusunda belirli birtakım sonuçlar doğuracağı açıktır. Bu nokta, zaten, Milletler Cemiyetinin uyarıları üstüne, Kürtlerin okul ve yönetim konusunda belli bir özerklikten yararlandıkları Irak'ta kesin bir uygulama bulmuştur. Sovyet Ermenistan'ında da aynı duruma tanık oluyoruz. Nihayet belirli bir Kürt edebi hayatı vardır; ve bu alanda daha da verimli olan bu hayat sadece elverişsiz siyasal durumlarla engellenmektedir. Kürt dili, Farsçadan çıkmış ve «Ermenice, Kaldece, Türkçe ve Arapça sözcüklerle dolarak» meydana gelmiş bir karışım değildir; Bu dil, Farsça gibi, Afganca gibi, İran kökenli bir dil olup henüz dialekt aşamasında bulunduğu, ve henüz ortak bir edebî anlatım biçimi yaratamadığı ileri sürülüyor. Üstelik bu böyle de olsa, Kürtlerin edebî eserlerden, özellikle de şiirsel eserlerden yoksun

olduğu anlamına gelmez. Kürt şiiri özel yayın ve inceleme konusu olmuş bir şiirdir ve taşıdığı duygu soyluluğu, katkısızlığı, lirizm atılımıyla çarpıcı görünmüştür. Burada bu konuda bir tartışmaya girişmek, bilgi edinmek zahmetine katlanmak isteyenler için apaçık olan sorunu değiştirmek olur. Kürtlerin Turan kökenli olduğu konusunda Doğubilim alanında iyice tutarsız olan görüşe de değinmeden geçiyorum. Kürtler, henüz aşiretler halinde bölünmüş olmalarına ve bir Devlet kuramamış bulunmalarına karşın, mükemmel bir ulusal azınlık meydana getirmektedirler; ancak çeşitli Devletler arasında bölünüp kalmışlardır. Kimse bunu inkâr edemez; o zaman da şöyle bir soruyu yöneltmeğe hakkımız olmamak gerekir: «Kürt ulusçuluğundan konuşmağa hakkımız var mı». Ama, yazarınızın kendisi de, büyük 1834, 1880, 1924-26, 1929-30 isyanlarından söz etmekle çok canlı bir Kürt duygusunun varlığını ortaya koymuş olmuyor mu? Gününü doldurmuş birtakım feodal tutkular değil, iyice belirgin bir ulusal bilinç söz konusudur. İskoçya'da, tarihsel toplumsal yapı klanlara dayandığı halde, kimse kalkıp da İskoçyalılara ulus adını çok görmüyor. Kürtler için de durum böyledir. Durumlara bağlı olarak gittikçe büyüyen bir gelişim sorunudur bu; ama kendini savunmak ve kaderi üstüne dikkati çekmek için silâhlardan ve cesaretten başka aracı olmayan bu azınlığa uygulanan yok etme, ipe çekme, sürgün etme siyasası bir özür olamaz. Bir gazetecinin kaleminden «Kürt sorunu, daha çok bir polis sorunudur» cümlesini okumak son derece acı ve hüzün verici bir şeydir. Bu görüş benimsenirse, uluslararası hukukun ulaştığı ilerleme bir anda yıkılabilir, ve yara almış hiç bir insan hakkı,

uygar dünyanın adalet bilincine seslenme olanağı bulamaz. Hayır, Kürt sorunu basit bir polis sorunu değildir. *Etnik, dilbilimsel ve toplumsal bir azınlığa, kendi normal gelişimini sağlayabilecek asgari hakların tanınması sorunudur bu.* Sevr anlaşması siyasal açıdan yanlış anlaşılmış ve belki de uygulanabilme niteliğini yitirmiştir. Niyetimiz burada Ön Asya'da savaş sonrası diplomasinin tarihini yeniden ele almak değil. Ama bu anlaşma, başka ilkeler arasında, özerk bir Kürdistan'ın kuruluşunu da tanıyarak uluslararası ahlâkın ilerlemesine çalışmıştı; ne yazık ki, Lozan anlaşması bu noktayı göz önünde tutmamış ve kuşkusuz, uluslararası hukukunun gelişimi yönünden bir gerilemeye yol açmıştır.

Sayın yönetmen, sözü uzatmış olduğum için özür diler ve en derin saygılarımın kabulünü rica ederim.

B. NIKITINE,
Eski Konsolos,
Uluslararası Diplomasi Akademisi Üyesi,
Paris, Asya Derneği Üyesi.

E K 6 (XII. BÖLÜM İÇİN)

KÜRT KENTLERİNDE VE KÖYLERİNDEKİ KURAN OKULLARININ LİSTESİ

A. TÜRKİYE'DE:

1. Erbil (Hawler) kentinde: Molla Ebu Bekir Efendi Medresesi[1].

(1) Aşağıdaki metinde medreseler (m), Mollalar (M) harfleriyle gösterilmiştir.

2. Erbil dolaylarında: M. Ta Hoşnavi'nin «*Beharki*» m.
3. Haza köyünde (Erbil'in nahiyesi): M. Ahmed m.
4. Dizey aşiretinde (Erbil'de): M. Muhammed Emin (ünlü cin korucusu) m.
5. Köy-Sancak kentinde: M. Abdullah m.
6. Betvata köyünde (Köy-Sancağ'a bağlı): M. As'ad Efendi m.
7. Ravanduz köyünde: M. As'ad Efendi m.
8. Hate köyünde (Ravanduz'a bağlı): M. Abdülfettah m.
9. Kerkük kentinde:
   a. M. Abdülvahab m.;
   b. M. Mahmud Meznevi m.;
   c. M. Abdülmecid Efendi m.;
10. Süleymaniye **kentinde**: M. Şeyh Said Süleymani m.
11. Akra **kentinde** Hibbetullah Efendi m.
12. Surçi aşiretinde (Akra'ya bağlı): M. Resul'ün *Medresesi Şeyh Becil*'i.
13. Şuşe köyünde (aynı yerde): M. Süleyman Efendi m.
14. Amadiye kentinde: M. Mahmud Efendi'ye ait «*Hanei Müfti*» denen m.
15. Bameri köyünde (Amadiya'nın *kada*'sı): M. Muhammed Said m.
16. May kentinde (Amadiya'nın *kada*'sı):
   a. M. Şeyh Muhammed Tahir m.;
   b. M. Şeyh Taha m.;

17. Artuş köyünde (Dehuk'un *kada*'sı): M. Abdulhadi m.
18. Dehuk kentinde (Dehuk'un *kada*'sı): M. Abdülcabbar m.
19. Berifkan kentinde (Dehuk'un *kada*'sı): Seyh Muhammed Fadıl m.
20. Berujki kentinde (Dehuk'un *kada*'sı): Şeyh Muhammed m.
21. Nehri kasabasında (Şemdinan'ın *kada*'sı):
    a. Hacı Molla Ahmed m.;
    b. M. Ömer m.;
    c. M. Said (Kürtçe öğretmenim) m.
22. Biskan köyünde (Şemdinan'ın *kada*'sı Girdi'nin nahiyesi): M. Muhammed Kasım m.
23. Harki, Duskani ve Muzuri aşiretlerinde bugün medrese yoktur. Eskiden Bekol köyünün medresesi ünlüydü.
24. Guyaver'in Diza kasabasında: M. Tahir Efendi m.
25. Hirvata kötünde: (Guyaver'in *kada*'sı): M. Muhammed m.
26. Barzan köyünde: M. Ahmed Efendi m.
27. Laktan köyünde (Zibar'da): M. Pira m.
28. Culamerg köyünde: M. Yasin Efendinin «*Medresei meydan*»ı;
29. Başkala kentinde:
    a. Şeyh Taha ve Şeyh Hakim'in «*Medresei Şeyhan*»ı;
    b. M. Osman Efendinin «*Medresei Müfti*»si.

30. Rasulanis köyünde (Başkala'nın nahiyesi): M. Alâeddin m.
31. Arvas köyünde (Nurdiz'in *kada*'sı): M. Masum Efendi m.
32. Van kentinde:
    a. M. Said Maşhur'un (bilimiyle ünlü) *Medresei Hüsreviyesi*;
    b. M. Said Henari'nin Mescit İskenderiye camisinde, Said Henari m.
    c. Tekke Horhor'da Derviş medr.
33. Bitlis kentinde: M. Emin Efendinin (ki bütün hadisleri ezber etmişti) m.
34. Hizan köyünde: M. Abdullah Efendi m.
35. Tagi köyünde (Muş'un *kada*'sı): M. Fethullah Efendi m.
36. Cezire kentinde (Muş'un *kada*'sı): M. Fethullah Efendi m.
37. Siirt kentinde: M. Halil ve M. Hasanoğlu m.

B. İRAN'DA:

38. Biyare köyünde (Avroman): M. Abdülkadir m.
39. Senneh kentinde (Ardelan): M. Abdullah Dişey'in «*Medsresei Darülihsan*»ı.
40. Sauc-Bulag kentinde:
    a. Hacı Molla Hasan ve Vesim'in «*Medresei Kuzzat*»ı;
    b. «*Medreşei Mescidi Sur*».
    c. M. Hüseyin'in «*Medresei Mescidi Rüstem Beg*»i.

d. M. Said Efendi'nin «*Medresei Mescidi Abbas Ağa*»sı.

e. M. Hüseyin Turcani'nin «*Medresei Mescidi bazar*»ı.

41. Uşnu kentinde:

a. Kaka Molla'nın «*Medresei Mescidi Ker horan*»ı;

b. M. Muhammed Geyi'nin «*Meresei Mescidi halife Zudi*»sı.

Ayrıca, Zarza aşireti hanlarının özenleriyle, Uşnu bölgesindeki şu köylerde medreseler kurulmuştur: Nalos, Deşems, Singan, Şeyhan, Sofyan, Caldiyan; daha Güneydeki Lahican'ın nahiyelerinde: Kaldar, Selveh, Zevkan, Maşkan, Pazveh, Serkani, Şinava.

42. Guranava köyünde (Mangurlarda): M. Abdullah m.

43. Sitirilen köyünde (Mangurlarda): M. Rasul m.

44. Haneken kentinde: M. ... m.

Benim isteğim üzerine, kendisi de Nehri'de ders veren Molla Said tarafından çıkarılmış olan bu listeye göre bütün Kürdistan'da elli kadar Kuran okulu vardır. Unutulmuş bazı durumları da göz önünde bulundurarak, toplam olarak 75 medrese bulunduğunu, 3 milyonluk (en az) bir nüfus içinde her 40 bin kişiye bir medrese düştüğünü belirtelim.

Yaklaşık olarak çeyrek yüzyıl içinde, o günden bugüne Kürdistan'da çok şey değişmiş olmalıdır; ama, herhalde, bu ilkokul düzeyindeki eğitim ağının lehinde değil. Yukarıda verilmiş olan liste, toprak genişliği açısından yalnız Türkiye'yi ve İran'ı kapsamaktadır.

Okura, 1-20 sayılı maddelerde sözü edilenlerin bugün Irak sınırları içinde olduğunu, 21-37 sayılı maddelerdekilerin de Türkiye'de kaldığını not etmesi rica olunur. Ayrıca, bu sonuncu ülkede kemalist dönemdeki laikleştirme siyasasının. Kürtlerce izlenen bu gösterişsiz Müslüman kültür ocaklarını ortadan kaldırdığını da unutmamak gerekir. Irak'ta ise, tersine, bugün öğrenim dili Kürtçe olmalıdır, ve daha modern başka okullar kurulmuştur. İran'da da okul sayısının artmış olduğu düşünülebilir; ama bu ülkede öğrenim dili Farsçadır.

KİTABIMIN HAZIRLANIŞINDAN SONRAKİ BELGELER

Beyrut, 30 Mart 1945.

San Francisco Konferansı, Sayın Delegasyon Başkanına

Ekselans,

San Francisco Konferansında ele alınacak sorunlar üstüne peşin bir yargıya varmadan diyebiliriz ki bu konferans daha ilk toplantılarında Barış Konferansının habercisi bir ortam yaratmaktadır.

Kürt Birliği adına, size ekte Kürt sorunun bir özetini sunmakla onur duyarım. Karadeniz'den Basra Körfezi'ne uzayan 500.000 kilometrekarelik bir bölgede yaşayan ve Sevr anlaşmasıyla daha önce bağımsızlık tanınmış 9 milyon insanı ilgilendiren bu soru-

na bir çözüm getirilmeksizin, Dünya Barışında değilse bile, Orta-Doğu Barışında bir istikrar sağlanamaz.

Kürt topraklarının bütünü yabancı Devletlerin egemenliği altında bulunduğu, bu yüzden de bu konferansta temsil edilemediği için, sizden, Delegasyonunuzun ve Hükümetinizin etkisinin aşağıdaki amaçlar yolunda kullanılmasını rica ederim:

1° Konferansa, henüz uluslararası toplantılarda isteklerini ileri sürecek biçimde bağımsızlıklarını kazanamamış olan halkların haklarını tanıma ilkesini kabul ettirmek. Bu ilkenin kabulü, bu hakkı kullanacak uyruklarına karşı hükümetlerin başvuracakları misillemeler önünde bir güvence gerekçesi taşıyacaktır.

2° Konferansın bir oturumunda Kürt sorununun gündeme alınmasını kabul ettirmek.

3° Kürt sorununun verilerini incelemekle ve bu soruna çözüm aramakla görevli bir Uluslararası Komisyon'un kurulması tasarısını Konferansa getirmek ya da desteklemek. Bu komisyonun raporu, Barış Konferansının Kürt sorununa getireceği çözümün temel taşını yaratabilir.

En derin saygılarımın kabulünü rica ederim Ekselans.

KÜRDİSTAN ÜSTÜNE MEMORANDUM

1920'de imzalanmış, bir Kürt delegenin de katıldığı Sevr anlaşmasının III. Bölüm, 62-64. maddeleri bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasını öngörmektedir.

Kemal Atatürk'ün hükümet darbesinden sonra bu maddeler hiç bir zaman uygulanmamıştır; 1923'te,

Lozan anlaşmaları, Sevr'de imzalanmış hakları ortadan kaldırmakta, Türkiye yalnızca, kendine ait bütün topraklarda yaşayan herkesin, köken, ulus dil, ırk ya da din ayrımı gözetmeksizin hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı üstlenmektedir.

Birinci Dünya Savaşından önce Kürt toprakları Türkiye ve İran arasında bölüşülmüştü; küçük bir Kürt topluluğu da Rusya'da kalmaktaydı. Orta-Doğu'da gitgide daha bağımsız çeşitli Devletlerin kuruluşuna olanak veren Barış anlaşması ve Türkiye, İran, Irak arasında imzalanan çeşitli anlaşmalar Kürdistan için, tersine, daha ileri bir parçalanmaya yol açmıştır.

Karadeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan ve dokuz milyonluk homojen bir nüfusu barındıran kesiksiz ülke aşağıdaki biçimde bölünmüştür:

ÜLKELER	Toplam Yüzölçümü	Kürt Topraklarının Yüzölçümü
	Km²	Km² ve %
Türkiye	760.000	220.000 (% 29)
İran	1.600.000	190.000 (% 12)
Irak	300.000	105.000 (% 29)

ÜLKELER	Toplam Nüfus	Kürt Nüfusu ve Oranı
Türkiye	16.200.000	4.000.000 (% 25)
İran	15.000.000	3.500.000 (% 23)
Irak	3.500.000	1.000.000 (% 28)

Orta-Doğu'daki en büyük üç Devletin, ortalama olarak, topraklarının yüzde on dokuzu, nüfuslarının yüzde yirmi dördü Kürttür.

Öte yandan, Suriye'nin ve Sovyetler Birliği'nin

Kürdistan'la olan sınır bölgelerinde, 250.000 ve 160.000 Kürt yaşamaktadır. Bu da Kürtlerin topraklarını 530.000 kilometrekareye, nüfuslarını yaklaşık olarak dokuz milyona çıkarmaktadır.

Kürtler, ırk ve dil yönünden Hint-Avrupa grubuna bağlı olduklarından komşularından açıkça ayrılmaktadırlar; bu yüzden homojen bir blok söz konusudur. İlgili Devletlerce kendi dillerini zorla kabul ettirmek için yapılmış bütün girişimleri başarısızlığa uğramıştır. Orta-Doğu'daki halklar arasında sayılamayacak kadar ırk farkları vardır: Turanlılar, Sâmiler, İranlılar, Hâmiler; ulus farkları: Türk, Arap, İranlı; din farkları: Sünniler, Şiiler, İsmailiyeliler, Dürziler, Ortodokslar, Maronitler; âdet farkları: Göçebeler, yerleşikler... Bütün bunların yanı sıra, sımsıkı birleşmiş ve ulusal bağımsızlık isteğini açıkça ortaya koymuş bir halk karşısındayız.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, mandalar döneminde, Kürtler de, Orta-Doğu'daki başka halklar gibi, böyle bir rejim altında bağımsızlığa doğru götürülmeği kabul edebilirlerdi. Ama, bazı halklar, kendi güvenliklerini sağlayan, siyasal ve toplumsal kurumlarının gelişimini yönelten, kendi dilleri yanında, dünya uygarlıklarıyla temas olanağı sağlayacak evrensel bir dille de öğrenim yapan Fransız, İngiliz, Rus rehberlerle donandığı halde, Kürtler, Türkiye'deki, Irak'taki, İran'daki ezici çoğunlukları içinde kalmışlar; sürgünler, bombardımanlar, kırımlarla fizik yönden, zorla yapılan asimilasyon işlemleriyle manevi yönden yok edilme durumuna düşmüşlerdir.

Kürdistan'ı paylaşmış bulunan Devletlerden her biri için, kendi sınırları içinde kalan Kürt toprakları her an kopacağından korkulan bir çeşit sömürge gi

bidir. Bu topraklardan, değer karşılığı hiç düşünülmeden, en fazla vergi ve asker çekilmeğe çalışılmaktadır. Çoğunluk halklarının oturdukları topraklardaki sanayilerin lehine olarak, her çeşit yerel sanayi ortadan kaldırılmıştır. Bir Devlet kendini yeterince güçlü hissetmeğe başlar başlamaz, hemen bu taşkın ve hakkından gelinmez azınlığın zorla asimilasyonuna kalkışmaktadır.

Orta-Doğu'nun siyasal biçimlenişini değiştirmeksizin, Kürtlerin ulusal haklarını güvence altına almanın olanağı var mıdır? Bu hakların korunmasını sağlamak için, bu Devletlerin her birinde, müttefik güçlerin bir denetimi kurulabilirdi, ama o zaman da o denetim öyle sıkı olacaktı ki Devletlerin bağımsızlığı yitecektir!.

Sorunu basitleştirmek için, Kürtleri Orta-Doğu Devletlerinden birine bağlamak düşünülebilir mi? Ama bu Devletlerin en güçlüsü Türkiye bile onları asimile etmeyi başaramamıştır. Ve Kürtlerin Orta-Doğu Devletlerinden hergangi birine bağlanması, Kürtlerin çoğunluğu meydana getirdiği bir Devlet ortaya çıkaracaktır.

Son yirmi beş yıl içinde, Kürdistan'ın katlandığı sıkıntı ve yoksunlukların listesi trajik bir biçimde uzamış bulunmaktadır. Kürtlerin, tarihlerinin en acımasız zulümlerine daha aydınlık bir dönemde uğramış olmaları tuhaf bulunabilir. Ama bu tuhaflık sadece görünüştedir: Çünkü hiç bir dönemde ulusal mücadeleler bu kadar kızışmış değildir. Alman işgali sırasında Avrupa'da bunun örneğine çok güzel tanık olmuştuk. Ve halkların ulusal haklarının tanınmasıyla uğraşan bir dünyada, ulusal Kürt bilincini canladırmış bulunan Sevr anlaşmasından sonra, Türkler ve

İranlılar, Kürt sorununa, Kürtleri zorla yok etmekten başka çözüm yolu bulamamaktadırlar.

Uzun bir yanlışlar ve kötüye kullanmalar dizisinin başında, Çinlilerin ve Habeşlerin kurbanı olduğu ihanet olayı vardır; bu ihanet dünyaya ateş salan bir zincirin ilk halkasıydı.

Büyük Britanya'nın liberal ve kavrayışlı siyasası, Birleşik Devletler'in demokratik gelenekleri, Fransa'nın bütün tarihinin içinde yoğrulmuş olduğu özgürlük aşkı, halkların ulusal özerkliğinin güvencesi Sovyetler Birliği'nin varlığı, müttefikler arası görüşmelerde —yeni dev öğe— birleşmiş, özgür ve bağımsız bir Kürdistan yaratarak Kürt sorununa kesin çözümü getirmenin güvenceleridir.

BİBLİOGRAFYA

1. ABEGHİAN, Artasches. Aus dem Geistesleben des Kurden, (Kürtlerin Ruhsal hayatından) **Der Orient**, 1930.
2. ABEGHİAN, Manuk, Der armenische Volksglaube. (Ermeni Halk İnancı) Yena, Diss, 1899.
3. ABİCH, Herman, Geologische Forschungen in den Kaukasischen Landern, (Kafkas Ülkelerinde Jeolojik Araştırmalar) 3. Cilt. Haritalarla birlikte atlas ve planlar, Viyana, 1878-1887.
4. ADJARİAN, Recueil de mots kurdes en dialect de Novo - Bayazet, (Doğu Bayazıt Lehçesinde kürtçe sözcüklerin derlenmesi) XVI, 1911, M.S. L'de
5. AHMEDÊ Khani, Mem û Zin, İstanbul, 1919
6. AİNSWORTH, William, A personal narrative of the Eufrates Expedition (Fırat Gezisi üzerine kişisel bir öykü) cilt 2. Londra, 1888
7. AİNSWORTH, William, Travels and Researches in Asia Minor (Küçük Asya'da Seyahatler ve Araştırmalar) Böl. XXXI. Londra 1898.
8. D'ALLEMAGNE, H.R. Du Khorasan au pays des Bakhtiaris (Horasan'dan Bahtiyarlar Ülkesine) 4. Cilt, Paris 1911.
9. ANASTASE, Marie - P. La Découverte récente des deux livres sacrés des Yézidis (Yezidilerin iki kutsal kitabından yeni bulgu) Anthropos'da, international Zeltschrift. Völker u Sprachen Kunde, 11. s. 1. Viyana.
10. ANASTASİUS, El Yezidiye, arapça dergi El - Maşrik'te, Beyrut, 1899

11. BACHMANH, Walter, Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan (Ermenistan ve Kürdistan'da Kiliseler ve Camiler) Leipzig, 1913.
12. BACHMANH, Wilhelm, Bericht zur Routenkarte von Mossul nach Wan (Musul'dan Van'a Yol haritası için bilgiler) (Haritalarla birlikte), «Petermanns Mitteilungen» (P.M.), 1914
13. BALSAN, F. Les surprises du Kurdistân (Kürdistan Sürprizleri) Susse basımı, 1945
14. BANSE-Ewald. Durch Norden Mesopotamiens (Kuzey Mezopotamya'dan geçiş) «Petermanns Miteilungen» LVII, 1, s. 119 ve 172. Gotha, 1911
15. BANSE Ewald. Am Euphrat (Fırat Üzerinde) «Deutsche Rundschau für Geographie», XXXV, s. 466 ve 529, Viyana, 1913
16. BANSE Ewald. Auf den Spuren der Bagdadbahn (Bağdat yolunun izleri üzerinde) Weimar, 1913
17. BARB, H.A. Berichte über die Kurdenchronik (Kürt Kronikleri Üzerine Bilgiler), «Tarich el Akrad» Şerefname, «Sitzungsber. d. Wiener Akademie phil. hist Kl», X, 1853; XII, 1856; XXVIII, 1858; XXX. 1859; XXXII, 1859
18. BECKER, L. Reise von Basra durch Mezopotamien nach Mosul, (Basra'dan Musul'a Mezopotamya üzerinden yolculuk) Globus'da, XVII, s. 121-126 Braunschweig, 1870.
19. BECKER, L. Eine Karavanreise von Mosul nach Alepo, (Musul'dan Halep'e Bir Kervan Yolculuğu) Globus'da, XXIII, s. 172-184. Braunschweig, 1873.
20. BEDİR KHAN, PRENS KAMURAN ALİ ve HERBERT OERTEL. Der Adler von Kurdistan. (Kürdistan Kralı) Potsdam, Ludwig Voggenreiter Verlag, 1937
21. —— ve ADOLPHE de FALGAİROLLE, Le Roi du KURDİSTAN (Kürdistan Kralı), Kürtçe destansı Roman, «Trésor du Siécle» Kolleksiyonu, Gap. éd. Ophrys, S. d. (1938?)
22. BEDİR KHAN ROWCHAN (EMİREH) Safahât min al-adab al-kurdi (71 p.) Beyrut, 1954 (Arapça)
23. BEHNSCH, O, Rerum seculo quinto decimo in Mesopotamia gestarum librum. (Onbeşinci yüzyılda Mezopotamya'da olan bitenlerin kitabı), Bratislavya, 1838

24. BEİDAR, PAUL, Grammaire Kurde. (Kürtçe Dilbilgisi), Paris, 1925

25. BELCK, M. Untersuchungen und reisen in Transkaukasien, Hoch - Armenien und Kurdistan, (Transkafkasya, Yukarı Ermenistan ve Kürdistan'da İncelemeler ve Geziler), Globus'da LXIII, ve LXIV, Braunshweig, 1893

26. BELCK, W. ve LEHMANN, C.F. Chaldische Forscungen. (Kaide Araştırmaları), «Verh. d. Berl. anthr. Ges.» 1895

27. —— Reisebriefe von der armenischen Expedition, (Ermeni Sevkiyatından Yolculuk Mektupları) «Mitt. d. Geogr. Ges» Hamburg, cilt, 15 ve 16. 1898-1899.

28. —— Reisebericht über seine Forschungsreise in Kleinasien, (Küçük Asya'da araştırma Gezisi Üzerine Yolculuk Notları), «Verh. d. Berl. anthr. Ges.» 1901.

29. BERK, .JA. Natoljen, Georgien, Armenien, Kurdistan, Irak u. Al - Dschesira, (Anadolu, Gürcistan, Ermenistan, Kürdistan, Irak ve El - Cezire), mit 5. Kupf. u. 2. Ktn. von. C.J. Riedel, 1799

30. BENEDİCTSEN, Age Meyer, Les dialectes d'Aoraman et de pawa. (Pawa ve Aoraman Lehçeleri), Kopenhang, 1921

31. BÊRÉZINE, Etudes sur les dialectes musulmans. (Müslüman lehçeleri üzerine incelemeler), Kazan, 1853

32. BERLİNER, R. ve BORCHARDT, P. Silberschmiedearbeiten aus Kurdistan. (Kürdistan'da Gümüş İşlemeciliği), Berlin, 1922

33. BEWSHER, I. R. On part of Mesopotamia contained between Sheriat el - Beytha, on the Tigris, and Tel İbrahim, (Mezopotamya'nın Dicle Üzerindeki Şeriat el - Beyta ile tel İbrahim arasında kalan kesiminde), Journal of. R.G.S XXXVII'de S. 160 - 182. Londra, 1867

34. BİERBAUM, P.W. Streifzüge im Kaukasus und in Hocharmenien Art, «Institut Orell Füssli», Zurih, 1913

35. BİLLERBECK A, OBERST, a.D. Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen u. assyrischen Zeit. Geographische Untersuchungen unter besonderer Berücksichtigung militarischer Geschichtspunkte, hierzu eine Karte (Süleymaniye sancağı ve Babilliler ve Asurlular zamanında onun İranlı kom-

şu bölgeleri. Özellikle askeri tarih açısından coğrafi araştırmalar, bir haritayla birlikte). Leipzig, 1898

36. BİNDER. Au Kurdistan, en Mesopotamie et en Perse. (Kürdistan, Mezopotamya ve İran'da) Paris, 1887

37. BİSHOPP, I.L. BIRD. Journeys in Persia and Kurdistan. (İran ve Kürdistan'da Seyahatler), Londra, 1891

38. BITTNER, Maximil. Die heiligen Bücher der Yeziden. (Yezidilerin Kutsal Kitapları), «Denkschr. Wiener Akad» LV/IV, Viyana, 1913.

39. BİTTNER, Maximil. D. Kurdegau Uschnuye u.d. Stadt Urmiye, Viyana, 1892.

40. BLAU, O. Die Stamma des nordöstlichen Kurdistan. (Kuzeydoğu Kürdistan Aşiretleri), Leipzig, 1858 - 1862

41. BLAU. O. Reisen im Orient, (Ortadoğu'da geziler), «Zeitschr. f. alig. Erdkunde» Neue Folge, Cilt. 10, Berlin, 1861

42. BLAU, O. Vom Urumia-See nach dem wan-See, «Urmiye Gölünden Van Gölüne) «P.M.» 1863. Bak. Neşredilmiş Makaleler, Z. der Deutschen Morgenl. Ges., 1858, XII, ve 1862, XVII.

43. BLOCH. J.-R. La nuit kurde. (Kürt Gecesi) Ed. Bibl. Franc. 1946

44. BOİS Thomas O.P. L'ame des Kurdes â la lumière de leur folklore (Kendi Halk Oyunları Işığında Kürtlerin Ruhu), Beyrut, 1946

45. —— Coup d'oeil sur la littérature kurde, (Kürt edebiyatına bakış) Al-Machrik'de Mart-Nisan 1955.

46. BRANT, Notes of a Journey through a part ofKurdistan in the Summer of 1838, (1838 yazında Kürdistan'ın bir parçasına yapılan Geziden izlenimler), Londra.

47. BRUGSH. Gesandschaft in Persien. (İran'da elçilik) Leipzig, 1862

48. GRUNEL, A. Gulusar. Contes et Légendes du Kurdistan. (Gülizar, Kürdistan'ın efsane ve öyküleri), Paris, 1946 éd. SFELT

49. BRYCE, I. Transkaukasia And Ararat, (Transkafkasya ve Ararat) 1877

50. BÜDEL, A. Transkaukasien. eine technische Geographie.

(Transkafkasya, bir teknik coğrafya) «P.M» Erganzungeft no 189, 1926

51. KÜRT ARAŞTIRMA MERKEZİ BÜLTENİ, 1948 - 1950, Paris

52. BUSCH - ZANTNER, R. Zur Kenntniss der osmanischen Stadt. (Osmanlı kenti hakkında Bilgi) «Geogr. Ztschr.» 1932

53. BUTYKA, D. Das ehemalige Wilayet Dersim. (Eski Dersim Vilayeti) Viyana, 1892

54. BUTYKA, D. Batı'nın Kürtleri ve Asya Türkiyesi'nin kuzey batısında kurulmuş bölgelerdeki memleketleri, Budapeşte, 1892

55. CAMERON, V. Our future highway. Travels in Syria and the Euphrates Valley (Gelecekteki Yolumuz, Suriye ve Fırat Vadisinde Seyahatler). Cilt 2. Londra, 1880

56. CAMPANİLE, G. Storia della regione di Kurdistan e delle sette di religione ivi existenzi. (Kürdistan bölgesinin tarihi ve varolan Dinsel mezhepleri) Naples, 1818

57. CARRA DE VAUX (baron). Notice sur les Kurdes (Kürtler Üstüne Kısa Notlar) Revue de L'Orient chrétien, t. 1 1896

58. CEGERXWIN. Divan, (VIII + 164 sayfa) Şam, 1945

59. CEGERXWIN. Sewra azadi. (IV + 211 Sayfa) 1954, (Kürtçe)

60. CERNİK, Josef. Technische Studien d. Expedition durch die Gebiete des Euphrat und Tigris (Fırat ve Dicle Bölgelerinden Geçiş Üzerine Teknik Çalışmalar) Gotha, 1876

61. CESİMÊ, Celil. Recueil des poétes kurdes sovletiques. (Sovyet Kürt Şairlerinden Bir Derleme), 1939, (Kürtçe'den Ermenice'den çeviri) 1953

62. CESİMÊ, Celil, Köroğlu, (Kürtçe). 1953

63. CEYP, A.J. Die Yezidis (Yezidiler) Allg. Zeitung, Beilage, 1890

64. CHABOT, J.B. Notice sur les Yezidis, (Yezidiler üstüne kısa bir not). Journal Aslatique'de 1896 (Süryanice metin) Paris. 1896

65. CHAHBAZE, Agop, Histoire kurdo - armenienne. (Kürt - Ermeni Tarihi), İstanbul, 1911

66. CHALITTA, Mansoûr, Le probleme kurde dans l'Orient contenporain. (Çağdaş Doğu'da Kürt Sorunu). «Mondes d'Orient»de. Ağustos, Eylül, 1951

67. CHALITTA Mansour ve Yusuf Malik, Zikri-al- amir Djaladat Badrkhan, s. 1. n. d

68. CHANTRE Ernest. Exploration dans le Kurdistan et l'Armenie, (Kürdistan ve Ermenistan'da Keşifler). «Congres» des. Soc. Franc. de Géogr.» Lyon. 1881. s. 209-217

69. CHATRE, Ernest. Les caractéres ethniques des Ansariés et des Kurdes, «Kürtlerle Ensarilerin etnik özellikleri». Bull. Soc. anthr. de Lyon, 1882

70. CHANTRE, Ernest. Les Kurdes. (Kürtler), Lyon. 1897

71. CHANTRE, Ernest. Recueil de notices et récits Kurdes (Kürtçe öyküler ve kısa notlardan bir derleme). Saint - Petersburg, 1856

72. CHANYKOW, Vermittelungen in Saudg - Bulak. (Sauc - Bulak'ta Aracılık), Saint - Petersburg, 1856

73. CHARMOY, F. Cheref - Nâmah ou Fastes de la nation Kurde (Şerefname ya da Kürt ulusunun olgular yıllığı), 4. Cilt. Saint - Petersburg, 1868, 1875

74. Şeref, (Bitlis Prensi) Şerefnâme, Farsça metin, Kürt tarihi, Kahire, 1930

75. ŞEVKET Zulfi, L'habillement des Kurdes, mémoire déposé à la bibliotheque du Musée d'Ethnographie. (Kürtlerin Giyim Kuşamı, Etnoğrafya Müzesi kitaplığına verilmiş bir inceleme) Paris

76. CHODZKO.Etudes philologiques sur la langue kurde, (Kürt Dili Üzerine filolojik incelemeler), Journal asiatique'de dizi, V, t. IX, s. 297, 1853

77. CHOLET (Comte de) Armenie, Kurdistan et Mésopotamie. (Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya), Paris, 1892

78. CHORONENSİS, Mosis, Histoire Armenicae libri (Ermenistan Tarihi) III. Londra, 1736. (Latince)

79. CHRİSTENSEN, F.C. Andreas'tan İran Lehçeleri Üzerine Notlar. Kaj Barr ve W. Henning'le birlikte hazırlanmıştır. Birinci bölüm: «Sivendi, Yezdi u Sol», bunun üzerinde A Christensen çalışmıştır; Kürt lehçesi - üzerinde Kaj Barr

çalışmıştır. «Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol. -hist. Klasse», dritte Folge, N. 11. Berlin. Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1939

80. CLAYTON, L. The Mountains of Kurdistan. (Kürdistan Dağları), 1886 - 1888

81. CLÉMENT, A. Excursions dans le Kurdistan ottoman, de Kerkuk à Revandouze, (Kerkük'ten Revanduz'a Kürdistan'da Osmanlı Akmları), 1866, Paris

82. CLÉMENT A. Excursion dans le Kurdistan (Kürdistan'a AKIN) Globe'de, Cenevre, 1860.

83. KÜRT ÖZGÜRLÜK KOMİTESİ. Kurdistan ou Arménie. (Kürdistan ya da Ermenistan), Kahire, 1919

84. COQ (Von Le) Kurdische Texte, (Kürtçe metinler), Berlin, 1903

85. CURZON, Rob. Armenia, a year at Erzerum and on the frontiers of Russia and Turkey and Persia. (Ermenistan, Erzurum'da, Rusya, Türkiye ve İran sınır boylarında bir yıl), Londra, 1910

86. DIXSON, B. Journey in Kurdistan, (Kürdistan'da seyahat) J.R.G.S.'de, Londra, 1910

87. DRİVER. The name «Kurde» and its philological connexions, («Kürt» ismi ve bunun dilbilgisi ilişkileri). J.R.A.S.' de 1923, s. 393 - 403

88. DRIVER. Dispersion of the Kurdes in ancient times. (Eski çağlarda Kürtlerin yayılması), J.R.A.S.'de Ekim, 1921, s. 563-57Z.

89. —— Studies in Kurdish history. (Kürt Tarihi Üzerine Çalışmalar) B.S.O.S.'de. II, 1922 s. 491-513.

90. —— The religion of the Kurds, (Kürtlerin Dini) B.S.O. S.'de 11/11. 1922, s. 197-215.

91 DÜFRESNE. Un conte kurde de la région de Söörd (Siirt yöresinden bir Kürt öyküsü) J.A.'da, 1910 s. 107 - 118

92. DZERNUNİAN, Haruthyun. Das armenische Lied (Ermeni şarkısı), Der Orient'de, 1929

93. EDMONDS, C.J.A. bibliography of Kurdish periodicals and books published in Irâk (Irak'ta yayınlanmış olan Kürtçe dergi ve kitapların bir bibliyografyası). J.R.C.A.S.'da, Temmuz, 1937

94. —— A bibliography of Southern Kurdistan (Güney Kürdistan'm bir bibliyografyası). ibid. Mayıs, 1947.

95. EGHİAZAROFF. Essai sur les Kurdes et les Yézidis du gouvernement d'Erivan. (Erivan hükümetinin Yezidileri ve Kürtleri üstüne bir deneme). (Rusça). Kazan, 1888

96. ELLOW - Agha, Petros. Assyrian, Kurdish and Yezidi (Asurlar, Kürtler ve Yezidiler), Bağdat, 1920

97. ELPHİNSTON, W.G. Emir Celadet Ali Bedir Han. R.C.A.S. de, 1951, s. 91 - 93

98. Evliya Çelebi. Seyahatnamesi, «Gezi Notları», İstanbul

99. EWNİ - Mihemed Elî, Şerefnamenin Arapça basımına önsöz, Kahire, 1930

100. FİNK. F.N. Bericht über eine Studienreise nach Ostarmenien. (Doğu Ermenistan'a yapılan Bir İnceleme Gezisi Üstüne Rapor) «Actes du XIII. Congrès İnternational des Orientistes» Hamburg, 1902

101. FOWLER, S. Drei Jahre in Persien und Reisenabenteuer in Kurdistan (İran'da Üç Yıl ve Kürdistan'a bir macera gezisi). 2 Cilt, Achen, 1842

102. FOSSUM, L.O.A. practical Kurdisch Grammar. (Pratik Kürtçe Grameri), Minneapolis, 1919

103. FRANK, Rudolf. Scheich Adi, der grosse Heilige der Yezidis. (Yezidilerin ulu kişisi Şeyh Adi), Berlin, 1911

104. FRASSER, J.B. Travels in Koordistan, Mezopotamia. (Kürdistan ve Mezopotamya'da Seyahatler), 2 Cilt, Londra, 1840

105. FRIEDERICHSEN, M. Russisch - Armenien und der Ararat. (Rusya - Ermenistan ve Ararat). «Mitt. d. geogr. Ges.» 16. Cilt, 1899, Hamburg

106. GARZONİ. Grammatica e Vocabolario della lingua Kurda. (Kürt dilinin grameri ve vokabuleri) İtalyanca, Roma, 1787

107. GHARİBİAN, L. Les Kurdes de l'Arménie Soviétique. (Sovyet Ermenistan'indaki Kürtler) «Temps Nouveaux»da, 1948, no: 34

108. GİAMİL. Monte Singar. Storia di un popolo ignoto. (Sincar dağı. Bilinmiyen bir halkın tarihi), İtalyanca, Roma, 1900

109. GRANDVİLLE. Le tsarisme en Asie Mineure (Küçük Asya' da Çarlık), Revue politique internationale'de, 1917
110. GROTHE, Hugo. Vorderasien Expedition (Önasya sevkiyatları) 1906 - 1907. Leipzig, 1911
111. —— Georgraphische Charakterbilder aus der asiatischen Türkei. (Asya Türkiye'sinde coğrafi karekter tipleri). Leipzig, 1909.
112. GROTHE, Hugo Die Türkei, Landschaften und Menschen (Türkiye, Bölgeler ve İnsanlar). Berlin, 1918
113. GUÉRİNOT. Yezidi, Revue du Monde musulman'da, Paris 1908
114. HADANK. Die Mundarten von Khunzar, Mahalatt, Nayin. (Kunzar, Mahalat ve Nayin Lehçeleri), Berlin, 1926
115. HAMİLTON, A. M. Road through Kurdistan. (Kürdistan' dan Geçen Yol), Londra, 1937
116. HAMMER, Histoire de l'Empire ottoman. (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi)
117. HAMMER, Über die kurdische Sprache und ihre Mundarten aus dem III. B. der Reisebeschreibungen Avliyas. (Kürt Dili ve Lehçeleri Üzerine, Evliya Çelebi Seyahatnamesi III. B. den)
118. HANDEE, MANZETTİ, H. Kürdistan, Yena, 1912
119. HARTMANN, Martin. «Bohtan» Eine topographisce-historische Stude, («Bohtan». Bir fotografik-tarihi inceleme, «Mitt, d. Vorderasiat. Ges.» de, 1896
120. HARTMANN, Martin. Fünf Vortrage über den Islam. (İslamiyet Üzerine Beş Bildiri), Leipzig, 1912
121. HARTMANN - Martin, Der kurdische Divan des Scheich Ahmed von Geziret ibni Omar, (Mela-i Ciziri olarak bilinen Cizreli Şeyh Ahmed'in Kürtçe Divanı) Berlin, 1904.
122. HARTMANN, Rich Im neuen Anatolien. (Yeni Anadolu'da) Leipzig, 1928
123. HAY. W.R. Two years in Kurdistan. (Kürdistan'da İki Yıl), Londra, 1921
124. HERRMANN, R. Die geophysischen Erscheinungen, Leipzig, 1923
125. HELLPACH, W. Anatolische Landwirtschaft. (Anadolu Tarımı), Berlin, 1900.

126. HESSE, F. Die Mossulfrage. (Musul Sorunu).
127. HİNRICHO, W. Eine Karavanreise von Mosul nach Aleppo. (Musul'dan Halep'e Bir Kervan Yolculuğu), Gotha, 1914
128. HOFFMANN. Auszüge aus Syrischen Akter (Suriye Belgelerinden Hülasa), 1880
129. HOFFMEİSTER, E.v. Durch Armenien und der Zug xenophons. (Ermenistan'dan ve Xsenenofon Yolundan Geçiş). Leipzig - Berlin, 1911
130. HOUTUM - SCHINDLER. Beitrage zum Kurdischen Wortschatz. (Kürtçe Kelime Hazinesine Katkı), Leipzig. 1884 ile 1888 arası
131. HOUTUT-SCHINDLER, Dialek Amarlu, (Amarlu Şivesi) Z.D. M.G.'de, XXXVIII
132. HOYBOON. The case o Kurdistan against Turkey, by prince Sureya Bedir - Khan. (Prens Sureyya Bedir Han. Türkiye'ye karşı kürtlerin davası), New York, 1928
133. HOYBOON. [(Kurdisch national League.) The massacres of Kurds in Turkey, (Kürt Ulusal Cemiyeti), Kürtlerin Türkiye'de Katliamı], Kahire, 1928 (İngilizce)
134. HOYBOON, (Ligue nationale kurde.) Les massacres des Kurdes en Turquie. [(Kürt Ulusal Cemiyeti,) Kürtlerin Türkiye'de Katliamı,] Kahire, 1928 (Fransızca)
135. HOYBOON. (Kürt Ulusal Cemiyeti). Kürtlerin Türkiye'de Katliamı, Kahire, 1928 (Türkçe)
136. HÜBSCHMANN, H. Die altarmenischen Ortsnamen, (Eski Ermeni Yerel Adları), «İndogerm. Forsch.» 16. Cilt. 1904
137. HUNTİNGTON, H. Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene, (Ermenistan ve Commagene'deki Araştırmalar Üzerine Çeşitli Raporlar), «Ztschr. f Ethnol.» 1901
138. HUNTİNGTON, E. The valley of the upper Euphrates river and its neople. (Yukarı Fırat Nehri Vadisi ve Buranın Halkı). New York, 1902
139. HYVERNAT, H. ve G. MÜLLER. Simonis. Du Caucase au Golfe Persique à travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mèsopotamie. (Kafkasya'dan Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya arasından İran Körfezine kadar), Paris - Washington, 1892

140. IWANOW, W. Khurasani Kurish (Horasan Kürtçesi), «J.P. As. Soc. of Bengal», de Cilt. 23. 1927, No: 1

141. JABA. Recueil de notices et extraits kurdes, (Kürtçe Seçme parçalar ve Kısa notlardan bir Derleme), Sanit-Petersburg, 1805

142. JABA-JUSTİ. Dictionnaire kurdo-français (Kürtçe - Fransızca Sözlük), Saint-Petersburg, 1879.

143. JAMBEN, P. Amèdèe. Voyage en Armènie et en Perse, (Ermenistan ve İran'a Gezi), 1805

144. JARDINE. Bahdinan Kurmanji (Bahdinan Kurmancası). Bağdat, 1922

145. JONQUIERE, DE LA. Histoire de l'Empire ottoman. (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi)

146. JOYA, Joseph. Yezidi text (Yezidice Metin), American Journal of Semitic Languages and Literatures'de, 1909. (Amerikan Semitik Diller ve Edebiyatları Dergisi'nden)

147. JUSTI Kurdische Grammatik (Kürtçe Gramer), Saint-Petersburg, 1880

148. KHALATIANTZ, G (Prof.). Recueil ethnographique d'Emine (Emine'nin Etnoğrafik Derlemesi), V. Cilt. Kürt - Ermeni Destanı, S. Haikouni tarafından derlenmiştir. Moskova, 1904 (Ermenice)

149. KHATOHATOUROV, Textes kurdes (Kürtçe Metinler) «Kafkasça'nın betimlemesi için belgelerden derleme», XX, Tiflis, 1894, (Rusça)

150. KHERUMİAN, R. Les Armènlens, race, origines ethno - raciales. (Ermeniler, Soy, Etnik - Irksal Kaynakları), Paris, èd. Fr. Vigot, Paris, 1941

151. KIESLING, H. (VON). Orientfahrten. (Ortadoğu Gezileri. Leipzig, 1921

152. KING - L.W. The sculptures... of Behistan. (Behistan Taş Oymaları), Londra, 1907

153. KINNER, John Mac Donnald. Voyage dans l'Asie Mineure et le Kurdistan, (Kürdistan ve Küçük Asya'da Seyahat), 2. Cilt. 1813

154. KLAPROTH. Various Studies on Kurdish, (Kürtçe Üzerine Çeşitli Çalışmalar), Viyana, 1808

155. KLAPROTH... Kurdisches Wörterverzeichniss. (Kürtçe Kelime Fihristi), Viyana, 1814

156. KLINGHARD, K. Türkün Jordu. Der Türken Heimatland. (Türkün Yurdu), Hamburg, 1925

157. KLIPPEI, Ernst. Unter Druzen, Kurden und Teufelsanbetern. (Dürziler, Kürtler ve Şeytana Tapanlar Arasında). Berlin, 1926

158. KLUGE, Th. Die historische Entwicklung der Bevölkerungsverhâltnisse in Russisch - Armenien und den angrenzenden Gebieten (Rusya - Ermenistan'ında ve Komşu Bölgelerde Nüfus Oranının Tarihi Gelişimi). (harita ile) «P.M.», 1922

159. KOCK, K. Reise im Pontinischen Gebirge und türkischen Armenien, (Pontinik Dağlarını ve Türkiye Ermenistan'ına Gezi), «Wanderungen im Oriente wahrend der Jarre 1843 bis 1844»de), cilt, 2. Weimar, 1846

160. KOCH, K. Die Kaukasischen Lander und Armenien. (Kafkas Ülkeleri ve Ermenistan), 1885

161. KÖHLER, Wl Die Kurdenstadt Bitlis, nach dem türkischen Reisewerk des Ewlijâ Tschelebi (17 Jahrh.). (Kürt Şehri Bitlis, Evliya Çelebi'nin Türkçe Seyahatnamesinden (17. Yüzyıl) sonra), Münih, 1926

162. KOTSHY. Reisen im Anattolien, Cypren, Taurus, Syrien und Kurdistan, (Anadolu, Kıbrıs, Toroslar, Suriye ve Kürdistan'da Geziler), 1840-1862, Viyana-Gotha.

163. KOWALEWSKİ, E. (DE). Les Kurdes et les Yèzidis. (Kürtler ve Yezidiler), Brüxelles, 1890

164. KRAL - Aug. (Von). Das Land Kamâl Atatürks. (Kemal Atatürk'ün Ülkesi), Viyana - Leipzig, 1935

165. KRISCHTSCHİAN, Melkon. Türken und Armenier in Vergangenheit und Gegenwart, (Geçmişte ve Zamanımızda Türkler ve Ermeniler), Der Orient'de, 1929

166. KUNHENN. P. Die Nomaden und Oasenbewohner Westturkerstans. Hambourg, (Göçebeler ve Vahalarda Yaşayan Batı Türkistanlılar), Hamburg, Diss, 1926

167. LAMMENS, Henri. Le massif du Gebel Seman, les Yèzidis de Syrie. (Suriye-Yezidileri ve Gebel Seman Kitlesi). Beyrut, 1907

168. LAYARD - Henri, Niniveh and Babylon. (Ninova ve Babil), Londra, 1853

169. LAYARD, Henri, Niniveh and its remains. (Ninova ve Kalıntıları), Londra, 1850

170. LAYARD, A.H. A description of the province of Khuzistan. (Kuzistan Bölgesinin bir tanımı), Londra, 1846

171. LAYARD, H. Early adventures in Persia, Susiana and Babylon, (İran, Sus ve Babil'deki ilk Maceralar), Cilt 2. Londra, 1888

172. LECLERCQ, Jules, Voyage au Mont Ararat. (Ağrı Dağında Gezi), Paris, 1892

173. LE GRAND ROY, Renè. Les Kurdes et les èvènements d'Irân. (Kürtler ve İran Olayları), «Voix des Peuples» de, 1942. No: 4, 15 Mayıs

174. LEHMANN. C. F. Weiterer Bericht über den Fortang der armenischen Expedition. (Ermeni Sevkiyatının Devamı Üzerine Daha Geniş Bilgiler), «Ztschr. f. Ethnol.», 1899

175. LEHMANN, C. F. Die Einwanderung der Armenier im Zusammenhang mit den Wanderungen der Thrakier und Iranier. (Ermeni Göçünün Trakyalıların ve İranlıların ilerleyişiyle Bağlantısı), «Actes du XIII'e Congrès İnternational des Orientalistes» Hamburg'da 1902, Leyde, 1904

176. LEHMANN-HAUPT. C.F. Armenien einst und jetzt. (Ermenistan. Eskiden ve Şimdi), Cilt. 1. ve 2. (1-2). Berlin, 1910 ve devamı.

177. LEHMANN-HAUT. C.F. Materielle zum alter. Gesch. Armeniens. (Eski Ermeni Tarihiyle İlgili Belgeler), Göttingen, 1907. s. 123.

178. LEHMANN-HAUPT. C.F. Die historische Semiramis u ihre Zeit. (Tarihi Semiramis ve Dönemi). Tübingen, 1910

179. LERCH-Peter.. Forschungen über die Kurden und iranischen Nordehcldäer. (Kürtler ve İran Kuzey-Kaldelileri Üzerine Araştırmalar), Saint-Petrsburg, 1857-1858.

180. LESCOT, R. Textes kurdes (Kürtçe metinler), Cilt, 1. Paris, 1940; Cilt II. Beyrut, 1943.

181. LETTRES EDIFIANTES ET CURIEUSEN - ECRITES DE MISSIONS ÉTRANGERES, (YABANCI ÖZEL GÖREVLİLERİN YAZILARI VE MERAKLILARIN AYDINLATICI

MEKTUPLARI), 15. Cilt. II. Levant, III. Farsça, Lyon, 1819.

182. LITTEN, W. İranlılar, Berlin-Leipzig, 1920.

183. LITTEN, W. Persische Flitterwochen, (İran Balayı) Berlin. 1925.

184. LIVRE JAUNE DU GOUVERNEMENT FRANÇAIS (FRANSIZ HÜKÜMETİNİN SARI KİTABI) 1892 yılında yayınlandı.

185. LOUTFI. Emir Bedir Han, Kahire, 1907.

186. LOUTFI, Olaylar yazarı, Lütfi Tarihi, İstanbul.

187. LUSCHAN, F. (Von). Das Volk der Kurden mit Bildern, (Resimlerle Kürt Halkı) Globus'da, LVII.

188. LUSCHAN, F. (Von)., Zwei mit Menschenschaaren besetzte Teppiche. (İnsan Grubuyla Süslü İki Halı) («Verh. d. Berl. Ges. f. Anthrop.» 1888.

189. LUSCHAN, F. (Von)., Völker, Rassen, Sparchen. (Halklar, ırklar, diller) Berlin, 1922.

190. LYNCH, H.F.B. Armenia, Travels and Studies. (Ermenistan, Seyahatler ve Araştırmalar), Londra, 1901.

191. MAKAS, Hugo. Kurdische Texte im Kurmânji Dialect aus der Gegend von Mardin. (Kurmanci Kürtçesiyle Metinler. Mardin yöresi şivesiyle), Leningrad, 1926.

192. MAKAS, Hugo., Kurdische Studien: eine Probe des Dialektes v. Diyarbekir. (Kürtçe çalışmalar: Diyarbakır şivesinin bir örneği); Heidelberg, 1900.

193. MANN, Oscar. Kürtçe-Farsça Araştırmaları. İran'da ve Asya Türkiye'sinde 1901-1903 ve 1906-1907 yılları arasında yer alan araştırma gezisi sonuçları. 1 — Bölüm - Fars eyaletinin sözügeçen Tacik Lehçesi (Zomgûni, Mâsermi, Bûringûni ve Deşt'in diğer şivelerinden örnekler, Lârî). Bir ekle birlikte: Kälûn-Abdû (Kürtçe) dil-adası.
II — Bölüm - «Merkez» Lehçesi (Khansârî, Sa-Kohrûdî Semnanî, Siwandî, Nâyinî, Mahallatî; Guran şiveleri: Kandulaî, Ricabî, Seyidî, Becelânî; Zaza şiveleri; ek olarak Gurani edebiyatından bir hayli örnek.
III — Bölüm - Lur Aşireti şiveleri (Mamaseni ve Kohgelûî; Bahtiyarî; Feilî).
IV — Bölüm - Kürtçe Lehçesi. I. Cilt - Güney Kürdistan

şiveleri (Kirmanşah Bölgesinden): Kirmanşahi ve Kelhuri, Lekki; Pehrawendi, Nenakeli, Kulliahi. II. Cilt - Kürdistan Eyaleti şivesi. Bir ekle birlikte: Gerûsi ve Kırındi. III. Cilt-Mukri Kürtleri şivesi.
I. Bölüm - Gramer taslağı, bu metinler transkripsiyomla ve Farsça yazılmıştır.
II. Bölüm - Metnin Almanca çevirisi, (doğu Kürt destanının içeriği ve biçimiyle ilgili bir başlangıçla birlikte).
III. Bölüm - Doğu Kirmanşah lehçesinden edebi-şiir örnekleri; metinler ve çevirileri bir arada.
IV. Bölüm - Batı Kirmanşah lehçesi; destanlar ve edebi-şiirden örnekler. Georg Reimer Yayınevi, Berlin W. 35.

194. MARR, N. Der japhetische Kaukasus. (Yafetik Kafkasya). Leipzig, 1923.

195 MAUSELL, F. Kurdistan, Londra, 1894.

196. MEMDOUH, Cheikh Sultan. Histoire des Emirs kurdes. (Şeyh Sultan, Kürt Emirleri Tarihi), s.l.n.d.

197. MENANT, Joachim. Yezidiler, Paris. 1892.

198. MESSOUD Fanı Bey. La Nation kurde et son èvolution sociale (Kürt Ulusu ve Kürt Ulusunun Sosyal evrimi). Paris, 1933.

199. MILLINGEN, F. Wild life among the Koords. (Kürtler Arasında Vahşi Hayat), Londra, 1870.

200. MINORSKY, V. İslâm Ansiklopedisi içinde, «Kürtler ve Kürdistan» makaleleri, değerli bir bibliografya. Kürt illeri ve Eyaletleri üstüne monografilerden oluşur.

201. MINORSKY, V. Guran'lar, B.S.O.S.'de, 1943.

202. MOHAMMED Mirza (Djevat AL-KAZI). Mangur Kürt Aşireti, Globus'de, XCVIII.

203. MOHAMMED Mirza (DJEVAT ALKAZI). Kürdistan Hukuk Hayatı Üzerine Araştırmalar, «Ztschr.f.verl. Rechtswiss», Cilt. 22. 1909.

204. MOKRİ, Moh. Keywanpour (Dr.). Kürtçe'de Kuş İsimleri Tahran, 1947.

205. MOKRİ, Moh. Keywanpour (Dr.) Yadbud-è ejtemâ-è serân-è ilât Tahran, 1951. Hicri 1329 (Farsça)

206. MOKRİ, Moh. Keywanpour (Dr.) Andarz-i Khosrow-i

Kavâtân Pehlevice metin, çeviri, açıklama, sözçükler (farsça, 2. baskı, Tahran, 1951).

207. MOKRİ, Moh. Keywanpour. (Dr.). Kürt Türküleri, Tahran 1951.

208. MOKRİ, Moh. Keywanpour, (Dr.). qat-a-yê be zebân-ê kordî ä Sayyed Yaqub Mâhidastî. İndo - İranca'dan seçme, s.d.

209. MOLINEUX. A Journey in Dersim. (Dersim'de Bir Seyahat), Londra, 1914.

210. MOLTKE, H. (Von). Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839. (1835 - 1839 Yıllarında Türkiye'deki Durum ve Olaylar Hakkında Mektuplar), Berlin, 1841.

211. MOLTKE, H. (VON). Das Land und Volk der Kurden (Kürt Ülkesi ve Halkı), in Vermischte Schriften zur Orientalische Frage, Berlin 1892.

212. MONTAGNE, R. quelques aspects du peuplement de la Haute-Djezireh. (Yukarı fırat Nüfuslandırmasından birkaç Görünüm). Cilt II. Bull. İnstitut Fr. de Damas.

213. MORİER. Second Journey (İkinci Seyahat), 1812.

214. MORGAN, Mission scientifique en Perse, (İranda Bilimsel Misyon), «Etudes gèographiques», Paris, 11, 1904.

215. MORGAN, J. (DE). Essai sur les nationalitès. (Ulusal Topluluklar Üstüne Bir Deneme). Paris, 1917.

216. MORGAN, J. (DE). La fèodalitè en Perse (İran'da Feodalite), Rev. d'Ethnogr. et. Sociol. Paris, 1912.

217. MOUSTAPHA NOURİ PACHA. Abede-i-İblis (Şeytan Tapıcıları) 400 sayfa. İstanbul, 1915.

218. MÜKRİYANİ. AL-Murchid-Raber (Arapça-Kürtçe Sözlük) 400 sayfa. Erbil, 1950.

219. MÜLLER, Friedrich. Kurmangi-dialect der Kurdensprache (Kürt Dilinin Kurmanci Lehçesi), Viyana, 1894.

220. MÜLLER, Friedrich Kurdisches und syrisches Wörterzeichniss. (Kürtçe ve Suriyece Kelime fihristi), Viyana. 1863

221. MÜLLER, Gottfried Johs. Einbruch ins verschlossene Kurdistan (Kapalı Kürdistan'ın İstilası), «Philadelphia Buchhandlung, August Fuhr.» Reutlingen, 1937.

222. NAN SEN, F., Betrogenes Volk. Eine Studienrelse durch Georgien und Armenien als Oberkommissar des Völkerbundes (Aldatılan Halk. Milletler Cemiyetinin Yüksek Komiseri olarak Gürcistan ve Ermenistan'a Yapılan bir araştırma gezisi). Leipzig, 1923.

223. NARLAİS. L. Kürdistan, En terre D'islam'da, 1. er trimestre 1946.

224. NEWMANN. A tohusand miles on horse-back through the valley of the Euphrat. (Fırat Ovasında At sırtında Bin Mil). New York, 1879.

225. NİEBUHR. Reisebeschreibung nach Arabien u. anderen umliegenden länder. (Arabistan ve Civar Ülkelere Gezi Notları), Cilt II. («Kürtler»). 1766.

226. NIKITINE, B. Les Kurdes et le Christianisme (Kürtler ve Hristiyanlık), Revue de l'Histoire des Religions'da, 1922.

227. NIKITINE, B. La fèodalitè kurde (Kürt Feodalitesi), Revue du Monde musulman'da cilt. LX, 3. Üç Aylık, 1925. Aynı eserde: Ardelan Valileri.

228. NIKITINE, B. quelques observations sur les Kurdes (Kürtler Üstüne Birkaç Gözlem), Mercure de France'da cilt. CLV, 1 Ocak 1 Şubat, 1921.

229. NIKITINE, B. quelques fables kurdes d'animaux (Hayvanlara dair Kürtçe Birkaç Masal (Fable), Folklore'de. Londra, Eylül 1922.

230. NIITINE, B. Les Kurdes et leur pays. (Kürtler ve Ülkeleri), Ourmiah 1916 (Rusça).

231. NIKITINE, B. Notes sur le kurde. (Kürtler Üstüne Kısa Notlar), Florilè'de Pavry, 1934.

232. NIKITINE, B. Le système routier du Kurdistân. (Kürdistanın Yol Sistemi), La Gèographie'de, Mayıs, Haziran, 1935.

233. NIKITINE, B. Où en est la Kurdologie? (Kürdoloji nerededir?) Annali del real Istituto Orientale de Naple 1936.

234. NIKITINE, B. Paris'te Uluslararası Diplomasi Akademisinin Dictionnaire diplomatique içinde; «Kürtler».

235. NIKITINE, B. LA vie domestique kurde (Kürt Hizmetçi Yaşamı), Revue ethnographique et des traditions populaires'de, 1923. s. 334-344.

236. NIKITINE, B. Makaleler; «Oramar», «Shamdinan», «Rewandiz», «Nestorien», «Badrkhani», Encyclopédie de l'Islam'da.

237. NIKITINE, B. Bref interprête militaire russo-kurde. (Rusça-Kürtçe Kısa Askeri Yorum), Ourmiah, 1961.

238. NIKITINE VE SOANE. The tale of Suto and Tato (Suto ile Tuto'nun Hikâyesi), B.S.O.S.'de III/1. 1923, s. 69-106.

239. NIKITINE VE SOANE Kurdish Stories «Kürt Hikâyeleri», İbid. IV/1, 1926, s. 121-138.

240. NOEL, E. The character of the Kurds as illustrated by their proverbs and popular saying (Atasözleri ve Halk Deyişlerinin Ortaya Koyduğu Kürtlerin Karakterleri), B.S.O.S.'de. Cilt 1. Kısım IV. Londra, 1917-1920.

241. NOLDE. Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien (Arabistan İçlerine, Kürdistan ve Ermenistan'a Yolculuk) Braunschweig, 1895.

242. NÖLDEKE, Th. Gramm. der neusyrischen Sprachen. (Yeni Suriye Dillerinin Gramatiği) Leipzig, 1868.

243. NÖLDEKE, T., Kardu'lar ve Kürtler, Festschrift für H. Kiepert'de s. 71-81. Berlin, 1898.

244. NÖLDEKE, Th. No settlement for the Kurds, (Kürtler İçin Rahat Yok), The Egyptian Economic and Political Review'de Mayıs, 1955.

245. NURİ İHSAN. Târîkh-ê riseh-yê nejâdi-yi kord. Tahran, 1955, 145 sayfa. (Farsça).

246. OSWALD, F. Handbuch der reğionalen Geologie, (Bölge jeolojisinin El Kitabı), Cilt. V, 3. Kısım, «Ermenistan» bir plan ve üç harita ile birlikte, Heildelberg, 1912.

247. PASARGE, S. Agypten und arabischer Orient (Mısır ve Arap Ortadoğusu), Berlin, 1931.

248. PASARGE, S. Der georgraphische Wert des Bodens, (Toprağın Coğrafik Değeri) «Handbuch der Bodenlehre» Cilt 5.

249. PASARGE, S. Landschaftsreiz u. Landschaftszwang, (Bölgenin Çekiciliği ve Zorlayışı) «P.M.», 1931.

250. PASARGE, S. Kulturelle Lebensformen als Gegenstand länder-knudlicher Spezialuntersuchungen. (Yöre-Bilimsel

Özel Araştırma Konusu Olarak Kültürel Yaşam Biçimleri) «P.M.», 1931.

251. PASARGE. S. Das Problem der Kulturgeographischen Räume, (Kültürel Coğrafi Bölgelerin Sorunu) «P.M.», 1933.

252. PAUL-MARGURİTE - Lucie, Emir Kamuran Bedir Han tarafından derlenmiş metinlere göre Kürt Atasözleri, Ed. Berger-Levrault, Paris, 1936.

253. PERROT, Les Kurdes de Haimaneh, (Haymana Kürtleri), Revue des Deux Mondes'da. Şubat, 1865.

254. PFITZENMAYER, E. W. Armenier und Kurden (Ermeniler ve Kürtler), Der Erdball'da, 1931.

255. PİSSON, Races des hautes vallées du Tigre et de l'Euphrate (Dicle ve Fırat Yüksek vadilerinin Irkları), Revue Scientifique de, XLIX, 1892, s. 557-560, 581-588.

256. PLISCHKE, N. Die technisch-wirtschaftliche Ausnutzung des Bodens bei den Naturvölkern (Naturel halklarda toprağın teknik-ekonomik kullanılışı), «Handbuch der Bodenlehre», Cilt. 10

257. PLUTARKHOS, Lucullus'un Hayatı.

258. POTT. quelques articles sur le kurde (Kürtçe üstüne birkaç makale), Zeitsvhrift für die Kunde des Morgenlandes, Dermold.

259. POTT. Naturgeschichtliches aus den kurdischen und anderen Sprachen Westasiens. (Kürtçe ve Diğer Batı Asya Dillerinin Tarihi Yapısı).

260. PRYM et SOCİN. Kurdische Sammlungen (Kürtçe Koleksiyonu) 4. Cilt. Saint-Petersburg 1887-1890.

261. PUCHSTEİN. Reise in Kurdistan (Kürdistanda Seyahat) Berlin, 1883.

262. QUATREMERE, Masâlik al-Absar üstüne kısa bir not. N.E. XIII, 1838.

263. RADDE, G. Briefe von Dr. G. Radde über seine Bereisung von Hoch-Armenien, 1871. (Dr. G. Radde'nin 1871'de Yukarı Ermenistan'a yaptığı Gezi Üzerine Mektuplar), 1871. «P.M.», 1872.

264. RADDE, G. Reisen im armenischen Hochland, ausgef. im Sommer 1871. Die quellen des Aras, Frat und Tschorok.

(1871 yazında Ermenistan Yüksek Yaylasına Geziler, Aras, Fırat ve Çorok kaynakları), «P.M.», 1875.

265. RADDE, G. Vorläufiger Bericht über die im Jahre 1875 ausgeführten Reisen in Kaukasien und dem armenischen Hochlande (1875 yılında Kafkasya'da ve Ermenistan Yüksek Yaylasında yapılan geziler üzerine ön rapor). «P.M.», 1876.

266. RADDE, G. Die Ebene des oberen Frat (Yukarı Fırat Platosu) «P.M.», 1877.

267. RADDE, G. Der Bin-Göl-Dagh, der Tausendseenberg, das quellgebiet des Aras (Bingöl Dağı, Aras'ın Kaynak Bölgesi) «P.M.», 1877.

268. RAMBOUT L. Les Kurdes et le Droit (Kürtler ve Hukuk), Paris, 1947.

269. RAWLINSON, Notes on a Journey from Tabriz through Persian Kurdistan, (Tebriz'den İran Kürdistanına Kadar Bir Seyahatin Notları), Journal of Royal Georg. Society. X'da Londra.

270. RAWLINSON. Notes on a march through the prov. of Louristan to Kermanshah (Loristan'dan Kirmanşah'a Kadar Bir Yürüyüş Üzerine Notlar), Journal of Royal Georg. Society, t. VIII de, Londra.

271. RAWLINSON. Kürtler, Brittannica Ansiklopedisinde, 1911, XV. s. 949-951.

272. RECLUS-. Êlisée, Nouvelle gèographie universelle. s. 342.

273. REINACH. Les mercenaires de Pergame, (Bergama'nın Paralı Askerleri), Revue archèologique, 1909, s. 115.

274. REINACH Charme pour obtenir la pluie (au Kurdistan), Anthropologie, XVII, 1906, 633.

275. RHEA. Grammar and Vocabulary of the Kurdish language of the Hakari Dialekt, (Kürtçe'de Hakkâri Şivesinin Grameri ve Kelimeleri), Journal of The American Oriental Society'de, Cilt. X No: 1, 1872, s. 118-155.

276. RICH, Notes on Kurdistan (Kürdistan Üzer[illegible]lar), Londra, 1836.

277. RICH Narrative of a residence in Kurdist[illegible]distan' da Kaldığım Sürenin Hikâyesi), Londra. 18[illegible]7.

278. RICHTER, Mission und Ewangelisation im Orient. Gütersloh, 1930.

279. RIKLI, M. Natur und Kulturbilder aus den Kaukasusländern und Hoch-armenien (Kafkas Ülkeleri ve Yukarı Ermenistan'ın Doğa ve Kültür Yapısı). «Art. İnst. Orell Füssli»de, Zürih, 1914.

280. RILEY. Christians and Kurds in Eastern Turkey (Doğu Türkiye'de Hristiyanlar ve Kürtler), Londra, 1889.

281. RIVAYRE. De. Les vrais Arabes et leur pays, Bagdad et les villes ignorées de l'euphrate (Arap Gerçekleri ve Ülkeleri. Bağdat ve Fırat'ın Bilinmeyen Vadileri). Paris, 1884.

282. ROEDİGER et POTT, urdische Studien (Kürtçe Üzerine İncelemeler). Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes, 1. III.'ten VII kadar.

283. ROHRBACH, P. Armenien. Beiträge zur armenischen Landes-und Volkskunde. (Ermenistan. Ermeni Yurdu ve Halk Sanatı Üzerine Makaleler). Stuttgart, 1919.

284. ROHREACH, P. In Turan und Armenien. (Turan ve Ermenistan'da). Berlin 1898.

285. ROHRBACH, P. Vom Kaukasus zum Mittelmeer. (Kafkasya'dan Akdenize). Leipzig ve Berlin, 1903.

286. Roja Nû. Kürtçe Gazete Beyrut, 1943-1946.

287. ROMASKEVITCH, Risâlat ansâb al-Akrad, Mélanges asiatique'de, N.S. 1918 s. 392. Saint-Petersburg (Rusça).

288. Rondot, P. Metinde Aktarılan Eserler.

289. ROTH, K. Armenien und Deutschland (Ermenistan ve Almanya) In länder und Völker der Türkei. Leipzig 1915.

290. SAAD, Lamec. Sechzehn Jahre als quarantänearzt in der Türkei (On altı yıl Türkiye'de Karantina doktoru olarak), Berlin, 1913.

291. SACHAU, Eduard., Die Lage von Tigranokerta (Tigranokerta'nın Durumu), Berlin, 1881.

292. SACHAU, Eduard, Am Euphrat und Tigris (Fırat ve Dicle Üzerinde), Leipzig. 1900.

293. SACHAU, Eduard, Über die Reise von Herrn Burchardt nach Kurdistan (Bay Burchart'ın Kürdistan Gezisi Üzerine), Berlin, 1896.

294. SACK A. Ackerbau und Viehzucht, die Hauptzweige der türkischen Landwirtschaft, (Tarım ve Hayvancılık, Türkiye Ziraatının İki Ana Kolu), «Das Wirtschaftsleben der Turkei» Cilt. 1. Berlin, 1916.

295. SAFRASTİAN, Arshak, Kurds and Kurdistan (Kürtler ve Kürdistan), Londra, The Harvill Press Ldt. 23 Homer Belgrave Street, 1948.

296. SALNAME-İ VİLAYETİ DİAR BEKR, «Diyarbakır il Yıllığı». 1293, 1297, 1301 (Türkçe).

297. SALNAME-İ DEVLETİ ALİYE OSMANİYE, «Osmanlı İmparatorluğu Yıllığı» İstanbul. 1312 (Türkçe).

298. SANRECZKİ, Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urmia (Musul'a ve Kürdistan Üzerinden Urmiye'ye Yolculuk), Stuttgart, 1857.

299. SASSOUNİ-GARO. Anciennes relations kurdo-arméniennes (Eski Kürt-Ermeni İlişkileri), Hairenik'te, mensuel arménien, 8e année, 1930.

300. SCHER, Addai, Épisodes de 'lhistoire du Kurdistan (Kürdistan Tarihinin Oluntuları), Journal asiatique'te XV. 1910, s. 119-140.

301. SCHLAFLI, Beitrag zur Ethnographie Kurdistans und Mesopotamiens (Mezopotamya ve Kürdistan'ın Etnoğrafyası Üzerine Makaleler) «P.M.», 1863.

302. SCHWEIGER - LERCHENFELD, A. Frh. (Von). Ermenistan, s. 1. n.d.

303. SECADİ, Elaedin. Mêjvê edabe kurdî, Bağdat, 1952 (Kürtçe).

304. SEKBAN, D.r Şükrü, Kürtler Türklerden Ne İstiyorlar? Kahire, 1923 (Türkçe).

305. ŞEMO, EREB (ŞEMİLOV). Kürt Çobanı, Tiflis, 1935 (Rusça) ya da Şıvanê Kurd. Beyrut, 1947 (B. Nikitine'nin Fransızca çevirisine göre Kürtçe).

306. SICK, J. M. Karen Jeppe. Im Kampf um ein Volk in Not, (Muhtaç Bir Halk Üstündeki Kavgada), Stuttgart, 1929.

307. SİMONİS-MÜLLER. Ermenistan, Kürdistan, Mezopotamya, Paris, 1882.

308. SİDUFFİ. Notice sur la secte des Yèzidis (Yezidi mezhebi üzerine kısa bir Not) Paris, 1882-1885.

309. SOANE, E.S. To mesopotomia and Kürdistan in disguise (Tebdili Kıyafet ile Mezopotamya ve Kürdistan'a), Londra, 1912.

310. SOANE, E.S. Grammer of the Kurmanji (Kurmanca'nın Grameri), Londra, 1913.

311. SOANE, E.S. Two years in Kurdistan (Kürdistan'da iki yıl), Boston, 1908.

312. SOANE, E. S. Notes on the phonology of Southern Kurmanji (Güney Kırmanca'nın Fonetiği Üzerine Notlar). J.R.A.S. de, 1922, s. 199-226.

313. SOANNE - E. S. Southern Kurdish Folk-Song in Kermanshahi (Kirmanşah'da Güney Kürdistan Halk Türküleri), İbid. 1909, s. 35.

314. SOANE - E.S. The Shadi branch of Kurmanji (Kırmanca'nın Şadi Kolu), İbid. 1909, s. 895.

315. SOCIN, Albert. Kurdische Sammlungen, Erzählungen und Lieder im Dialekte von Botan. (Kürtçe Derlemeler, Botan Şivesinde Hikâyeler ve Şarkılar).

316. SOCIN, Albert. Die Sprache der Kurden, in Grundriss der Iran (İran Kesiminde Kürt Dili), Philol., I/II, P. 249-286.

317. SOUBRIER, J. Chez Les brigands Kurdes, (Kürt Eşkıyalarıyle) Connaissance Du Monde no: 3 (kendi fotoğraflarıyle kent) 1947. Paris.

318. SOUBRİER, J. Moines et brigands (Keşişler ve Eşkiyalar). Paris, 1945.

319. SOUTGATE. Narrative of a tour through Armenia, Kurdistan (Ermenistan ve Kürdistan'a bir Gezinin Hikâyesi), Londra, 1840.

320. STAMER, L. Die Landschaften Armeniens (Ermeni Bölgeleri), Hamburg, Diss, 1928.

321. STAMER, L. Die Landschaften Armeniens unter Berücksichtigung des Menschen in der Landschaft (Ülkedeki İnsanların Kanısına göre Ermeni Bölgeleri) «P.M.», 1929.

322. STRABON. Coğrafya Eseri, İ.Ö. 60.

323. STREC, M. Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan u. Westpersien nach den bobylonisch - assyrichen Keilinschriften (Babil-Asur çivi yazılarından

bugünkü Ermenistan, Kürdistan ve Batı İran Bölgesi). «Z. Für Assyriol», XIII, XIV ve XV. 1910.

324. STRECKER, W. Notizen über das obere Zab-Ala Gebiet und Routiers von Wan nach Kotur (Yukarı Zab-Ala Bölgesi Hakkında Notlar ve Van'dan Kotur'a Yollar). «P.M.», 1863.

325. SYKES, M. Journeys in North Meşopotamia (Kuzey Mezopotamya'da Seyahatler), Londra, 1907.

326. SYKES, M. The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire (Osmanlı İmaparatorluğunda Kürt Aşiretleri). J.R. Anthron. İnst. XXXVIII, Londra, 1908.

327. SYKES, M. The Caliph's last heritage (Halife'nin son Mirası), Londra 1915.

328. TAİ, Muhammed Sadık El Musevi, Zendiye Tarihi, (Bibl. Nat. suppl. pers. 1374).

329. TASCHNER, F. Das anatolische Wegenetz nach Osmanischen quellen (Osmanlı Kaynaklarına göre Anadolu'da Yol Şebekesi). «Turkische Bibliothek». Cilt 22 ve 23. Leipzig, 1914 ve 1926.

330. TAYLOR, John Travels in Kurdistan (Kürdistan'da Seyahatler), Londra, 1865.

331. TAYLOR, İohn Journal of a tour in Armenia, Kurdistan (Ermenistan ve Kürdistan'da Bir Seyahatın Günlüğü), Londra, 1868.

332. TCHERAZ, Minass. Les Yézidis, étudies par un explorateur american (Yezidiler, Bir Amerika'lı Kâşifin İncelemeleri). Louvain, 1891.

333. THUREAU-DANGIN. Makaleler. Le Revue d'Assyriologie, s. 99 VI. s. 67.

334. TİLKE, M. Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe (Biçim ve Renkleriyle Şark Kostümleri). Berlin, 1923.

335. TOMASCHEK, W. Sasun und des quellengebiet des Tigris (Sason ve Dicle'nin Kaynak Bölgesi), Sitz. Ber. Ak. Viyana.

336. TOMASCHEK, W. Historisch-Topographisches vom oberen Euphrat und aus Ost-Kappadokien (Yukarı Fırat ve Doğu Kapodokya'nın Tarihi Topoğrafyası), in Festschrift für H. Kiepert, Berlin, 1898.

337. TSCHICHATSCHEFF, P. (Von). Reisen in Kleinasien und Armenien, 1847 bis 1863 (Küçükasya ve Ermenistan'da Geziler, 1847-1863 arası) «P.M.» Erganzungsbant, 1867.

333. TSCHICHATSCHEFF, P. (Von). Kleinasien (Küçük Asya) Leipzig, 1887. (Fransızca'dan Tercüme).

339. VAMBERY, H. Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien (İran'daki Gezi ve Gözlemlerim), Budapeşte, 1867.

340. VAMBERY, H. Kurden und Armenier (Kürtler ve Ermeniler), Deutsche Rundschau 1. XXXVI, 1896.

341. VİTAL-GUİNET. La Turquie d'Asie (Asya Türkiyesi), Paris, 1892.

342. VOLLAND. Aberglauben in Armenien und Kurdistan (Ermenistan ve Kürdistan'da Batıl İnançlar), Globus'ta, Cilt. 91. 1907.

343. WAGNER M. Reise nach dem Ararat und Hoch Armenien (Ararat ve Yukarı Ermenistan'a Seyahat), Stuttgart ve Tübingen 1848.

344. WAGNER, M. Reise nach Persien und dem Lande der Kurden (İran ve Kürt Ülkesinde Gezi), Leipzig, 1852.

345. WESENDONK, O. Aus der Kaukasischen Welt (Kafkas Dünyasından) Berlin, 1927.

346. WESTARP, E. (Graf von). Unter Halbmond und Sonne (Yarım ayın ve Güneşin altında) Berlin, 1913.

347. WIGRAM The Craddle of Mankind (İnsanlığın Beşiği) Londra 1922.

348. WILCHEM Eug La langue des Kurdes (Kürtlerin Dili), Paris, 1883.

349. WILSON. Kürtler Brittannica Ansiklopedisinde, 1911. XV., s. 949-951.

350. WUHSCH. Reise in Kurdistan (Kürdistan'da Seyahat) Viyana, 1883.

351. WUHSCH. Meine Reise in Armenien und Kurdistan (Ermenistan ve Kürdistan'a Seyahatim), Viyana, 1334.

352. XENOPHEN. Retraite des Dix-Mille (Onbinlerin Dönüşü).

353. YAMLEKİ Abd-el-Aziz, Kürdistan, Kürt İhtilalleri, Türkçe, Bağdat. 1947.

354. YASEMİ Rechid, Kord va peivestequi-yê nejâdi va târikhi (Tarihsel ve Etnik Bağlantılarıyla Kürt Dili). Farsça, Tahran, s d.

355. YORKE. A Journey in the vallery of the upper Euphrate. (Yukarı Fırat Vadisinde Bir Seyahat), Londra 1896.

356. ZARZECKİ. La question kurdo-arménienne, (Kürt-Ermeni Sorunu), La Revue de Paris'de 21. yıl cilt 11 Mart - Nisan 1914.

357. Zeki, MOH. Emin, Târikh al-duval va-l-imârat al-kurdiyeh fi-ahdi-l-İslâmi, Kahire, 1945.

358. ZEKİ. MOH. Emin, Kürdistan ve Kürt Tarihi, Bağdat, 1937, Kürtçe basıma göre 1936 (Arapça)

359. ZEKİ. MOH. Emin. Kürdistan ve Kürt Meşhurları. Bağdat, 1945 (Arapça).

360. ZIEMKE, K. Die neue Türkei (Yeni Türkiye), Berlin - Leipzig, 1930.

361. ZİLİNSKİ. Stepan. Kürtler, Tiflis.

363. ZUCKERMAN. Kürtçe Üzerine İncelemeler, (Rusça) gatl l-Kurdiye (Türkçe-arapça Sözlük) İstanbul, 1892.

363. ZUCKERMAN. Kürtçe Üzerine İncelemeler, (Rusça). le Recueil Jur les Langues iraniennes, Cilt II. 1950

P. S. Kürt aktualitesi için, kürtçe olarak yayınlanan gazete ve dergilere göz atmak gereklidir. Bunların içinde en çok bilinenleri aşağıda sıralıyoruz.

Riya têzé, Eriyan'da Sovyet Ermenistanında. Irakta: Süleymaniye de **Jin, Riya Rast, Hevi, Azadi** ve **Ghelavej** Bağdat' ta. Suriye'de **Hawar, Rohani.** Lübnan'da **Roja nû. İran'da, Lahidjan'da Nichtiman, Giyana Kurdistani, Nizar.** Bunlardan bir kaçı hariç, diğerleri sağlam bir güvenceye sahip olamadılar ve süreklilikleri her zaman yasal olmadı. 1954 de Guivi Mûkriyanî (Hüsnü Mûkriyanî'nın oğlu) Erbil'de Kürtçe Gazete **Hetaw'ı** yayımladı.

İÇİNDEKİLER

YAYINEVİNİN ÖNSÖZÜ 5
ÖNSÖZ 7
YAZARIN ÖNSÖZÜ 9

I. BÖLÜM

KÜRTLER, KÖKENLERİ, DİLBİLİM ve ANTROPOLOJİK AÇISINDAN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Ölçütlerin göreceliği 19
Ksenofon'un Karduk'ları 21
V. Minorsky'nin Kürtlerin Med-İskit Kökeni Hakkındaki Tezi 31
Kürtlerin Yerli Kökeni Hakkında Jafetidologların Tezi 38
Kürtlerin Kendi Kökenleri Hakkındaki Kanıları 45
Antrolpolojik kanıtlar 48

II. BÖLÜM

İTİBAR DEYİM OLARAK KÜRDİSTAN VE GERÇEK DEĞERİ

Doğu Tarihinde Kürdistan Adı 56
Kürdistan'ın Fiziki Coğrafyası 59
Ermeni Yaylasının Karakteristikleri 64
Zagros, İran Kürdistanı 69
Bugünkü Kürt Yurdu 79

III. BÖLÜM

YAŞAMA BİÇİMİ - UĞRAŞILAR, ADET VE GÖRENEKLER

Kürt Göçebeleri 88
Çoban Yaşamının Törensel Kuralları 91
Hayvancılığın Rolü 95
Tarım, Meyva Toplayıcılığı, Av 106
Zanaat ve Ticaret 109
Bir Ekonomik Reform Programı 116

Kürt Ekonomisi Üzerine Gözlemler ve Bunun Gelişme Olanaklarıyla İlgili Görüşler 118

IV. BÖLÜM

KÜRT KİŞİLİĞİ, KÜRT KARAKTERİ

Bir Kavmin Manevi Portresini Çizmenin Zorluğu 125
H. Cristoff'a Göre Psikolojik Kürt Tipleri 127
Yabancı Gözlemcilerin Kürt Karakteri Üzerine Söyledikleri 143
Kürtlerin Kendilerini Anlatışı 151

V. BÖLÜM

KÜRT AİLESİ: KONUT, GİYİSİ, YİYECEK KADININ ROLÜ, AİLE TÖRELERİ

Ev, Köy, Çadır 163
Giyim 168
Beslenme Rejimi 177
Kadının Yeri 179
Kürdün Kadınlar Hakkındaki Yargısı 186
Aile Reisi 190
Aile Töreleri 193

VI. BÖLÜM

KÜRT AŞİRETİ

Aşiretin Görünümü 214
Aşiretin Bileşimi, Sınıfları 219
Reisin Sıfatı ve Görevleri 226
Aşiret Reisleri Arasındaki İlişkilerle İlgili Bazı Hikayeler 233
Reisin Adli Yetkisi 237
Toplu Eğlenceler, Türkü ve Danslar 243
Aşiretin Ekonomik Görünümü 249
A) Reise Ödenen Haklar 250
B) Feodalite Zamanında Askeri Yükümlülükler 255
C) Vergi Sistemi 259
D) Oba Örgütlenmesi 265

VII. BÖLÜM

ZAMAN VE MEKAN İÇİNDE AŞİRETLER

Aşiretlerin Eskiçağ Dönemi 271
Mekânda Kürt Yayılışı 277
A) Orta Kürdistan (Türkiye) Aşiretleri 281
B) Güney Kürdistan (Irak) Aşiretleri 288
C) İran Kürdistanı'ndaki Aşiretler 290

VIII. BÖLÜM

KÜRT VE DEVLET, KÜRT ULUSU

Devletle Ulus Arasındaki Ayrım 313
Kürt Ulusal Duygusu 316
Kürt Tarihinin 7. ve 15. Yüzyıllar Arasındaki İlk Dönemi 320

IX. BÖLÜM

KÜRT VE DEVLET (Devam)

Kürt Tarihinin İkinci Dönemi 327
Kürt Tarihinin 19. Yüzyılın Ortasından 1. Dünya Savaşına Kadarki 3. Dönemi 331

X. BÖLÜM

KÜRT ULUSAL HAREKETİ

Bu Problemi İncelemenin Yararları 337
Abdurrahman Paşa İsyanı (1806) 338
Rus-Türk Savaşı (1828-1829) Sırasında Kürtler 339
Kürtler ve Mısır İsyanı (1832-1839) 340
Yezdan Şêr İsyanı (1853-1855) 342
İstanbul'da İlk Siyasal Kürt Örgütü (1908) 343
1914-1918 Savaşı Sırasında Kürtler 344
Musul Sorunu 347
'Hoybun"un Kuruluşu ve Yeni İsyanlar 348
İran'da Kürtlerin Durumu 350

Irak'ta Kürtler 351
Suriye'de Kürtler 353
Sovyetler Birliği'nde Kürtler 354

XI. BÖLÜM

KÜRTLERDE MANEVİ HAYAT - DİN

Kürt Dindarlığının Özelliği 364
İslâmiyet Karşısında Kürt Tavrı 365
Kürt Mistisizmi, Şeyhlerin Etkisi 372
Kürdün Yahudilere Karşı Tavrı 392
Kürtlerin Yezidilere Karşı Tavrı 395
Kürtler Hint-Avrupa Kökenli Değil 413
Kürtlerde Batıl İnanışlar 428

XII. BÖLÜM

KÜRTLERİN MANEVİ HAYATI (devam) - EDEBİYAT

Bir Halkın "Somut" Tarihi ve "Törel" Tarihi 444
Kürt Folkloru 445
Kürt Lirik Lâvc'ları 451
Kürt Lâvc'larının Arap Kaside'leriyle Karşılaştırılması . 470
Kürt Folklor Temalarının Başka Halklarınkiler
Karşısındaki Durumu 478
Yazılı Kürt Edebiyatı 488
Kürtçenin Bir Edebiyat Dili Olarak Sorunu 492
Suriye'de Kürt Kültür Hareketi 494
1934 Erivan Kongresi 502
Rusya'nın Kürdoloji Alanındaki Rolü 509

EKLER

Ek I (V Bölüm İçin) 514
Ek II (X. Bölüm İçin) 516
Ek III (X. Bölüm İçin) 519
Ek IV (X. Bölüm İçin) 523
Ek V (X. Bölüm İçin) 525
Ek VI (XII. Bölüm İçin) 527
BİBLİYOGRAFYA 539

weşanên

DENG